॥ श्रीः ॥

॥ योगवार्त्तिकोपसंहारः ॥

प्रायः सर्वोऽपि जनः सुखं मे भूयादित्यजस्रं तदाशासानस्तत्तद्विषयोपभोगजनितानागमापायिनो दुःखोदर्कानल्पसुखाभासानेव सुखं मन्यमानस्तदर्थमेवानवरतं प्रयतमानो यथार्थमनाद्यनन्तं कण्ठचामीकरमिव नित्यसिद्धमप्यात्मसुखं समुपेतमाणश्च कथमयं तादृशं यथार्थं सुखं विन्देदित्यनुक्रोशन्त्या तदेवाधिकारितारतम्यानुरोधेन तदुपलब्ध्युपायतारतम्यं प्रदर्शयन्त्या च श्रुत्योपदिश्यते । न चायमुपदेशोऽसमासादितचित्तशुद्धीनां जनानां विविधप्रमाणोपपत्तियुक्त्युपन्यासमन्तराहृदयंगमः स्यादित्यालोच्य परोपकारपरायणा, महर्षयो व्यासजैमिनिपतञ्जलिकपिलगौतमकणादास्तांस्तानधिकारिण उद्दिश्य तत्तच्छ्रुतिवाक्यार्थानां प्रकाशकान्यसाधारणानि दर्शनानि व्यरचयन् ।

तत्र शमदमादिसाधनसंपन्नानां मुख्याधिकारिणामुपकाराय निरतिशयानन्दरूपस्य जीवब्रह्मैक्यस्य तद्धेतुभूतश्रवणमनननिदिध्यासनानां च यथाश्रुत्युपपादकं वेदान्तं नाम शास्त्रमनुशास्ति स्म भगवान् व्यासदेवः । अत्रानधिकारिणां स्ववर्णाश्रमधर्मानुष्ठानेन चित्तशुद्धिद्वारा मुख्याधिकारसिद्ध्यर्थं श्रुत्युक्तधर्मपदार्थं तदाश्रितानि विविधान्यधिकरणानि च सप्रपञ्चं प्रकृतप्रकृतिपुरुषविवेकाः परं ब्रह्मणि प्रतिपादयन्ति जैमिनीयं शास्त्रम् । समासादितचित्तशुद्धयोऽपि न सहसा प्रवेष्टुं शक्नुवन्तीति प्रकृतिपुरुषविवेकमात्रतात्पर्यकं साख्यशास्त्रं भगवान् कपिलो मुनिर्निर्ममे ।

न पुनरयमपि विवेको दृढदेहात्मबुद्धीनां सुगम इत्यालोच्यते कथमपि स्थूलदेहातिरिक्तमात्मानमवगच्छेयुरिति सकलपदार्थनिरूपकं न्यायवैशेषिकशास्त्रं निर्ममाते तत्र भवन्तौ स्वस्वबुद्धिवैचित्र्यपुरस्कृतौ गौतमकणादौ ।

इत्थं न्यायवैशेषिकाभ्यां संपादिते ऽप्यापाततः आत्मानात्मपदार्थज्ञाने सांख्यशास्त्रात्प्रकृत्यतिरिक्तस्य स्वस्य नित्यशुद्धत्वे चावगते ऽपि न तत्रास्थिरपदे चेतस्यात्मनः साक्षात्कारः प्रभवति दूरतरा त्वात्मनो ब्रह्मणैक्यावगतिरिति निदिध्यासनसिद्धिपरं योगशास्त्रं भगवान् पतञ्जलिः प्रणिनाय ।

इदं च शास्त्रं सूत्रोपनिबद्धं व्यासदेवैः कृतभाष्यमनायासत एवानतिप्रौढधियोऽपि यथावदवगच्छेयुरिति जातानुकम्पो विज्ञानभिक्षुस्तस्य सभाष्यस्याशेषाशयविशेषाविष्कारकं सुविस्तरं सालोक्तिघटितं च योगवार्तिकं नाम व्याख्यानमकरोत् । अस्मिन् वार्तिके च न केवलं स्वसिद्धान्ता एव निरूपिताः अपितु यथावसरं शास्त्रान्तरसिद्धान्तास्तेषां गुणदोषा अपि परीक्षिताः सन्ति ।

अथ तावद्योगशास्त्रविषयाणां संदर्भः । अस्मिन् शास्त्रे विषयगणपरिच्छेदसूचकाश्चत्वारः पादा वर्तन्ते । तत्र प्रथमे पादे उत्तमाधिकारिणां क्रियायोगादिसकलाङ्गनैरपेक्ष्येण चित्तवृत्तिनिरोधात्मको योगोऽभ्यासवैराग्यादीनि तत्साधनानि च प्रदर्शितानि । द्वितीयपादे विक्षिप्तचित्तस्यापि समाधिसिद्ध्यर्थं तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगो यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टौ योगाङ्गानि च निरूपितानि । तत्र मध्यमाधिकारिणां योगसिद्धये शीघ्रतरतपःस्वाध्यायेत्यादिक्रियायोग एवालं मन्दाधिकारिणां तु यमनियमाद्यष्टयोगाङ्गान्यपेक्ष्यन्त एवेति विवेकः । एषामष्टयोगाङ्गानां मध्येऽस्मिन्पादे बहिरङ्गसाधनानि यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहाराः एव संक्षिप्य प्रोक्ताः । तृतीये पादे स्वशिष्टानि धारणाध्यानसमाधिरूपाणि त्रीण्यङ्गानि योगसिद्धिसूचिका बह्व्यो विभूतयश्च निरूपिताः । चतुर्थपादे कैवल्ययोग्यं चित्तं निर्धारयितुं पूर्वपादे साधारण्येन निर्दिष्टानां सिद्धीनां पञ्च प्रकारानुक्त्वा कैवल्यं निरूपितम् इति ।

अस्य शास्त्रस्य वेदान्तोक्तनिदिध्यासनसिद्धेरेव मुख्यफलत्वेनैतच्छास्त्रस्यापेक्षया वेदान्तशास्त्रान्तरङ्गत्वमस्त्येव । ये चात्र जीवात्मनश्च जीवेश्व-

रविभाग इत्यादयो वेदान्तविरुद्धा इव सिद्धान्ता उपलभ्यन्ते ते वेदान्तप्रक्रियोक्तां व्यावहारिकीं सत्तामादाय तत्त्वं पदार्थनिरूपणायैवात्रोपादीयन्त इति न कोऽपि विरोधः । न ह्यशेषचित्तवृत्तितत्संस्कारनाशाच्चित्तनाशेन कैवल्यरूपपारमार्थिकसत्तामात्ररूपेणावशिष्टस्य योगिनस्त्वस्मादन्यः कोऽपि जीवः शिवो वापरमार्थतोऽस्ति । विक्षिप्तचेतसां व्यावहारिकाणामेव त्वयं जीव ईश्वरोऽयमिति प्रत्यय. संभवति । तथा च योगसूत्रम् 'कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वादिति' । स्मृतिश्च । विज्ञानात्मनि संयोज्य क्षेत्रज्ञे प्रविलाप्यतम् । ब्रह्मण्यात्मानमाधारे घटाम्बरमिवाम्बरे ॥ यथाग्निरग्नौ संक्षिप्तः समानत्वमनुव्रजेत् । तथात्मा साम्यमभ्येति योगिनः परमात्मनेति ॥

योगवार्त्तिककारस्तु परमार्थत एव परस्परं जीवानामीश्वरस्य च भेदो ऽवैधर्म्यलक्षणमात्र एव तु तेषामभेदः । अयमेव च पुरातनवेदान्तसिद्धान्तः । अन्यथा जीवेश्वरयोरंशांशिनोर्व्याप्यव्यापकभावस्वीकारेण जीवोपाधिना ऽवच्छेद्यस्यात्मप्रदेशस्येश्वरोपाध्यवच्छिन्नत्वं वक्तव्यं तथा च यथा ब्रह्माण्डाकाशस्य गर्दभमुखावच्छेदेन दुःखरत्वं यथा वा पाय्ववच्छेदेनौपाधिकं दुर्गन्धत्वमेवं कारणसत्त्वावच्छिन्नचिदाकाशस्यापीश्वरस्य जीवोपाध्यवच्छेदेन संसारित्वं स्यात् । यदि च जीवेश्वरौ चैतन्यस्यैवांशौ न तु जीव ईश्वरस्य साक्षादंशोऽतो घटकुण्डाकाशवदेवात्योन्यव्यावृत्तौ जीवेश्वरौ स्वीक्रियेतां तदापीश्वरस्य जीवान्तर्यामित्वानुपपत्तिः । जीवप्रदेशेऽपीश्वरासत्त्वादिति । एवमेव सर्वजीवानामप्यैक्यं न संभवति । एकस्यैव चिदाकाशस्यैकान्तःकरणाद्विमुक्तेऽपि प्रदेशे ससार्यन्त करणान्तरसम्बन्धाद्बन्धप्रसङ्गेन मुमुक्षुबन्धमोक्षादिव्यवस्थानुपपत्तेः । नह्याकाशस्य भग्नघटप्रदेशेऽप्यन्यघटसम्बन्धो न भवतीति नियमः सम्भवति प्रत्यक्षविरोधात् पर्यायेणैकस्मिन्नेव देशे ऽनेकलिङ्गदेहसंबन्धस्य समानदेशीयभोगेनानुमानाच्चेत्याह ।

तच्छ्रुतिस्मृतियुक्तिसिद्धवेदान्तसिद्धान्तविरुद्धम् । 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्

भवेत्' । तथात्मैको ह्यनेकवज्जलाधारेष्विवांशुमानित्यादिश्रुतिस्मृतिभिरात्मैक्यस्यैव वेदान्ते प्रतिपादनात् । एकस्यैवात्मनो नभसो घटशरावाद्युपाधिभिर्भेदस्येवाविद्याकल्पितोपाधिभिर्जीवेश्वरादिरूपेण भेदसम्भवात्तावतैवात्मैकत्वकल्पनस्यैवौचित्याच्च । न ह्यत्र कल्पितजीवस्वरूपगतैर्धर्मैः कारणोपाध्यवच्छिन्नस्येश्वरस्य संसारित्वमापादयितुं शक्यते । घटशरावादिजन्मविनाशाभ्यां मृदिव कार्योपाधिजीवधर्मैः कारणोपाधेरीश्वरस्यासंबन्धस्यैव युक्तिसिद्धत्वात् । नहि मरुमरीचिकाद्यध्यस्तजलानीषदपि स्वाधिष्ठानं पङ्किलीकर्तुमीशते । जीवकल्पनोपादानभूतत्वादेव चास्य परमात्मनोऽन्तर्यामित्वमप्युपपद्यते । सर्वजीवानामैक्यमपि स्वोपादानैक्यदृष्ट्यैवोच्यते वेदान्तेषु । तच्च सकलजीवानामद्वयात्मोपादानकत्वेनाध्यासवैचित्र्येऽपि परमार्थत उपपद्यत एव । एतेनैकस्यैव चिदाकाशस्यैकान्तःकरणाद्विमुक्तेऽपि प्रदेशे सर्वात्मना करणसंबन्धाद्बन्धप्रसङ्ग इत्यपि विज्ञानभिक्षोरुक्तिः प्रत्युक्ता । अधिष्ठानसन्मात्रस्य विभोरेकान्तःकरणसंबन्धसंभवेऽन्तःकरणान्तरसंबन्धप्रसङ्गो वाच्यः । स एव तु न संभवति । मरुमरीच्युदकैर्भूमेरिवाध्यस्तधर्मसंबन्धेऽप्यधिष्ठानस्य तैरसंबन्धात् । न चैवं बन्धमोक्षव्यवस्थापि वक्तुं शक्या । अखण्डानन्दसच्चिन्मात्रस्याप्यात्मनोऽनाद्यविद्याकल्पितोपाधितादात्म्याध्यासात्संसारित्वं तादृशाविद्यादोषापगमे तु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावात्मतत्त्वावगमान्मुक्तत्वमिति व्यवस्थोपपत्तेः ।

वेदान्तशास्त्रे हि सर्वैव बन्धमोक्षादिव्यवस्था व्यवहारदृष्टिमात्रमपेक्ष्यैवोपपाद्यते न परमार्थतः । तत्र हि वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिश्रुत्या बन्धमोक्षादिसकलप्रपञ्चजातस्य शशशृङ्गादिवदत्यन्ततुच्छत्वस्यैव प्रतिपादनात् ।

योगवार्तिककारस्तु प्रपञ्चस्यात्यन्ततुच्छतासिद्धान्तो नवीनवेदान्तिब्रुवाणामेव न तु प्राचीनयथार्थवेदान्तिनामित्याह । तथाहि । 'न तु प्रपञ्चस्यात्यन्ततुच्छता अत्यन्तविनाशिता वा वेदान्तसिद्धान्तः' । "नाभाव

उपलब्धेः," 'भावे चोपलब्धे' रिति वेदान्तसूत्राभ्यामेवात्यन्ततुच्छताया निराकरणात् । "सत्त्वाच्चावरस्य," "असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्," "वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदि"त्यादियथाश्रुतवेदान्तसूत्रेभ्यः प्रपञ्चस्य सदसद्रूपताया असिद्धेश्च । शास्त्रेषु स्वप्नादिदृष्टान्तास्तु क्षणभङ्गुरत्वपारमार्थिकासत्त्वांशेनैवेति बोध्यम् । नहि स्वप्नगन्धर्वनगरादयोऽप्यत्यन्तासन्तः । स्वप्नादावपि प्रातिभासिकमानसपदार्थाभ्युपगमात् । अन्यथा 'सन्ध्ये सृष्टिराह ही' ति वेदान्तसूत्रेणापि स्वप्ने सृष्ट्यवधारणं विरुध्येत । न स्वप्नादिवदिति वेदान्तसूत्रं च जाग्रत्प्रपञ्चस्य केवलमानसत्वमेव निराकरोति । एतेन स्वप्नादिदृष्टान्तैः प्रपञ्चस्य मनोमात्रत्वाभ्युपगमो नवीनवेदान्तिनामपसिद्धान्त एवेति' ।

अत्रेदं विचार्यते । नाभाव उपलब्धेर्भावे चोपलब्धेरित्यादिवेदान्तसूत्रैः किं प्रपञ्चस्य ब्रह्मातिरिक्तास्तित्वं साध्यते आहोस्विद्ब्रह्मात्मकस्यैव तस्य स्वाप्नप्रपञ्चातिरिक्तत्वमात्रम् । न च ब्रह्मातिरिक्तत्वं साध्यत इति वक्तुं शक्यम् । तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिसूत्रजातैर्नामरूपात्मकस्याशेषस्य जगतः पटस्य तन्त्वात्मकत्वस्येव ब्रह्मकारणात्मकत्वस्यैव व्यवस्थापनात् । तथा च ब्रह्मात्मकस्यैव जाग्रत्प्रपञ्चस्य स्वाप्नप्रपञ्चातिरिक्तत्वमात्रं प्रतिपादयन्ति तादृशसूत्राणीति पर्यवस्यति ।

नचैवं प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वे स्वाप्नापेक्षया सत्यत्वमेवोक्तं भवतीति वाच्यम् । आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिना ब्रह्मात्मना सत्यस्यापि जगतो विकारात्मना ऽत्यन्ततुच्छताया एव प्रतिपादनात् । वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति । यतो वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते विकारो घटशरावादिः शशशृङ्गादिवत् । न तु विकारो नाम कश्चिदस्ति वस्तु कारणादिति दृष्टान्तोक्ताद्वाचारम्भणशब्दाद्दार्ष्टान्तिके ऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यजातस्याभाव एव गम्यते । ननु दृश्यते नामरूपात्मा विकार इति चेद् दृश्यतामविद्यादिदूषितदृशा मिथ्यैव निद्रादिदूषितदृशा स्वप्न इव । स एव चानूद्यते सन्ध्ये सृष्टिराह हीति सूत्रैः । एवं समाने ऽपि मिथ्यात्वे

ऽयमेव विशेषो यदयं जाग्रत्प्रपञ्चो ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनाद्बाध्यते स्वाप्नप्रपञ्चस्तु प्रतिदिनं निद्रापगमेनैवेति । विकारत्वेनोभयत्र मिथ्यात्वसाम्ये ऽपि भ्रमस्वरूपवैचित्र्यानुकूलसामग्रीवैचित्र्यप्रतिपादनपराणि वेदान्तसूत्राणि न कस्यापि विकारस्य सत्यत्वम् । एवं स्थिते परमार्थदर्शिनां वेदान्तिनां प्रपञ्चभानस्यातितुच्छत्वकथनं दूषयन् विज्ञानभिक्षुः स्वस्यापरमार्थदर्शित्वमेव प्रकटयति । चित्रं हि तस्य 'नहि स्वप्नगन्धर्वनगरादयोऽत्यन्तासन्त' इति कल्पनम् । मरुमरीचिद्विचन्द्रदर्शनशौद्धशशविषाणादेरपि प्रातिभास्यतया तस्य मते ऽत्यन्ततुच्छत्वाभावेन तादृशोक्तिसंभवस्यैवाप्रसिद्धेः । ननु स्वप्नगन्धर्वनगरादय. कालविशेषे भासन्ते इति न ते ऽत्यन्तासन्तः । शशविषाणादयस्तु सन्त्येवात्यन्तासन्तो यतस्ते न कदापि भासन्ते इति चेत्कथं न भासन्ते इति ब्रवीषि तत्र तु भासन्त एवात एव तद्वत्, ते न सन्ति, न भासन्त, इति च तान् व्यवहारगोचरीकुरुषे । यद्वा न ते भासेरन्विवेकिनस्ते स्वतो ऽविवेकिनां तु भासन्त एव ते । तथा चोक्तं वासिष्ठे ।

बालस्य हि विनोदाय धात्री वक्ति शुभां कथाम् ।
क्वचित्सन्ति महाबाहो राजपुत्रास्त्रयः शुभाः ॥
द्वौ न जातौ तथैकस्तु गर्भ एव न च स्थितः ।
वसन्ति ते धर्मयुक्ता अत्यन्तासति पत्तने ॥
स्वकीयाच्छून्यनगरान्निर्गत्य विमलाशयाः ।
गच्छन्तो ददृशुर्वृक्षान् गगने फलशालिनः ॥
भविष्यन्नगरे तत्र राजपुत्रास्त्रयो ऽपि ते ।
सुखमद्य स्थिताः पुत्र मृगयाव्यवहारिणः ॥
धात्र्येति कथिता राम बालकाख्यायिका शुभा ।
निश्चयं स ययौ बालो निर्विचारणया धियेति ॥

नन्वस्मदाद्यल्पविवेकिन उद्दिश्यैवायमत्यन्तासन्न तुच्छता इत्यादिविभागो न त्वत्यन्ताव्युत्पन्नधियो बालानुद्दिश्येति चेदुक्तं कथं समाने

एवाज्ञानकारणे अज्ञानेऽव्याधिशिषसि । यथा स्वप्नदृष्टा मरुजलमासीदिति वदीपि तथा ते ऽपि शशविषाणादिकमस्तीति ब्रूयुः । ननु ते तु केवलं धात्रीवचनवञ्चिता अत्यन्तासत्स्वेव पदार्थेषु विश्वसन्तीति चेद्बालानपीन्द्रियवञ्चित एव मरुजलमात्रभाग इति वदीति । प्रसिद्धैव हीन्द्रियवञ्चना यदनुपदमेव तदर्थबाधदर्शनम् । बाढं भवतु नाम स्वप्नमरुजलादेरत्यन्ततुच्छता जाग्रत्प्रपञ्चस्य तु कथं सा भवत्वेति चेच्छ्रुतिविरोधादेवेति स्मर । बाध्यते खलु सर्वमिदं विश्वं ब्रह्मात्मदर्शनात् । तथा च श्रूयते यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन किं पश्येत् । को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः । मायामात्रमिदं सर्वम् इत्यादि । एवं तुच्छतासाम्येऽपि लोकसिद्धभ्रमकारणस्थिरतातारतम्येनैव व्यावहारिकमन्यं प्रातिभासिकं सत्यमिति भेदेन व्यपदेशः शास्त्रेषु दृश्यते । एतदभिप्रायेणैवैकं तुच्छमन्यच्चातितुच्छमिति व्यपदेष्टुमिष्यते चेत्कामं व्यपदिश्यतां न पुनर्वस्तुतस्तारतम्येन । उभयोरपि परमार्थतो ऽत्यन्ततुच्छत्वात् ।

अयमेव सकलप्राचीनार्वाचीनवेदान्तनिबन्धानां श्रुतिस्मृत्यादेश्चाशयः । नचैतदनुयायिनो विज्ञानभिक्षुविरचितनवीनवेदान्तिबुद्ध्या भवितुमर्हन्ति । प्रत्युत विज्ञानभिक्षोरेव वेदान्तित्वमस्य युज्यते वक्तुम् । परस्परविरुद्धभाषणात् । यथा चाय क्लेशकर्मविपाकाशयैरित्यादिसूत्रव्याख्यानावसरे पृथगुक्त्वा तेषां परमात्मव्यतिरिक्तत्वं, द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपीति सूत्रे च पुरुषाणां बुद्धिसाक्षित्वं 'पुरुषस्य सुखादिप्रकाशनं च व्यापार एव न भवति स्वरूपतो नित्यत्वादि'त्याद्युक्त्वा तेषां नित्यप्रकाशात्मकत्वं चोपपाद्य विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानीति सूत्रे 'परमात्मा च सदा जाग्रत्स्वरूपतया लयशून्य इति स एव परमार्थसत्त्व प्रकृतिपुरुषौ । प्रलये हि तयोः परमात्मनि व्यापारोपरमरूपो लयो भवति । प्रकृतिः पुरुषश्चैतौ लीयेते परमात्मनीति वाक्येभ्य'इत्याह । किं चैकत्र प्रपञ्चस्य ब्रह्मातिरिक्तप्रकृत्युपादानकत्वं कारणरूपप्रकृतेर्नित्यत्वं चोक्त्वा स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेश इति सूत्रे 'आद्यन्तयोरदर्शनमात्रमेव वस्तु

प्रपञ्चस्य तत्त्वं सत्त्वं परं ब्रह्म विकारस्तु मध्ये वाचारम्भणमात्रमित्यस्माकमपि सिद्धान्त इति प्रलपति । अस्यापि परमार्थतः प्रपञ्चस्य वाचारम्भणमात्रत्वनातितुच्छत्वमनुमतमेव वैन्तिकमपराद्धं तया प्रच्छन्नवैदान्तिभिः । न च परमार्थतस्तुच्छत्वातितुच्छत्वयोः कोऽपि विशेष उपपद्यते । व्यवहारत एव वेदान्तिभिरपि तदा सो ऽनुमन्यत एव सत्ताश्रयवादिभिः ।

अस्ति चास्यापरं पाण्डित्य यदयं सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोरिति सूत्रे सूत्रान्तरेषु च प्रकटयति । तथाहि । स्वप्रकाशत्वं चात्मनः स्वज्ञेयत्वमेव । न चात्र कर्मकर्तृविरोधः । कर्मकर्तृविरोधे हि स्वस्मिन् स्वसंबन्धानुपपत्तिरेव बीजम् । प्रकाशसंबन्धस्यैव प्रकाश्यतारूपत्वात् । अनुभवप्राप्तेरेकार्थत्वाच्च । स च संबन्ध एकस्मिन्नपि बिम्बप्रतिबिम्बाद्यरूपभेदेनोपपन्नः । अथैवमपि परसमवेतक्रियाफलभागित्वरूपं कर्मलक्षणं पुरुषे न घटत इति चेन्न । विशिष्टाविशिष्टरूपेण चात्मज्ञेययोर्भेदसत्त्वात् । आत्माकारवृत्त्यवच्छिन्नस्य ज्ञातृत्वात् केवलस्य ज्ञेयत्वात् । यत्तु अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं स्वप्रकाशत्वमित्याधुनिकवेदान्तिब्रुवाणां प्रलपनं तन्न युक्तम् । चित्तवृत्तावप्येव परोक्षत्वस्य सुवचतया चित्तातिरिक्तपुरुषसिद्ध्यनुपपत्तेः । वृत्तिगोचरव्यवहारस्यापि स्वरूपसत्त्या वृत्त्यैव कर्तुं शक्यत्वात् । यदपि वृत्तिव्याप्यत्वमात्मनोऽभ्युपेत्य फलव्याप्यत्वं वेदान्तिब्रुवैरपलप्यते तदपि मोहादेव । फलव्याप्यत्वस्य सामान्यतो व्यवहारहेतुतायाः क्लृप्तत्वेन चैतन्याख्यफलव्याप्यतां विना चैतन्यव्यवहारानुपपत्तेरिति ।

अत्रेयं चिन्ता । आत्माकारवृत्त्यवच्छिन्नस्य ज्ञातृत्वं केवलस्य च ज्ञेयत्वं वदता विज्ञानवैद्येन यदात्मनः स्वप्रकाशत्वमित्यस्य स्वज्ञेयत्वमित्यर्थो इत्युच्यते तत्किं वृत्त्यवच्छिन्नः स्वगतप्रकाशेनाप्रकाशमानं केवलं प्रकाशयतीत्यभिप्रेत्याहोस्वित्स्वयंप्रकाशमानमेव सन्तं प्रकाशयतीति । न तावदाद्यः संभवति । द्रष्टा दृशिमात्र इति सूत्रे द्रष्टुः शुद्धप्रकाशात्मकत्वस्यैव निर्णीततया वृत्तिसाहाय्येऽप्यस्याप्रकाशमानत्वासंभवात् । न च प्रकाशस्वरूपोऽपि न प्रकाशते इति वक्तुं युक्तम् । प्रकाशात्मापि सविता न प्रकाशत इति वदतो व्याघातात् । नाप्यन्त्यः । स्वयं प्रकाशमानस्य

प्रकाशान्तरानपेक्षणात् । नहि स्वयं प्रकाशमानो दीपः स्वप्रकाशाय दीपान्तरमपेक्षते । ननु बुद्धिवृत्त्यारव्यकरणाभावकाले ऽविषयीकृतस्य सतो घटविषयकज्ञानवानहमित्यादौ तादृशकरणासमवधानकाले ऽवात्मनो ऽवि विषयीकृतस्य भासते तच्च स्वेनैवेति स्वज्ञेयत्वरूप स्वप्रकाशत्वमस्त्येवा त्मन इति चेच । तादृशात्मज्ञानस्य वृत्तिरूपतयात्मनो वृत्तिविषयत्वस्यैव सिद्धाधात्मविषयत्वकल्पने गौरवादनुपयोगाच्च । न चोक्तवृत्त्या ऽप्रकाशमान एवात्मा प्रकाश्यते । किंतु भास्वानिव शश्वत्प्रकाशमान एवाय घट इत्याकारकवृत्तिविशेषम्फोरकत्वेन परिच्छिद्यत एव । अथैवमात्मन. स्वज्ञेयत्वा भावोक्त्या श्रुतिस्मृत्युक्त स्वप्रकाशत्व विरुद्ध्येतेति चेन्नैवम् । घटपटादिपरप्रकाशिभ्यो व्यावृत्त स्वमेव प्रकाश इति यथाश्रुतार्थकस्यैव स्वप्रकाशत्वस्यात्मनि सुवचत्वात् । न ह्यगुडमुक्त्वा कुयोद्धा कर्तव्य भवति । नित्यसिद्धं ह्यात्मनः स्वप्रकाशत्व 'स्वप्रकाश निरञ्जनमित्यादिश्रुत्युक्तं न कथमपि वेदान्तिस्पर्धयैव बुद्धिवृत्त्यधीनतया युज्यते नेतुम् ।

यत्तूक्तं चैतन्यात्मफलव्याप्यता विना चैतन्यव्यवहारानुपपत्तिरिति । तदसत् । अप्रकाशस्वरूपेषु घटपटादिषु बुद्धिवृत्तिषु च फलव्याप्यत्वस्य व्यवहारहेतुतायाः क्लृप्तत्वेपि प्रकाशस्वरूपस्यात्मनः स्वव्यवहारसिद्ध्यर्थं फलचैतन्यानपेक्षणात् । प्रकाशे प्रकाशमानत्वस्य नित्यसिद्धत्वात् । नहि स्वमाधुर्येणामधुरान्मधुरयन्मधु स्वस्यापि माधुर्यमन्यतो ऽपेक्षेत । एतेन पुरुषगोचरव्यवहारः पुरुषस्तेनैवेत्युक्तौ वृत्तिगोचरव्यवहारोपि स्वरूपसत्या वृत्त्यैव वक्तु शक्येतेत्याद्युक्तिः प्रत्युक्ता । वृत्तिस्वरूपसत्ताया एव प्रकाशाधीनतया तद्गोचरव्यवहारस्य स्वतो वक्तुमशक्यत्वात् । वृत्तीना स्वतः प्रकाशमानत्वे प्रमाणाभावात् । ननु भवतात्मनो वृत्तिव्याप्यत्वमिष्यत एव तत्तु न केवलवृत्तिसाध्यमात्मनोविभुत्वादित्यात्माकारबुद्धिवृत्त्यवच्छि न्नात्मव्याप्यत्वानङ्गीकारे ऽपि वृत्त्यवच्छिन्नात्मप्रकाश्यत्वमेवागतमात्मन इति चेन्न । विशेषाधानाद्यमात्मविषयीकरणस्य विचारकोटावुल्लेखानर्हत्वात् । नहि दीपज्योतिः स्वेनैवावस्थान्तरगतेन प्रकाश्यत इति कोपि प्रत्येति ।

वृत्तिव्याप्तिरपि नात्मप्रकाशनायेष्यते । वृत्त्यभावस्यापि प्रकाशकस्य वृत्ति प्रकाश्यत्वासम्भवात् । किन्तु विशेषरूपेणात्मपरिच्छेदाय बुद्ध्यारूढाकारा धारणाभङ्गायैव वा । प्रत्युत केवलात्मविषयीकर्तुर्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य विना नभिमुखिता स्वप्रकाशत्वे प्रतिपादनाय वृत्त्यनवच्छिन्नचैतन्यव्याप्यत्व प्रकाश्य तस्य च तद्भिन्नव्याप्यत्वमित्यनवस्थापत्तिर्दुर्वारा । किंचात्मबुद्ध्यो रयोगोलकवह्निवच्छेद्यावच्छेदकत्वस्वीकारे बुद्धिगतवृत्तीनां स्वावच्छिन्नात्मना प्रकाशसम्भवे तासां भानायात्मनि पुनः प्रतिबिम्बस्यात्मभानाय बुद्धिप्रति बिम्बितात्मप्रतिबिम्बस्य च कल्पनं विज्ञानभिक्षोः कुकल्पनमेव । वदति च सूत्रकारो द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थमिति । ननु सविषयवृत्तेः स्फुरणं चेतनसंयोगादेव भवेत्कूटस्थविभुचैतन्यस्य सर्वसम्बन्धात्सर्वदैव सर्वं वस्तु सर्वज्ञायेतनखलु तथा सम्भवतीति चेतने प्रतिबिम्बितायाः एव सविषयवृत्तेः स्फुरणं वाच्यम् । न च बुद्धिदर्पणप्रतिबिम्बितेन बुद्धिवृत्त्यार्थाकारया तदाकारतामापद्यमानेन फलचैतन्येनैव तादृशवृत्तिभानं स्यादिति वाच्यम् । प्रतिबिम्बस्य तुच्छतया ऽर्थभानरूपत्वानुपपत्तेः । प्रतिबिम्बस्य प्रकाशाद्य र्थक्रियाकारितायाः क्वाप्यदर्शनाच्चेति चेन्न । विभुचेतनसम्बन्धस्य सार्वत्रि कत्वेऽपि विशेषरूपेण चैतन्याभिव्यक्त्यनुकूलस्य तस्य निर्मले बुद्धिसत्त्व एव सम्भवात् । तेनैव च स्वावच्छेदकबुद्धिवृत्तिप्रकाशने सम्भवति चेतनप्रति बिम्बकल्पने गौरवात् । दृश्यते चाम्भोगतानां सूर्यप्रतिबिम्बानां यावद्वे र्वृत्तिभित्तिगतपङ्कप्रदेशप्रकाशनम् ।

आत्मभानाय बुद्धिप्रतिबिम्बितात्मप्रतिबिम्बकल्पनस्य वैयर्थ्यमन वस्थापत्तिश्च चोक्तमेव । नित्यप्रकाशरूपस्यात्मनः स्वभानाय प्रकाशान्त रानपेक्षणात् तस्य च स्वतः सिद्धत्वात् । स्वप्रकाशमानस्यैव वृत्त्यव च्छिन्नस्य केवलस्य चात्मनो निरवयवस्यैव बुद्धिवृत्तिपरिच्छेद्यत्वस्य श्रुति स्मृतिसिद्धत्वात् । यथा च श्रूयते विज्ञातारमरे केन विजानीयात् । एतास्ते स्वपथा सुषुप्त्यादि । एवं चावेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वरूप मेवात्मनः स्वप्रकाशत्वमेव सूपपादम् इति । तदेव श्रुतिस्मृतिपुराणसहस्रा नुयायिभिः पदवाक्यप्रमाणपारावारीणभगवत्पूज्यपादशङ्कराचार्यादिभिर्

यावदाविष्कृता वेदान्तसिद्धान्ता मोहबलाद्विज्ञानभिक्षुणा वेदान्तिब्रुवसिद्धान्ता इति व्यपदिश्य काममाक्षेप्तुमारब्धा अपि कौशिकनिन्दिता दिवाकरकिरणा इव नेषदपि स्वमहिम्नश्च्यवन्ते । नापि ते व्यवेरन्तस्य वेदान्तिब्रुवेतिव्यपदिष्टमतखण्डनाय साटोपमारब्धैरपरैर्ग्रन्थैर्मीमांसाभाष्यश्रुतिभाष्यादिसमाख्यैर्निबन्धैस्तैरित्यस्य योगवार्तिकोक्तखण्डनप्रकारदर्शनादेवानुमीयते । विज्ञानस्यापरे ग्रन्थाः साम्प्रतं नोपलभ्यन्तेऽन्यथा तेऽपि कोमलधीव्याकुलीकरणाय योगवार्तिकोक्तिविशेषाणां सुबहु साहाय्यमकरिष्यन्त ।

तदित्र योगवार्तिकं बहुत्र सशयकुतर्कव्याकुलमपि योगभाष्यस्य प्रायशो यथाश्रुतार्थबोधकं विविधपूर्वोत्तरपक्षाक्षेपप्रक्षेपादिकुतूहलप्रदर्शनेन शिष्यबुद्ध्युत्तेजकमित्युपादेयमेवेति राजकीयपाठशालाप्रधानाध्यक्षैः डाक्टर जी, ठिबो साहिबैः' साख्याचार्यपरीक्षाविषयवर्गे निवेशितं तत्पुस्तकमैवपुस्त्यार्थं मुद्रितं च मया पण्डितरामकृष्णशास्त्रिद्वितीयेन पण्डितपत्रे पृथक् च । महोपयोगी खल्वेष ग्रन्थः शुद्धिपत्रेण सूचीपत्रेण संक्षिप्तोपसंहारेण च समन्वितश्चेद्भविष्यद्बहुजनप्रियकरोऽभविष्यदिति श्रीयुत ए. वेनिस साहिब प्रार्थनया प्रश्रितेन पण्डितरामकृष्णशास्त्रिसहायेन मयास्य पूर्वोक्तोपसंहारः सूचीपत्रं च निर्मायि साम्यवेदान्ताचार्येति नवपदवीधारिणा श्रीमोहनलालपण्डितानां च महत्साहाय्यमवाप्यास्य शुद्धिपत्रं निरमायि । तदिदं योगवार्तिकपुस्तकं शुद्धिपत्रेण सूचीपत्रेण संक्षिप्तोपसंहारेण च संवलितं रसिकजनानामनल्पमुपकारं मुदं च परामावहदनवरतमध्ययनाध्यापनादिगोचरी भूयात् । प्रीयतां चानेन मदीयेन मत्सहायकानां च भूरिपरिश्रमेण श्रीजगदीश्वर इति सुनिर्भरमभ्यर्थ्यते ।

चैत्र कृष्णाष्टम्याम्
सोमवासरे
संवत् १९४१

के० शा

॥ ओम् ॥

श्रीपतञ्जलये नमः ॥

योगवार्तिकभूमिका ॥

अथ धर्मार्थकाममोक्षाणां नित्यनिरामयानन्दरूपत्वान्मोक्षस्यैव परमपुरुषार्थत्वं श्रुतिस्मृतिपुराणादिभिः प्रतिपाद्यते । स च स्वरूपमात्रेणावस्थानमेवेति च । तच्च नित्यसिद्धमपि स्वरूपं प्रकृतितो विविच्य ग्रहीतुमसमर्थानामविवेकिनामसिद्धमिवाभाति । यतस्ते प्रकृतिगुणैराकुलितधियः सन्त आत्मानं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिभिर्विविधैः परधर्मैरेव प्रतिपद्यन्ते । न तान् शतान्यपि श्रुतिस्मृतियुक्तीनामात्मतत्त्वं ग्राहयितुं पारयन्ति । तानेवंविधान् विमर्शमात्रेणात्मस्वरूपमात्मावगन्तुमशक्यं मन्यमानांस्तदुद्धरणयोग्येनैवोपायान्तरेणोद्दिधीर्षुर्भगवान् पतञ्जलिः साङ्गोपाङ्गं योगमनुशासतीं चतुष्पादीं प्रणिनाय । तस्याश्चातिसंक्षिप्ततया समग्रशास्त्रप्रमेयग्रहणासमर्थान् जनाननुपचिकीर्षुः परमकारुणिको भगवान् व्यासदेवो भाष्यमारचयांचकार । तदपि निगूढार्थातिप्रौढसङ्क्षिप्तोक्तिनिबद्धतया जनानां दुर्बोधमालोक्यानायासतो यावत्तदभिप्रायावगतये सकलतन्त्रस्वतन्त्रधिषणैः सांख्यप्रवचनभाष्यकारैर्विज्ञानभिक्षुभिः सविस्तरप्राञ्जलोक्तिमयं योगवार्तिकं नाम तस्य व्याख्यानमुपनिबबन्धे । तमिमं ग्रन्थं यथार्थभाष्यतात्पर्यप्रदर्शकं विविधशङ्कासमाधिघटित परापरमतखण्डनमण्डनमण्डितं सांख्यसिद्धान्तातिव्युत्पादक सकलविपश्चिज्जनविनोदकं चालोच्य काशिकराजकीयप्रधानपाठशालायां प्रधानाध्यक्षैः श्रीमद्डाक्टर जी, थिबोसाहबैः सांख्याचार्यपरीक्षाविषयवर्गे सन्निवेशितमपि पुस्तकदौर्लभ्याद्विपुल्येन पठनपाठनाद्यगोचरीभूतमिवालक्ष्य तत्पुस्तकवैपुल्यसंपत्तये तस्य मुद्रणमेव श्रेयो मन्यमानैस्तत्रमहाशयैः परिष्कृतपत्रे तन्मुद्रणायावां प्रावर्त्यावहि । ततश्चावामेकं पुरातनं वार्त्तिकपुस्तकमपरे च द्वे नवीने प्रत्यन्तरे कथं चित्संपाद्य तैश्च महता परिश्रमेण पाठशालापुस्तकं संशोध्य तत्रतत्र यथासम्भवमिलितान् पाठभेदान् प्रदर्शयन्ता-

व्याख्यान्तराण्यपि च तन्मुद्रणे बहुमूल्यतया तत्सङ्ग्रहणासमर्थैरस्मिञ्जनैर् हृषु पण्डितमन्येष्वशतो मुद्रितमेतत्पुस्तकमभ्यासयोग्यमिति मन्यमानैर् न्यैश्च बहुभिर्जनैः पृथङ् मुद्रणाय समभ्यर्थिताश्चाथो पृथक् तन्मुद्रणमा रभावहे । प्रार्थयावहे चाद्यो श्रीजगदीश्वरमावयोरिष्टसाधनेन परिश्रम सफलीकर्तुं विद्वज्जनांश्चास्मत्प्रमादतो यत्र कुत्रापि पतितानि स्खलितानि नौ बोधयितुम् ॥

काशीस्थराजकीयप्रधानपाठशालायां
१ जानुअरी १८८३ इस्वी ।

सांख्ययोगाध्यापकस्तात्याशास्त्र्यपरनामा
पटवर्धनोपाख्य- रामकृष्णशास्त्री ।
आङ्ग्लभाग संस्कृताध्यापक कथवटशास्त्री च ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीमद्रामकृष्णाभ्यां नमः ॥

यश्चिन्मात्रवपुरपि नित्यविमलोपाधेर्गुणैरीश्वरो
हेयैः क्लेशमुखैर्गुणैर्विरहितो मुक्तः सदा निर्गुणः ।
सोऽस्मान् बुद्धिगुणैः स्वयं निगडितान् स्वांशान् कृपासागरो
दीनान्मोचयतु प्रभुर्गुणमयं पाशं दहन् लीलया ॥ १ ॥

श्रीपातञ्जलभाष्यदुग्धजलधिर्धीमानरत्नाकरो
वेदव्यासमुनीन्द्रबुद्धिखनितो योगान्तपेयामृतः ।
भूदेवैरमृतं तदत्र मथितुं विज्ञानभिक्षोरिह
श्रीमद्वार्त्तिकमन्दरो गुरुतरो मन्थानदण्डोऽर्प्यते ॥ २ ॥

सर्ववेदार्थसारोऽयं वेदव्यासेन भाषितः ।
योगभाष्यमिषेणातो मुमुक्षूणामिदं गतिः ॥ ३ ॥

गङ्गाद्याः सरितो यद्वदब्धेरंशेषु संस्थिताः ।
सांख्यादिदर्शनान्येवमस्यैवांशेषु कृत्स्नशः ॥ ४ ॥

निर्विघ्नग्रन्थसमाप्तये योगप्रवर्त्तकमनन्तमीश्वरं स्मरन् शिष्याणा शास्त्रग्रहणानुष्ठानादावप्रतिबन्धं तत एव प्रार्थयते । यस्त्यक्त्वेति । य. स्वस्वाङ्गरूपं योगस्य त्यक्त्वा स्वांशैस्ततो विभक्तो भूत्वा लोकानुपहार्थं व

लरामादिरूपेणाविर्भवति स वो युष्मान् शिष्यान् पालयेत् शास्त्रार्थवर्ण-णादिप्रतिबन्धं निवारयत्वित्यर्थः। शेषं सुगमम् ॥ १ ॥ "अध्यात्मयोगाधिगमेन मत्वा देवं धीरो हर्षशोकौ जहाति" "यतो निर्विषयस्यास्य मनसो मुक्तिरिष्यते। अतो निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणा" "तावदेव निरोद्धव्यं यावद्धृदि गतं क्षयम्। एतद् ज्ञानं च ध्यानं च शेषोऽन्यो ग्रन्थविस्तरः" इत्यादिश्रुतिषु, 'मुक्तियोगात्तथा योगः सम्यग्ज्ञानान्महीपते। तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः" इत्यादिस्मृतिषु च योगो मोक्षहेतुतया विहितः, तत्र योगः किंस्वरूपः किमुपायः केन वा द्वारेण ज्ञानमोक्षयोः कारणमित्यादिकं मुमुक्षूणां विजिज्ञासितं भवति, ब्रह्ममीमांसासांख्यादिषु च ज्ञानमेव विचारितं बाहुल्येन ज्ञानसाधनमात्रस्तु योगः सङ्क्षेपतः, ज्ञानजन्ययोगस्तु सङ्क्षेपतोऽपि तेषु नोक्तोऽतोऽतिविस्तरेण द्विविधं योगं प्रतिपिपादयिषुर्भगवान् पतञ्जलिः शिष्यावधानायादौ योगानुशासनं शास्त्रमारभ्यतया प्रतिज्ञातवान् ॥

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥

तदिदं सूत्रमारभ्य समग्रं शास्त्रं सर्वलोकहिताय भगवान् बादरायणो व्याचष्टे। अथेत्ययमधिकारार्थ इत्यादिना। अधिकारशब्दो योगरूढतया आरम्भणएव मुख्य इति शास्त्रस्याधिकार्यत्वं मुख्यमेवास्ति। यत्र चार्थस्याधिकार्यत्वमुच्यते यथा अथैष ज्योतिरित्यादौ तत्राधिकार्यशास्त्रविषयतया गौणं तद्वित्याशयः। एतेन शास्त्रस्यानधिकार्यत्वम निरूप्यत्वादित्यपास्तं प्रकृतभाष्यविरोधादिति। प्रश्नाद्यर्थकत्वमथशब्दस्यत्र कुत्रापि नास्तीत्याशङ्कानिरासायोक्तमयमिति। अधिकारार्थोऽधिकारवाचक इत्यर्थः। अथशब्दस्य चोच्चारणमात्रेण मङ्गलत्वमपि बोध्यम्। शिष्टस्य शासनमनुशासनं तेन शास्त्रस्य गुरुमूलकतया सूत्रकारेषु प्रामाण्यं दर्शितं 'हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः" इति योगियाज्ञवल्क्येन हिरण्यगर्भस्यादिगुरुत्वबोधनादिति। सूत्रवाक्यार्थमुपसंहरति, योगस्यानुशासनं शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यमिति। शिष्यैरिति शेषः। वेदितव्यमितिपूरणेन सूत्रस्य शिष्यावधानार्थकत्वं सूचितं, योगस्य च फलं सूत्रभाष्ययोः स्थानेस्थाने

वक्ष्यमाण मयोत्तरसूत्रावतारिकायामपि सङ्क्षेपाद्वक्ष्यते । योगलक्षणपरतया द्वितीयसूत्रमवतारयिष्यति। तत्र युजसमाधाविति योगलक्षणस्य प्रसिद्धत्वा ल्लक्षणान्तराकाङ्क्षैव नास्तीत्याशङ्क्य तस्यातिव्याप्तत्वेनादावपाकरोति । योग समाधि स च सार्वभौमश्चित्तस्य धर्म इति । युज समाधावित्यनुशास नत प्रसिद्धो योग समाधि चित्तवृत्तिनिरोध स च सार्वभौम सर्वासु व क्ष्यमाणासु क्षिप्ताद्यवस्थासु साधारणश्चित्तस्य धर्म स्वाभाविक जलस्य द्रवत्ववत् क्षिप्ताद्यवस्थायामपि हि यत्किञ्चिद्वृत्तिनिरोधोऽस्त्येवेति तथा चालक्ष्यास्ववस्थासु तल्लक्षणमतिव्याप्तमिति शेष । कास्ता सर्वा चित्तभू मय इत्याकाङ्क्षायामाह । क्षिप्तमित्यादि । क्षिप्त रजसा विषयेष्वेव वृत्तिमत् । मूढ तमसा निद्रादिवृत्तिमत् क्षिप्ताद्विशिष्ट विक्षिप्त सत्त्वाधिक्येन समा दधदपि चित्त रजोमात्रयान्तरान्तरा विषयान्तरवृत्तिमत् । एकस्मिन्नेव विषये अव स्थिता यस्य चित्तदीपस्यैकाग्र्य च विशुद्धसत्त्वतयैकस्मिन्नेव विषये धार णावधीकृतकालपर्यन्तमचञ्चल निवातस्थदीपवत् । तथा च क्षिप्तादि त्रयेऽपि किञ्चिदैकाग्र्यसत्त्वेऽपि तत्र नातिप्रसङ्ग । निरुद्ध च निरुद्धसकलवृत्तिक संस्कारमात्रशेषमित्यर्थ । रजोधर्मस्य रागादे प्रतिघातादेव लोकाना तमो धर्मा विषादादिर्द्वेष्यत इति क्षिप्तात्पूर्वमेव मूढस्योपन्यास । इत्थमतिव्याप्ति प्रतिपादयितुमुक्तभूमिषु लक्ष्यालक्ष्यविभाग करोति । तत्र विक्षिप्त इत्यादिना । तत्र तासु पञ्चसु मध्ये विक्षिप्ते चेतसि वर्त्तमान समाधिरल्पो बहुल विक्षेपशेषीभूतत्वान्न योगपक्षे योगमध्ये प्रविष्ट न क्लेशहान्यहेतुत्वात् सुतरा तु क्षिप्तमूढयोश्चित्तयोर्वर्त्तमानौ समाध्यभ्यासावित्याशय । अतो न क्षिप्तमूढभूम्योरलक्ष्यत्वप्रतिपादनेन न्यूनतेति । विक्षिप्तमुखेनाद्यभूमित्र यस्य तत्परत्वमुक्त्वान्त्यभूमिद्वयमेव लक्ष्यमित्याह । यस्त्वेकाग्र इति । यस्तु समाधिरेकाग्रे चेतसि वर्त्तमानोऽयं ध्येय वस्तु सद्भूत परमार्थभूत प्रकर्षेण द्योतयति साक्षात्कारयति ततश्च क्लेशानविद्यादीन् पञ्च क्षिणोति ततोऽपि च कर्माण्यदृष्टधर्माधर्मरूपाणि बन्धनानि बुद्धिपुरुषयोर्बन्धकारणानि श्ल थयति स्वदुष्टोत्पादनाक्षमाणि करोति तथा निरोधमसम्प्रज्ञातयोगमभिमुख प्रत्यासन्न करोति । परवैराग्यजननेनेति शेष । स समाधि सम्प्रज्ञातो योग

इति कथ्यत इत्यर्थः । सम्यक् प्रज्ञायते साक्षात्क्रियते ध्येयमस्मिन्निरोधविशेषरूपे योग इति संप्रज्ञातो योगः । यद्यपि समाधिशब्देनैकाग्रतातिशयरूपं निरोधद्वयरूपयोगद्वयस्याङ्गमेव परिभाषिष्यते तथापि योगद्वयमङ्गाङ्गिनोरभेदविवक्षयैव समाधिशब्देनोक्तमित्युत्तरोत्तरसूत्रेऽपि बोध्यम् । स च संप्रज्ञातश्चतुर्विध इत्याह । स चेति । न च वितर्कानुगतादित्रिके साक्षात्कारजनकत्वादिकं साक्षान्नास्ति अविद्यालेशसंपर्कादिति वाच्यम् । सवितर्कादिक्रमेणैव साक्षात्कारवृद्ध्या चरमभूमिकायामृतंभरप्रज्ञोदयेन भूमिकाचतुष्टयएव साक्षात्कारसंबन्धादिति । निरुद्धभूमेरपि लक्षणमाह । सर्वेति । संप्रज्ञातकालीना साक्षात्काररूपिणी या वृत्तिः तस्या अपि वक्ष्यमाणपरवैराग्येण निरोधे जायमाने त्वसंप्रज्ञातयोग इत्यर्थः । वृत्तिनिरोधश्च चित्तस्य वृत्तिसंस्कारशेषावस्था अभावस्याधिकरणावस्थाविशेषमात्ररूपत्वात् निरुध्यन्तेऽस्यामवस्थायामिति व्युत्पत्तेर्वा, सा चावस्था संस्कारमात्रैः परिणामधारा । निरोधकाले संस्कारतारतम्यरूपस्यैव चित्तपरिणामस्य सूत्रभाष्याभ्यां वक्ष्यमाणत्वादिति । ननु वृत्तिनिरोधो वृत्त्यभावमात्रमेकाग्रताविशेषो वा निरोधस्याभावमात्रत्वे वक्ष्यमाणसंस्कारजनकत्वानुपपत्तेरेकाग्रतामात्ररूपत्वे समाधिरूपादङ्गात्संप्रज्ञाताच्च भेदानुपपत्तेः । "उल्काहस्तो यथा कश्चिद् द्रव्यमालोक्य तां त्यजेत् । बोधेन ज्ञानमालोक्य तथा योगी परित्यजेत्" इत्यादिस्मृतिषु 'यावद्बुद्धिगतं चय'मिति पूर्वोक्तश्रुतौ चासंप्रज्ञातस्य सकलवृत्तिशून्यस्य श्रवणाच्च । ननु संप्रज्ञातासंप्रज्ञातयोर्योगयोर्निरोधरूपयोः किं प्रयोजनं 'योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्याते'रितिसूत्रेण योगाङ्गस्यैव ज्ञानहेतुताया वक्ष्यमाणत्वात् संप्रज्ञातयोगकाले ज्ञानस्योत्पत्तेरेव शास्त्रेष्ववगमात न तु तद्धेतुतायाः एककालकत्वेन हेतुहेतुमद्भावासंभवाच्च । अस्तु वा विषयान्तरसञ्चाराख्यप्रतिबन्धनिवृत्तिरूपतया ज्ञानहेतुत्वं संप्रज्ञातयोगस्य *'क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनतासमापत्ति'*रित्यागामिसूत्राच्च न तु असंप्रज्ञातयोगस्यापि तस्य ज्ञानजन्यत्वात्, न च ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं मोक्षायान्यत्साधनमपेक्षणीयं 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' इत्यादिश्रुतिभिरन्यनिरपेक्षज्ञानस्य मो-

तद्धेतुत्वसिद्धेरविद्याकामकर्मादिनिवृत्तौ हेत्वभावेन पुनः संसारानुपपत्ते श्च । वक्ष्यति । ज्ञाने जाते ऽपि प्रारब्धकर्मणा देहधारणस्यावश्यकत्वेन तदानीमपि बाह्याभ्यन्तरदुःखभियतः दुःखं न जायते एतदप्यन्ततो योग द्वयस्य फलमस्ति । तथा हि वक्ष्यति भाष्यकारः सर्वाश्चैता वृत्तयः सुखदुःख मोहात्मिका अतः एताः सर्वा वृत्तयो निरोद्धव्या इति । किं च ज्ञानस्य यथा कर्मक्षयहेतुत्वमस्ति तथा योगस्यापि 'विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव ज न्मनि । प्राप्नोति योगी योगाग्निदग्धकर्मचयोऽचिरात्' इत्यादिवाक्यशतेभ्यः । तथा च कर्मक्षयद्वारा ज्ञानस्येवासंप्रज्ञातयोगस्यापि मोक्षहेतुत्वं सिद्धं तत्र चासंप्रज्ञातयोगेनाखिलसंस्कारदाहकेन प्रारब्धकर्माप्यतिक्रम्यत इति ज्ञाना द्विशेषः । ज्ञानस्य हि प्रारब्धनाशकत्वे बाधकमस्ति तस्य तावदेव चिर मित्यादिश्रुतिर्जीवन्मुक्तिश्रुतिस्मृतयश्च । योगस्य प्रारब्धनाशकत्वे बाधकं नास्ति प्रत्युत दग्धकर्मचयोऽचिरादित्यत्र स्मर्यते अतः प्रारब्धमपि कर्म कर्म विपाकोत्क्रमणशक्त्यादिवदेवातिक्रम्य झटिति मोक्षणमेव योगस्य फलम् । अन्यच्च योगद्वयेनाखिलसंस्कारक्षये भोगसंस्काराख्यसहकार्यभावात् प्रारब्ध कर्मापि यत्फलाक्षमं भवति इदमपि योगफलम् । तदुक्तं मोक्षधर्मे, नास्ति सांख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलमिति । बलं प्रारब्धस्याप्यतिक्रमेण स्वेच्छया शीघ्रमोक्षहेतुः । अपि च वृत्तिनिरोधात्मको योग एव दुःखनिवृत्त्या त्मकमोक्षे साक्षाद्धेतुः पुरुषे दुःखस्य चित्तवृत्त्यौपाधिकत्वात् उपाधिनि वृत्तिश्चौपाधिकनिवृत्तौ चरमकारणमतो ज्ञानेन न योगस्यान्यथासिद्धिः ज्ञानवैराग्यकर्मक्षयादीनां वृत्तिनिरोधाख्यचरमकारणद्वारैव दुःखात्यन्तोच्छे दहेतुत्वात् वृत्त्यत्यन्तनिरोधस्तु चरमासंप्रज्ञाते भवति यत्र संस्कारस्या प्यन्तक्षयेण चित्तस्य विलयान्मोक्षो भवति । तथा च द्वारद्वारिभावेनापि ज्ञान स्येव संप्रज्ञातयोगस्यापि मोक्षहेतुत्वं सिद्धमसंप्रज्ञातयोगस्य च साक्षान्मो क्षहेतुत्वं तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानमिति सूत्रकारः स्वयं वक्ष्यति मुक्ति र्हित्वान्यथाभावं स्वरूपेण व्यवस्थितिरित्यादिवाक्यैरात्यन्तिकस्य स्वरू पावस्थानस्यैव मोक्षत्वादिति दिक् ॥ सर्वेषु चित्तभूमिषु लभ्यात्तद्विशेषरूपेऽक प्रसिद्धस्य योगलक्षणस्यातिव्याप्तिं प्रदर्श्य योगलक्षणाकाङ्क्षा उपपादिता, अत

परं लक्षणपरत्वेनोत्तरसूत्रमवतारयति । तस्य लक्षणाभिधित्सयेति । तस्य द्विविधस्य योगस्य, उक्तातिव्याप्तिनिराकरणान्यथानुपपत्त्या सूत्रद्वयेनैव लक्षणं समाधिर्भविष्यतीति सूचयितुमभिधित्सयेत्युक्तमन्यथा हि तस्य लक्षणसूत्रं प्रवृत्ते इत्येतावन्मात्रमुच्येत ॥

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥

चित्तमन्तःकरणसामान्यमेकस्यैवान्तःकरणस्य वृत्तिभेदमात्रेण चतुर्धात्र दर्शने विभागात् तस्य या वक्ष्यमाणा वृत्तयस्तासां निरोधस्तासां लयाख्योऽधिकरणस्यैवावस्थाविशेषोऽभावाख्यास्मन्मतेऽधिकरणाद्यवस्थाविशेषरूपत्वात्, स योग इत्यर्थः । नन्विदं लक्षणं सम्प्रज्ञातस्याव्याप्तं तत्र ध्येयाकारवृत्तिसत्त्वादित्याशङ्कां भाष्यकार आह । सर्वशब्देति । सर्ववृत्तिनिरोध इत्यवचनादित्यर्थः । नन्वेवं पूर्वोक्तातिव्याप्तिः क्षिप्तादिष्वपि यत्किञ्चिद्वृत्तिनिरोधादिति चेन्न । तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानमिति वक्ष्यमाणसूत्रसाहित्येनैवास्य लक्षणत्वात् । तथा च द्रष्टृस्वरूपावस्थितिहेतुश्चित्तवृत्तिनिरोधः क्षिप्तादिभूमिष्वस्तु नास्तीति नातिव्याप्तिः, सम्प्रज्ञातस्य च स्वरूपावस्थितिहेतुत्वमसम्प्रज्ञातद्वारास्त्येवेति । परे तु क्लिश्नातीति च क्लेशानिति पूर्वभाष्यानुसारेण क्लेशकर्मादिपरिपन्थित्वं निरोधविशेषणं पूरणीयं तथा च क्लेशकर्मादिपरिपन्थित्वे सति चित्तवृत्तिनिरोधत्वं योगद्वयसाधारणं लक्षणमित्याहुः । अस्य च लक्षणस्य क्षिप्तादिभूमित्रयेऽतिव्याप्तिर्नास्तीत्यत्र हेतुं क्रमेण प्रतिपादयति । चित्तं हीत्यादिना । प्रख्या तत्त्वज्ञानमनेन सर्वे सात्त्विका गुणा उपलक्षिताः प्रवृत्तिः कर्म, अनेन सर्वे राजसा गुणा ग्राह्याः । स्थितिः स्थापयत्तिशून्यता निद्रेति यावत्, अनेन सर्वे तामसा गुणा ग्राह्याः । एते क्रमात् सत्त्वरजस्तमसामन्यतमा द्रव्याणां धर्मा यदाश्रितत्वाद्रूपादिवद्गुणा इत्युच्यन्ते तदाश्रयास्तु सत्त्वादिद्रव्याणि रज्ज्वारम्भकतन्तुवदेव गुणा इत्युच्यन्ते, तथा च प्रख्यादिस्वभावकत्वात् चित्तं त्रिगुणं सत्त्वादिगुणत्रयनिर्मितं रज्जुवदित्यर्थः । तत्र किमित्यत आह । प्रख्यारूपं हीति । हिशब्दो वाक्यालङ्कारे अवधारणे वा । चित्तसत्त्वमिति । चित्तस्य

सत्त्वप्राधान्यप्रतिपादनाय पुनरुक्तं, प्रख्यारूपमिति च तेन सत्त्वव्यावर्त्तनायोक्तं, तया च प्रख्यास्वभावं चित्तरूपं सत्त्वं स्वोपसर्जनभूताभ्यां रजस्तमोभ्यां संसर्गेण क्षिप्तावस्थायामणिमाद्यैश्वर्ये शब्दादिविषये चानुरक्तं भवतीत्यर्थः । अतः क्षिप्तावस्थस्य वृत्तिनिरोधस्य स्वरूपावस्थानाहेतुत्वात् रागादिक्लेशापरिपन्थित्वाद्वा न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । क्षिप्तावस्थायामतिव्याप्तिं परिहृत्य मूढावस्थायामपि तां परिहरति । तदेव तमसेति । उपगमुन्मुखं तत्प्रियमित्यर्थः । भावस्तु पूर्ववत् । विक्षिप्तावस्थायामतिव्याप्तिं परिहरति । तदेव प्रक्षीणेति । मोहस्तमोद्रव्यं कार्यकारणाभेदात् तदेव दर्पणस्य मलवच्चित्तसत्त्वस्यावरणं प्रक्षीणं यत्र तत्प्रक्षीणमोहावरणं सर्वतः प्रद्योतमानं सर्वविषयाकारशक्तिमद् एवंभूतं हिरण्यगर्भादीनां चित्तं रजोलेशेन संभेदाद्विक्षिप्तं सद् धर्मादिचतुष्टयप्रियं भवतीत्यर्थः । अत्रापि भावः पूर्ववदेव बोध्यः । अवस्थात्रयेऽतिव्याप्तिं परिहृत्य एकाग्रनिरुद्धावस्थयोर्लक्ष्ययोर्लक्षणं क्रमेण योजयति । तदेव रजोलेशेनेत्यादिना । विक्षेपहेतुना रजोलेशेनापि मलेनापेतमत एव स्वरूपप्रतिष्ठं स्वाभाविकेन रूपेण प्रसादादिना सम्यगवस्थितं निर्मलदर्पणवत् अतश्च सत्त्वपुरुषयोर्बुद्ध्यात्मनोर्विवेकख्यातिमात्रं तन्मात्रवृत्तिकं सत् धर्ममेघध्यानमात्रप्रियं भवति न तु क्लेशप्रियैश्वर्यप्रियमित्यर्थः । धर्ममेघध्यानं किमित्याकाङ्क्षायामाह । तत्परमिति । तद्धर्ममेघाख्यं ध्यानं परमं प्रसंख्यानं तत्त्वज्ञानं विवेकख्यातिरेव पराकाष्ठेति योगिनो वदन्तीत्यर्थः । तथा चेयमेकाग्रता सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरूपिणी द्रष्टृस्वरूपावस्थाने हेतुः क्लेशकर्मादिपरिपन्थिनी चेति योगलक्षणाक्रान्तेति भावः । धर्ममेघसमाधिश्च सूत्रकारेणैव वक्ष्यते । यद्यप्यस्मितानुगत एव संप्रज्ञातयोगे सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरस्ति न वितर्कानुगतादौ तथाप्यनेनैव तेऽप्युपलक्षणीया एतदङ्गभूतत्वात्तेषामिति । निरुद्धावस्थायामपि लक्षणं योजयन्नेव सकारणस्य निरोधस्य स्वरूपमाह । चितिशक्तिरित्यादिना । संप्रज्ञातकाले संसारहेतुत्वादिदोषदर्शनादितरवृत्तिनिरोधो जातस्तस्माच्च सिद्धाया विवेकख्यातिनिष्ठाया विवेकख्यातेरप्यनात्मत्वसाक्षात्करणात् तत्फलसिद्धेश्च तत्रापि वैराग्यं भवति ततः सर्ववृत्तिनिरोध इति प्रक्रिया । तत्र यादृशो

विवेकख्यातिनिष्ठा विवेकख्यातिवैराग्ये हेतुस्तामादौ दर्शयति । ख्यातिरि-तीत्यन्तेन । चितिशक्तिः पुरुषाख्या न परिणामिनी पूर्वधर्मापाये धर्मान्तरो-त्पत्तिः परिणामस्तद्रहिता कूटस्थनित्या परमार्थसत्येति यावत् । लोकेर्थप्र-काशनरूपे फलएव चैतन्यशब्दः प्रयुज्यते चैतन्यफलोपधानं च न सर्वदा सर्वपुरुषेस्तीत्याशयेन शक्तिपदोपादानं, तथा च शक्तिरूपेणावस्थिता चिति-रित्यर्थः । चितिश्च न गुणः किं तु प्रकाशस्वरूपं द्रव्यमिति 'द्रष्टा दृशिमात्र' इति सूत्रे विस्तरतः प्रतिपादयिष्यामः । यतोपरिणामिनी अत एव चितिश-क्तिरप्रतिसङ्क्रमासञ्चारा, यथा बुद्धिर्विषयं गच्छति तद्ग्रहणार्थं नैव चिति-रक्रियत्वात् । अथ वा नास्ति प्रतिसङ्क्रमः सङ्गो विषयेषु यस्या इत्यप्रति सङ्क्रमा निर्लेपेति यावत् । नन्वपरिणामित्वे चात्मनो विषयाकारत्वाभा-वात् कथं विषयस्फुरणं तत्राह । दर्शितविषया, दर्शितो बुद्ध्या निवेदितो विषयो यस्यै इति विग्रहः । विषयैः सह बुद्धिवृत्तिश्चितौ प्रतिबिम्बिता सती भासतइति भावः । वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति सूत्रे चैतद्व्यक्तं भविष्यति । यतो ऽपरिणामिनी अत एव शुद्धानन्ता च सुखदुःखमोहाद्यात्मकाशुद्धिर-हिता पूर्णा च, उक्ताशुद्धेः परिणामरूपत्वात् सक्रियस्यैव परिच्छिन्नत्वाच्चेति । इयं विवेकख्यातिः धर्मधर्म्यभेदात्तद्वती वृत्तिः सत्त्वगुणात्मिका सत्त्वगुणस्य कार्या अतश्चितिशक्तितो विपरीता परिणामिनी स्वयमेव विवेकाका-रिणी प्रतिसङ्क्रमवती दीपशिखावत् विषयेषु सर्पणात्तथा जडा तथा सुखदुःखाद्यशुद्धिमती परिच्छिन्ना च इत्यतोऽनात्मत्वादिदोषदर्शनात् तत्फलसिद्धेश्च विवेकख्यात्या विरक्तं प्रत्युत्पन्नाल्पप्रत्ययं चित्तं तामपि ख्यातिं निरुणद्धि आवृणोति विलापयतीति यावत् । परवैराग्येण हेतुना चित्तस्य सा वृत्तिः स्वयमेव विलीयते यथा निद्रादोषेण सुषुप्तौ जाग्रदादि-वृत्तिरिति शर्करास्वादेनैव गुडदोषा अभिव्यज्यन्तइत्यतो विवेकख्याते-र्दोषदर्शने पुरुषगुणदर्शनमुपयुज्यतइति भावः । तथा यावद्वृत्तिदोषालिप्त-त्वेन वृत्तिवैधर्म्येण वृत्तिभेदत आत्मा न दृश्यते तावद्दोषदर्शनेऽपि आत्म-स्वभ्रमात् वृत्तिवैराग्यं न घटते आत्मस्यैव परमप्रियत्वात् अत आत्म-वृत्त्योरुभयोरेव गुणदोषाभ्यां विविच्य दर्शनं वृत्तिवैराग्ये हेतुरित्याशयः ।

तदवस्थं निरोधाख्यं चित्तं संस्कारोपगं संस्कारमात्रानुसारि संस्कारमात्ररूपेण प्रशान्तवाहि भवति सेयं प्रशान्तवाहिता स पूर्वोक्तो निर्बीजः समाधिः निरोधयोगो न किंचित्तत्र योगे ज्ञायते इति विषयेणासंप्रज्ञातनामा चेति वाक्यार्थः । असंप्रज्ञातयोगे चित्तबीजस्य संस्कारस्य तत्त्वज्ञानजन्यपर्यन्तस्यावशेषतो दाहान्निर्बीजसंज्ञा तस्येति भावः । बीजदाहादेव चास्य निरोधस्य स्वरूपावस्थितिहेतुतया क्लेशकर्मादिपरिपन्थितया च लक्षणसङ्गतिरित्याशयः । सुषुप्तौ च निद्राख्यवित्तवृत्तिसत्त्वाच्च संप्रज्ञातलक्षणातिव्याप्तिस्तत्कालीननिरोधस्य क्लेशादिपरिपन्थित्वाभावाच्च । एतेन यदाधुनिकवेदान्तिब्रुवा असंप्रज्ञातेऽपि निर्विकल्पमात्मज्ञानं स्वरूपसद्बुद्धिवृत्तिरूपं तिष्ठतीति वदन्ति तदप्रामाणिकत्वेनैतद्ग्रन्थविरोधेन चोपेक्षणीयम् । "युञ्जीत योगी निर्जित्य त्रीन् गुणान् परमात्मनि । तन्मयश्चात्मना भूत्वा चिद्वृत्तिमपि सन्त्यजेद्" इति मार्कण्डेयपुराणादौ ईश्वरयोगेऽपि वृत्तिशून्यत्वावगमाच्च । निर्विकल्पं त्वात्मज्ञानं संप्रज्ञातकाल एव भवति शब्दार्थज्ञानविकल्पशून्यस्य संप्रज्ञातकालीनज्ञानस्यैव निर्विकल्पकत्वलक्षणमानत्वात् । योगद्वयमुपसंहरति । द्विविध इति । ननु चित्तवृत्तिनिरोधे कः पुरुषार्थ इत्याकाङ्क्षया योगलक्षणपूरणाय च प्रथमेन योगस्य फलप्रतिपादकं सूत्रमधिकारवशमुखेनोत्थापयति प्रसङ्गाद्वात्मनः कौटस्थ्यमपि प्रतिपादयितुम् । तदवस्थ इति । ननु असंप्रज्ञातावस्थे चेतसि सति बुद्धिबोधात्मा बुद्धिविषयकबोधस्वरूपो बुद्धिसाक्षी पुरुषः किंस्वभावः केन रूपेण तिष्ठति किं व्युत्थानवत् तदानीमपि प्रकाशरूप एव तिष्ठति दृश्याभावादेव तु न पश्यति अथ वा काष्ठवदप्रकाशरूप एव आत्मा तदा तिष्ठति व्युत्थानकाले तु निमित्तविशेषात् प्रकाशरूपेण परिणमते किं वा दृश्याभावे दीपवन्नश्यतीत्यर्थः । एतेष्वाक्षेपेषु सूत्रेण सिद्धान्तयति ।

तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥

तदा ऽसंप्रज्ञातयोगकाले द्रष्टुः चिच्छक्तेः पुरुषस्य स्वरूपे निर्विषयचैतन्यमात्रे ऽवस्थानमित्यर्थः । यथा जपापाये स्फटिकस्यालोहिते

स्वस्वरूपे ऽवस्थानं तथा वृत्त्यपाये पुरुषस्य वृत्तिप्रतिबिम्बशून्ये स्वस्वरूपे ऽवस्थानमिति भावः । यथा च तदा संस्कारशेषवृत्त्येभान न भवति तथोत्तरसूत्रे वक्ष्यामः । तथा च कूटस्थ एव पुरुषो व्युत्थानवच्च तदानीमपि प्रकाशस्वरूप एव तिष्ठति । योगलक्षणमप्येतद्धेतुनिरोधत्वमेव । तत्र च दृत्त्यात्मकदुःखाभावः पुरुषार्थ इति भावः । सोऽयं पुरुषार्थो भाष्यकारेण सूचितो यथा कैवल्यमित्यनेन । कैवल्ये हि दुःखनिवृत्तिरेव पुरुषार्थ इति वक्ष्यति 'हेयं दुःखमनागत मिति सूत्रेणेति । क्रमेण चरमासंप्रज्ञाते ऽशेषसंस्कारक्षयात् चित्तेन सह वृत्तीनामात्यन्तिकनिरोधे सत्यात्यन्तिकं स्वरूपावस्थानं मोक्षाख्यमिति । ननु तदानीं दुःखाभावे ऽप्यदुःखमप्रीत्याद्यात तथा चापरिणामित्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्य परिहरति भाष्यकारः । व्युत्थानेति । व्युत्थानचित्तदशायां तु चितिस्तथा ऽपि स्वरूपेण तिष्ठन्ती न तथा नासंप्रज्ञातस्य कैवल्यस्य च समानरूपेत्यर्थः । सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति । कथं तर्हीति । कूटस्थापि चितिः केन प्रकारेण तर्हि व्युत्थाने तिष्ठतीत्यर्थः । असंप्रज्ञातापेक्षया संप्रज्ञातोऽप्यत्र व्युत्थानं बोध्यम् । अत्र प्रत्युत्तरं सूत्रं हेतुपदमध्याहृत्य पठति । दर्शितविषयत्वादिति ।

वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥

इतरत्र व्युत्थाने चित्तेन सह द्रष्टुर्वृत्तेः सारूप्यमित्यर्थः । व्युत्थाने हि बिम्बप्रतिबिम्बरूपयोर्बुद्धिपुरुषवृत्त्योः सारूप्यं, तदेतद्भाष्यकृदाचष्टे । व्युत्थानेति । इतरत्र व्युत्थाने याश्चित्तस्य वृत्तयो दीपस्य शिखा इव द्रव्यरूपा भङ्गुरा अवस्थापरिणामाः सूक्ष्मनिमित्तवृत्ततासवत् स्वस्वयुक्तार्थाकारास्त्रिगुणकार्यत्वात् सुखदुःखमोहात्मकतया शान्तघोरमूढाख्या भवन्ति ताभिरविशिष्टा अविलक्षणा वृत्तयो यस्य पुरुषस्य स तथा । वृत्तिश्च गुणो न भवति 'भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः सम्बन्धार्थं सर्पतीति' साङ्ख्यसूत्रात् । भागो विभक्तांशो ऽग्निविस्फुलिङ्गवदिति । कुतः पुनरपरिणामिनो वृत्तिस्तत्राह दर्शितविषयत्वादिति । बुद्ध्या निवेदितविषयत्वादित्यर्थः । निवेदनं च स्वारूढविषयस्य प्रतिबिम्बरूपेण चित्याधानम् । 'गृहीतानीन्द्रियैरर्थानात्मने यः प्रयच्छति । अन्तःकरणरूपाय तस्मै विश्वात्मने

नम" इति विष्णुपुराणादिभ्यः । एतदुक्तं भवति । यद्यपि पुरुषश्चिन्मात्रो ऽविकारी तथापि बुद्धेर्विषयाकारवृत्तीनां पुरुषे यानि प्रतिबिम्बानि तान्येव पुरुषस्य वृत्तयः । न च तामिरवस्तुभूताभिः परिणामित्व, स्फटिकस्येवा-तत्त्वतोऽन्यथाभावादिति । तदुक्तं साङ्ख्ये, जपास्फटिकयोरिव नोपरागः किं त्वभिमान इति । सूत्रकारोऽपि वक्ष्यति 'चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारा-पत्तौ स्वबुद्धिसंवेदन'मिति । एतेन सुखदुःखमोहगुणकवृत्तिसारूप्यात् व्युत्थाने चितिरपि दुःखादिमतीव यद्भवति तदेव चितेर्दुःखभोगो दुःखा भ्यवहरणरूप', प्रतिबिम्बरूपदुःखहानमेव चापवर्गस्तस्य फलमिति सूत्रद्वयेन सिद्धम् । ये तु अहं सुखीदुःखीत्यादिप्रत्ययादात्मन एव पार-मार्थिकीं वृत्तिमिच्छन्ति तत्र प्रत्याख्येयाः । स्वत एव चेदात्मनः परिणा-मास्तर्हि सर्वावस्थावच्छेदेन सर्वदा वृत्तिप्रसङ्गादनिर्मोक्षादिप्रसङ्गः । यदि * मनःसंयोगो निमित्तं तर्हि लाघवादेकेन मनस्त्वेनैव हेतुतास्तु आत्ममनस्त्वसंयोगाना त्रयाणां हेतुत्वे गौरवात् । अनुमानं च अर्थाकार-परिणामसुखादिकमन्तःकरणोपादानकं बाधकाभावे सति तदन्वयव्यति-रेकानुविधायित्वात् मन संयोगवदिति । भोगे व्यभिचारवारणाय सत्यन्त, बुद्धेः स्वभोक्तृत्वे च बाधकं कर्तृकर्मविरोधं सूत्रकारो वक्ष्यति । अहं कर्ता सुखीत्यादि प्रत्ययास्तु अहं गौर इत्यादिभ्रम शतान्तःपातित्वेनाप्रामाण्यज्ञानास्कन्दिता नोक्तानुमानस्य बाधकाः प्रत्युत 'प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः । यः पश्यति तथात्मा-नमकर्तारं स पश्यति" इत्यादि स्मृत्युपोद्बलितेनोक्तानुमानेनैव † बाधनी देहभिन्नात्मसाधकैरनुमानैरहं गौर इत्यादिप्रत्ययवदिति दिक् । स्वोक्तं बुद्धि-पुरुषयोर्विविक्तरूपे पञ्चशिखाचार्यसूत्रं प्रमाणयति । तथा च सूत्रमिति । व्यातिरिक्ते बुद्धिदर्शनं पुरुषस्य इत्यन्त च सूत्रम् । । तथा च व्यातिरिव दर्शनमित्ये-कमेव सकाशमेव दर्शनं भ्रमो लोकानामिति सूत्रार्थः । इतिशब्दश्चास्यो भाष्ययोजनार्थं पूरणीय । ननु सविषयवृत्तेः स्फुरणं चेतनसंयोगादेव भवतु

* यदि चेति पाठान्तरम् ।

† तं बाधन्ते इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

यथा सजलघटादिप्रकाशः सूर्यसंबन्धात्, अतः किमर्थं चैतन्ये वृत्तिप्रतिबिम्बं वृत्तौ वा वक्ष्यमाणचैतन्यप्रतिबिम्बं कल्प्यते । सुख्यहं जानामीति बुद्धिपुरुषयोरेकताभ्रमस्तु परस्परप्रतिबिम्बं विनापि दूरस्थवनस्पत्योरिव दोषवशादेव संभवति तत्कथं बुद्धिपुरुषयोर्वृत्तिसारूप्यसिद्धिरिति । अत्रोच्यते । चेतने तावद्बुद्धिप्रतिबिम्बमवश्यं स्वीकार्यम् । अन्यथा कूटस्थनित्यविभुचैतन्यस्य सर्वसंबन्धात्सदैव सर्वं वस्तु सर्वैर्ज्ञायेत नहि सूर्यसंबन्धे सति घटाद्यप्रकाशो दृष्ट इति । न चाज्ञानाख्यं ज्ञानप्रतिबन्धकं चैतन्ये कल्पनीयं, नित्यज्ञानस्य प्रतिबन्धासंभवात् "बुद्धिगुणाज्ञानमया धर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मनः" इत्यादिभिरात्मन्यज्ञानप्रतिषेधाच्च । अतोऽर्थभानस्य कादाचित्कत्वानुपपत्तये ऽर्थाकारतैवार्थग्रहणं वाच्यं बुद्धौ तथा दृष्टत्वात्, बुद्धावपि हि संयोगमात्रस्यार्थग्रहणत्वे अतीन्द्रियस्याप्यर्थस्य बुद्धिग्राह्यत्वप्रसङ्गात् । सा चार्थाकारता बुद्धौ परिणामरूपा स्वप्नादौ विषयाभावेन तत्प्रतिबिम्बासंभवात्, पुरुषे च प्रतिबिम्बरूपा विद्यमानवृत्तिमात्रग्राहके पुंसि प्रतिबिम्बेनैवोपपत्तेरिति । न केवलं तर्कादेव चिति बुद्धेः प्रतिबिम्बं कल्प्यते किन्तु "तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः । इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः ॥ यथा संलक्ष्यते रक्तः केवलः स्फटिको जनैः । रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत्परमपूरुषः" इत्यादिस्मृतिशतैरपीति । न चैवं संस्कारशेषा बुद्धिः पुरुषे प्रतिबिम्बिता भायादित्यसंप्रज्ञातयोगानुपपत्तिरिति वाच्यम् । परमाणोरिव वृत्त्यतिरिक्तानां प्रतिबिम्बसमर्पणासामर्थ्यस्य फलबलेन कल्पनात् । अनादिस्वस्वामिभावस्यैव प्रतिबिम्बनियामकतया वक्ष्यमाणत्वात्तु न परबुद्धिवृत्तिभानम् । अत एव पुरुषार्थवत्त्वेन बुद्धिः पुरुषस्य विषय इति सांख्यसिद्धान्तो विवेकख्यातिविषयभोगौ च पुरुषार्थाविति । यथा च चिति बुद्धेः प्रतिबिम्बमेवं बुद्धावपि चित्प्रतिबिम्बं स्वीकार्यमन्यथा चैतन्यस्य भानानुपपत्तेः स्वयं साक्षात्स्वदर्शने कर्मकर्तृविरोधेन बुद्ध्यारूढतयैवात्मनो घटादिवज्ज्ञेयत्वाभ्युपगमात् । तथा च वक्ष्यति सूत्रकारो द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थमिति । बुद्ध्यात्मप्रतिबिम्बमेव च तान्त्रिका बुद्धेश्चिच्छायापत्तिरित्यात्माकारतेति प्राहु । प्रतिबिम्बोपाधौ

बिम्बाकारो बुद्धेः परिणाम एव स च भातिभास्य इति । एतेन नीरूपत्वाद् बुद्धिपुरुषयोरन्योन्यं प्रतिबिम्बनं न सम्भवतीत्यपास्तम् । उभयत्रोभयाकार बुद्धिपरिणामस्यैव प्रतिबिम्बशब्देनात्र विवक्षितत्वात् । जलादावपि सूर्याद्याकारबुद्धिपरिणामस्यैव सूर्यादिप्रतिबिम्बितत्वाच्च । तदेव बुद्ध्यात्मनोः परस्परप्रतिबिम्बरूपाद्दोषादविवेकाद्भ्रमोऽहं कर्ता सुखी जानामीत्यादिरूप इति । तदेतत्परस्परं प्रतिबिम्बं सांख्यकारिकायामिवशब्दाभ्यामुक्तं "तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् । गुणकर्तृत्वे च तथा कर्त्तेव भवत्युदासीन इति दि"* । यच्चैतच्चैतन्ये बुद्धिवृत्तिसारूप्यमुक्तं चैतन्यस्य बुद्ध्याकारतारूपम् । इदमेव चैतन्यस्यार्थोपरक्तवृत्तिभानं तस्य चाकारोऽयं घट इत्यादिरूप एव अन्यथा वृत्तिसारूप्यानुपपत्तेः । न तु वृत्तिबोधस्य पृथगाकारोऽस्ति घटमहं जानामि दुःखितोऽहमित्यादिकं तु बुद्धेरेवाकारान्तरं पुरुषस्यापरिणामित्वाद् असङ्गत्वाच्चेति । तथा च सूत्रकारो वक्ष्यति "चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम्" इति । ननु वृत्तितद्बोधौ यदि घटदीपाविवात्यन्तभिन्नौ न तु चिज्जडात्मकमुभयमेकं वस्तु मणिकान्तिवत् तर्हि तत्तच्चित्तवृत्तीनां प्रतिनियततत्पुरुषभाव्योध्यत्वे किं नियामकमित्याकाङ्क्षायां प्रतिनियतयोरेव चित्तात्मनोरनादिस्वस्वामिभावसम्बन्धस्तन्नियामक इति प्रतिपादयति । चित्तमयस्कान्त इत्यादिना सम्बन्धो हेतुरित्यन्तेन । तत्राप्यादावनादिस्वस्वामिभावं युक्त्योपपादयति । चित्तमिति । यथायस्कान्तमणिः स्वस्मिन्नेव शल्यसन्निधीकरणमात्रात् शल्यनिष्कर्षणाख्यमुपकारं कुर्वन् स्वामिनः स्वं भवति भोगसाधनत्वात् तथैव चित्तमपि अयःसदृशविषयजातस्य स्वस्मिन् सन्निधीकरणमात्रात् दृश्यत्वरूपमुपकारं कुर्वत् पुरुषस्य स्वामिनः स्वं भवति भोगसाधनत्वात् । अतश्चित्तपुरुषयोरनादिस्वस्वामिभावसम्बन्ध इति शेषः । ततः किमित्यत आह । तस्मादिति । तस्मात् स्वस्वामिभावस्य सिद्धत्वात् स एवानादिसम्बन्धः पुरुषस्य चित्तवृत्तिदर्शने हेतुरित्यर्थः । अतो न परचित्तेन परस्य वृत्तिसारूप्यं भवति, कदापि तद्वृत्त्यवबोधेन तयोः स्वस्वामि†सम्बन्धा

* एतच्छब्दः पुस्तकान्तरे नास्ति । † स्वस्वामिभावसम्बन्धेति पुस्तके पाठः ।

द्विजादीनां याजनादिवत्। क्लिष्टाश्चाक्लिष्टाश्च क्लिष्टाक्लिष्टाः। निरोद्धव्या वृत्तयः क्लिष्टा वा अक्लिष्टा वा भवन्तु वक्ष्यमाणाः पञ्चतयः पञ्चप्रकारा एवेति सूत्रार्थः। वृत्तीनामसंख्यत्वज्ञानतया उपयवार्थत्वानुपपत्त्या तयपो लक्षणयात्र प्रकारार्थोक्तित्वं 'ताः पञ्चधा वृत्तयः' इत्यागामिभाष्यात्* इति। क्लिष्टवदक्लिष्टस्यापि हेयत्वप्रतिपादनाय क्लिष्टाक्लिष्टविभागप्रदर्शनं, तत्र चाय क्रमोऽक्लिष्टा उपादाय क्लिष्टा निरोद्धव्यास्ततस्ता अपि परवैराग्येणेति। "सत्त्वेनान्यतमौ हन्यात्सत्त्वं सत्त्वेन चैव ही"ति स्मरणात। क्लिष्टा व्याचष्टे। क्लेशहेतुका इति। त्रिगुणात्मकतया सर्वासामेव वृत्तीनां क्लेशवत्त्वेन क्लिष्टाक्लिष्टविभागो नोपपद्यतइत्यतः क्लेशसम्बन्धविशेषपरतया वक्ष्य व्याख्यास्यते। यत्र च हेतु. प्रयोजनं, क्लेशश्चात्र मुख्य एव ग्राह्यो दु खाख्यः। तथा च क्लेशहेतुका दु.खफलिका विषयाकारवृत्तय इत्यर्थ। क्लेशजन-कत्वे हेतुः कर्मेत्यादि। कर्माशयप्रचयानां धर्माधर्मवासनासमूहानां क्षेत्री भूता आलम्बनीभूताः, क्लिष्टा इत्यर्थः। विषयाकारवृत्तिजन्यतृष्णाद्यभि-हतास्तद्धानाहं यतमानः परपीडानुग्रहाभ्यां धर्माधर्मावुपचिनोति ततश्च दुःखधारा भवतीति भाव.। अक्लिष्टा व्याचष्टे। ख्यातीति। अक्लिष्टा अक्लेशफलिकाः; ताश्च गुणाधिकारविरोधिन्यः गुणानां सत्त्वादीनामधि-कारः कार्यारम्भस्तद्विरोधिन्यो अविद्याकामकर्मादिरूपकारणनाशक त्वात्। ख्यातिविषया विवेकख्यातिसहजा इत्यर्थः। ख्यातिसाधनस्यापि सग्रहाय विषयपदमिति। ननु सूत्रकारेण तामसीनां सात्त्विकीनां च द्विविधानामेव वृत्तीनां निरोद्धव्यत्वमुक्तं न तु राजसीनां क्लिष्टाक्लिष्टरूप मिश्रवृत्तीनामिति न्यूनतेत्याशङ्क्य मिश्रवृत्तीनामुक्तास्वेवान्तर्भावमाह। क्लिष्टप्रवाहेति। क्लिष्टगर्भीभूता अपि अक्लिष्टरूपास्तदशा यद्यपि क्लिष्ट च्छिद्रेषु सन्ति तथाप्यक्लिष्टा एव अक्लिष्टशब्देन गृहीता भवन्ति। एव-मक्लिष्टच्छिद्रेष्वपि क्लिष्टाः क्लिष्टशब्देन गृहीता इत्यर्थः। तथा च राजस्या मिश्रस्येतराभ्यामशितो. प्रवेश इति न न्यूनता। इदानीं वृत्तिनिरोधस्य फल वक्तुमादौ ससारानर्थबीजं संस्कारं दर्शयति। तथाजातीयकाइति।

* पञ्चत्वेत्यर्थकथनमात्र न तु यपश्शक्तिव्याख्यानं तयप् प्रकारे इत्यस्मात् किं तुतपदवत्ये स्पेति वाचस्पतिसम्मतम्। रा. ग.

क्लिष्टाक्लिष्टजातीयकाः संस्कारा इत्यर्थः । अस्य जीवभ्रामकस्य वृत्तिसंस्कारचक्रस्य स्तम्भने प्रलये च निरोध एवोपाय इत्याह । तदेवंभूतमिति । तद्वृत्तिसंस्कारचक्रात्मकं चित्तमेवंभूतं निरोधावस्थमवसिताधिकारं क्रमेण समाप्यमानाधिकारं सदात्मकल्पेनात्माविभागेन निर्दुःखतया तिष्ठति व्युत्थानपर्यन्तम् । अथ चाभ्यासपाटवेनाखिलसंस्कारक्षये सति प्रलयमात्यन्तिकलयमेव गच्छति विदेहकैवल्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । निरोधसमाधेः पुनरनुत्थानमेव योगिना मुक्तिरिति भावः । पूर्वसूत्रेण सह योजनार्थं ताः क्लिष्टाश्चाक्लिष्टाश्च पञ्चधा वृत्तय इति पूरयित्वोत्तरं सूत्रं पठति ॥

प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥

सुगमं सूत्रम् । तत्रेति पूरयित्वोत्तरसूत्रमवतारयति । तत्र, तासु वृत्तिषु मध्ये ॥

प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥

अनधिगततत्त्वबोधः प्रमा तत्करणं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणं सुगमत्वादकृत्वैव विभागः कृतः । परोक्तानि चेतराणि प्रमाणानि एष्वेवान्तर्भाव्यानीत्याशय इति । प्रत्यक्षं व्याचष्टे । इन्द्रियेति । इन्द्रियाण्येव नाडी* चित्तसंचरणमार्गाः तैः संयुज्य तद्गोलकद्वारा बाह्यवस्तूपरक्तस्य चित्तस्येन्द्रियसाहित्येनैवार्थाकारः परिणामो भवति न केवलस्य चित्तस्य शद्रूपैस्याद्याकारतायां नयनादिगतपित्ताद्यन्वयव्यतिरेकाभ्या,मतो रूपादिवृत्तिषु चक्षुरादीनामपि कारणत्वं शास्त्रेषूच्यते । अत्रोपरागादित्यन्तेन बाह्यवृत्तेः कारणमात्रं दर्शितं[1] न तु तल्लक्षणे प्रवेशनीयम् । आत्मादिप्रत्यक्षाव्यापनादीश्वरप्रत्यक्षाव्यापनाच्च, तस्याजन्यत्वात् । अर्थस्येत्यनेन समारोपितत्वप्रतिषेधाच्च विपर्ययेतिव्याप्तिः । विशेषावधारणप्रधानेति विशेषणादनुमानागमयोरव्याप्तिः । स्मृतिव्यावर्त्तनाय तद्रूपेति । उपरक्तवस्तुविपर्ययस्यार्थः ।

* उपलब्धभाष्यपुस्तकेषु इन्द्रियप्रणालिकयेति पाठदर्शनादत्रेन्द्रियाण्येव प्रणालिकेति वक्तुं युक्तम् । अथवा इन्द्रियनाडीति वार्त्तिककृन्मतो भाष्यपाठः ।

१ प्रदर्शितमिति पाठान्तरम् । रा॰ शा॰

सामान्यविशेषाभ्यामत्यन्तभिन्न एवार्थ इत्येतन्निरासायोक्तं सामान्यविशेषात्मन इति । अनेन चावयवी न निराकृतः किं त्ववयविनि सामान्यविशेषयोरविभागलक्षणं तादात्म्यमुक्तं पश्चादवयविव्यवस्थापनादिति । "अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि" । "बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम्" इत्यादिस्मृतिभ्यो रश्मिशाखादितुल्यतालाभात् । वृत्तिः प्रभावत् द्रव्यमेवेति प्रागेवोक्तम् । सा वृत्तिरेव दीपप्रभावत् बाह्यार्थमुपसृत्य चक्षुराद्येकीभावेन घटाद्याकारा भवति । स्वप्नध्यानादौ घटाद्याकारतया चित्तवृत्तेरनुभूयमानत्वाद् बाह्ये ऽपि ज्ञानाकारः सिध्यति । अत्रांशे बौद्धानामस्माकं चैकवाक्यत्वे ऽपि न साम्यम् । अस्माभिर्बाह्यार्थस्यापि स्वीकारादिति । प्रत्यक्षस्य लक्षणं कृतमिदानीं तस्य प्रमाकरणत्वेन प्रमाणत्वमुपपादयति । फलमिति । वृत्तिरूपस्य करणस्य फलं पुरुषनिष्ठश्चित्तवृत्तिविषयको बोध , पुरुषार्थमेव करणानां प्रवृत्तेः । अयं च बोधो विषयदेशएव भवति विभुत्वात् । ननु अयं घट इति वृत्तेर्बोधो घटमहं जानामीति रूपस्तस्य च पौरुषेयत्वे पुरुषस्य स्वतन्त्राकारेण परिणामित्वापत्तिरिति तत्राह । अविशिष्ट इति । स च बोधश्चित्तवृत्त्या सहाविशिष्ट इति वृत्तिसारूप्यसूत्रे उपपादित इत्यर्थः । अयं घट इत्याकारा बिम्बरूपा वृत्तिः कारणं तस्या एव वृत्तेश्चैतन्ये प्रतिबिम्बनाच्चैतन्यमप्ययं घट इत्याकारमिव सद्बोधाख्यं फलं भवतीति नात्र विशेषः शब्देन वक्तुं शक्यते, विवेकिभिरेवेतु क्षीरादिमाधुर्यस्येव स्वयं विशेषो ऽनुभूयते दृग्दृश्यादिवैधर्म्यादिति भावः । पौरुषेयो बोध इत्यत्राधाराधेयभावश्च गगने श्येनमितिवद्विशिष्टाविशिष्टभेदेनोपपादनीयः । करणलक्षणं चात्र फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वमिति । ननु रूपादिषु चक्षुरादीनामेव करणत्वं श्रुतिस्मृत्योरवगम्यत इति चेत्सत्यं, किं तु बुद्धिवृत्त्याख्यप्रमाणान्तरं प्रत्येव तेषां करणत्वं न तु पौरुषेयबोधरूपां मुख्यप्रमां प्रति, प्रमाद्वयं च साङ्ख्ये सूचितं 'द्वयोरेकतरस्य वाप्यसन्निकृष्टार्थपरिच्छित्तिः प्रमे'ति । चक्षुरादीनां च वृत्तौ करणत्वं व्यापारवत्कारणत्वरूपं कुठारादाविवेति शेषः । ननु विषयाकारतैव विषयग्रहणं चित्तस्यते दृष्टं

पुरुषस्तु कूटस्थो न वृत्त्याकारतां भजते ऽतः कथं पुरुषश्चित्तवृत्तिसाक्षी स्यात् कथं वाविशिष्टः पौरुषेयो बोध इत्याशङ्कायामाह । प्रतिसंवेदीति । संवेदिन्या बुद्धेः प्रतिसंवेदी तत्समानाकारः पुरुष इत्येतच्चतुर्थपादे 'चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदन'मिति सूत्रे उपपादयिष्याम इत्यर्थः । यद्यपि चितेः स्वयमाकारो नास्ति तथापि प्रतिबिम्बवशाद्वृत्त्याकारापत्त्या वृत्तिबोध इत्यस्माभिर्वैशिकसाङ्ख्यप्रसङ्गेन प्रागेव व्याख्यातम् । कश्चित्तु वृत्त्याख्यकारणसामानाधिकरण्येन बुद्धावेव प्रमाख्यं फलं जायते, चैतन्यमेव हि बुद्धिदर्पणप्रतिबिम्बितं बुद्धिवृत्त्यर्थाकारया तदाकारतामापद्यमानं फलं, तच्च चिच्छायाख्यं चित्प्रतिबिम्बं बुद्धेरेव धर्म इति वदति । तन्न । पौरुषेयशब्दस्य यथाश्रुतार्थत्यागापत्तेः प्रतिबिम्बस्य तुच्छतया ऽर्थभानरूपत्वानुपपत्तेश्च प्रतिबिम्बस्य प्रकाशाद्यर्थक्रियाकारितायाः क्वाप्यदर्शनाच्च । प्रतिबिम्बं हि तत्तदुपाधिषु बुद्धेर्बिम्बाकारपरिणाममात्रमिति । किंच परस्य प्रतिबिम्बस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धतया चितेरेव वृत्तिप्रतिबिम्बोपहितायाः फलत्वं युक्तं ज्ञानशब्देनात्मन एव प्रतिपादनात् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'ज्ञानमेव परं ब्रह्म' 'ज्ञानं बन्धाय चेष्यते' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य इति । बुद्धेश्चिच्छायापत्तिश्चाहमित्यादिरूपैश्चितो भानार्थमेवेष्यते बुद्ध्यारोहं विना साक्षात्स्वभाने कर्मकर्तृविरोधादित्युक्तमेव । अपि च बुद्धेरेव प्रमातृत्वे पुरुषो न सिध्येत् । वृत्तिसाक्षितया पुरुषसिद्धिरिति चेत्, एवं सति वृत्तिद्रष्टुरेव वृत्त्यारूढार्थद्रष्टृत्वकल्पनौचित्या न तु बिम्बप्रतिबिम्बयोरुभयोरेव द्रष्टृत्वमर्थभेदेन कल्पयितुं युक्तं, गौरवादिति । किं च जानामीत्येवं बुद्धिवृत्तौ भासमानं प्रतिबिम्बचैतन्यं स्वज्ञेयं न संभवति कर्मकर्तृविरोधादतो बिम्बचैतन्ये भानमावश्यकमिति । अत्रायं प्रमात्रादिविभागः ॥

प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव च ।
प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम् ॥
प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते ।
वृत्तयः साक्षिभास्याः स्युः करणस्यानपेक्षणात् ॥

साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं सांख्यसूत्रितम् ।
अविकारेण द्रष्टृत्वं साक्षित्वं चापरे जगुः ॥

इति दिक् । पुरुषे वृत्तिबोधरूपं च फलमनुमानादिसकलवृत्तिष्वपि बोध्यम् । अनुमानं लक्षयति । अनुमानस्येति । साध्यविशिष्टः पक्षो ऽनुमेयः तस्य साध्यजत्त्वेन तुल्यजातीयेषु सपक्षेषु अनुवृत्तो विजातीयेभ्यो विपक्षेभ्यो व्यावृत्तो यः संबन्धो ऽर्थात्तत्रैवानुमेये पक्षवृत्तिरिति यावत् । तद्विषया तद्विषयता, येत्र बन्धने इत्यनुशासनात् लिङ्गविषयज्ञानजन्येति यावत् । एवंभूता या सामान्यावधारणप्रधाना वृत्तिः सानुमानमित्यर्थः । संबन्धइति पाठेपि संबध्यतइति संबन्धः पक्षा च स एवार्थः । सामान्येत्यादि प्रत्यक्षव्यावृत्तस्य रूपकथनमात्रं न तु लक्षणान्तर्गतं वैयर्थ्यादिति । अनुमानस्योदाहरणमाह । यथा देशान्तरप्राप्तेरिति । अत्रान्वयव्याप्तौ दृष्टान्तश्चैत्रवदिति । व्यतिरेकव्याप्तौ च दृष्टान्तो विन्ध्यश्चाप्राप्तिरगतिरिति । अप्राप्तेरिति पञ्चमीपाठस्तु लेखकप्रमादात् प्रत्यक्षसिद्धेनुमितिवैयर्थ्यादिति । आगमाख्यां वृत्तिं लक्षयति । आप्तेनेति । भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवादिदोषरहितेनेत्यर्थः । मूलग्रन्थाभिप्रायेण श्रुतो वेति नोक्तं तदप्युपलक्षणीयम् । स्वबोधसङ्क्रान्तये स्वबोधसदृशबोधोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः । श्रोतुर्वृत्तिरिति व्युत्क्रमेणान्वयः । यत्राप्तोक्तार्थविषयिणी शब्दजन्या वृत्तिरित्येवागमप्रमाणस्य लक्षणं, शेषं तु आगमशब्दव्युत्पत्तिमात्रमाप्तादागच्छति वृत्तिरित्यागम इत्याशयः । तदर्थविषयेत्यन्तविशेषणद्वयाद्वृत्त्यात्रप्रमाणमागमवृत्तिं दर्शयति । यस्येति । दृष्टानुमितार्थकत्वाभावेनाश्रद्धेयार्थो ऽवेद्यप्रतिपादको यस्यागमस्य वक्ता स आगमः शास्त्रं चैत्य वन्देत स्वर्गकाम इत्यादिरूपं प्लवते, प्रमावृत्तिजनना समर्थ इत्यर्थः । नन्वेवं दृष्टानुमितार्थकवक्तृनिर्मितस्य श्रुतिमूलस्याधुनिकागमस्यापि प्लवः स्यादत आह । मूलेति ।

प्रमाणं लक्षयित्वा विपर्ययं लक्षयति ।

विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥

विपर्यय इति लक्ष्यनिर्देशो मिथ्याज्ञानमिति लक्षणं, मिथ्येत्यस्य

विवरणमतद्रूपप्रतिष्ठमिति । न तद्रूपो न स्वसमानाकारो यो विषयस्तत्प्रतिष्ठं तद्विषयकमित्यर्थः । भ्रमस्थले ज्ञानाकारस्यैव विषये समारोप इति भावः । संशयस्याप्यत्रैवान्तर्भावः । अत्र च शास्त्रे उन्यथाख्यातिः सिद्धान्तो न तु सांख्यवदविवेकमात्रम् 'अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्ये'त्यागामिसूत्रात् । वैशेषिकाख्यात्राय विशेषो यद्वाह्यरजतादेरारोपः किं त्वान्तरस्यैवेति ज्ञानाकारमनुभवसिद्धं शुक्त्यादिकं सन्निकृष्टं विहाय दूरस्थरजतादिविषयकत्वकल्पने गौरवात् स्वप्ने दृष्टमिदानीं नास्तीति स्वरूपतो बाधानुपपत्तेश्च । तथा च ब्रह्मसूत्रद्वयं 'संध्ये सृष्टिराह ही'ति 'तदभिध्यानादेव तल्लिङ्गात्सः' इति ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययावि'ति चेति । ननु प्रतीतिबलेनैव विषयः सिध्यतु तथा च शुक्तिरजतादिस्थलेप्यतद्रूपप्रतिष्ठत्वमसिद्धमित्याशयेन पृच्छति । स कस्मादिति । परिहरति । यत इति । अबाधितानुभवेनैव विषयसिद्धिरिति भावः । ननु बाध्यबाधकभाव एव वैपरीत्येन कथं न भवति तत्राह । भूतार्थेति । सदर्थविषयत्वेन प्रमाणस्य बलवत्त्वात् सत्यपक्षपातो हि धियां स्वभाव इति । अत्रोदाहरणमाह । तत्र प्रमाणेनेत्यादिना । विपर्ययवृत्तेरतिहेयत्वख्यापनायाह । सेयमिति । पञ्चपर्वा याऽविद्या संसारानर्थबीजं सा । इयमेव, मिथ्याज्ञानरूपा वृत्तिरेव, एतद्विशेषणेति यावत् । अत इयमवश्यं निरोद्धव्येति भावः । पर्वाणि गणयति । अविद्याऽस्मितेति । क्लेशाः क्लेशाख्याः । क्लेशदत्वादिति भावः । रागादीनां मिथ्याज्ञानत्वाभावेपि अविद्यायानुगतत्वादविद्यापर्वत्वं विपर्ययत्वं च, यथाङ्कुरस्य बीजपर्वत्वं बीजत्वं चेति बोध्यम् । नन्वविद्या विपर्ययो मोह इति पर्यायाः एवं च सति मोहवृत्त्योरभेदात् कथं शान्तघोरमूढत्वं वृत्तीनामिति सिद्धान्तो घटेतेति चेत्, न । धर्मधर्म्यभेदेनैवात्र वृत्तीनां विपर्ययादिरूपविभागकरणात् । वस्तुतस्तु वृत्तयो विपर्ययादिमत्य एवेति । अत्यन्तहेयत्वप्रतिपादनायान्वर्थसंज्ञापञ्चकं क्लेशानामाह । एतएवेति । स्वसंज्ञाभिः स्वानुरूपसंज्ञाभिः । तथा च विष्णुपुराणम् ॥

तमो मोहो महामोहस्तामिस्रो ह्यन्धसंज्ञकः ।
अविद्या पञ्चपर्वैषा प्रादुर्भूता महात्मनः ॥

इति । एतेषामेव च प्राधान्येनावान्तरविभागः सांख्यकारिकायामुक्तः ।

भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः ।
तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः ॥

इति । अव्यक्तमहदहंकारपञ्चतन्मात्रेष्वनात्मस्वष्टस्वात्मबुद्धिरविद्या अष्टविधं तमः, ज्ञानावरकत्वात् । एतास्वेव देहाद्यात्मबुद्धीनामन्तर्भावः, देहादीनामेतदष्टककार्यत्वात् । शुक्तिरजतादिविपर्ययाणां तु संसारहेतुतया नात्र गणना, 'विपर्ययादिष्यते बन्ध' इति पूर्वकारिकया बन्धहेतुविपर्ययस्यैव प्रकृतत्वादिति । मोहादिष्वप्येवं बोध्यम् । अष्टस्वणिमाद्यैश्वर्येष्वनात्मसु आत्मीयबुद्धिरस्मिता स्वत्वास्मितयोः पर्यायत्वात् सैव चाष्टविषयकतया अष्टविधो मोहो मुख्यत उच्यते । शेषं पूर्ववत् । तथा दृष्टानुश्रविकभेदेन दशसु शब्दादिविषयेषु रागो दशविधो महामोहः । शेषं पूर्ववत् । तथाष्टैश्वर्यस्य विषयदशकस्य च परिपन्थिनि द्वेषोऽष्टादशधा तामिस्रः । शेषं पूर्ववत् । तथा ऐश्वर्याष्टकं विषयदशकं च नङ्क्ष्यतीति यस्त्रासः सोऽष्टादशधाभिनिवेशोऽन्धतामिस्रः । शेषं पूर्ववत् । एत इति । अविद्यादय इत्यर्थः ॥

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९ ॥

शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यः प्रत्ययो विकल्प इत्यर्थः । शब्दश्च शाब्दज्ञानं च ते अनुपातिनी यस्य स तथा । तथा च तदुभयजनकः सर्वदैव बाधाबाधकालाविशेषेणेत्याद्यविशेषणार्थः । ननु विकल्पस्य सवस्तुकत्वे प्रमाणेऽन्तर्भावः, निर्वस्तुकत्वे तु विपर्ययेऽन्तर्भावस्तृतीयप्रकारासंभवादित्याशङ्कां परिहरन्नेव विशेषणद्वयस्यार्थमाह । स नेति । उभयोर्नान्तर्भावः । प्रमाणकोट्यनन्तर्भावे हेतुर्वस्तुशून्यत्वेपीति विपर्ययकोट्यनन्तर्भावे च हेतुः शब्दज्ञानेत्यादि । माहात्म्यं याथार्थ्यं, तथा च यथार्थशब्देन यथार्थज्ञानेन च यादृशो व्यवहारो भवति शब्दज्ञानरूपस्तादृश एव व्यवहारो विकल्पादपि दृश्यते विवेकिनामपीत्यर्थः । विपर्ययस्तु नैवं, बाधोत्तरमिदं रजतमिति शब्दप्रत्यययोरभावादिति । एतेन विपर्ययलक्षणे

शब्दज्ञानानुपातित्वं विशेषणं देयमिति भावः । विकल्पस्योदाहरणमाह । तद्यथेत्यादिना । किं विशेष्यं केन विशेषणेन व्यपदिश्यते अत्यन्ताभेदान्नास्त्यत्र विकल्पज्ञाने विशेषणविशेष्यभावरूपोऽर्थ इत्यर्थः । वस्तुशून्यत्वमुपपाद्य शब्दज्ञानानुपातित्वमुपपादयति । भवति चेति । चैत्रस्य गौरिति यथार्थशब्दवत् अत्रापि विशेष्यविशेषणभावव्यपदेशे सति तथा वृत्तिर्बोधो विकल्पितमपि भवति चेत्यर्थः । अन्यान्यप्युदाहरणान्याह । तथेत्यादिना । शास्त्रैः प्रतिषिद्धा वस्तुभूताः सुखादयो धर्मा यत्रेति प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा पुरुष, इयं वृत्तिकमुदाहरणम् । अभावस्याधिकरणमात्रस्वरूपत्वेनाधाराधेयभावविरहादिति । निष्क्रिय पुरुष इत्यन्यदुदाहरणम् । लौकिकमप्युदाहरणत्रयमाह । तिष्ठतीति । तिष्ठति बाणः स्थास्यति स्थित इति गतिनिवृत्तौ गतिनिवृत्तिविषयकविकल्पे वर्त्तमानत्वादिविशिष्टं स्थाधात्वर्थमात्रं पारमार्थिकतया प्रतीयते कर्त्तृत्वं कर्त्तृत्वस्य वर्त्तमानत्वादिकं च प्रत्ययत्रयार्थस्तु विकल्पित इत्यर्थः । बाणे गतिनिवृत्त्यनुकूलकृत्यभावादिति । उदाहरणान्तरमाह । तथानुत्पत्तीत्यादिना व्यवहार इतीत्यन्तेन । अनुत्पत्तिधर्मो यस्येत्यनुत्पत्तिधर्मा पुरुषः । स धर्मो, ऽनुत्पत्तिधर्मः । प्रमाणविपर्ययातिरिक्तायां विकल्पवृत्तौ बहुवादिविप्रतिपत्तेस्तन्निरासाय बहून्युदाहरणानि । एवं खपुष्पशशशृङ्गप्रत्यया अपि विकल्पमध्ये प्रवेशनीयाः । खपुष्पं नास्तीति प्रत्ययानुरोधेन तादृशप्रत्ययसिद्धेः । विकल्पप्रत्ययास्तु वैशेषिकैराहार्यज्ञानविशेषतयेष्टव्या एव । विशेषस्तु, तैर्मिथ्याज्ञानमध्ये प्रवेश्यन्ते अस्माभिस्तु सविकल्पनिर्विकल्परूपाभ्यां श्रुतिसिद्धयोरविभागार्थं पृथङ् निर्दिश्यन्त इति ॥

अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥

निद्राया वृत्तित्वस्फुटीकरणाय पुनर्वृत्तिग्रहणम् । जाग्रत्स्वप्नवृत्तीनामभावस्य प्रत्ययः प्रतिसङ्क्रमस्थानं कारणमिति यावत् । तच्च चित्तसत्त्वाच्छादकं तमोद्रव्यमन्धकारादिवत् तदेवालम्बनं विषयो यस्याः सा तथा तादृशी वृत्तिर्निद्रेत्यर्थः । बुद्धेर्हि त्रिगुणतया यदा सत्त्वरजसी अभिभूय

समस्तकरणावरकं तम आविर्भवति तदा मलिनस्य चित्तसत्त्वस्य तम-आकारैव वृत्तिः स्वपिमीत्याकारा जायते, स्वापरवान्न जाग्रत्स्वप्नवृत्त्यभावः । तां च निद्राख्यां वृत्तिमवबुध्यमानः पुरुषः सुषुप्तस्थानोऽन्तःप्रज्ञ इति श्रुतिभिरुच्यत इति । न च चित्तेन चित्तग्रहणे कर्मकर्तृविरोधः । वृत्त्या चित्तस्य ग्रहणेन कर्मकर्त्रोर्भेदात् । न चैवमेकया वृत्त्या वृत्त्यन्तरग्रहणसम्भवे पुरुषकल्पनावैयर्थ्यम् । नियमेन वृत्तिगोचरवृत्तिकल्पनेऽनवस्थायाः सूत्रेण वक्ष्यमाणत्वादिति । ननु निरोधे * कैवल्यप्रलयादिष्विव वृत्त्यभाव एव सर्वेषां सुषुप्तौ कथं न स्वीक्रियते न तु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति सौषुप्तश्रुतावपि तदानीं ज्ञानाभावस्यैवावगमादित्याशङ्कायाह । सा तु संप्रबोध इति । सा तु निद्रा प्रत्ययविशेष एव, जागरे स्मरणादित्यर्थः । अत एव 'त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवे'दित्यादिश्रुतयः सुषुप्तस्थानेऽपि भोग्यमस्तीत्याहुः । न चैवं श्रुत्योर्विरोध इति वाच्यम् । अर्धमरणभेदेन सुषुप्तेर्द्वैविध्यात् । 'मुग्धेऽर्धसम्पत्ति'रिति सुषुप्तिप्रकरणस्थवेदान्तसूत्रात् । अन्यथा श्रुत्योर्विरोधस्यापरिहार्यत्वाच्च कदा चिद्गाढतमसा चित्तसत्त्वस्य तमोगोचरवृत्त्यसामर्थ्ये च संभवत्येवेति । यत्त्वाधुनिका वेदान्तिब्रुवा आहुः, सुषुप्तौ तमः साक्षिभास्यमेव न तत्र वृत्तिरस्तीति । तन्न । वक्ष्यमाणस्मरणानुपपत्तेः साक्षिण्यपरिणामिनि संस्कारस्मृत्योरनभ्युपगमात् । यच्च तदेकदेशी सुषुप्तावज्ञानाख्यप्रकृतेरेव वृत्तिमाह न तु चित्तस्य, तदपि हेयम् । एवं सति जाग्रत्स्वप्नयोरपि तस्या एव वृत्तिसंभवे चित्तकल्पनावैयर्थ्यादिति । तस्माज्जाग्रत्स्वप्नयोरिव सुषुप्तेऽपि चित्तस्यैव वृत्तिः, 'जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः' इति स्मृतिभ्यश्च, तथा चित्तत्वेनैव वृत्तिसामान्ये हेतुतायां लाघवाच्चेति । स्मरणाकारं पृच्छति । कथमिति । यस्यां सत्त्वसचिवं तम आविर्भवति तस्याः सात्त्विक्या निद्राया उत्थितस्य स्मरणाकारमाह । सुखमिति । प्रसन्नं निर्मलं मनः स्वस्मिन् जायमानां प्रज्ञां यथार्थप्रकाशां विशारदीक-

* निरोधकैवल्येतिपाठान्तरम् ।

रोति * सूक्ष्मार्थप्रतिबिम्बोद्ग्राहिणीं करोतीत्यर्थः । विशारदां करोतीति पाठस्तु साधुः । यस्याज्जःसचिवं तम आविर्भवति तस्या राजस्या निद्राया उत्थितस्य स्मरणाकारमाह । दुःखमिति । स्त्यानमकर्मण्यं, तामस्या निद्राया उत्थितस्य स्मरणाकारमाह । गाढमिति । अलमत्यन्तं मुषितमिव परैरपहृतमिव तिष्ठतीत्यर्थः । अलसमिति पाठे तु स्त्यानता चित्तस्यातिचाञ्चल्येन कर्माक्षमता, आलस्यं तु तमोधर्मगुरुत्वेन कर्माक्षमता कर्मण्यनिच्छा वेति भेदः । ननु भवतु प्रत्यवमर्शस्तथापि कथं सुषुप्तौ प्रत्ययसिद्धिस्तत्राह । स खल्विति । प्रत्ययानुभवे सूत्रोक्तस्याभावप्रत्ययस्यानुभवे सति सोऽयं प्रत्यवमर्शः खलु न स्यादित्यर्थः । संस्कारासंभवादिति भावः । ननु वृत्तिं विनापि सुखादिवत् सुषुप्तौ स्वापस्य साक्षिभास्यत्वमभ्युपगम्य तत्स्मरणमुपपादनीयमित्याशङ्क्याह । तदाश्रिता इति । तद्विषयाः प्रत्ययविषयिकाः स्मृतयोऽपि तदाश्रिताश्चित्तसाश्रिता न स्युरन्यदृष्टस्यान्येनास्मरणादित्यर्थः । न च स्मरणमपि साक्षिण्येवास्त्विति वाच्यम् । तत्र संस्कारासंभवात् स्मृत्याख्यपरिणामासंभवाच्चेति । ननु निद्रावृत्तिरपि तमस्येकाग्रा विषयदुःखशून्या चेति सा किमर्थं निरोद्धव्येत्याशङ्क्याह । सा चेति । इतरवृत्तिवत् सुखदुःखमोहात्मकत्वेन समाधिप्रतिपक्षत्वेन च निद्रापि समाधौ निरोद्धव्येत्यर्थः ॥

अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥

भाष्यानुसारेणास्य सूत्रस्यायमर्थः । एवमनुभूतौ यौ विषयौ वृत्तितदारूढार्थौ तयोरसंप्रमोषो ऽस्तेयमनपहरणं धर्मधर्म्यभेदात्तद्वृत्ती तदुभयविषयिणीति यावत्, एवंभूता वृत्तिः स्मृतिरिति । अत्र प्रत्यभिज्ञादिव्यावृत्तये संस्कारमात्रजन्यत्वमेव स्मृतिलक्षणं, सूत्रकारेण तु स्मृतेः

---

* प्राचस्त्वेवं स्वच्छीकरोतीति विवरणादुपलभ्यमानभाष्यपुस्तकेषु विशारदीकरोतीति विसर्गानुस्वारपाठस्य दर्शनाच्च भ्रान्त्यैव पाठः साधुरेव । वार्तिककारस्य तु 'प्रतिबिम्बोद्ग्राहिणीं करोती'ति द्वितीयान्तेन विवरणं टीकाटिप्पण्या बह्वादिषु पाठकल्पने प्रमाणाभावेन पाठान्तरकल्पनं च 'विशारदीम्' इति द्वितीयान्तपाठानामेवेति भाति । रा० शा०

प्रायिकं स्वरूपमेवोक्तं तेन न प्रमुष्टतत्ताकस्मरणाव्याप्तिः* । अथ वा सूत्रोक्तमेव लक्षणं तच्च संस्कारमात्रजन्यत्वेन विशेषणीयं प्रमुष्टतत्ताकं तु संस्कारमात्रजन्यमपि ज्ञानमनुभवमध्ये प्रवेशनीयं शब्दजन्यपदार्थोपस्थित्यादौ स्मरामीति स्फुटं व्यवहारादर्शनात् । प्रमाणेत्यादिवृत्तिविभागसूत्रे तु संस्कारमात्रजन्यत्वगुणेन तादृशं ज्ञानं स्मृतिशब्दगृहीतमनेन च सूत्रेण मुख्यस्मृतिर्लक्षितेति । स्मृतेर्ग्रहीतृग्रहणोभयविषयकत्वं सूत्रोक्तमवधारयितु भाष्यकारो विमृशति । किं प्रत्ययस्येति । स्मृत्यर्थधातुयोगात् कर्मणि षष्ठी । चित्तं किं पूर्वानुभवरूपं प्रत्ययमपि स्मरति आहो स्विद्विषयमात्रमित्यर्थः । तत्र स्मृतेरुभयविषयकत्वरूपमाद्यं पक्षं सिद्धान्तयितुमादावुभयस्मरणे कारणमुभयगोचरसंस्कारमुपपादयति । ग्राह्योपरक्त इत्यादिना । यतो ग्राह्योपरक्तो ज्ञानविशेषणतया घटादिभिरप्याकारितो ऽतो ग्राह्यग्रहणोभयाकारनिर्भासस्तदुभयाकारतया प्रसिद्धो यः प्रत्ययो घटं जानामीत्यनुव्यवसायः स तथाजातीयकं ग्राह्यग्रहणोभयाकारमेव संस्कारं जनयति समानाकारत्वेनैव लाघवादनुभवसंस्कारस्मृतीनां कार्यकारणभावादित्यर्थः । नन्वत्र व्यवसायरूपवृत्तेः स्वप्रकाशत्वमेव निर्भासान्तविशेषणार्थः कथं नेष्यत इति चेत् न । कर्मकर्तृविरोधेन वृत्तेः स्वविषयकत्वस्य सूत्रभाष्याभ्यां चतुर्थपादे निराकरिष्यमाणत्वात् । ननु किं व्यवसायस्य संस्कारजनकत्वमेव नास्ति । न नास्ति किं तु तत्संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिर्न भवति प्रमुष्टतत्ताकस्य पराभिमतस्य स्मरणस्यास्माभिर्व्यवहारानुसारेणानुभवमध्य एव प्रवेशनादिति । नन्वस्तूभयविषयकसंस्कारस्ततः किमित्यत आह । स संस्कार इति । स चोभयविषयकसंस्कारो यदा स्वाभिव्यञ्जकेन कालादिनाभिव्यक्तो भवति तदा तदाकारा स्वप्रमाणाकारमेव ग्राह्यग्रहणोभयात्मिका तदुभयविषयिणीं स्मृतिं जनयतीत्यर्थः । अनुभूतविषयासंप्रमोष इति सूत्रोक्तं व्याख्यायानुव्यवसायतज्जन्यस्मरणयोर्विशेषमप्याह । तत्र ग्रहणेति । पूर्वं मुख्य विशेष्यमिति यावत् । तयोः प्रत्ययस्मरणयोरत्यन्तं समानाकारत्वं न मन्तव्यं यतस्तत्र तयोर्मध्ये बुद्धिरनुव्यवसायरूपा यथोक्तप्रत्ययो ग्रहणाकारविशिष्य-

* स्मरण व्याप्तिरिति सु पुस्तकम् । रा॰ या॰ ब्र

का भवति घटमहं जानामीत्यनुव्यवसाये ज्ञानस्य घटांशे विशेष्यत्वात्, स्मृतिस्तु घटाकारविशेष्यिका भवति स घट इत्येव स्मरणात् । तत्ता च पूर्वज्ञानाद्यवरूपा । अतः स्मृतौ ज्ञानस्य ग्राह्यं विशेष्यमिति । अयं चाकारभेदो ऽनुभवसिद्ध इति भावः । स्मृतेरवान्तरभेदं दर्शयति । सा च द्वयीति । भावित उद्भावितः सूचितः स्मर्त्तव्योऽर्थो ययेति भावितस्मर्त्तव्या तद्विधा चाभावितस्मर्त्तव्या । तयोरुदाहरणे दर्शयति । स्वप्न इति । स्वप्नदर्शनमेव हि भाव्यर्थसूचकतया शास्त्रे सिद्धं न तु जाग्रत्कालीना स्मृतिरिति । ननु स्वप्ने पूर्वदृष्टत्वास्मरणात् संस्कारमात्रजन्यत्वाभावाच्च कथं स्मृतित्वमिति चेन्न । अंशतस्तदुभयरूपत्वस्य स्वप्नज्ञानेष्वपि सत्त्वात् तादृशस्य स्वप्नांशस्यैवात्रोपन्यासादिति । सर्वेत्यन्ते स्मृतिरितरेषन्यासस्य बीजमाह । सर्वा इति । अनुभवात्, अनुव्यवसायात् । अनुभावादिति पाठे प्रभावादित्यर्थः । यथोक्तानां वृत्तीनां निरोध्यत्वे बीजमाह । सर्वाश्चैता इति । एताः सर्वाः प्रमाणादिवृत्तयो बुद्धिद्रव्यस्य सुवर्णस्येव प्रतिमादिवद्विषयाकारा द्रव्यरूपाः परिणामाः सुखदुःखमोहगुणका इत्यर्थः । बुद्धिवृत्तिर्हि रूपादिमती भार्येव सुखादिमती पुरुषस्य भोग्येति । अतो दुःखत्वेन वृत्तयो निरोद्धव्या इत्युपसंहरिष्यति । ननु सुखत्वेनोपादेयत्वमेव कुतो न भवेदित्यत आह । सुखदु खेति । क्लेशेषु क्लेशव्याख्यानसूत्रेषु व्याख्येयाः । व्याख्यानमेवाह । सुखानुशयी राग इत्यादि । सुखदुःखानुशयी सुखदुःखविपयकः । तथा च रागजनकतया दुःखवत्सुखमपि हेयं, मोहस्त्वविद्यारूपतया शोकाद्यखिलदुःखनिदानत्वेन हेय इत्याशयः । एता इति । अतो दुःखात्मकत्वाद्धेताः सर्वा निरोद्धव्या इत्यर्थः । प्रकरणार्थमुपसंहरति । आसामिति । तदेवं सामान्यतो योगस्य लक्षणं कृतमिदानीं तस्योपायं प्रतिपादयिष्यति सूत्रकारस्तत्र स्वेपाद् उपायसारसंग्राहकं सूत्रमवतारयति । अथासामिति ॥

अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥

अभ्यासवैराग्ये व्याख्यास्येते । अभ्यासवैराग्ययोरवान्तरव्यापारभेदेन निरोधजनने समुच्चय एव न विकल्प इत्याह । चित्तनदीति । यथा नदी कदा चित् समुद्राभिमुखी वहति कदाचिच्च तद्विपरीत्येन पर्वताभिमुखी

वहति । अन्यथा समुद्रागमनमात्रेण शुष्येतैव । एवं चित्तनद्यपि उभयतोवाहिनी । उभयतो वहनस्य प्रयोजनमाह । वहतीति । कल्याणं मोक्षस्तदर्थं, पापं संसारस्तत्फलत्वात्तत्कारणत्वाद्वा तदर्थम् । तथा चोक्तम् ।

प्रत्यग्दृशां विमोक्षाय निबन्धाय पराग्दृशाम् ।
अपामार्गलतेवायं विरुद्धफलदो भवः ॥ इति ।

प्रवाहद्वयं विविच्य दर्शयति । या त्विति । प्राग्भारा अभिमुखी । विवेकविषयो निम्नो गमनमार्गो यस्या इत्यर्थः । जलस्य हि प्रवाहाभिमुखं वर्त्म नीचं भवतीति । तत्र चित्तनद्यां वैराग्येण विषयमार्गं वृत्तिस्रोतः खिलीक्रियते अल्पीक्रियते विवेकदर्शनस्याभ्यासेन च विवेकमार्गेण वृत्तिस्रोत उद्घाट्यते बलवत् क्रियते येन निरोधाख्ये कैवल्यसागरे विलीयते इत्यतोऽवान्तरव्यापारभेदेनोभयाधीनश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्यर्थः । तदुक्तं गीतायाम् ।

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ इति ।

अत्र विवेकदर्शनमात्रस्याभ्यासः प्राधान्येनोक्तः । आगामिसूत्रे निरोधसाधनानुष्ठानसामान्यस्यैवाभ्यासत्वावगमादिति । अत्राभ्यासवैराग्ये क्रमाल्लक्षयति सूत्रजातेन ॥

तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १३ ॥

तत्राभ्यासवैराग्ययोर्मध्ये । चित्तस्येति । अवृत्तिकस्य वृत्त्यन्तरशून्यस्य न तु वृत्तिसामान्याभाववतः, स्थित्यनन्तरं संप्रज्ञातस्य समापत्तिसूत्रे भाष्यकारैर्व्याख्येयत्वात् । प्रशान्तवाहितेति । वृत्त्यन्तराभावात् प्रशान्ता हर्षशोकादिरहिताद्वयाहिता एकाग्रवृत्तिधारेत्यर्थः । शान्तिश्च तन्त्रेषूक्ता ॥

श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा शुभाशुभम् ।
न हृष्यति ग्लायति च स शान्त इति कथ्यते ॥

इति । स्थितिरित्यस्यार्थे व्याख्याय सप्तम्यर्थं व्याचष्टे । तदर्थं इति ।

तथा च चर्मणि द्वीपिनं हन्तीतिवदियं निमित्तसप्तमीति*। यत्नशब्दं व्याचष्टे। प्रयत्न इति। प्रयत्नमपि पर्यायाभ्यां विशदयति। वीर्यमुत्साह इति। तथाप्यस्पष्टं मन्वानो ऽतिविशेषत आह। तत्संपिपादयिषयेति। तत्संपादनेच्छया श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञादीनां वक्ष्यमाणानां साधनानामनुष्ठानमभ्यास इत्यभ्यासलक्षणं कृतम्। ननु व्युत्थानसंस्कारेणानादिना प्रतिबन्धात् कथमभ्यासः स्थितिं संपादयतु इत्याकाङ्क्षायामाह सूत्रकारः॥

स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः॥ १४॥

सत्कारासेवित इत्येतद्विवृणोति। तपसेत्यादिना सत्कारवानित्यन्तेन। दृढभूमिरित्येतद्विवृणोति। व्युत्थानेति। व्युत्थानसंस्कारेण द्रागित्येव सहसा अनभिभूतः स्थितरूपो विषयो यस्य स भवतीत्यर्थः। अभ्यास कृत्वोपरमे च कालक्रमादभिभवो भवत्येवेति प्रतिपादयितु द्रागित्येवेत्युक्तम्। अभ्यासं लक्षयित्वा वैराग्यं लक्षयति॥

दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्॥ १५॥

रागाभावमात्रं दोषदर्शनजन्यो रागाभावो वा न निरोधहेतुर्वैराग्यं रोगादिनिमित्तकारुचितो योगानुदयात्। दोषदर्शनजवैराग्यादनन्तरमपि विषयसान्निध्येन चित्तक्षोभतः सौभर्यादेर्योगानिष्पत्तेश्च। अतोऽत्र वैराग्यस्य वैतृष्ण्यमात्रं न लक्षणं किं तु यथोक्तवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञेति। तदेतद् व्याचष्टे। स्त्रिय इति। दृष्टविषयवितृष्णस्येति व्याख्याय आनुश्रविकविषयवितृष्णस्येति व्याचष्टे। स्वर्गेति। स्वर्गश्च वैदेह्यं च प्रकृतिलयत्वं च तेषां प्राप्तिरेवानुश्रवाख्यवेदोक्तो विषयस्तत्र च वितृष्णस्येत्यर्थः। स्थूलदेहविरहेऽपि लिङ्गशरीरेणैव येषां देवानां भोगस्ते विदेहास्तद्रूपता च वैदेह्यम्। ये तु सावरणब्रह्माण्डाद्बहिरावरणे प्रकृतौ लीनाः श्लिष्टाः लिङ्गदेहेन सह गता इति *यावत्*, तेषां *भावः प्रकृतिलयत्वं न तु प्रलय* एवात्रोक्तः, कारणं गतस्यैव श्रुतिस्मृत्योर्भोगश्रवणात्। अन्यथा प्राकृतप्रलयव-

---

* वस्तुतो वैषयिके आधारे सप्तमी न तु निमित्तसप्तमी कर्मयोगाभावादिति। रा० शा०

दपुरुषार्थत्वाच्च । प्रकृतिलयानां च विदेहेभ्यो ऽयं भेदः । विदेहा ब्रह्माण्डान्तर्गता एवाल्पमैश्वर्यं मलिनं च विषयं भुञ्जते, प्रकृतिलयास्तु बहिर्गमनेन ब्रह्माण्डात् अत्यपीशते स्वसंकल्पमात्रेण तत्रैव निर्मलं कारणमात्रनिर्मितं विषयं च भुञ्जते सर्वेश्वरकोटय उच्यन्त इति । षष्ठ्यन्तं हेतुगर्भविशेषणपदं व्याख्याय वशीकारसंज्ञेति विशेष्यपदं व्याचष्टे । स्त्र्यादिष्विति । अयमर्थः । आदौ विषयसान्निध्यरूपेऽवसरे दोषावरकाभावाद् दोषदर्शनेन वैतृष्ण्यं भवति 'विरक्तिर्दोषदर्शनादि'ति स्मृतेः । तच्च त्रिविधं यतमानसंज्ञा व्यतिरेकसंज्ञा एकेन्द्रियसंज्ञेति । एताश्च परस्ताद्व्याख्यास्यामः । एतस्माच्च त्रिविधवैतृष्ण्यादभ्यस्यमानाद्विषयसंयोगकालेऽपि दोषदर्शनमप्रतिबद्धमुत्पद्यते 'वैराग्याद्दोषदर्शनमिति स्मृत्यन्तरात्, कुतः पुनरप्रतिबन्धः । तत्रोक्तं, प्रसंख्यानबलात् दोषसाक्षात्कारस्य बलवत्त्वादिति । दोषसाक्षात्काररूपबलाभावात्तु सौभर्यादेः प्राग्विरक्तस्यापि विषयसन्निकर्षेण दोषदर्शने प्रतिबद्धे पुना राग उत्पादित इति । एतस्माच्च दोषदर्शनोत्कर्षाद्विषयसंयोगकालेऽपि या चित्तस्यानाभोगात्मिका ऽऽभोगरहिता एतस्य विवरणं हेयोपादेयशून्या रागद्वेषशून्या वशीकारसंज्ञा या वितृष्णा सा वैराग्यमपरमिति शेषः । उत्तरसूत्रे तत्परमिति वचनादस्यापरत्वम् । तथा च रागद्वेषशून्यस्य विषयसाक्षात्कारस्य योग्यता वशीकारसंज्ञाख्यं वैराग्यमिति पर्यवसितम् । तेन सर्वदैवादृष्टविषयसंयोगाभावेऽपि न निरोधासंभवः । तदेवमनेन सूत्रेण हेतुहेतुमद्भावरूपतन्त्रान्तरसिद्धं वैराग्यचतुष्टयमेवोक्तम् । तत्र प्रथमभूमिका यतमानसंज्ञानाम्नी वितृष्णा ज्ञानपूर्वकं वैराग्यसाधनानुष्ठानम् । द्वितीयभूमिका व्यतिरेकसंज्ञा सा च जितान्येतानीन्द्रियाणि एतानि च जेतव्यानीति व्यतिरेकावधारणयोग्यता । तृतीयभूमिका च एकेन्द्रियसंज्ञा सा च बाह्येन्द्रियविषयेषु रूपादिषु रागादिक्षये सति एकस्मिन्नेव मनसि मानापमानादिविषयकरागद्वेषादिक्षयो रागद्वेषज्ञानपूर्वक इति । चतुर्थभूमिका तु वशीकारसंज्ञा स्पष्टमुक्तैवेति ॥

अपरवैराग्यमुक्त्वा परवैराग्यमाह ॥

तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ॥ १६ ॥

तदिति वैराग्यं परामृश्यते तथा चात्म*द्वयान्यतरसाक्षात्काराख्या साङ्ख्ये रुत्पद्यमाने सकलगुणेषु वैतृष्ण्यं परं श्रेष्ठं वैराग्यमित्यर्थः । पूर्वसूत्रोक्तवैराग्यादस्य भेदं दर्शयति । दृष्टेत्यादिना । पूर्वसूत्रे विषयदोषदर्शनाद्विषयेष्वेव वैराग्यमुक्तं न तु ज्ञाने तदानीं ज्ञानेऽपि विनाशित्वादिदोषदर्शनसाम्येऽपि नालम्बुद्धिरूपं वैराग्यं सम्भवति अविद्यानिवृत्त्याख्यप्रयोजनवत्त्वात् अत्र तु सूत्रे ज्ञानेनाविद्यानिवृत्त्यादौ सिद्धे तेनैव दोषदर्शनेनानात्मत्वदृष्ट्या च ज्ञानसाधारणेष्वखिलकार्यकारणेष्वात्मतृप्तस्योपेक्षेति वैराग्ययोर्भेद इति वाक्यार्थः । तच्छुद्धीति । पुरुषशुद्धिप्रविवेकश्चितिशक्तिरपरिणामिनीत्यादिना वर्णितस्तेनाप्यायिता तृप्ता समाप्तपुरुषार्था बुद्धिर्यस्येति विग्रहः । व्यक्ताव्यक्तेति । व्यक्ताव्यक्ते स्थूलसूक्ष्मे कार्ये धर्मा यस्मिन्स्तेषु सत्त्वादिगुणेषु तेभ्यः, तैः कार्यैः सहितेभ्यस्तेभ्य इति यावत् । तद्द्वयमिति । तत्तस्मादुभयं परस्परभिन्नं वैराग्यमित्यर्थः । द्वितीयवैराग्यस्य परत्वे हेतुमाह । तत्र यदुत्तरमिति । ज्ञानप्रसादमात्रं वैराग्यमित्यर्थः । ज्ञानस्य प्रसादश्च स्वयं व्याख्यास्यते । ननु वैतृष्ण्यं तृष्णाविरहरूपं वैराग्यं सूत्रकारेणोक्तं तद्विहाय कथं भाष्यकारेण ज्ञानरूपं तदुच्यत इति चेत् न । शब्दभेदेऽप्यर्थाभेदात् । नह्यभावोऽस्मन्मतेऽतिरिक्तोऽस्ति अधिकरणस्यावस्थाविशेषस्यैवाभावत्वात् । तथा च चित्तस्यैव तादृशी ज्ञानावस्थैव तृष्णाविरह इति । यदि च सुषुप्त्यादौ तृष्णाविरहोऽपेक्षितस्तदा ज्ञानप्रसादयोग्यतैव परवैराग्यमुच्यते योग्यता च निर्मलसत्त्वतेति । अपि च भवतु वैतृष्ण्यमेव वैराग्यं तथापि ज्ञानप्रसादेनैव वैतृष्ण्यगतो विशेषोऽनुमीयत इति लिङ्गलिङ्गिनोरभेदोपचारात्सूत्रभाष्ययोर्न

* सूत्रे पुरुषपदं बुद्धेरप्युपलक्षणं तदाह । आत्मद्वयेति । आत्मद्वयं बुद्धिपुरुषरूपं बुद्धिश्च स्थूलसूक्ष्मभेदेन बुद्धिरव्यक्तञ्च । तथा च प्रकृतिबुद्ध्योः पुरुषस्य चा साक्षात्कारेत्यर्थः । केचिदन्यतरसाक्षात्कारस्यान्यत्र तत्प्रयोजकत्वानुक्तत्वादात्मद्वयपदं प्रकृतिबुद्धिरूपात् पुरुषस्य च साक्षात्कारो विवेकेन दर्शनमित्यर्थमुपपादयन्ति । केचिच्चात्मद्वयान्यतरसाक्षात्कारेत्यत्र प्रकृत्या इत्यर्थेन बुद्धादेः ग्रहण इति वर्णयन्ति । आत्मसाक्षात्कारेति पाठस्तु सूत्रभाष्यशब्दस्वारस्यादिवाक्ययोगस्तन्थानुगुण्यात्र कल्प्य इति परे । टी० शा० *

विरोधः । विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वं इत्यागामिसूत्रेऽपि परवैराग्यस्य प्रत्ययस्वलाभत्वेति । ज्ञानप्रसादस्य लक्षणमाह । यस्योदयइति । यस्य ज्ञानप्रसादस्योदये सति । एतस्यैव विवरणं प्रत्युदितख्यातिर्निष्पन्नात्मज्ञानो योगीति । प्रापणीयं ज्ञानं प्राप्तं सिद्धं यतः क्षीणा अविद्यादयः क्षेतव्याः क्लेशाः । अतश्च श्लिष्टानि निःसंधीनि पर्वाणि यस्य स श्लिष्टपर्वा भवसंक्रमो देहाद्देहान्तरसंचाराख्यः संसारोद्भवः, पुनर्न भवितेति यावत् । यस्य संसारस्याविच्छेदात् जन्ममरणप्रवाहो दुःखदुःसहो भवतीत्येवं मन्यतइत्यन्वयः । ज्ञानप्रसादमात्रमित्युक्तं शब्दान्तरेण विवृणोति । ज्ञानस्यैवेति । ज्ञानस्य परा काष्ठा च विवेकख्यातावलंप्रत्ययो दुःखात्मिकेयमपि शाम्यत्वितिरूप इत्यर्थः । अस्य ज्ञानकाष्ठात्वे हेतुमाह । एतस्यैवेति । एतस्यैव यतो ज्ञानप्रसादस्य केवलं नान्तरीयकं नियतम् । एतस्मिन्नेव सति कैवल्यमावश्यकं नान्यस्मिन् ज्ञाने यमनियमादौ वैराग्ये वा तत्सत्त्वेऽप्यसंप्रज्ञातानुदयेनारोपतः प्राचीनकर्मतयानियमतः कषायसंभवतश्च मोक्षे विलम्बसम्भवादिति । तदेवं सामान्यतो योगस्तत्साधनं चोक्तमिदानीं विशेषतो योगतत्साधने वक्तव्ये तत्रादौ योगगतमवान्तरं विभागं दर्शयिष्यति सूत्रकारः । तत्सूत्रावताराय पृच्छति । अथोपायेति । उपायद्वयेन अभ्यासवैराग्याभ्यां, निरुद्धराजसतामसवृत्तेः पुरुषस्य कथं कैः प्रकारभेदैः संप्रज्ञातयोगः शास्त्रेषु कथ्यतइत्यर्थः । अत्र प्रत्युत्तरं सूत्रम् ॥

वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात्संप्रज्ञातः ॥ १७ ॥

अस्यार्थः । साक्षात्कारविशेषरूपैर्वितर्कादिभिरनुगमात् हेतोः सम्यक्प्रज्ञावत्त्वेन योगः संप्रज्ञातनामा भवति । वितर्कादिभूमिभेदैश्चतुर्धा विभक्त इत्यर्थोऽपीति । अत्र रूपानुगमादिति पाठः प्रामादिकत्वादुपेक्षणीयः । भाष्ये वितर्कविकलः सविचार इत्यादिप्रयोगेषु रूपपदाप्रयोगात् आद्यसूत्रेऽपि भाष्यकृता वितर्कानुगतो विचारानुगत इत्यादेरेव प्रयोगाच्च । यच्च तत्र पाठे वितर्कादीनां रूपैरनुगमादिति कस्य विद्वद्व्याख्यानं तदपि वैयर्थ्यादुपेक्षणीयम् । वितर्कादिचतुष्टयं व्याचष्टे । वितर्कश्चित्तस्येत्यादिना ।

योनिजं वा विराजं वा चतुर्भुजादिकं वा स्थूलं षोडशतितत्त्वसंघातमाश्रित्य प्रथमं भावना प्रवर्तते स आलम्बन,मदृष्टजातीयेषु चैतन्यपर्यन्तेषु विवेकेन पूर्वं चिन्तनासम्भवात् । योगबलादेव हि तानि पश्चात्साक्षात् क्रियन्त इति न तान्यालम्बनानि । तथा वितर्कादिविशेषालम्बने क्रमेण चतुष्प्रकारः संप्रज्ञातो भवति । तत्रालम्बने विराट्शरीरादौ प्रथमं यश्चित्तस्य स्थूलाकारत्वात्स्थूल आभोगः परिपूर्णता । स्थूलयोर्भूतेन्द्रिययोर्दृष्टाश्रुतामताशेषविशेषसाक्षात्कारः सवितर्क इत्यर्थः । विशेषेण तर्कणमवधारणं वितर्कस्तेनानुगतो युक्तो निरोधो वितर्कानुगतनामा योग इति भावः । सवितर्कनिर्वितर्कस्यावान्तरभेदौ वक्ष्यति । तत्र च वितर्कशब्दो विपरीततर्कणार्थकः । शब्दार्थज्ञानविकल्पस्यैव तस्मिन्सूत्रे विकल्पशब्दार्थावगमात् । सूक्ष्मो विचार इति । तत्रैवालम्बने कारणत्वादिनानुगता ये प्रकृतिमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्ररूपा भूतेन्द्रिययोः सूक्ष्मा अर्थास्तदाकारत्वात्सूक्ष्मो यश्चित्तस्याभोगः सूक्ष्मगताशेषविशेषसाक्षात्कारः स विचार इत्यर्थः । विशेषेण चरणं सूक्ष्मवस्तुपर्यन्तमिति विचारस्तेनानुगतो युक्तो निरोधो विचारानुगतनामा योग इति भावः । सविचारनिर्विचारौ चास्य विचारस्यावान्तरभेदौ वक्ष्यति तत्र च विचारशब्दो मन्दचरणार्थकस्तान्त्रिकपरिभाषा वा । तद्बोध्ये सूक्ष्मविषयकसमाधौ कार्याद्युपरागस्यैव विचारशब्दार्थत्वावगमात् । आनन्दो ह्लाद इति । तत्रैवालम्बने यश्चित्तस्य विचारानुगतभूम्यारोहात्सत्त्वप्रकर्षेण जायमाने ह्लादाख्यसुखविशेषे आभोगः साक्षात्कारो भवति स आनन्दविषयकत्वादानन्द इत्यर्थः । तेनानुगतो युक्तो निरोध आनन्दानुगतनामा योग इति भावः । तदानीं चानन्दगोचर एवाहं सुखीति चित्तवृत्तिर्भवति न सूक्ष्मवस्तुष्वपीति विचारानुगतात् विशेषः । तथा च गीता ।

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥
तं विद्याद् दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।

इति । आनन्दस्य च सानन्दनिरानन्दत्वेन भेदो नास्ति सूत्रभाष्य-

योरवक्ष्यमाणत्वादिति । अत्र कश्चित् ह्लादो ह्लादवानिन्द्रियवर्गः । तया च इन्द्रियाकारत्वादिन्द्रियरूपो ऽस्मितस्याभोगः साक्षात्कारः स आनन्द इत्यर्थं वदति । तन्न । एतादृशलक्षणायां प्रमाणादर्शनात् । इन्द्रियस्यापि स्थूलतया तत्राभोगस्यापि वितर्कमध्य एव प्रवेशाच्च कारणस्यैव सूक्ष्मत्वमिति भाष्ये वक्ष्यमाणत्वेन केवलविकृतित्वरूपस्यास्थूलत्वस्येन्द्रियसाधारण्यादिति । किं च । इन्द्रियगोचरसम्प्रज्ञातस्यानन्दानुगतत्वे सति परोक्तरीत्या तत्रापि वृत्त्युपरागानुपरागाभ्यां सानन्दनिरानन्दरूपावान्तरविभागसंभवात्तद्वचनेनागामिसूत्रभाष्ययोर्न्यूनता स्यात् । अस्मद्व्याख्याने चावान्तरविभागो न सम्भवतीति न तद्वचनन्यूनता । यत्तु ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनतासमापत्तिरिति सूत्रे ग्रहणात् एवमिन्द्रियेषु संप्रज्ञातो वक्ष्यते तत्प्रकारान्तरेण संप्रज्ञातस्याखिलविषयसंकलनार्थमेव न तु वितर्कानुगतविचारानुगताभ्यामिन्द्रियसमापत्तेरानन्दानुगतरूपभेदमभिप्रेत्य तथा तात्पर्यग्राहकलिङ्गाभावादिति दिक् । एकात्मिका संविदस्मितेति । एकशब्दोऽत्र केवलवाची एकात्मिका एक एवात्मा यस्यां विषयत्वेनास्तीत्येकात्मिका । तथा चोक्तम् । एकालम्बने या चित्तस्य केवलपुरुषाकारा संवित् साक्षात्कारो ऽस्मीत्येतावन्मात्राकारत्वादस्मितेत्यर्थः । सा च जीवात्मविषया परमात्मविषया चेति द्विधा वक्ष्यते तेनानुगतो युक्तो निरोधो ऽस्मितानुगतनामा योग इति भावः । अस्य चास्मिताया अपि सास्मितनिरस्मितरूपो विभागो नास्ति सूत्रभाष्ययोरवक्ष्यमाणत्वात् केवलपुरुषज्ञानस्य निर्विकल्पकमात्ररूपतया द्विविधत्वासंभवाच्च । देहेन्द्रियाद्युपरागे तु सविकल्पानां योगानां वितर्कानुगतादिभूमित्रयमध्यान्तर्भावादिति । अत्र चास्मिताशब्दो विविक्तचेतनाकारतामात्रोपलक्षकस्तेनोदासीनभावेन य ईश्वरचेतनस्य साक्षात्कारस्तस्यापि संग्रहः सोपाधिकेश्वरप्रज्ञानस्य च विचारानुगते प्रवेशः । एताश्च संप्रज्ञातभूमय आनन्दानुगते विचारानुगते प्रवेश्य मोक्षधर्मवाक्येनोक्ताः ॥

वितर्कश्च विवेकश्च विचारश्चोपजायते ।
मुनेः समादधानस्य प्रथमं योगमादितः ॥

इति । प्रथमं योगं संप्रज्ञातं समादधानस्य कुर्वत । श्रादित क्रमाज्जायत इत्यर्थः ॥

योगारम्भे मूर्त्तहरिममूर्त्तमथ चिन्तयेत् ।
स्थूले विनिर्जितं चित्तं ततः सूक्ष्मे शनैर्नयेत् ॥

इति । स्मृतिद्वय चास्मिन्नेवार्थे क्रमे प्रमाणमिति । इदानीं सर्वेऽपि केवले ध्यानं न कुर्याद्रघुनन्दने त्यादिस्मृत्यनुसारेण पूर्वपूर्वभूमिकासूत्तरोत्तरभूमिविषयस्य चिन्तनमुत्तरोत्तरभूमिषु च पूर्वपूर्वविषयस्य परित्याग विदधाति । तत्र प्रथमश्चतुष्टयानुगत इत्यादिना । तत्र प्रथमः सवितर्को वितर्कानुगतः समाधिश्चतुष्टयानुगतो वितर्कादिचतुष्टयेनानुगतो भवति । तप्तायःपिण्डवदेकीभावेन स्थूलसाक्षात्कारे पुरुषपर्यन्तानां सर्वेषामेव भानात् । अत्र च विचारादित्रयविषयाणामुक्ततामात्रेण विचारादित्रयानुगतत्वं विवक्षितमन्यथा साङ्कर्यापत्तेः । वितर्कानुगते समाधौ केवलात्मपर्यन्तसाक्षात्काराभावाच्च । एवमुत्तरेष्वपि बोध्यम् । द्वितीय इति । द्वितीयो विचारानुगतो वितर्कविकलो वितर्कभूमिजयात्तत्परित्यागेन तद्विषयविकल । तृतीय इति । तृतीय श्रानन्दानुगतो विचारविषयेणापि विकल । चतुर्थ इति । चतुर्थोऽस्मितानुगतस्तद्विकल आनन्देनापि विकल इत्यतोऽस्मितामात्र इत्यर्थः । असंप्रज्ञातात्संप्रज्ञातस्य भेदमाह । सर्व एतइति । सालम्बना साधारणा एकाग्रवृत्तियुक्ता इति यावत् । समाधयो योगाः कार्यकारणयोरभेदादिति प्रागेव व्याख्यातम् । क्रमप्राप्तमसंप्रज्ञातमवतारयितु पृच्छति । अथेति ॥

विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ १८ ॥

वृत्त्यापि विरम्यतामिति प्रत्ययो विरामप्रत्ययः पर वैराग्य ज्ञाने ष्वलम्बुद्धिर्ज्ञानमपि शाम्यत्वित्येवरूपा तस्या अभ्यासात् येन पुनर्जायत इत्याद्यविशेषणार्थ । तथा चाद्यविशेषणेनोपायकथनं मध्येन लक्षणकथनमन्त्येन लक्ष्यकथनमन्यो ऽसंप्रज्ञात इत्यर्थ । अस्य विशेषणद्वय व्याचष्टे । सर्वेति । समाधियोग । आद्यविशेषणस्य पर्यवसितार्थमाह । तस्य पर वैराग्यमुपाय इति । ननु वैकाग्रतारूपोऽभ्यासो ऽप्यत्र साक्षात्कारणं

कथं न भवति संप्रज्ञातस्येत्याकाङ्क्षायामाह । सालम्बन इति । पुरुषपर्यन्तं कस्मिंश्चिदप्यालम्बने चित्तस्यैकाग्रतारूपो ऽभ्यासो नासंप्रज्ञातस्य साक्षात्साधको भवति आलम्बनवृत्त्यनिरोधित्वात् । अतः पुरुषख्यातिपर्यन्तास्वखिलवृत्तिषु अलंबुद्धिरूपो विरामप्रत्ययः परवैराग्याख्य एवासंप्रज्ञातेन साधनतयालम्बनीक्रियते आश्रीयते । स यतो निर्वस्तुको नास्ति वस्तु चिन्तनीयं यस्येत्यर्थः । ननु तस्य निर्वस्तुकत्वं कथं तदाश्रयणे हेतुस्तत्राह । सर्वार्थशून्य इति । सोऽप्यसंप्रज्ञातो ध्येयार्थशून्यः अतोऽखिलध्येयवैराग्यमेव तत्र हेतुर्युक्त इत्यर्थः । सूत्रस्य फलितार्थमाह । तदभ्यासेति । कृतवैराग्याभ्यास चित्तं निरालम्बनं निर्विषयमभावप्राप्तमिव वृत्तिरूपकार्याकरणात् मृतकवद्भवति इत्येषोऽवस्थाविशेष इत्यादेरयमर्थः* । निर्बीज इति । संस्कारद्वारा जन्म बीजं ज्ञानकर्म तच्छून्यावस्थेत्यर्थः । संस्काराख्यप्रसवबीजोन्मूलक इति वार्थः । असंप्रज्ञातस्यापि निमित्तभेदात् द्वैविध्यं सूत्राभ्यां सूत्रकारो वक्ष्यति । तदेव द्वैविध्यं युक्तिसहितेन पूर्वाचार्योक्तक्रमेण दर्शयति तयोः सूत्रयोरवतारणाय । स खल्वयं द्विविध इति । सोऽयमसंप्रज्ञातः, आगामिसूत्रस्य प्रज्ञापूर्वकत्वदर्शनात् † । उपायप्रत्ययो वक्ष्यमाणश्रद्धाद्युपायकारणको योगिनामिह लोके भवति । इह लोके योगभ्रष्टानां च देवताविशेषतापन्नानां देवलोके भवप्रत्ययो जन्ममात्रकारणक इति क्रमः । तत्रोपायप्रत्ययं विस्तरेण वदिष्यन् सूत्रकारः सूचीकटाहन्यायेनादौ भवप्रत्ययं वदिष्यतीति सूत्रभाष्ययोः क्रमभेदो न दोषायेति मन्तव्यम् । उत्पत्तिक्रमानुसारेण सौत्रं क्रममुल्लङ्घ्य पूरयित्वा सूत्रमुत्थापयति । तत्रेति । तत्रोपायप्रत्ययो योगिनां प्रकृष्टयोगानां भवति । स च पश्चाद्वक्ष्यत इति शेषः ॥

भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥

---

* इत्यादेरयमर्थ इत्यस्य स्थाने इत्यर्थ इति पाठकल्पनं तु युक्तम् । यथाश्रुतपाठे इत्याद्यादेरिति व्युत्पत्त्या भाष्यस्येतिशब्दस्य प्रथमयोः निर्दिष्टशब्दस्य इत्यर्थः । केचित्तु इत्यादेः पूर्वोक्तग्रन्थस्य अयमर्थः इत्यर्थ इति वर्णयन्ति । रा० शा० ॥

† वचनादिति पाठान्तरम् ।

भवो जन्म तदेव प्रत्ययः कारणं यस्येति विग्रहः । विदेहप्रकृतिलयानामिति विभज्य व्याचष्टे । विदेहानामिति । शरीरनैरपेक्ष्येण बुद्धिवृत्तिमन्तो विदेहा इति विभूतिपादे स्पष्टीभविष्यति । ते च महदादयो देवास्तेषां साधनानुष्ठानं विनैवासंप्रज्ञातयोगो जन्ममात्रनिमित्तको भवति येननिसाद्गुण्येनौत्पत्तिकज्ञानात् । ते हि दैनन्दिनप्रलये कदा चिच्च सर्गकालेपि स्वसंस्कारमात्रोपगतेन चित्तेन संस्कारशेषेण निरोधावस्थेन चित्तेन कैवल्यपदमिव प्राप्नुवन्तो व्युत्थानकाले च स्वसंस्कारस्य देवभावप्रापकसंस्कारस्य विपाकं फलमैश्वर्यं भोगं प्रारब्धकर्मपर्यन्तिका अतिवाहयन्ति अतिक्रामन्ति ततो मुच्यन्त इति शेषः । तथा च प्रकृतिलया इति । ईश्वरोपासनया प्रकृतिदेवतोपासनया वा ये ब्रह्माण्डं सावरणं त्यक्त्वा लिङ्गशरीरेण सह प्रकृत्यावरणे गताः तेत्र प्रकृतिलीनाः तेपि च असमाप्तकार्ये चेतसि स्वेच्छयैव प्रकृतिलीने संस्कारशेषे सति असंप्रज्ञातयोगे कैवल्यपदमिव प्राप्नुवन्ति यावदधिकारशेषवशात् चित्तं पुनर्व्युत्थितं न भवति तस्यापि भवप्रत्यय इतिशेषः । अधिकारसमाप्तौ च तेपि मुच्यन्त इत्याशयः । केचित्तु भवत्यस्मिन्निति भवोऽविद्या, तथा चेदं सूत्रमिन्द्रियादिप्रकृत्यन्तचिन्तकानामविद्याकारणकमसंप्रज्ञात यदन्तीत्याहुः । तन्न । परवैराग्यस्यासंप्रज्ञातहेतुतया तस्याविदुष्य संभवात् । यच्च वायुपुराणे

दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।
भौतिकाश्च शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥
बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।
पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः ॥
निर्गुणं पुरुषं प्राप्य कालसंख्या न विद्यते ।

इति वाक्यं, तद् इन्द्रियाद्युपासकानामनुत्पन्नज्ञानानां कर्मदेवानां तत्तत्पदार्थस्थितिकालमेव परिच्छिनत्ति न तु तेषामसंप्रज्ञातसमाधिकालान् देहाद्यभावेन वृत्त्यभावकालान् वा इन्द्रियादिचिन्तामात्रेणासंप्रज्ञातानुपपत्तेः वृत्त्यभावस्य कादाचित्कस्य प्रलयमरणादितुल्यत्वेनापुरु-

पार्थत्वाच्च इन्द्रियाद्युपासकानामिन्द्रियाद्यभिमानिसूर्यादिपदप्राप्तेरेवान्यत्र फलश्रुत्यवगमाच्चेति ॥

उपायप्रत्ययमसंप्रज्ञातं तदधिकारिणं चाह ।

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥ २० ॥

इतरेषां विदेहप्रकृतिलयातिरिक्तानां देवानां वा मनुष्यादीनां वा न जन्ममात्रादसंप्रज्ञातो भवति किं तु श्रद्धादिभ्यः[1] प्रज्ञापर्यन्तेभ्य इत्यर्थः । संक्षेपतः सूत्रवाक्यार्थमाह । उपायेति । उपाय [2]श्रद्धादिः । श्रद्धादीन् पञ्च क्रमेण व्याचष्टे । श्रद्धा चेतस इत्यादिना । संप्रसादः प्रीतिः योगो मे भूयादित्यभिलाषः । सा च समर्था मातेव योगिनं पाति प्रतिबन्धसहस्राणि तिरस्कृत्य रक्षति, यथा योगभ्रंशो न भवतीत्यर्थः । श्रद्धातश्च वीर्यं भवतीत्याह । तस्य हीति । श्रद्दधानस्य विवेके जीवेश्वरान्यतरपुरुषतत्त्वज्ञाने योगसाधने अर्थितया वीर्यं प्रयत्नो धारणारूपो भवतीत्यर्थः । समुपजायत इति । वीर्यतश्च स्मृतिर्ध्यानं ततश्च समाधिर्योगस्य चरमाङ्गं भवति । तदेव श्रद्धामूलकाद्धारणाद्यन्तरङ्गत्रयात्संप्रज्ञातयोगे जायमाने प्रज्ञा जीवब्रह्मान्यतरात्मतत्त्वसाक्षात्काररूपो विवेक उपावर्तते उपजायते येन विवेकेन यथार्थं वस्तु जानाति विषयीकरोति विद्वानित्यर्थः । तदेवं श्रद्धादीन् व्याख्याय तत्पूर्वकत्वमसंप्रज्ञातस्य व्याचष्टे । तदभ्यासादिति । प्रज्ञाया अभ्यासात्तत्सिद्धा तद्विषयकादपि विरामप्रत्ययरूपात्परवैराग्यादसंप्रज्ञातो भवतीति सूत्रार्थः । आसन्नसमाधिसिद्धौ स्वातिशयेनोपायानुष्ठानं हेतुरिति सूत्रद्वयेन प्रतिपादनीयं, तयोरादिसूत्रमवतारयितुमुपक्रमते । ते खल्विति । उपायः श्रद्धादिः । तस्य मृदुत्वमल्पता, मध्यत्वं प्रसिद्धमेव, अधिमात्रत्वमतिप्रमाणता अतिशयितत्वमिति यावत् । संवेगस्तेषामुपायानुष्ठाने शैघ्र्यम् । कश्चित्तु संवेगो वैराग्यमिति व्याचष्टे । तन्न । योगिनो नवधात्वानुपपत्तेः । उपायकार्यतया वैराग्यस्योपायमृदुत्वादिकं विहाय स्वातन्त्र्येण मृदुत्वाद्यसंभवात् संवेगशब्दस्य वैराग्यवाचकत्वाभावा-

१ पञ्चभ्य इत्यधिकं पुस्तकान्तरे । २ उपायान् श्रद्धादीन् पञ्चेति पाठान्तरम् ।

त्त्वेति । तथा मध्येति । मृदुसंवेगत्वादिरूपैस्त्रिविध इत्यर्थः । तथाधिमात्रोपाय इति । अधिकप्रमाणकोपायोऽपि मृदुसंवेगत्वादिरूपैस्त्रिविध इत्यर्थः । तत्र तेषु नवसु मध्ये, सूत्रेण सहान्वयः ॥

अधिमात्रोपायानां तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥ २१ ॥

नवयोगिमध्ये चरमाणामेवासन्नो ऽसंप्रज्ञातो भवतीत्यर्थः । समाधिलाभः, तत्फलं चेति । 'विनिष्पन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि' इत्यादिविष्णुपुराणादिभ्य इति भावः । अत्र कश्चित् अधिमात्रोपायानामिति सूत्रमध्ये न प्रवेशयति । तन्न । तथा सति संवेगस्य त्रिधा विभागेनैव सूत्रोपपत्तौ भाष्ये नवधा विभागप्रदर्शनवैयर्थ्यापत्तेः ॥

मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोऽपि विशेषः ॥ २२ ॥

पूर्वसूत्रोक्तविशिष्टेन्तर्गतस्य तीव्रत्वस्य मृदुमध्याधिमात्रत्वेन त्रैविध्यात्तत्तोप्यासन्नत्वादपि विशेषस्तारतम्यरूपो भवति । पूर्वसूत्रोक्तस्य नवमयोगिन इत्यर्थः । एतदेव व्याचष्टे ततोऽपि विशेष इत्यन्तेन भाष्येण । फलितार्थमाह । तद्विशेषादपीति । तस्माद्विशेषादपि नवमस्य त्रिविधस्यान्तिमानामासन्नतम इत्यर्थः । अपिशब्द आगामिसूत्रस्यसाधनापेक्षया । अत्र तीव्राधिमात्रसंवेगस्येत्यपपाठः । अधिमात्रतीव्र इत्युक्तभाष्यतोऽधिमात्रतीव्रसंवेगस्येत्येव पाठादिति । सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति । किमेतस्मादेवेति । किमेतस्मादेव तीव्रसंवेगस्याधिमात्रत्वादेवासन्नतमः समाधिर्भवतीत्यादिरर्थः । न वेति वैकल्पिकत्वार्थः । विकल्पमेव सिद्धान्तयति सूत्रेण ॥

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥

विशेष इत्यनेनान्वयः । प्रणिधानमत्र न द्वितीयपादवक्ष्यमाणं किं तु असंप्रज्ञातकारणीभूतसमाधिभोगमात्रविशेष एव । तज्जपस्तदर्थभावनमित्यागामिसूत्रैर्यैवात्मप्रणिधानस्यात्र लक्षणीयत्वात् । तथा च सूत्रद्वयस्यायमर्थः । प्रक्रान्तो यो योगोपायो जीवात्मपरमात्मसाधारणविषयक उक्तः

तत्र जीवात्मप्रज्ञान्तस्योपायस्याधिमात्रतीव्रसंवेगत्वे सत्येवासन्नतमो ऽसंप्रज्ञातो भवति । परमात्मप्रज्ञान्तस्योपायस्य तु अधिमात्रतीव्रसंवेगत्वाभावेऽपि आसन्नतमो ऽसंप्रज्ञातो भवतीति । एवं च सति मुख्यकल्पानुकल्पभेदेन परमात्मजीवात्मप्रज्ञयोर्योगमोक्षहेतुत्वं बोध्यम् । उभयप्रज्ञयोरेव देहाद्यभिमाननिवर्त्तकत्वेन परवैराग्यद्वारकत्वसाम्येऽपि अतितीव्राभ्यासं विनापि परमात्मप्रज्ञाया आसन्नतमयोगहेतुतया श्रेष्ठात् । 'ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च' इत्यागामिसूत्रेणाधिकद्वारकीर्तनात् । अत एव श्रुतिस्मृतीतिहासादिषु प्रायशो ब्रह्मज्ञानमेव मोक्षहेतुतयोपदिश्यते कदाचिदेव तु स्वातन्त्र्येण जीवतत्त्वज्ञानमिति । यदि च उभयोरेव तुल्यवद्विकल्पः स्यात्तर्हि "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते ऽयनाय" "तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतु"-रित्यादिश्रुतयो व्याकुप्येरन् । तथा

स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपो ऽव्यक्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः ।
सर्वेश्वरः सर्वविशेषवेत्ता समस्तशक्तिः परमेश्वरात्मा ॥
प्रज्ञायते येन तदस्तदोषं शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम् ।
संदृश्यते वाप्यवगम्यते वा तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम् ॥

इत्यादिस्मृतयोऽपि व्याकुप्येरन् । मुख्यकल्पत्वे तु राजमार्ग एव मम इति वाक्यवत् तादृशवाक्यानां मुख्यसाधनपरतयोपपत्तिरिति दिक् । ननु जीवप्रज्ञा आसन्नतमयोगोत्पादनार्थमभ्यासस्यातितीव्रत्वमपेक्षते ईश्वरप्रज्ञा तु नापेक्षते इत्यत्र का युक्तिरित्याकाङ्क्षायामाह । प्रणिधानादित्यादि । प्रह्वात्मना चिन्तनरूपतया प्रेमलक्षणभक्तिरूपाद्वक्ष्यमाणात्प्रणिधानादावर्जितोऽभिमुखीकृत ईश्वरस्तं योगिनमभिध्यानमात्रेण अस्य समाधिर्मोक्षो वा आसन्नतमौ भवेतामितीच्छामात्रेण रोगाद्युत्पादिभिरुपायानुष्ठानमान्द्यैरनुगृह्णाति आनुकूल्यं भजते अतस्तस्मादभिध्यानादपि प्रणिधाननिष्पत्त्यादिद्वारा योगिनामासन्नतमौ समाधिमोक्षौ भवत इत्यर्थः । ननु प्रधानपुरुषातिरिक्तं तत्त्वं नास्तीति त्वयाभ्युपगम्यते तत्र कोऽयमीश्वरो न प्रधानं चेतनत्वानभ्युपगमात् । नापि पुरुषः, सर्वेषां पुरुषाणां चिन्मात्रस्वरूपत्वे-

नेश्वरत्वानीश्वरतयो स्वतो ऽसम्भवात । नहि वैशेषिकादिवत् नित्ये च्छादिमान् स्वत एवेश्वरस्त्वयाप्यभ्युपगम्यते । औपाधिकत्वे तूपाधि मुख्या पुरुषाख्यजीवानामेवैश्वर्यमस्तु तत्परत्वेनैव श्रुतिस्मृत्युपपत्ते । अत प्रधानजीवातिरिक्त ईश्वरो नास्तीति साख्याक्षेपनिरासकतयोत्तरसूत्रमव तारयति । अथ प्रधानेति । क इत्याक्षेपे । अथ वा प्रकृतिपुरुषातिरिक्त स्येश्वरस्य किं लक्षणमिति प्रश्नेन लक्षणसूत्रमुत्थापयति । अथ प्रधानेति ॥

क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट' पुरुषविशेष ईश्वर' ॥ २४ ॥

पुरुषविशेष एवेश्वर, तथा चेश्वरस्य पुरुषेन्तर्भावस्तदुपाधे प्रधान इति भाव । यच्चोक्त सिद्धजीवमादायेश्वरप्रतिपादकश्रुतिस्मृत्योरुपपत्ति रिति तन्निराकरणार्थमपरामृष्ट इत्यन्त विशेषणम् । क्लेशाद्यपरामृष्टतया श्रुतिस्मृतिगीत ईश्वरो न सिद्धजीवो भवितुमर्हति कादाचित्कक्लेशादिस बन्धादित्यर्थ । अपरामृष्टान्त विशेषण व्याचष्टे । अविद्यादय इति । अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशा क्लेशा इति वक्ष्यति । कुशलाकुशलसा धनत्वात् कुशलाकुशलानि धर्माधर्मौ तयो क्लेशकर्मणो फल विपाक स च जात्यायुर्भोगा । भोगश्चात्र विषयसत्त्वादिभिश्चित्तपोषण शब्दाद्या कारवृत्तिर्न तु सुखाद्यनुभव ते च मनसि वर्त्तमाना इति वक्ष्यमा णात्स हि तत्फलस्य भोक्तृत्वनेन विपाकफलयो युगपद् द्वयोर्भोगस्य पुरुषे वक्ष्यमाणत्वाच्चेति । चित्तभूमौ शेरते इत्याशया वासनास्ताश्च विपाका नुगुणा तत्कारणानि, यतस्तत्तच्छरीरसाध्यभोगवासनामुद्बोध्यैव कर्मणा वि पाको दीयते इति । ननु क्लेशाद्यपरामृष्टस्य सर्वपुरुषसाधारणमित्याश ङ्क्याह । ते च मनसीति । एकस्यैवान्त करणस्य वृत्तिभेदाच्चातुर्विध्यमि त्याशयेन पूर्व चेतस्युक्ता अविद्यात्र मनस्युक्तेति बोध्यम । तथा चायमर्थ । ते चाविद्यादयो यद्यपि मनस्येव सन्ति न क्वापि पुरुषे तथापि पुरुषे सासारिके व्यपदिश्यन्तइति । व्यपदेशबीज च स्वामित्वापरनामक भोक्तृ त्वमित्याह । स हीति । हि यस्मात स पुरुषस्तस्य क्लेशादे फलस्य युगपद् द्वयो स्वस्मिन्प्रतिबिम्बितयोर्भोक्ता भवतीत्यर्थ । स्वामित्वसबन्धेना

धारत्वे दृष्टान्तमाह । यथेति । तथा च राजा जयी पुरुषो धनीत्यादिवदेव पुरुषः क्लेशादिमान् सुखी दुःखी मूढ इत्यादिर्विद्वद्व्यवहार इति भावः । समस्य यत्सम्बन्धेन पुरुषे सुखादिमत्त्वबुद्धिरेषा भविष्यतीति । एवं च सत्त्वाख्येन क्लेशसम्पर्केण शून्यता नान्यपुरुषेष्वस्ति किं त्वीश्वर एवेत्याह । यो ह्यनेनेति । अनेन भोगेन क्लेशादिफलभोगेनेत्यर्थः । अनेनेनेति विशेषणादीश्वरस्य भोगोऽस्तीत्यवधार्यते । सर्वविवेकवद्गुणे सत्त्वैव स्वोपाधिसुखसाक्षितामात्र चिद्वसानो भोग इति भाष्यसूत्रात् । तथा च

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥

इति गीताद्युक्तः परमेश्वरे भोग उपपद्यत इति । अत एवेश्वरस्यापि भोगप्रतिपादिका ऋतं पिबन्ताविति श्रुतिः यथाश्रुतैवोपपद्यते । अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीति श्रुतिस्तु मुख्यमेव भोगं प्रतिषेधति मुख्यभोगस्याभिमानपूर्वकं सुखाद्यनुभवः, लौकिकैस्तत्रैव भोगव्यवहारात् सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोग इत्यागामिसूत्रेण तस्यैव लक्षयितव्यत्वात् । अथ वा जीवभोग्यदुःखादिभोक्तृत्वमेवानश्नन्निति वाक्येन प्रतिषिध्यते । एकशरीरस्थत्वेन तद्भोगस्यैव प्रसक्तत्वादिति जीवन्मुक्तस्यापीश्वरसदृश एव भोगो दुःखभोगाभावमीश्वर द्विलक्षणमिति । अपरामृष्टत्वं परामर्शशून्यता, तत्र परामर्शशब्दफलं प्रतिपादयितुं शङ्कते । कैवल्यमिति । यदि क्लेशादिशून्य ईश्वरः श्रुतिस्मृतिभ्य एतुच्यते तर्हि कैवल्यं ज्ञानं प्राप्ता ये बहवो हिरण्यगर्भादयोऽकीर्त्तिताः केवलाना जीवन्मुक्तानामप्यसाः क्लेशादिशून्याः सन्ति तएवेश्वरतया शून्यर्था' सन्त्विति पूर्वपक्षिणो भावः । तथा च सांख्यसूत्रं 'मुक्तात्मनः प्रशंसा सिद्धस्य वे ति । "आद्यस्तु मोक्षो ज्ञानेन द्वितीयो रागसङ्क्षयात् । कृच्छ्रक्षयात्तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणम्" इतिपञ्चशिखाचार्यकृतवाक्ये च ज्ञानस्यापि कैवल्यमोक्षादिशब्दार्थत्वात् हिरण्यगर्भादयोऽपि कैवल्यमुक्त्यादिमन्त उच्यन्ते । केवलिन इति पाठे केवलस्यापत्यमिति केवली ऽत्र द्वितीयमोक्षो रागादिक्लेशशून्यतेति । परिहरति । ते हीति । ते हि हिरण्यगर्भादयः प्राकृतिकानि बन्धनानि पूर्वस्थितानि छित्त्वैव मुक्ताः न

तु क्लेशादिपरामर्शशून्याः, ईश्वरस्तु सर्वदैव क्लेशात्मकबन्धत्रयशून्यस्तथा श्रुत्यादिसिद्ध इत्यर्थः । ईश्वरस्य सदा क्लेशादिशून्यत्वे मानं

तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं निर्गुणः स्मृतः ।
कर्मात्मा पुरुषो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते ॥

इत्यादिवाक्यशतानि । निर्गुणो गुणाभिमानशून्यः गीतायां गुणाभिमानशून्यतयैव गुणातीतत्ववचनात् । 'परस्तु निर्गुणः प्रोक्तो ह्यहंकारयुतोऽपर' इति नारदीयादिष्वपि ईश्वरजीवयोरिच्छादिसाम्येऽपि तदनभिमानाभिमानाभ्यां निर्गुणसगुणत्वसिद्धेश्च । बन्धत्रयं चोक्तं सांख्ये, प्रकृतिलयानां प्राकृतिको बन्धः । विदेहानां वैकारिको बन्धः । दिव्यादिव्यविषयभाजां दक्षिणाबन्ध इति । तत्राद्यो ऽष्टप्रकृतिष्वभिमानरूपः । द्वितीयः शब्दादिविषयरागः । तृतीयो गृहस्थानां कर्मदक्षिणादानाध्ययनादिष्वनुरागः । तथा चोक्तम् 'प्रकृतेर्वैत बन्धेन तथा वैकारिकेण च । दक्षिणाभिस्तृतीयेन बद्धो जन्तुर्विवर्त्तत' इति । ईश्वरस्य क्षुद्रेश्वरेभ्यो वैलक्षण्यं बन्धापरामर्शरूपं विवृणोति । यथा मुक्तस्येति । निरस्ताविद्यस्येत्यर्थः । प्रज्ञायते निश्चीयते संभाव्यतइति प्रकृतिलीनस्याभिमानसंबन्धेन पश्चाद्बन्धसंभावनेति भावः । सदैव मुक्त इति । दुःखशून्य इत्यर्थः । सदैवेश्वरइति । सदैवाप्रतिहतेच्छया युक्तः । अत्र के चित् सदैवेश्वर ऐश्वरशक्तिमानित्यर्थः । नहि वेदान्तिभिरिव प्रलये योगैरपि ईश्वरस्य नित्यमिच्छादिकमभ्युपगन्तुं शक्यते प्रकृतेर्गुणसाम्यरूपत्वाभ्युपगमविरोधात् इत्येकदेशिनः । तन्न । यतो 'नैवाहस्तस्य न निशा नित्यस्य परमात्मन' इत्यादिवाक्यशतैरीश्वरसत्त्वस्य नित्यमेव ज्ञानेच्छादिकं यथाश्रुतभाष्यानुरोधाच्च विसदृशपरिणामाभावरूपाच्च साम्यावस्थानिच्छेत्यादिमनित्यसत्त्वव्यक्तिसत्त्वेऽप्युपपद्यतइति स्वकार्याकरणमेव च तस्य द्विपरार्द्धान्तलय इति, किं बहुना 'आत्मा वा इद मेक एवाग्रआसीन्नान्यत् किं चन मिषदि'ति श्रुत्या प्राग्लये परमात्मनोर्यद्द्रष्टृत्वंसिद्धमत ईश्वरोपाधेर्ज्ञानलक्षणा वृत्तिः प्रलयेऽप्यस्ति न चोपाधिवृत्तिं विनैवेशस्य ज्ञातृत्वमेष्टव्यं बाधकं विना, दृष्टानुसारत्यागानौचित्यात् । ज्ञानशक्तिरहं परेति प्रकृत्यभिमानिदेवतावाक्यविरो-

धाच्च । किं चैतत्'तमो वा इदमेकमास तत्परे स्यात् तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाती'त्यादिश्रुतिष्वेव परमेश्वरप्रयत्नेनैव गुणवैषम्यं श्रूयते, तथा ।

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।
क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥

इत्यादिना प्रकृतेर्वैषम्यहेतुः क्षोभोपीश्वरेच्छात एव । स्मर्यते च, अतः साम्यावस्थायामप्यन्त्येश्वरोपाधेर्ज्ञानादि स्वीकार्यमिति । अपि च एवं सति प्रलये स्वसङ्कल्पेन स्वोपाधिं स्वस्माद्वियोज्येश्वरः शेते पूर्वसर्गीय-सङ्कल्पसंस्काराभ्यां च सर्गादावुपाधिरीश्वरेण सह स्वयं संयुज्यते इत्य-भ्युपेयं, तत्त्वायुक्तं तस्य हेतुरविद्येत्यागामिसूत्रेणाविद्याया बुद्धिपुरुष-संयोगहेतुत्ववचनेनेश्वरस्याप्यविद्युत्त्वापत्तेः । न चाहार्यज्ञानरूपोऽविद्यया संयोगः स्यात् सा चाविद्या मायेति न कस्याः क्लेशत्वमिति वाच्यम् । संयोगहेत्वविद्याया विवेकख्यातिनाश्यत्वबोधकसूत्रविरोधात् । किं च सूत्रकारेण

क्लेशकर्मविपाकाद्यैर्वासनाभिस्तथैव च ।
अपरामृष्टमेवाह पुरुषं हीश्वरं श्रुतिः ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यादिभिरपीश्वरोपाधौ संस्कारस्य प्रतिषिद्धत्वात् तदभ्युपगमोऽपि तेषामपसिद्धान्त एव, तथा आगामिसूत्रप्रतिषिद्धं कालाव-वच्छिन्नत्वं चेश्वरे स्यात् उपाधिशून्यभावेनैव चेतनस्य कालानवच्छिन्नत्वात् इत्यादीन्यत्र दूषणानि सन्ति, तस्मात् प्रलये निरुद्धोऽप्युपाधि पूर्वसर्गीय सङ्कल्पवासनाभ्यां स्वयं व्युत्थितो भवतीति यथास्य सद्दिनादिप्रलये योग-निद्रया शयानस्य स्वयमेवोपाधिपरमेव न परमेश्वरोपाधिपरमिति दिक् । शास्त्रप्रामाण्यसिद्धौ शास्त्राद्येवेश्वरसिद्धिरीश्वरसिद्धौ चैतत्प्रणयनपूर्वकं तया शास्त्रप्रामाण्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयं मन्वानो नास्तिक ईश्वरे प्रमाण-मस्ति न वेति पृच्छति । योऽसाविति । सर्वपुरुषाणां स्वत एकरूपतयैश्वर्य-मुपाधिधर्म एवेति प्रतिपादयितुं प्रकृष्टसत्त्वोपादानादित्युक्तं, प्रकृष्टसत्त्व-मात्रोपादानत्वोपाधिकः शाश्वतिको नित्य उत्कर्ष ऐश्वर्यमित्यर्थः । ईश्वरस्य सोपाधौ प्रमाणं 'कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर' इति श्रुत्यादयः ।

'तदैक्षत' 'सोऽकामयत' 'तदात्मानं स्वयमकुरुत' 'स एको ब्रह्मण आनन्द' इति श्रुत्याद्युक्तस्य आनन्दान्तस्य ब्रह्मणि स्वतोऽनुपपत्तेश्च । साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्य निर्गुणत्वचिन्मात्रत्वसिद्धेरिति । सनिमित्तकः सप्रमाणकः । उत्तरं तस्य शास्त्रं निमित्तमिति । शास्त्रं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानि । पुनः पृच्छति । शास्त्रं पुनरिति । शास्त्रस्यैव प्रामाण्यं कुत इत्यर्थः । उत्तरं, प्रकृष्टसत्त्वनिमित्त इति । ईश्वरस्योपाधिर्यत्प्रकृष्टसत्त्वं तत्प्रत्यक्षरूपवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वाच्छास्त्रस्य प्रामाण्यमित्यर्थः । नन्वेवमन्योन्याश्रयः शास्त्रप्रामाण्ये सिद्धे प्रकृष्टसत्त्वसिद्धिः तत्सिद्धौ च तन्मूलकतया शास्त्रप्रामाण्यसिद्धिरिति चेन्न । मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यत ईश्वरसिद्धेः प्रागेव शास्त्रस्य प्रामाण्यसिद्धेः प्रकृष्टसत्त्वस्य च शास्त्रप्रामाण्यनिर्वाहकतामात्रमत्रोक्तमिति । तथा च न्यायसूत्रं मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्य'मिति । एतयोरिति । विषयत्वेन समवायसम्बन्धेन च परमेश्वरसत्त्वे वर्त्तमानयोरेतयोः शास्त्रोत्कर्षयोरनादिर्निमित्तनैमित्तिकभावः सम्बन्धः शास्त्रं नैमित्तिकं सत्त्वोत्कर्षश्च निमित्तं कारणत्वादित्यर्थः । तत किमित्याकाङ्क्षायामाह । तस्मादिति । सदैवेश्वरः प्रलयेऽपि ज्ञानेच्छाश्रितिमान् सदैव मुक्तो ऽनादिकाले क्लेशादिमुक्तश्चेत्यर्थः । ईश्वरस्याद्वितीयत्वमपि प्रतिपादयति । तच्चेति । नास्ति साम्यमतिशयश्च यस्मात् तादृशमित्यर्थः । अतिशयनिर्मुक्तौ हेतुमाह । न तावदिति । उक्तौ हेतुमाह । यदेवेति । यस्माद्धेतोर्यदैश्वर्यातिशयि निरतिशयं तदेव तत ऐश्वर्यं स्यादिति योजना । सातिशयत्वे सत्यैश्वर्यमेव न भवति चाप्रतिहतेच्छत्वस्यैवाभावात् । अतो यदेव निरतिशयि तदेव मुख्यमैश्वर्यमित्यर्थः । उपसंहरति । तस्मादिति । ऐश्वर्येण यत्र काष्ठां प्राप्तः स ईश्वर इत्यर्थः । साम्यनिर्मुक्तौ हेतुमाह । न चेति । द्वयोरिति । नवमल्पकालस्थायि पुराणं दीर्घकालस्थायि । एवमस्त्वित्येवरूपेणैकस्मिन्नर्थे द्वयोः विरुद्धाभ्यां तुल्याभिमताभ्यां कामिते सति एकस्य सिद्धौ सङ्कल्पसिद्धावितरस्येच्छाविघाताद्दूनत्वं न्यूनत्वं स्यादतो न समानानेकेश्वरसम्भव इत्यर्थः । ननूभयोः सङ्कल्पाद्यत्त्वं पुराणत्वं चोभयमेव भवतु तत्राह । द्वयोश्चेति । तस्य पुरुषविशेषत्वमुपसंहरति ।

स चेति । स्यादेतत् । यदि प्रकृष्टसत्त्वोपादानादेव शाश्वतिको जीवेभ्य उत्कर्षश्चेतनविशेषस्य त्वयाप्यभ्युपगतस्तथा जीवानामप्यपकर्षो मलिन कार्यसत्त्वनिमित्तक इत्यर्थादागत । तथा च श्रुतिरपि कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर इति । तर्हि किमर्थं पुरुषविशेष ईश्वर इत्युच्यते एकस्यैवात्मन आकाशस्येवोपाधिभेदैर्जीवेश्वरादिविभागसम्भवेन लाघवादैकात्म्यकल्पनस्यैवौचित्यात् 'तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् । तथात्मैको ह्यनेकश्च जलाधारेष्विवांशुमान्' इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतैरात्मैक्यस्यैव प्रतिपादितत्वाच्च । भेदाभेदोभयश्रुतिस्मृतिमध्ये भेदनिन्दया ऽभेदज्ञानस्य मोक्षफलकत्वकथनेन चाभेदवाक्यान्येव स्वार्थपराणि भेदवाक्यानि त्वनुवादमात्राणीति । अत्रोच्यते । जीवेश्वरयोरंशांशिनोस्तावद्व्याप्यव्यापकभावस्वीकारेण जीवोपाध्यवच्छेदस्यात्मप्रदेशस्येश्वरोपाध्यवच्छिन्नत्वं वक्तव्यं तथा च यथा ब्रह्माण्डाकाशस्य गर्दभमुखावच्छेदेन दुःस्वरत्वं यथा वा पाय्ववच्छेदेनौपाधिकं दुर्गन्धत्वमेव कारणसत्त्वावच्छिन्नचिदाकाशस्यापीश्वरस्य जीवोपाध्यवच्छेदेन संसारित्वं स्यात् । यदि च जीवेश्वरौ चैतन्यस्यैवांशौ न तु जीव ईश्वरस्य साक्षादंशो ऽतो घटकुण्डाकाशवदेवान्योन्यव्यावृत्तौ जीवेश्वरौ स्वीक्रियेते तदापीश्वरस्य जीवान्तर्यामित्वानुपपत्तिः जीवप्रदेशेऽपीश्वरासत्त्वादिति । एवमेव सर्वजीवानामप्यैक्यं न सम्भवति एकस्यैव चिदाकाशस्यैकान्तःकरणाद्विमुक्तेऽपि प्रदेशे समायान्तःकरणान्तरसम्बन्धात् बन्धप्रसङ्गेन युक्तबन्धमोक्षादिव्यवस्थानुपपत्तेः नह्याकाशस्य भग्नघटप्रदेशेष्वन्यघटसम्बन्धो न भवतीति नियमः सम्भवति प्रत्यक्षविरोधात् पर्यायेणैव कस्मिंश्चित् देशेऽनेकलिङ्गदेहसम्बन्धस्य समानदेशविभोगेनानुमानाच्च । तदेतदुक्तं कपिलाचार्यैः । जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम् उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्येव घटादिभिरित्यादिसूत्रैरिति । ननूपाधिविशिष्टयोरेव जीवेशत्वे वक्ष्ये इति चेत् न । विकल्पासहत्वात् । विशिष्टानतिरेके जीवेश्वरत्व बन्धमोक्षादिसाङ्कर्यतादवस्थ्यात् । अतिरेके तु तदनित्यं नित्यं वा । आद्ये विनाशितया तस्य बन्धमोक्षाद्यनुपपत्तिः । अन्त्ये पृथिव.

कभिया पलायमानस्याशीविषमुखनिपातः। यदि हि विशिष्टा अनेकआत्मानः कल्पनीयास्तर्हि अस्मासूपन्यस्तगौरवं भवतामप्यापतितमधिकं तु सामान्यैकात्मकल्पनमिति। न चास्माद्वैतश्रुत्यनुरोधेन तदप्युचितमिति वाच्यम्। विशिष्टात्मभ्यः सामान्यात्मनो ऽत्यन्तभेदे तत्त्वमस्याद्यभेदवाक्यानुपपत्तितादवस्थ्यात्। अत्यन्ताभेदे च विशिष्टातिरिक्तत्वविरोधात्। भेदाभेदे चास्मन्मतप्रवेशादिति, अस्माभिरपि हि सामान्यरूपेणाभेदो वैधर्म्यलक्षणभेदानि रामायिष्यते विशेषतस्तु भेद इति। तथा चोक्तं कपिलाचार्यैः। नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वादिति। एवं तावदवच्छेदवादो निरस्तः। प्रतिबिम्बवादस्त्वत्यन्तविकल्पासहः। प्रतिबिम्बस्य तुच्छत्वे प्रतिबिम्बरूपजीवस्य ब्रह्मणा सहाभेदानुपपत्तिः सदसतोरभेदानुपपत्तेः। अतुच्छत्वे चात्मनानात्वस्य शब्दभेदेन स्वीकारापत्तिरद्वैताद्यनुपपत्तिश्चेति। अत्र च मूढानामुपर्युपरि कृताः ब्रह्ममीमांसाभाष्येऽस्माभिर्निराकृताः। तत्त्वमस्यादिवाक्यानि तत्र विस्तरेण व्याख्यातानि संक्षेपतस्त्वत्रापि* व्याख्यास्यामः। व्यापारानुपहतेन घनवह्निरग्निविस्फुलिङ्गादिभिः सांशदृष्टान्तैः विरोधाकाशसूर्यादिदृष्टान्ता अखण्डतापरा न भवन्ति किं तु अस्माभि सर्वजीवानामविभागलक्षणाभेदस्य सर्वकालव्यापि तथा पारमार्थिकत्वेपि यत्किंचिदवच्छेदेन फेनबुद्बुदादिवत् अंशभङ्गस्य विभागलक्षणभेदस्यापारमार्थिकस्योपाधिकत्वमात्र प्रतिपादयन्तीति। एतेन भेदनिन्दावाक्यानि प्रकरणभेदैर्विभागवैधर्म्यादिभेदपराण्येव। यच्चात्मभेदज्ञानान्मोक्षः श्रूयत इति तत्परंपरयैव न तु साक्षात्। अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति

प्रधानपुरुषव्यक्तकालानां परमं हि यत्।
पश्यन्ति सूरयः शुद्धं तद्विष्णोः परमं पदम्॥

इत्याद्यैः श्रुतिस्मृतिवाक्यैर्विवेका अभेदज्ञानस्यैव मुख्यत्वात्॥

* त्वत्रापीत्यधिकं पुस्तकान्तरे।

परमात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीष्यते ।
मिथ्यैतदन्यद् द्रव्यं हि नैति न द्रव्यतां यतः ॥

इति विष्णुपुराणादिष्वत्यन्ताभेदस्यापि निन्दितत्वाच्चेति । किं बहुना

अन्यश्च राजन् प्रवरस्तथान्यः पञ्चविंशकः ॥
तत्स्थत्वाच्चानुपश्यन्ति एक एवेति साधवः ॥

इति मोक्षधर्मादिष्वन्योन्याभावाविभागरूपतयैव भेदाभेदयोर्व्याख्यातत्वेन भेदवाक्याभेदवाक्ययोरर्थनिर्णये नाधुनिककुतर्कापेक्षेति दिक् ॥ पुरुषान्तरेभ्य ईश्वरस्य निरतिशयसार्वज्ञ्यरूपविशेषान्तरं प्रतिपादयन् सूत्रमवतारयति । किं चेति ।

तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥ २५ ॥

बीजं लिङ्गं सर्वज्ञानुमापकं वक्ष्यमाणं यत्सातिशयजातीयं ज्ञानं तत्तत्रेश्वरे निरतिशयमित्यर्थः । सार्वज्ञ्यबीजमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । यत्तु बीजं कारणं, तच्च सर्वज्ञत्वकारणं सत्त्वमिति तस्यार्थ इति कश्चित् । तन्न । ज्ञानस्य बहुत्वतयोरेव बीजतयात्र भाष्यकारैर्व्याख्यास्यमानत्वादिति । व्याचष्टे । यदिदमिति । यत् अतीतानागतवर्त्तमानानां प्रत्येकसमुच्चितानामतीन्द्रियार्थानामल्पं बहुत्वं ग्रहणं ज्ञानमिदं सर्वज्ञबीजमित्यर्थः । कथं बीजं तदाह । तदिति । एतत्सर्वज्ञबीजं सातिशयज्ञानं विवर्धमानं यत्र निरतिशयं भवति स सर्वज्ञोऽन्यथानवस्थानादिति युक्तिरुक्ता । प्रयोगमप्याह । अस्तीति । सर्वज्ञबीजं सातिशयज्ञानं क्वचित्प्राप्तकाष्ठं सातिशयत्वात् परिमाणवदित्यर्थः । अत्र बाधकाभावे सतीति हेतुर्विशेषणीयस्तेन गुरुत्वसंस्काररूपादिषु न व्यभिचारस्तेषां चैकत्र काष्ठाप्राप्तौ कार्यमात्रे चातिशयित्वमेव बाधकं सामग्र्यास्तारतम्याव्यवस्थितत्या कार्यतारतम्ये व्यवस्थानुपपत्तेः । ज्ञानेच्छापरिमाणानां तु नित्यानामपि सिद्धतया क्वचित् काष्ठाप्राप्तौ नास्ति बाधकम् । वस्तुतस्तु यथाश्रुतभाष्यादनवस्थापत्तेश्च गुरुत्वादिष्वप्यतिशयानां क्वचित्काष्ठानुमीयते सामग्रीतारतम्यकाष्ठाया अप्यनवस्थापत्त्यैवानुमानसाम्यात् अतो न हेतौ विशेषणापेक्षेति । अस्मिंश्चानु-

माने श्रुत्यादिस्तर्कं इति सूत्रतात्पर्यमाह । यत्रेति । ननूक्तानुमानेन सामा-
न्यतः सर्वज्ञपुरुषसिद्धावपि तस्य संज्ञाविशेषः कथमवधार्यतामित्या-
काङ्क्षायामाह । सामान्येति । सामान्यमात्रेऽपसंहारे निश्चये कृतपर्य-
वसानमनुमानं न संज्ञादिविशेषप्रतिपादनक्षममित्यर्थः इत्यादिरर्थः । संज्ञा
ब्रह्मात्मसर्वेशिपरमात्मादिरूपा आदिशब्देन पूर्णानन्दत्वपरमकारुणिक-
त्वपारमार्थिकात्मत्वजगदाधारकारणत्वादयो ग्राह्याः । हरिहरादिसंज्ञानु-
तेयस्तु शक्तिशक्तिमदाद्यभेदेनोपासनार्थमेव परमेश्वरस्योच्यन्ते न तु साक्षा-
देव ॥

ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन् प्रधाना ब्रह्मशक्तयः ।
ततो न्यूनाश्च मैत्रेय देवा दक्षादयस्ततः ॥
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां यः परः स महेश्वरः ।

इत्यादिवाक्येभ्यः । आगमतो वेदान्ततः । यत्तु आधुनिकाः के-
चन परस्य साक्षादपि लीलाविग्रहं कल्पयन्ति । तदप्रामाणिकं विष्णवा-
दीनामेव लीलावताराद्यवणात् । विष्ण्वादीनां च परमात्मन्येवाहंभावात्ते-
षामवतारा एव परमेश्वरावतारतया श्रुतिस्मृतिषूच्यन्ते तेन तु ते भक्ताः ।
'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' इत्यादिश्रुतिभ्यः परमेश्वरस्य कार्यकार-
णाख्यशरीरद्वयप्रतिषेधात् । 'अनादिमत्परं ब्रह्म सर्वदेहविवर्जित' मित्या-
दिस्मृतिभ्यश्चेति दिक् ॥ ननु नित्यमुक्तश्चेदीश्वरस्तर्हि पुरुषार्थाभावात्
तस्य प्रवृत्तिर्न घटते । तथा च सांख्यसूत्रं 'स्वोपकारादधिष्ठानं लोकव दि-
तीति पूर्वपक्षः । तत्र । प्रकृत्यादिनित्यत्वात् तत्र निमित्तापेक्षा नास्तीति
मुख्यसमाधाने सत्यपि प्रौढ्या प्रकारान्तरेणापि समाधानमाह । तस्मा-
त्मेति । आत्मानुग्रहः स्वोपकारः । तस्येश्वरस्य स्वोपकाराभावेऽपि भक्तान्
पुरुषानुद्धरिष्यामीत्याशयेन ज्ञानधर्मयोरुपदेशो भक्तभूतानुग्रहः प्रयोजनं,
पुरुषाणां विशेषेण कल्पेत्यादि । कल्पप्रलयेषु दैनदिनप्रलयेषु महाप्रलयेषु
प्राकृतप्रलयेषु च संसारिणः स्वकारणगामिनः उत्तस्तदा मरणादु प्रभाव
इत्यर्थः । ननु स्वेष्टसाधनताज्ञानाभावे कथं व्यापारः स्यादिति चेत् ।

तृणारणिमणिन्यायेन स्वेष्टसाधनताज्ञानपरदुःखज्ञानयोर्विजातीयेच्छाद्वयं प्रत्येव फलबलेन हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् । तथा च ब्रह्मसूत्रं 'लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्' इति । ननु तथापि भक्तानेवानुगृह्णाति नान्यान् प्रत्युत तान्निगृह्णात्यपि स्वभक्तैश्वर्यदानेनेत्यतो वैषम्यादिना नेश्वरस्य नित्य-मुक्तत्वं भवतीति चेत् । मैवम् । अग्नेरिव स्वाभाव्यात् विशुद्धसत्त्वे भक्त-वशतास्वभावस्याप्यननुयोज्यत्वात् । वैषम्यं च रागद्वेषाभ्यामेव भवति न तु प्रवृत्तिमात्रेणेति । अत एव गीता

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥

इति । यच्च हिरण्यगर्भाद्यैश्वर्यदानात् अन्येषां दुःखं भवति तत्रापि हिरण्यगर्भादीनामेव वैषम्यं बीजम् । ईश्वरस्य तु परदुःखप्रहाणेच्छा विद्यमानापि भक्तवशतया कुण्ठिता स्वकार्याय विलम्बत इति सर्वं सम-ञ्जसम् । यच्च सर्वेश्वरस्य कर्मसापेक्षतया वैषम्यं नैर्घृण्यं च ब्रह्ममीमां-सासूत्रेणापाकृतं तत्राप्ययमेवाशयः । नोदनाविहितनिषिद्धरूपाणि कर्माणि देवानां सुखदुःखसाधनानि अत ईश्वरेण स्वभक्तेष्वेषु अपराद्धाय यत् दुःखं दीयते ऽनपराद्धाय सुखं तद्भक्तपारवश्यनि-मित्तकमिति । स्वप्रयोजनाभावेऽपि विदुषां प्रवृत्तौ पञ्चशिखाचार्यवाक्यं साक्ष्यं प्रमाणयति । तथा चोक्तमिति । आदिविद्वान् स्वयंभूः मर्यादा-ऽऽविर्भूतो विष्णुर्निर्माणचित्तं योगबलेन स्वनिर्मितं चित्तमधिष्ठाय स्वांशेन प्रविश्य कपिलाख्यपरमर्षिर्भूत्वा कारुण्याज्जिज्ञासवे आसुरये तत्त्वं प्रोवाचे-त्यर्थः ॥

परमेश्वरस्यापरं विशेषं प्रतिपादयति सूत्रकारः ॥

स एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ २६ ॥

पूर्वेषां पूर्वपूर्वसर्गोत्पन्नानां ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादीनामपि गुरु-पितान्तर्यामी विद्यया चक्षुःप्रदश्च । कुतः । कालेनानवच्छेदात् । ब्रह्मा-दयो हि द्विपरार्धादिकालेनावच्छिन्नाः कालानवच्छिन्नं गुरुं विना न संभ

यन्तीत्यर्थः । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै इत्यादिश्रुतिभ्य इति भावः । न च प्रकृतिस्वातन्त्र्यमस्ति । निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनामित्यागमविरोधात् निमित्तकारणस्येश्वरादेस्तत्स्वातन्त्र्यविघातकत्वात् । एतदेव व्याचष्टे । पूर्व इति । अवच्छेदार्थेनावच्छेदकयोर्नेन कालेनापरतेति न मध्यते । तात्पर्यमाह । यथास्येति । अस्य वर्तमानस्य सर्गस्यादौ पूर्वं प्रकर्षगत्या ज्ञाने त्वस्यैवास्या स्यात सिद्ध इत्यर्थः । परमेश्वरस्य सर्वजीवपितृत्वश्रवणं तु श्रुत्युक्ताग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तानुसारेण च जीवब्रह्मणोरंशांशिभावस्तयोरभेदश्च पितापुत्रयोरिवेति भावः । तथा च स्मृतिः ।

यथा दीपसहस्राणि दीप एकः प्रसूयते ।
तथा जीवसहस्राणि स एकः प्रसूयते ॥
सलिले करकाश्चैव दीपोऽग्नाविव तन्मयः ।
जीवो मे ख्यात पृथग्भूतो मुक्तो ब्रह्मणि लीयते ॥

इत्यादि । अथ चाभेदो नाशप्रतीतो अपि त्वविभागश्च अविभागो वचनादिति वेदान्तसूत्रेण जीवानां ब्रह्मण्यविभागलक्षणाभेदस्यैव वचनात् । अविभागश्च दुग्धं जलमभूदित्यादिप्रत्ययनियामकः स्वरूपसम्बन्ध आधारतादिरूप किं वा तत्त्वानन्यत्वमिति । अनेन पितृत्वान्तर्यामित्वरूपेण गुरुरीश्वरः जीवानामप्यात्मेश्वरः इति वेदान्तमहावाक्यार्थोऽपि सूचितः । यो हि यस्यांशी अधिष्ठाता वा भवति स तस्य स्मेति द्रष्ट, यथा सूर्यश्चक्षुषः यथा वा जीवो देहस्येति दिक् । ईश्वरशब्दार्थो विस्तरेण व्याख्यातः इदानीं तत्प्रणिधानं व्याख्यातुमादौ प्रणिधानाङ्गं मन्त्रं दर्शयति ।

तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥

ईश्वरस्य प्रणवो नामेत्यर्थः ।

अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमयः ।
तस्योंकारः स्मृतो नाम तेनाहूतः प्रसीदति ॥

इति योगियाज्ञवल्क्यादिभ्यः । अदृष्टविग्रहो उद्भूतशरीरो देवः परमात्मा भावग्राह्यो भक्तिमात्रग्राह्यो मनोमयो मनस्तुल्यकारणोपाधिशबलो ऽग्निः शबलाग्निवदित्यादिरर्थः । कर्त्तव्यविचारोपयोगिनमर्थं पूरयति । वाच्य ईश्वरइति । नित्य एव प्रणवेन सहेश्वरस्य वाच्यवाचकभाव इति । श्रद्धातिशयोत्पादनाय संशयदूरेरमवध रयति । क्रियस्येति । ईश्वरप्रणवयोर्वाच्यवाचकता शक्तिः क्रियस्येश्वरस्य सङ्केतेनाहरयोरन्योन्याध्यासरूपेण कृता आगन्तुकी यथा पिण्डविशेषे देवदत्तादिनामवाच्यता पितृसङ्केतेनकृता तद्वत् । अथ वा प्रदीपस्य प्रकाशवत्स्वाभाविकी यावद्द्रव्यभाविनीत्यर्थः । विमृश्य सिद्धान्तमाह । स्थित इति । अर्थसम्बन्धेऽभिनयति प्रकाशयतीत्यर्थः । स च शक्त्याख्यसम्बन्ध आधाराधेयवत्स्वरूपसम्बन्धो व्यतिरिक्तपदार्थ एव वास्तु घटादिनाम्नामप्येव बोध्य देवदत्तादिनाम्नां तु नैव यतः पुरुषसङ्केतभेदेनार्थभेदा भवन्तीति । सङ्केतेनेति । अयमस्य पितेत्यादेव रूपेणेत्यन्वयः । ननु शक्तिनित्यत्वेऽपि कदा चित्सङ्केतभेदाद्देवदत्तादिशब्दवदर्थभेदोऽपि प्रणवस्य स्यादित्याशङ्कायामाह । सर्गान्तरेष्वपीति । अथ सङ्केतो लौकिको न भवति अपि तु सर्वज्ञश्चेतनाशक्तिं पूर्वसिद्धामनुसृत्यैव सङ्केतं कुर्वन्तीत्याशयः । सम्बन्धनित्यत्वे सम्प्रतिपत्त्याख्यकार्येनित्यत्वं प्रमापयति । सम्प्रतिपत्तीति । देवदत्तादिशब्दवद्वाच्यवाचकभावस्यानित्यत्वे कदा चित्सङ्केतवैपरीत्येन व्यवहारवैपरीत्यमपि स्यादित्याशयः । तथा च सति सर्वत्र शब्देष्वनाश्वासः स्यादित्यागमिनः प्रतिजानते व्यवधारयन्तीति समयग्राह्यवाच्येनान्वयः । प्रणिधानाङ्गमन्त्रं प्रदर्श्य साङ्गप्रणिधानस्य स्वरूपं सूत्रकारो वक्ष्यति तत्सूत्रं पूरयित्वोत्थापयति । विज्ञानेति । सूत्रेण सहान्वयः ॥

तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥

सूत्रार्थं व्याचष्टे । प्रणवस्येति । प्रणवजपेन सह ब्रह्मध्यानं प्रणिधानं तच्च वाच्यवाचकभावं ज्ञात्वा कर्त्तव्यमिति समुदायार्थः । प्रणवेन परं ब्रह्म ध्यायीत नियतो यतिरिति स्मरणादिति । प्रणवार्थश्चावान्तरभेदे श्रुत्यादिषु बहुधोक्तः सङ्क्षेपात्तु गारुडोक्तोऽर्थोऽत्र कथ्यते । यथा गारुडे

व्यक्ताव्यक्ते च पुरुषस्तिस्रो मात्राः प्रकीर्त्तिताः ।
अर्धमात्रा परं ब्रह्म ज्ञेयमध्यात्मचिन्तकैः ॥

इति । प्रणवार्थचिन्तनं च मुख्यतो द्विविधं तत्रैकमंशांशिकार्यकारणशक्तिशक्तिमदाद्यभेदेन तत्प्रायः पिण्डवदविभागलक्षणैकीभावादखं ब्रह्म सर्वं खलु ब्रह्मेत्यादिरूपं भवति तमेतमात्मानमोमिति ब्रह्मणैकीकृत्य ब्रह्म चात्मनोमित्येकीकृत्येत्यादि श्रुतेः । सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीतेत्यादिश्रुतेश्च ।

एकः समस्तं यदिहास्ति किं चित्तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत् ।
सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥

इत्यादिस्मृतेश्च । अपरं प्रकृतितत्कार्यपुरुषेभ्यो विवेकेन केवले ब्रह्मचिन्मात्रे आत्मत्वचिन्तनम् । ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्मात् । अथात आदेशो नेतिनेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति तमेवैकं जानथ आत्मानं आत्मेत्येवोपासीतेति श्रुतेः ॥

प्रकृतिं पुरुषे स्थाप्य पुरुषं ब्रह्मणि न्यसेत् ।
अहं ब्रह्म परं ज्योतिः प्रसंख्याय विमुच्यते ॥
यः सर्वभूतचित्तज्ञो यश्च सर्वहृदि स्थितः ।
यश्च सर्वान्तरे * ज्ञेयः सोऽहमस्मीति चिन्तयेत् ॥

इति गारुडादिभ्यश्च । तथा 'आत्मेति तूपयन्ति ग्राहयन्ति चे'ति ब्रह्ममीमांसासूत्राच्च । अत्र गारुडवाक्ये पुरुषस्य ब्रह्मणि न्यासो लय एव न त्वभेदः ॥

विज्ञानात्मनि संयोज्य क्षेत्रज्ञं प्रविलाप्य तम् ।
ब्रह्मण्यात्मानमाधारे घटाम्बरमिवाम्बरे ॥

इत्यादिवाक्येषु जीवविलापनेन ब्रह्मात्मचिन्तनस्य स्मरणात् प्रकृतिस्थापनसाहचर्याच्च । अम्बरदृष्टान्तश्च नाखण्डत्वे

* सर्वाभिमायस्याभिमतस्यैनात्र सर्वान्तरेरिति पाठः साधुरिति भाति । रा० बा० ॥

यथाग्निरग्नौ संक्षिप्तः समानत्वमनुव्रजेत् ।
तथात्मा साम्यमभ्येति योगिनः परमात्मना ॥

इत्यादिवाक्योक्तस्याग्निवायुजलादिजलदृष्टान्तस्य भाष्यस्य च विरोधात् न्यायानुग्रहेणाप्यालयादिदृष्टान्तानामेव बलवत्त्वाच्च । किं तु एकरूपस्योपाधिकमिथ्याविभागनिवृत्तिमात्रे इति, विलापनेन च प्रकृत्यादिपञ्चीशानामनात्मत्वमेव लभ्यते । तदुक्तं मात्स्ये

तत्त्वैः सपादितं भुङ्क्ते पुरुषः पञ्चविंशकः ।
ईश्वरेच्छावशात्सोऽपि ब्रह्मात्मा कथ्यते बुधैः ॥

इति । मोक्षधर्मे च

ते चैनं नाभिनन्दन्ति पञ्चविंशकमच्युत ।
षड्विंशमनुपश्यन्ति शुचयस्तत्परायणाः ॥

इति । एतेन प्रकृतिपुरुषौ विलाप्य यच्छिष्टं ब्रह्म तस्मिन्नेवात्मभावे यतनाच्च न जीवे मुक्तौ उद्यच्छेद् इति, ध्यानयोश्चिन्तनयोर्मध्ये प्रथमचिन्तनमुपासना द्वितीयं तत्त्वज्ञानमिति । ब्रह्मात्मताज्ञानं चाति दुर्लभं, मोक्षधर्मे चोक्तं

भवन्तो ज्ञानिनो नित्यं सर्वतश्च निरामयाः ।
ऐकात्म्यं नाम कश्चिद्धि कदा चित्प्रतिपद्यते ॥

इति दिक् । ईश्वरप्रणिधानादिति पञ्चम्युक्तमसंप्रज्ञातपर्यन्तयोगहेतुत्वं तत्प्रणिधानस्य येन द्वारेण तदाह । तदस्येति । प्रणिधानादिभिश्चैकाग्र्यं भवति ततश्च परमात्मसाक्षात्कारः ततः परवैराग्यादसंप्रज्ञातयोग इति शेषः । स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशत इति इत्यस्य भाष्यस्यार्थमात् । उक्तार्थे स्वपितुर्व्यासस्य विष्णुपुराणस्य प्रमाणयति । तथा चोक्तमिति । योगजपयोर्भेदो न संभव इति योगस्याद्यन्तयोर्व्युत्थानकाले जप उक्तः । ननु परमात्मसाक्षात्कारात् परवैराग्यं भवतीति यदुक्तं तन्नोपपद्यते आत्मसाक्षात्कारेणाभिमानानिवृत्त्या परवैराग्यासंभवादिति । अत्रोच्यते । ब्रह्मज्ञानं तादात्म्येनात्र न विवक्षितं किं

त्वात्मत्वेनैव, तथा च जीवात्मतत्त्वज्ञानात् बुद्धिपर्यन्तेष्वभिमाननिवृत्तिवत् परमात्मज्ञानात् जीवपर्यन्तेष्वभिमानो निवर्त्तते, पञ्चविंशतितत्त्वान्यपि लीयन्त एव सोऽहमित्यात्मतया ऽधिष्ठानब्रह्मसाक्षात्कारादिति। नन्वेवं जीवस्याप्यनात्मत्वं प्रसक्तमिति चेत् न। व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेनात्मद्वयाभ्युपगमात्। आत्मत्वं हि सङ्घाताधिष्ठातृत्वं चेतनत्वं च। तच्चेश्वरस्यैवास्ति ईश्वरत्ववत् जीवात्मना परतन्त्रत्वात् धर्माधर्माद्यधिष्ठातृत्वाच्च। जीवानां च चितिशक्तिमत्तामात्रेणैवात्मत्वं गौणं बुद्ध्याद्यपेक्षिकं च यथा हिरण्यगर्भादीनामीश्वरत्वं तद्वज्जीवानामात्मत्वं बन्धमोक्षभोगादिभागितया सिद्धं लोकव्यवहारगोचरतया च व्यावहारिकमेव। एवमेवाहंत्वशब्दोऽपि परमात्मन्येव मुख्यो न तु जीवे, प्रयोगादिषु स्वातन्त्र्याभावेन प्रयोक्तृत्वादिरूपस्याहमादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य जीवेष्वभावादिति। तथा चोक्तम्।

स्वमात्मानं परं मत्वा परमात्मानमेव च।
आत्मा पुनर्बहिर्मृग्य अहोऽज्ञजनताज्ञता॥

इति। परमनात्मानम्। यद्यपि जीवो मुख्यात्मा न भवति तथापि तज्ज्ञानादपि धर्माधर्मरागादिनिवृत्त्या मोक्षस्तु भवत्येवेति। एतेन व्यवहारपरमार्थभेदादैकात्म्यनानात्मतावादौ श्रुतिस्मृतिदर्शनेष्वविरुद्धावित्यपि सिद्धम्। अधिकं तु ब्रह्ममीमांसाभाष्ये विज्ञानामृते द्रष्टव्यमिति दिक्। तदिदमीश्वरप्रणिधानादुत्थाविसूत्रगणोक्तमर्थजातं लिङ्गपुराणे स्पष्टं प्रदर्शितम्। यथा।

अविद्ययेशस्य योगो नातीतो नाप्यनागतः।
नाप्यस्मितया चैव रागेणापि त्रिकालतः॥
कालेषु त्रिषु सम्बन्धस्तस्य द्वेषेण नो भवेत्।
तथैवाभिनिवेशेन सम्बन्धो न कदाचन॥
कुशलाकुशलैश्चैव सम्बन्धो नैव कर्मभिः।
भवेत् कालत्रये शम्भोरविद्यामतिवर्जनात्॥

विपाकैः कर्मणां तस्य न भवेदेव सङ्गमः ।
कालेषु त्रिषु सर्वस्य शिवस्य शिवदायिनः ॥
सुखदुःखैर्न संस्पृश्यः कालत्रितयवर्तिभिः ।
तथैव भोगसंस्कारैर्भगवानन्तकान्तकः ॥
पुंविशेषः परो देवो भगवान् परमेश्वरः ।
चेतनाचेतनोन्मुक्तः प्रपञ्चादखिलात्परः ॥
लोके सातिशयत्वेन ज्ञानैश्वर्यं विलोकिते ।
शिवे नातिशयित्वेन* स्थिते प्राहुर्मनीषिणः ॥
प्रतिसर्गं प्रसूतानां ब्रह्मणां शास्त्रविस्तरम् ।
उपदेशात्स द्रष्टव्यः कालावच्छेदवर्तिनाम् ॥
कालावच्छेदयुक्तानां गुरूणामप्यसौ गुरुः ।
सर्वेषामपि सर्वेशः कालावच्छेदवर्जितः ॥
अनादिरेष सम्बन्धो विज्ञानोत्कर्षयोः परः ।
स्थितयोरीदृशः शर्वे परिशुद्धः स्वभावतः ॥
आत्मप्रयोजनाभावे परानुग्रह एव हि ।
प्रयोजनं समस्तानां क्रियाणां परमेष्ठिनः ॥
प्रणवो वाचकस्तस्य शिवस्य परमात्मनः ।
शिवरुद्रादिशब्दानां प्रणवो हि परः स्मृतः ॥
शम्भोः प्रणववाच्यस्य भावना तज्जपादपि ।
आशु सिद्धिः पराप्राप्या भवत्येव न संशयः ॥
एकं ब्रह्ममयं ध्यायेत्सर्वं विप्र चराचरम् ।
चराचरविभागं च त्यजेदहमिति स्मरन् ॥
सप्तावरणान्याहुरण्डस्यात्मभुवा मम ।
कोटिकोट्ययुतानीशे चाण्डानि कथितानि तु ॥
तत्रतत्र चतुर्वक्त्रा ब्रह्माणो हरयो भवाः ।

---

* नान्तशयित्वेनेति पाठः कल्प्यः । नातिशयित्वेनेति येनदर्थकं वाच्यमिति । श्र० आ० ॥

सृष्टा प्रधानेन तथा प्राप्य शंभोस्तु सन्निधिम् ॥
असंख्याताश्च रुद्राख्या असंख्याताः पितामहाः ।
हरयश्चाप्यसंख्याता एक एव महेश्वरः ॥
ब्रह्मेन्द्रविष्णुरुद्राद्यैरपि देवैरगोचरम् ।
आदिमध्यान्तरहितं भेषजं भवरोगिणाम् ॥
शिवतत्त्वमिति ख्यातं शिवादपि परं पदम् ।

इति । तदेवं जीवप्रज्ञायाङ्क्षेश्वरप्रणिधानादपि प्रज्ञाद्वारा योगस्तत्फलं मोक्षश्च भवतीत्युक्तमिदानीं तयोर्मध्ये ईश्वरप्रणिधानस्य मुख्यकल्पत्वं प्रतिपादयितु तत्र द्वाराधिक्यं सूत्रेण प्रतिपादयति । किं चास्येति । अन्यच्चास्य प्रणिधानिनो भवतीत्यर्थः ॥

तनः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ॥ २९ ॥

तत ईश्वरप्रणिधानात्तत्साक्षात्कारद्वारा तद्दृष्टान्तेन जीवतत्त्वमप्यनायासेन पूर्णतया साक्षात्क्रियत इति प्रथमदलार्थः । अपिशब्द आसन्नतमसमाध्यपेक्षया । यद्यपि प्रति प्रतिवस्तु अञ्चति अनुगच्छतीति व्युत्पत्त्याऽसङ्कुचितसर्वानुगतः परमात्मैव मुख्यः प्रत्यक्शब्दार्थः । प्रत्यक् प्रशान्तं भगवच्छब्दसंज्ञं यद्वासुदेवं कवयो वदन्ती'त्यादिष्वपीश्वरे प्रत्यक्प्रयोगदर्शनाच्च । तथापीश्वरादिशब्दवदेव प्रत्यक्शब्दोऽपि जीवे गौणो विभुत्वात् । अत एव प्रकृतिव्यावर्त्तनाय चेतनेत्युक्तम् । यदि च प्रत्यक्शब्दः पश्चिमवाची तथापि सर्वप्रलयावधिभूते ब्रह्मण्येव मुख्यो ऽन्यत्र गौण इति । अन्तरायाभाव एकाग्रतासामान्यस्यैव फलमिति वक्ष्यते 'तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यास'इति सूत्रेणेत्यतो विशिष्येश्वरप्रणिधानस्यान्तरायाभावफलकत्ववचनमनुवादकतया व्याचष्टे । एतावदिति । अनुवादस्य च फलमाधिक्येन विघ्ननिवर्त्तकत्वलाभः । 'तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवती'ति श्रुत्या ब्रह्मात्मतादर्शिन इच्छाविघाते देवादीनामप्यसामर्थ्यप्रतिपादनादिति । अत एवोक्तं नारदीयादिष्वपि ।

तस्मान्मुमुक्षोः सुसुखो मार्गः श्रीविष्णुसंश्रयः ।

चित्तेन चिन्तयानेन वञ्च्यते ध्रुवमन्यथा ॥

ध्येये पदे त्वमविता यदि चित्प्रबुद्धे

इत्यादि । स्वरूपदर्शनमिति । अस्य प्रतीचो जीवस्य पारमार्थिकरूपं तस्य साक्षात्कारोऽपि भवतीत्यर्थः । अन्यप्रणिधानेनान्यसाक्षात्कारे ऽदृष्टद्वारकत्वं दृष्टद्वारमप्यस्तीति प्रतिपादयन्नेव स्वरूपदर्शनं विवृणोति । यथैवेति । बुद्धेः प्रतिसंवेदी बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बोद्ग्राही तत्साक्षीति यावत् इदं च जीवब्रह्मणोरत्यन्तभेदनिराकरणाय वैधर्म्यमुक्तं, यथैवेश्वरः शुद्धादिगुणकस्तथायमपि यो बुद्धेः साक्षी पुरुषः इत्येवमधिगच्छति अवधारयति पुरुषत्वाविशेषादित्यर्थः । पुरुषश्चेतनः शुद्धः पापपुण्यविवर्जितः प्रसन्नो निर्दुःखः केवलश्चिन्मात्रो ऽनुपसर्गो जात्याद्युपसर्गरहित इति । तदेतदुक्तं नारदीये ।

मायाप्रवर्तके विष्णौ दृढा भक्तिः कृता नृणाम् ।
सुखेन प्रकृतेर्भिन्नं स्वं दर्शयति दीपवत् ॥

इति । यद्यपि चेश्वरस्वरूपावधारणेनात्मस्वरूपावधारणवदात्मस्वरूपावधारणेन चेश्वरस्वरूपावधारणं भवति अध्यात्मनिरूपकत्वस्यौत्सर्गिकत्वात्, प्रत्युत ईश्वरस्यावाङ्मनसगोचरतया स्वतन्त्रसाक्षात्कारादेव तदनुसारेणेश्वरे विवेकः सम्भवति नान्यथा । तथा च श्रुतिरपि । 'यदात्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्ये'दित्यादि । तथापि जीवस्य पूर्वं स्वनित्यत्वाद्यत ईश्वरानुसारेणैव सुखेन ज्ञातुं शक्यत इत्याशयः । अत एव 'त्वमेव त्वमेव तत्' इत्यादिश्रुतयः परस्परमेव वैधर्म्यलक्षणाभेदं प्रतिपादयन्ति । अन्योन्यदृष्टान्तेनान्योन्यधर्माणामन्यान्यस्मिन्नवधारणात् । अन्तरायस्वरूपप्रतिपादकं सूत्रमवतारयति । अथेति । व्याध्यादेरन्तरायत्वोपपादनाय सूत्रे चित्तविक्षेपा इति वदिष्यति, तस्य व्याख्यानार्थं भाष्ये प्रोक्तमिति । विक्षेपा विक्षेपकाः । सामान्येन दत्तोत्तरं विशेषसंख्याभ्यां पुनः पृच्छति । के पुनरिति ।

व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्ध-

भूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षे-
पास्तेऽन्तरायाः ॥ ३० ॥

चित्तविक्षेपकत्वमेतानि ते पूर्वसूत्रोक्ता अन्तराया इत्यर्थः । व्याचष्टे । नवेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां चित्ते विक्षेपकत्वमेषां साधयति । सहैत इति । सूक्ष्मकालानाकलनेन सहेत्युक्तम् । एतेषामव्यवधानेनैव व्याध्यादिगोचरा वा तन्निवृत्त्युपायगोचरा वा चित्तस्य वृत्तयो भवन्ति योगप्रशिका इत्यर्थः । व्याध्यादीन् क्रमेण व्याचष्टे । व्याधिरिति । शरीरधारकत्वात् धातूनां वातकफपित्तानां रसानामाहारपरिणामानां करणानां चक्षुरादीनामन्नादीनां च वैषम्यं विसदृशभावो व्याधिः । अकर्मण्यता योगानुष्ठानाक्षमता । आमवातादिना देहस्याकर्मण्यत्वेऽपि चित्तस्य योगाविरोधाच्चित्तस्येत्युक्तम् । संशयाकारमाह । स्यादिति । इदं गुरुशास्त्रोक्तज्ञानं तत्साधनादि । अभावनमननुष्ठानम् । कायगुरुत्वं कफादिना चित्तगुरुत्वं तमसा, ताभ्यां हेतुभ्यामप्रवृत्तिः समाधिसाधनाननुष्ठानम् । मम योगात्मा सन्निकर्षजन्यो गर्धोऽभिलाषः । विपरीतं ज्ञानं गुर्वं द्विषमिता येऽविपरीतनिश्चयः । समाधिभूमेरिति । वक्ष्यमाणानां मधुमत्यादिभूमीनामेकतमस्या अपि साधनानुष्ठानेऽप्यलाभ इत्यर्थः । अप्रतिष्ठ लब्धेऽपि भ्रंशः । ननु लब्धेऽपि भ्रंशे का क्षतिरित्याशङ्क्याह । समाधिप्रतिलम्भे हीति । प्रतिलम्भो निष्पत्तिर्ध्येयसाक्षात्कार इति यावत् । अयं भावः । साक्षात्कारपर्यन्तमेव चित्तस्य तत्तद्भूम्यभ्यासानमपेक्षितमतोऽस्मिन्साक्षात्कारस्य योगरूढस्यापि भ्रंशोऽनवस्थितत्वमेव भवतीति । आरूढयोगोऽपि निपात्यतेऽध सङ्गेन योगी किमुताल्पसिद्धि रित्यादिस्मृतिश्चात्र प्रमाणमिति । एतेषां तान्त्रिकान् संज्ञाभेदानाह । एतदिति । न केवलमेते व्याध्यादयो योगान्तराया अपि तु दुःखादिरूपेभ्योऽन्तरायान्तरेभ्योऽपि हेतवो भवन्तीत्याह ॥

दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः ॥३१॥

दुःखादीन्यत्र क्रमेण व्याचष्टे । दुःखमिति । आत्मान स्वस्थास

मधिकृत्य वर्ततइत्याध्यात्मिकं, तच्च द्विविधं शारीरं मानसं च । शारीरं व्याध्यादिजनितं मानसं कामादिजम् । भूतानि प्राणिनो व्याघ्रादीन् तानधिकृत्य जायतइत्याधिभौतिकं व्याघ्राद्युत्थम् । देवानधिकृत्य जायतइत्याधिदैविकं शीतोष्णाद्युत्थमित्यर्थः । यद्यपि सर्वमेव त्रिपर्वोद्भवं दुःखं मानसं तथापि प्राधान्येन मनोविकारजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां मानसत्वामानसत्वविभागः विषयगतदुःखेषु चित्तविक्षेपकारणहेतुत्वात् दुःखसामान्यस्य त्रिधा विभागो न घटते घटपटादिदुःखानामसंग्रहात्, एवमन्यत्रापि । दुःखसामान्यलक्षणमाह । येनेति । तेभिरप्राज्वल्यम् । यदङ्गानीति । अङ्गकम्पोऽङ्गमेजयत्वमिति । प्राणेति । पुरुषप्रयत्नं विना स्वयमेव प्राणो यद्बाह्यं वायुमतिशयेनाचामति पिबति शरीरान्तः प्रवेशयति स श्वासनामा विकार इत्यर्थः । कोष्ठमुदरस्थं वायुं निःसारयति बहिः करोति । शेषं पूर्ववत् । सूत्रवाक्यार्थं व्याचष्टे । एतइति । विक्षेपसहभुवो व्याध्यादिविक्षेपोद्भवाः । तत्र हेतुमाह । विक्षिप्तेति । विक्षेपानन्तरमेव जायन्ते विक्षेपनिवृत्तौ निवर्तन्तइत्यर्थः । नन्वेतेऽन्तरायाः सकार्याः किमीश्वरप्रणिधानमात्रनिरस्या अथ वा अन्योपायेनापि निरसितुं शक्या इत्याकाङ्क्षायामुत्तरं प्रयच्छति सूत्रान्तरावतारणाय । अथैतइति । अथ विक्षेपोत्पत्त्यनन्तरमेते विक्षेपा अभ्यासवैराग्याभ्यामित्यादिसूत्रोक्ताभ्यां सामान्याभ्यामेवाभ्यासवैराग्याभ्यां निरस्या न त्वीश्वरप्रणिधानादेवेति नियम इत्यर्थः । एतत्प्रतिपादकतयोत्तरसूत्रमवतारयति । तत्रेति । तयोरभ्यासवैराग्ययोर्मध्येऽभ्यासविषयं जीवेश्वरादिसाधारणं पिण्डीकृत्योपसंहरन् इदं यथोक्तं वक्ष्यमाणसूत्रेणाहेत्यर्थः । यदि हीश्वरप्रणिधानमेव केवलमन्तरायाभावहेतुरिति वक्ष्यमाणसूत्रार्थः स्यात्तदा एकतत्त्वाभ्यास इति सामान्योपसंहारो न युज्येत निस्संदेहार्थमीश्वराभ्यास इत्येव वक्तुं युक्तत्वादिति भावः ॥

तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥ ३२ ॥

एकं स्थूलादि किं चित् । यत्तु एकतत्त्वशब्देनात्र परमेश्वर एवोक्त इति तन्न । बाधकं विना सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वानौचित्यात् ।

पूर्वसूत्रप्राप्तत्वेन पौनरुक्त्यापत्तेश्च । सर्वमेव चित्तमेकाग्रं नास्त्येव विक्षिप्तमित्यागामिभाष्यानुपपत्तेश्चेति । उक्तयोर्विवेकाग्रतयोर्वक्ष्यमाणपरिकर्मणश्चोपपत्तये चित्तस्य स्थिरतां साधयिष्यन् चित्तस्य क्षणिकत्वादिकं दूषयति । यस्य त्विति । यस्य तु वैनाशिकस्य मते चित्तं प्रत्यर्थनियतमर्थादर्थान्तरं न गच्छति तथा प्रत्ययमात्रं निराधारवृत्तिमात्रं तथा क्षणिकं च भवति तस्य मते सर्वमेव चित्तमेकाग्रमतो विक्षिप्तचित्तानुपपत्तिरित्यर्थः । तदनुपपत्तौ च तेषां स्वशिष्येभ्यः स्वशास्त्रेषु समाध्युपदेशो विफल एवेति भावः । एकस्य चित्तस्य क्रमेण नानार्थविषयकत्वस्वीकारे तु नायं दोष इत्याह । यदि पुनरिति । ततः किमित्यत आह । अतो नेति । यो इपि वैनाशिकविशेष उक्तदोषपरिहाराय मन्यते सदृशप्रत्ययप्रवाहरूपतैव चित्तस्यैकाग्रता प्रवाहमध्ये विसदृशत्वं च विक्षेप इति तस्य मतं योगीत्यादिनानूद्य विकल्प्य दूषयति । तस्येति । मतमिति शेषः । क्षणिकत्वादिति । अत आश्रयाभावेनैकाग्रतानुपपत्तिरिति शेषः । नन्वतीतानागतवर्त्तमानासु सदृशप्रत्ययव्यक्तिषु नित्यादिवद्व्यासज्यवृत्तिरेकाग्रता भवत्विति चेन्न । अन्योन्याश्रमानकालीनेषु व्यासज्यवृत्तित्वासम्भवात् । क्षणिकवादिनां सामान्यधर्माभावेन सादृश्यस्य दुर्वचत्वाच्चेति । प्रवाहांशस्य प्रत्येकव्यक्तेरित्यर्थः । दूषयति । स सर्व इति । स सर्वः प्रवाहांशः सदृशप्रत्ययप्रवाहान्तःपाती वा विसदृशप्रत्ययप्रवाहान्तःपाती वा भवतु उभयथैव एकाग्रः चित्तस्य प्रत्यर्थनियतत्वादित्यादिरर्थः । अत. स्वसिद्धान्तमुपसंहरति । तस्मादिति । अवस्थितं स्थिरम् । परमते दूषणान्तरमाह । यदि चेति । स्वभावभिन्नत्वेन नित्यभिन्नत्वेन त्वयाभ्युपगताः प्रत्यया यद्येकचित्तानान्विताः स्युरित्यर्थः । अथशब्दः प्रश्ने । अन्यप्रत्ययदृष्टस्येति । तन्मते चित्तातिरिक्तात्माभावादुक्तम् । उपचितस्य अर्जितस्य कर्माशयस्यादृष्टस्येत्यर्थः । नन्वेकसंतानोत्पन्नत्वेनानुभवसंस्कारस्मृत्यादीनां कार्यकारणभावाभ्युपगमेनायं दोषः परिहर्त्तव्य इत्याशङ्कायामाह । समाधीयमानमिति । गोमयं पायसं गव्यत्वादित्यादि न्यायमतदूषणं समाधीयमानमप्याचिपति तिरस्करोति । तस्यायमर्थः अयमेतद्दूषणोद्धरणन्याय आभा-

मीभूत इत्यर्थः । तत्र हि गन्यत्वं हेतुः प्रसिद्धो ऽस्ति अत्र त्वेकसंतानी यत्वरूपो हेतुरप्रसिद्धः संतानस्यैकस्यानिर्वेकजात्याद्यनभ्युपगमादिति भावः । दूषणान्तरमाह । किं चेति । स्वस्य बौद्धस्य च आत्मविषयकानुभवस्तस्याप्यपलापश्चेत्तस्य प्रतिज्ञानमन्यस्मे सति प्रसज्यत इत्यर्थः । पृच्छति । कथमिति । उत्तरं, यदीति । अन्वयमहमो विशेषणम् । तथा च योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीत्यादिप्रत्यये ऽहमिति य. प्रत्ययांशः स सर्वस्य प्रत्ययस्य दर्शनस्पर्शनादिरूपस्यान्योन्यभेदे सति तदाश्रये प्रत्ययिनि धर्मिणि अभेदाकारतया ऽनुभवसिद्धो ऽस्तीत्यर्थः । स्वात्मानुभवं स्वास्माप सद्रूपत्वं व्याचष्टे । एकप्रत्ययेति । अयं चैकप्रत्ययविषयः प्रत्ययस्य क्षणिकत्वेनासङ्गो भवन्मते ऽतो भेदाकारेऽहमिति प्रत्यय कथं भवन्मते ऽत्यन्तभिन्नेषु क्षणिकचित्तेषु विषयत्वेन वर्तमानः सामान्यमेकं विषयीकुर्यादित्यर्थः । सर्वप्रत्ययानुगतधर्मिणः स्थिरचित्तस्यानभ्युपगमादिति भावः । ननु अभेदाकारो ऽहंप्रत्यय एवाप्रामाणिक इति, तत्राह । स्वानुभवेति । अभेदात्मा अभेदाकारः । ननु यत्सत्तत् क्षणिकमिति सत्त्वेन क्षणिकत्वानुमानादुक्तप्रत्ययो बाधनीयस्तत्राह । न च प्रत्ययेति । महत्त्वस्य स्वार्थसाधकत्वं न तर्कोऽद्भिरन्यप्रमाणान्तरेणाभिभूयते प्रतिबध्यते उपजीव्यजातीयत्वेनावलवत्त्वादित्यर्थः । शङ्खः पीत इत्यादिप्रत्ययं तु तर्कयोगेन बलवतानुमानेनैव बाध्यते । एवं देहाद्यात्मतावत्यत्वमपि निर्णीतप्रामाण्येन शास्त्रेण सन्दिग्धप्रामाण्यतया दुर्बलं बाध्यत इति । ननु चित्तातिरिक्तात्मानभ्युपगमिनामयं दोषो न चास्तिकानाम् अहंप्रत्ययस्य स्थिरात्मविषयकत्वाभ्युपगमादतः स्वमते कथं चित्तस्थैर्यं सिद्धिरिति चेत्, पूर्वोक्तात्स्मृतिसंस्कारपौर्वापर्यापत्तानियमादित्यवेहि । तदिदं चित्तस्थैर्यमुपसंहरति । तस्मादिति । परिकर्मोपदेशान्यथानुपपत्त्यापि चित्तस्थैर्यमनुमीयते इत्याह । यस्येति । हेतुगर्भविशेषणेन, यस्य स्थिरचित्तस्येदमागामिसूत्रवक्ष्यमाणपरिकर्मचित्तप्रसादनं स्थितिशब्दार्थसु: परिष्कारः शास्त्रेण निर्दिश्यत इत्यर्थः । सूत्रान्तरमुत्थापयितुं पृच्छति । कथमिति । किमुपायकं किंस्वरूपं किंफलं वा परिकर्म भवतीत्यर्थः ॥

अत्र सूत्रेण परम् ।

मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥

प्रसादनं स्थितिनिबन्धनमित्याशयेनातीतसूत्रस्यैवान्वयः । अन्यथा तत्र सूत्रे वाशब्दवैयर्थ्यं स्यात् । निबन्धनत्वं च स्थित्यप्रतिबन्धकत्वं तच्च स्थितिहेतुश्रद्धाप्रतिबन्धद्वारा तत्रैव आगामिसूत्रे भाष्यव्याख्यानात् । श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधीनामेव स्थितिहेतूनामुक्तत्वाच्च । अत्र सुखादिशब्दैस्तद्वत्पुरुषा धर्मधर्म्यभेदादुपचरिताः । भावना चोत्पादनं प्रसादनं समाधिप्रतिबन्धकरागद्वेषाधर्मादिमलापसारणेन स्वच्छतासम्पादनमित्यर्थः । तत्र सर्वेति । मैत्री सौहार्दं करुणा निरुपधिपरदुःखप्रहाणेच्छा मुदिता प्रीतिरुपेक्षा औदासीन्यं, सर्वत्र भावयेदित्यन्वयः । भावनया चित्तप्रसादे द्वारमाह । एवमस्येति । शुक्लः पापासम्भिन्नो धर्मः, इतस्ततो विक्षेपकाभावे चित्तं निर्मलं भवतीत्यर्थः । अदृष्टद्वारकत्वं चैतदुच्यते उक्तरागद्वेषनिवृत्तिरूपदृष्टद्वारकत्वमपि बोध्यम् । तदुक्तं गीतायाम् ।

रागद्वेषविमुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ।

इति । ननु चित्तस्य प्रसादाख्यपरिकर्मणैव किं कार्यमित्याकाङ्क्षायामाह । प्रसन्नमिति । प्रसन्नं चित्तमेकाग्रं भूत्वा स्थितिपदमधश्रयोग्यता लभत इत्यर्थः । स्थितिपदमिति पाठे स्थितिः स्थैर्यमित्यर्थः । एवं सर्वत्र । प्रसादस्य साधनान्तरमाह ॥

प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ ३४ ॥

वाशब्दोऽप्यर्थे । आभ्यामपि चित्तस्य प्रसादनं कुर्यादित्यर्थः । नासिकापुटाभ्यामिति । एकतरपुटेनेत्यर्थः । प्रयत्नविशेषादिति । सूत्ररूपेण योगशास्त्रोक्तरीत्या वमनं रेचनमित्यर्थः । विधारणं कुम्भकं तच्चार्थात्पूरकानन्तरमिति बोध्यम् । रेचनोत्तरं पूरकं विना विधारणासम्भवात् ।

प्राणायाम इत्युत्तरान्वयः । प्राणायामश्च त्रिविधो रेचकपूरककुम्भका इत्यादिस्मृतिभिस्त्रयाणामेव मिलितानां प्राणायामत्वकथनादिति । प्राणायाम इति । एतद्द्वयपूरणाभ्यां प्राणायाम इत्यर्थः । प्रच्छर्दनविधारणे व्याख्याय समग्रसूत्रार्थमाह । ताभ्यामिति । स्थितिं भावयेत् । प्रसादद्वारेति शेषः । अत्र प्राणायामो यमादिनिरपेक्ष एवोत्तमाधिकारिणो योगसाधनतयोक्तः । द्वितीयपादे च मन्दाधिकारिणो व्युत्थितचित्तस्य यमाद्यष्टाङ्गमध्ये प्राणायामो वक्तव्य इत्यपौनरुक्त्यम् । तथा च स्मृतिः । प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषमिति । प्रमादापेक्षया स्थितिनिबन्धनं पक्षिमोन्तरमाह ।

विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी ॥ ३५ ॥

प्रकृष्टा वृत्तिः प्रवृत्तिः साक्षात्काररूपा विषया गन्धादयः पञ्च विषयत्वेनास्याः सन्तीति विषयवती । सा च स्वसाधनादुत्पन्ना स्वाश्रय येष्वपि विवेकपर्यन्तेषु संशयप्रतिबन्धहेतुतया स्थितिप्रयोजिका भवतीत्यर्थः । वाशब्दः समुच्चये आवश्यकतया भाष्ये वाच्यत्वात् । अत्र च मनस इति वचनात् मनश्चित्तयोरैक्यमिति बोध्यम् । विषयवतीं प्रवृत्तिं पञ्चप्रकारां दर्शयति । नासिकाग्र इति । नासिकाग्रे गन्धोपलब्धिस्थाने धारणां कुर्वतो योगिनो यो दिव्यगन्धसाक्षात्कारो ऽल्पेनैव कालेन भवति सा गन्धप्रवृत्तिरिति तान्त्रिकपरिभाषा । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । ताल्वादयो रूपाद्युपलब्धिस्थानमिति शास्त्रप्रामाण्यादवधारणीयम् । स्थितिनिबन्धनीति व्याचष्टे । चित्तं स्थितौ निबध्नन्तीति विषयान्तरेष्वतिसूक्ष्मेषु दृढस्थितियोग्यं कुर्वन्ति संस्कारद्वारेत्यर्थः । अन्यच्च कुर्वन्तीत्याह । संशयमिति । शास्त्रीयेऽर्थान्तरे संशयं निराकुर्वन्तीत्यर्थः । संशयविधमनप्रकारं च वक्ष्यति । समाधिप्रज्ञायामिति । समाधौ जायते या प्रज्ञा सत्त्वपुरुषान्यतासाक्षात्कारस्तत्र वर्तमाना वैराग्यद्वारोपकुर्वन्ति चेत्यर्थः । एतेनेति । यतो रूपप्रवृत्तिर्विषयवती एतेन हेतुना रूपप्रधानत्वाच्चन्द्रादिप्रवृत्तयो ऽपि स्थितिहेतुतया शास्त्रान्तरेषूच्यमाना अस्यामेव विषय

वत्यां प्रवेशनीया इत्यर्थः । अतो न न्यूनतेति भावः । संशयं विध-मन्तीति यदुक्तं तत्र शङ्कां निराकुर्वन्नेव तद्विवृणोति । यद्यपि हीति । तैस्तैः शास्त्रैः स्वानुमानैराचार्योपदेशैश्च निर्णीतमर्थतत्त्वं परमार्थभूतमेव भवती,ति निश्चयाच्च तत्र संशयः संभवतीति शेषः । संशयमुपपादयति । तथापीति । यावच्छास्त्रार्थैकदेशः स्वकरणैश्चक्षुर्मनआदिभिर्न साक्षात्क्रियते तावत्सर्वं शास्त्रादि परोक्षमिव व्याजोक्तिवत् संदिग्धतात्पर्यकं भवति इत्यतो नापवर्गादिषु निश्चयं जनयतीत्यर्थः । तात्पर्यसंशया-हितो हि संशयो निर्णीते ऽप्यर्थे भवति । अत एव शास्त्रमूलके ऽनुमा-नेपि संशयो भवतीत्याशयः । संशयमुपपाद्य तद्विधमनप्रकारमाह । तस्मा-दिति । इयोद्घलनमत्र पूर्वोक्तधृततात्पर्यं संशयापसारणं, तत्र शास्त्रेषु श्रद्धीयते इदमित्थमेवेति विश्वस्यतइत्यर्थः । एतदर्थं निश्चयाख्यश्रद्धोत्पाद-नार्थं समाधिप्रज्ञायाः श्रद्धा द्वारीभवतीति यदुक्तं तद्विवृणोति । अनिय-तास्विति । अनियतासु अव्यवस्थितासु चित्तवृत्तिषु मध्ये तत्तद्गन्धादि-प्रवृत्त्या गन्धादीनां दोषदर्शनात् तद्विषयके वशीकारसंज्ञावैराग्ये जाते सति विक्षेपह्रासात् तस्यतत्त्वोक्तभूमिरूपस्यार्थस्य साक्षात्काराय चित्तं समर्थं स्यादित्यर्थः । वैराग्यस्य द्वारं विक्षेपाख्यप्रतिबन्धनिवृत्तिं स्वयं विवृणोति । तथा च सतीति । वशीकारसंज्ञावैराग्ये च सतीत्यर्थः । चित्तस्थैर्यनिबन्धनं परिकर्मान्तरमाह ॥

विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥

विगतः शोको यस्या इति विशोकेति हेतुगर्भविशेषणं तथा च यतो विशोका अतो वक्ष्यमाणज्योतिष्मती श्रेष्ठा स्थितिहेतुरित्यर्थः । द्विविधां विशोकां विवृणोति । हृदयेत्यादिना एषा द्वयी विशोके-त्यन्तेन । हृदयपुण्डरीकालम्बने चित्तं धारयतो या बुद्धिसंवित्तत्साक्षा-त्कारो भवति यच्च वक्ष्यमाणरीत्या ऽस्मितामात्रमस्मीत्येतावन्मात्राकारं चित्तं भवति एषा द्वयी विशोका ज्योतिष्मतीत्युच्यते इत्यन्वयो भवि-ष्यति, तत्र बुद्धिसंविदि ज्योतिष्मतीसंज्ञाया अन्वर्थतामाह । बुद्धिसत्त्वं

हीति । बुद्धिरूपं सत्त्वं भास्वरं स्वपरप्रकाशकं तेजोवत् आकाशवद्विभु च भवति तत्र बुद्धौ स्थितिवैशारद्याद् निर्मलैकाग्र्यात् बुद्धिप्रवृत्ति सूर्येन्दुग्रहमणिप्रभारूपाकारेण विकल्पते विविधोत्पद्यतइत्यर्थः । अतो विषयस्य ज्योतिष्मत्त्वेन विषयिणी प्रवृत्तिरपि ज्योतिष्मतीति भावः । अत्र चान्तःकरणस्य विभुत्वमाचार्येण सिद्धान्तितम् । अन्तःकरणस्य चेयं योगशास्त्रोक्ता प्रक्रिया । उदरोरसोर्मध्ये यत्पद्मं तिष्ठत्यधोमुखमष्टदलं तद्रेचकप्राणायामेनोर्ध्वमुखं कृत्वा तस्मिन्नालम्बने चित्तं धारयेत् । तत्र हि चित्तं तिष्ठति । तद्यथा । पद्ममध्ये सूर्यमण्डलमकारो जागरितस्थानं तस्योपरि चन्द्रमण्डलमुकारः स्वप्नस्थानं तस्योपरि वह्निमण्डलं मकारः सुषुप्तिस्थानं तदुपरि परं ब्रह्म व्योमात्मकं नादस्तुरीयस्थानमस्ति यम र्धमात्रमुदाहरन्ति योगिनः । तत्कर्णिकायां विष्णुब्रह्मशिवात्मकत्वात् मनोवहनाड्या मूलं तिष्ठति तस्याः कलाकुलिकायाश्च ऊर्ध्वमुखी एका शाखा सुषुम्नेति गीयते तया च शाखाद्वयया ब्रह्मनाड्या द्वाभ्यामपि सूर्यमण्डलानि भेदितानि सैव मनोवहा नाडी चित्तस्थानं भवति तस्यां चित्तं धारयतो योगिनश्चित्तसाक्षात्कारो जायते इति । तथास्मितायामिति । अस्मिता इह नाहङ्कारः किं त्वात्मतत्त्वं तमणुमात्रमात्मानमनुविद्येत्युक्तवाक्यात् । अस्मितात्मताहन्तानां पर्यायत्वाच्च । भाव-प्रत्ययश्च निर्विशेषसामान्यमात्रताबोधनाय प्रयुक्तः । तथा चास्मितायां निर्विकल्पचिन्मात्रे पुरुषे समापन्नं तद्रूपतापन्नमसत् एव निस्तरङ्गमहोदधिकल्पं पुरुषाकारत्वात् स्वयमपि तत्कल्पं तथा शान्तं शोकादिनिमित्तक्षोभरहितमनन्तं सर्वतोनावृतमस्मितामात्रमस्मीत्येतावन्मात्राकारमन्याकारताशून्यं भवतीत्यर्थः । आत्मनश्चित्तज्योतिर्मयत्वात् तदाकारस्य ज्योतिष्मत्त्वं स्पष्टमेवेति पुनर्नोक्तम् । नन्वनेनैवात्मसाक्षात्कारेण कृतार्थत्वात् कथमस्य स्थितिसेवतयोपन्यास इति चेत् न । कृतात्मसाक्षात्कारस्यापि ज्ञाननिष्ठया परवैराग्यार्थमभ्यासापेक्षणादिति, गन्धादिप्रवृत्तिभ्यश्चायमस्मिताप्रवृत्तिविशेषो यद्गन्धादिप्रवृत्तयो विषयान्तरेषु चित्तस्थैर्ये हेतवोऽस्मिताप्रवृत्तिस्तु स्वविषयएवेति । अपि जीवात्मसाक्षात्कारस्य

परमात्मनि चित्तस्थितिहेतुत्वमस्तीति । अस्मिताशब्दार्थं पूर्वाचार्यमुखेन विवृणोति । यमिदमिति । अणुमात्रं सूक्ष्मतममनुविद्य श्रवणमननाभ्यामवधार्य अस्मीत्येतावन्मात्राकारेण साक्षात्करोतीत्यर्थे । एवा द्वयीति । विषयवती अस्मितामात्रा चेति द्विविधा विशोका ज्योतिष्मतीत्युच्यते शास्त्रकृद्भिः । अनया योगिनश्चित्तं स्थितिपदं लभत इत्यर्थः । ननु गन्धादिप्रवृत्तिवद्बुद्धिसंविदोऽपि विषयवतीत्वे पूर्वसूत्रेणैव तद्ग्रहणं युक्तमिति चेत्, न । गन्धादिपञ्चकस्य विषयशब्दस्य मुख्यत्वात्तत्प्रवृत्तेरेव मुख्यविषयवत्याः पूर्वसूत्रेणोक्तत्वात् बुद्धौ च पुरुषसाक्षितया विषयशब्दो गौण एव, असङ्गस्य पुरुषस्य बुद्धिवद्बन्धाभावेन विषयत्वयोगात् । अतो बुद्धिसंविदो गौणं विषयवत्त्वमत्र सूत्रे प्रोक्तमिति विशोकत्वं चास्मितासंवेदः साक्षादेवास्ति 'तरति शोकमात्मवि'दिति श्रुतेः । बुद्धिसंविदस्तु विशोकत्वं संकल्पसिद्ध्या किं वा विवेकख्यातिद्वारेति बोध्यम् । चित्तस्थैर्यकारणं परिकर्मान्तरमाह ॥

वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥

व्याचष्टे । वीतेति । वीतरागं यत्सनकादीनां चित्तं तदेवालम्बनं तेनोपरक्तं तद्भावनया तदाकारतापन्नं योगिचित्तं विरक्तं सदालम्बनान्तरेऽपि स्थितिपदं लभत इत्यर्थः । तथैव परिकर्मान्तरमाह ॥

स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥

स्वप्नज्ञानं स्वप्नरूपं ज्ञानं तदालम्बनकं चित्तं प्रपञ्चवज्ज्ञाने स्वप्नदृष्टिमच्चित्तमिति यावत् । तथा चोक्तम् ।

दीर्घस्वप्नमिमं विद्धि दीर्घं वा चित्तविभ्रमम् ।

इति । इयं च दृष्टिः कामदुघत्वादिगुणैर्वाचि धेनुदृष्टिवत् क्षणभङ्गुरत्वविषयकत्वादिगुणैर्जाग्रत्ज्ञाने स्वप्नदृष्टिरूपेति । एतदपि वैराग्यद्वारा चित्तस्थैर्यहेतुरित्याशयः । निद्राज्ञानालम्बनं वेति । निद्रारूपं ज्ञानमेवालम्बनं

* विषयवतीत्यमिति पाठान्तरम् ।

यस्य तत्तथा सर्वजीवेषु विस्मृतात्मकेषु सुषुप्तदृष्टिमज्ज्ञितमिति याज्ञ्य ।

तदुक्तम् ।

ब्रह्माद्य स्थावरान्त च प्रसुप्त यस्य मायया ।
तस्य विष्णो प्रसादेन यदि कश्चित् प्रमुच्यते ॥
चराचर लयद्रव प्रसुप्तमिह पश्यताम् ।
कि मृषा व्यवहारेषु न विरक्त भवेन्मन' ॥

इति । भाष्य च सुगमम् ।

यथाभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥

किं बहुना यदेवाभिमत हरिहरमूर्त्यादिक तदेवादौ ध्यायेत् तस्मादपि ध्यानात्तत्र लब्धस्थितिकस्य चित्तस्यान्यत्रापि विवेकपर्यन्त सूक्ष्मेषु विनैव साधनान्तर स्थितियोग्यता भवतीत्यर्थ । इत्यमेव व्याचष्टे । यदेवेति । परिकर्मनिष्पत्तेर्लक्षणमाह ॥

परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकार: ॥ ४० ॥

अस्य परिकर्मितचेतस । परम महत्त्व येषा पुरुषादीना ते परम महत्त्वा । व्याचष्टे । सूक्ष्मइति । सूक्ष्मेऽल्पपरिमाणे चित्तस्य निवेशनमव स्थानमभीप्सोरित्यर्थ । लभते योगीति शेष । स्थूलइति । स्थूले मह त्परिमाणे उक्तवत् पूर्ववत् । एव तामिति । एतत् स्थूलसूक्ष्मरूप कोटिद्वय मतद्वय चरतो* ऽस्य चित्तस्य यो ऽप्रतिघात केनाप्यप्रतिबद्धता स वशी कारश्चित्तस्य विधेयत्व भवतीत्यर्थ । परशब्दादपरोऽपि वशीकारोऽस्ति दोषदर्शनजन्यो वशीकारसञ्ज्ञारूप इति भाव । तदपेक्षयास्य परत्वे हेतु माह । तद्वशीकारादिति । तस्माद्वशीकारात्परिपूर्णं समाप्तस्थैर्यसाधना काङ्क्ष चित्तमभ्यासान्तरसाध्य परिष्कार नापेक्षतइत्यर्थ । वशीकारसञ्ज्ञा वैराग्यानन्तरमपि तु चित्तमभ्यासकृत वशीकारमपेक्षतएवेति तदपर निकृष्ट मिति भाव । तदेवमभ्यासवैराग्यादिक परिकर्मान्त योगसाधनमभिहित

* संचरत इति पाठान्तरम् ।

सामान्यतो योगद्वितयं च प्रोक्तमतः परं योगयोः फलं वक्तव्यं, तत्रादौ संप्रज्ञातस्य फलं ध्यानादिव्यावृत्तं प्रतिपादयन्सूत्रमवतारयति । अथेति । अथशब्दः प्रश्ने । समापत्तिः सम्यगालम्बनाकारत्वापत्तिः प्रत्ययवृत्तिरित्यर्थः । चित्तस्य चेयं प्रज्ञाख्यावस्था संप्रज्ञातेष्वेव भवति न तु धारणाध्यानसमाधिषु तेषु सामान्येणालम्बनापदृष्यात् साक्षात्कारस्यैव विशेषाभावात्त्वादिति ॥

क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनतासमापत्तिः ॥ ४१ ॥

क्षीणवृत्तेरपगतवृत्त्यन्तरस्य चित्तस्येत्यर्थः । अभिजातस्य निर्मलस्य मणेरिव ग्रहीत्रादिषु तत्स्थततया तदञ्जनता सम्यक् तदाकारता जायते, सा च समापत्तीति* शब्दवाच्या भवतीत्यर्थः । अत्र संप्रज्ञातफलभूतायाः प्रज्ञायाः समापत्तिरिति तान्त्रिकी परिभाषापि प्रसङ्गादुक्ता । सा चासंप्रज्ञातव्यावृत्तस्य संप्रज्ञातस्वरूपस्य परिचायकतयैव संप्रज्ञातयोग इति परस्ताद्वक्ष्यते ता एव सबीजः समाधिरिति सूत्रे इति । क्षीणवृत्तेरिति हेतुगर्भविशेषणस्यायमाशयः । चित्तस्य स्वत एव सर्वार्थसाक्षात्कारसामर्थ्यमस्ति विषयान्तरव्यासङ्गदोषादेव तु तत्प्रतिबद्धमतो वृत्त्यन्तरप्रतिबन्धस्य निःशेषतो विगमे स्वत एव ध्येयवस्तुसाक्षात्कारस्तद्रूपापत्त्याख्यो भवतीति भाष्ये प्रत्यस्तमितेति । प्रत्ययस्य प्रत्ययान्तरस्येत्यर्थः, समापत्तेरपि प्रत्ययत्वात् । उत्पत्तिक्रमानुरोधेन सौत्रं पाठक्रममुल्लङ्घ्य ग्राह्यादिसमापत्तीः सदृष्टान्ता व्याख्यानायादौ स्वयं विवृणोति । यथेति । उपाश्रयभेदाज्जपाकुसुमाद्युपाधिविशेषात्तद्रूपोपरक्तस्तत्सन्निधिवशाद्ग्राही सन् स्फटिक उपाधितुल्याकारतयैव निर्भासते प्रतीयते तथा ग्राह्येणालम्बने-नोपरक्तं समर्पितप्रतिबिम्बं वृत्तेः प्रत्ययरूपतालाभाय ग्राह्यसमापन्नमिति ग्राह्यगतविशेषाकारमित्यर्थकमेवंभूतं चित्तं ग्राह्यस्वरूपाकारेणैव साक्षिणि

* इतिशब्दः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

निर्भासतद्रूपत्यर्थः । यत्र समापत्तिरूपस्य प्रत्यक्षस्य प्रामाण्याय ग्राह्यरूपाकारेण निर्भासतद्रूप्यनेन तत्फलमुक्तं पौरुषेयबोधस्यैव प्रमाणफलत्वादिति । एवं सर्वत्र ग्राह्यसमापत्तावधान्तरं त्रैविध्यमाह । भूतेति । अत्र भूतसूक्ष्मशब्देन तन्मात्रादिप्रकृतिपर्यन्तं गृहीतं सूक्ष्मशब्दस्य कारणार्थतया नार्थेन्द्रियग्रहणं स्थूलशब्देन च महाभूतानि गृहीतानि विश्वभेदशब्देन च स्थावरजङ्गमादयो ऽवान्तरभेदा ग्राह्याः । अन्यत् पूर्ववत् । गृह्यते ऽनेनेति ग्रहणमिन्द्रियं तत्र समापत्तौ सूक्ष्मस्थूलविश्वभेदरूपं त्रैविध्यमतिदिशति । तथा ग्रहणेष्वपीति । इन्द्रियाणां सूक्ष्मं बुद्ध्यहंकाराविति भाष्यकारो वक्ष्यति । स्थूलं च चक्षुरादिकं विश्वभेदश्च स्थावरजङ्गमानां चक्षुरादिविशेषा इति । अवान्तरविभागमतिदिश्य ग्रहणसमापत्तिं सामान्यतो दर्शयति । ग्रहणालम्बनेति । पूर्ववद्व्याख्येयम् । ग्रहीतृसमापत्तिं पूर्ववद्व्याचष्टे । तथा ग्रहीत्रिति । ग्रहीतृत्व बुद्धेरपि व्यपदिश्यतइति सह्यावर्तनाय पुरुषपदम् । अत्र ग्रहणफलोपहितत्वं ग्रहीतृत्वं स्वरूपयोग्यतापरत्वे मुक्तपुरुषेषु पृथग्वचनानौचित्यात् ईश्वरस्य चात्रैव प्रवेशः । ग्रहणस्वरूपयोग्यमात्रेष्वपि समापत्तिं व्याचष्टे । मुक्तेति । मुक्ता आत्यन्तिकलयं गताः शुकादयः । समग्रसूत्रार्थमाह । तदेवमिति । सामान्यतः समापत्तिरुक्ता तत्र ग्रहीतृसमापत्तौ स्थूलसूक्ष्मविषयत्वरूपविशेषाभावात्सा एकविधैव । ग्राह्यग्रहणसमापत्त्योस्तु तद्विशेषसत्त्वात्तयोर्विशेषानाह त्रिभिः सूत्रैः ॥

तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णा सवितर्का समापत्तिः ॥ ४२ ॥

तृतीयसूत्रे सूक्ष्मविषयकसमापत्ते वक्ष्यमाणतयास्य सूत्रद्वयस्य स्थूलविषयकत्वं पारिशेष्याल्लभ्यते । स्थूलं कार्यं सूक्ष्मं कारणम् । तत्र स्थूलं द्विविधं, भूतानि तन्मात्राणां कार्याणि इन्द्रियाणि चाहंकारस्य कार्याणीति । तत्र च स्थूलसूक्ष्मसमापत्ती द्विविधे भवतः । तासु चतसृषु समापत्तिषु सविकल्पिकायाः स्थूलविषयकसमापत्तेर्लक्षणमिदं सूत्रं, तदेतद् व्याचक्षाणो भाष्ये शब्दार्थज्ञानविकल्पमुदाहरति । तद्यथेत्यादिना

दृष्टमित्यन्तेन । इत्यविनिर्भागेन एकमभेदेन विभक्ताना वस्तुतो भिन्नानामपि ग्रहण विकल्पाख्य लोके दृष्ट पूर्वोक्तविकल्पलक्षणाक्रान्तत्वादित्यर्थ । ननु वस्तुशून्यत्वे सति विकल्पः स्यात् प्रतीतिबलात्त्वभेदोऽत्र वस्तुसत्त्वेव भवतु तत्राह । विभज्यमानाश्चेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्या परीक्षकैर्विभज्यमाना विविच्यमाना अन्येऽर्थज्ञानधर्मेभ्यो भिन्ना शब्दधर्मास्तारत्वमन्दत्वादय. । एवमर्थधर्मा जडत्वमूर्त्तत्वादय. शब्दज्ञानधर्माभ्यामन्ये । एव ज्ञानधर्मा प्रकाशामूर्त्तत्वादय शब्दार्थधर्माभ्यामन्ये । इत्यपमेतेषा शब्दार्थज्ञानाना विभक्तो ऽन्योन्य भिन्नः पन्था स्वरूपभेदावगमनमार्ग इत्यर्थ । समापत्तिरेव विकल्परूपेत्यतो विकल्पसंकीर्णत्वानुपपत्तिरित्याशयेनान्यथा सूत्रार्थं व्याचष्टे । तत्रेति । तत्र गवादौ स्थूलभूतेन्द्रियेषु समापन्नस्य समाहितस्य योगिन समाधिप्रज्ञाया समारूढो यो गवाद्यर्थ स यदि शब्दार्थज्ञानविकल्पेन गौरिय भासते इत्येव शब्दार्थज्ञानानामभेदप्रत्ययेनानुविद्धो विषयीकृतो भवति तदा सा संकीर्णा विकल्पमिश्रिता विकल्पविषयीभवदर्थविषयिणीति यावत् । समापत्ति सवितर्कसंज्ञा भवतीत्यर्थ । अत्र हि गौरयमित्यशे शब्दार्थयोरभेदविकल्पः । भासत इत्यशे चार्थज्ञानयोरभेदविकल्पः । अर्थद्वारा च शब्दज्ञानयोरप्यभेदविकल्प । एव नारायणो ऽय भासत इत्यादिरूपैश्च सवितर्का समापत्तिर्भवति । अत्र शब्दादिविकल्पैर्यथासम्भवमन्येऽपि विकल्पा उपलक्षणीया । इय च समापत्तिरपर प्रत्यक्षमविद्याक्लेशसम्बन्धादिति । सूत्रकार योजयितु प्रथम तावन्निर्वितर्का स्थूलसमापत्ति व्याचष्टे । यदा पुनरिति । अथ भाष्य । शब्दसंकेतस्मरणपूर्वके तावत्क्रमेणागमानुमानज्ञाने भवत । संकेतश्चाय गौरिति शब्दार्थयोरितरेतराध्यासात्मक. । ‘एतद्वैतत्परमपर च ब्रह्म यदोङ्कार’ इत्यादिश्रुतिषु ‘अकारोकारमकारा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा’ इत्यादिस्मृतिषु ‘अमरा निर्जरा’ इत्यादिकोशेषु च संकेतस्य विकल्पितभेदरूपत्वावधारणात् । ततश्च संकेतग्रहसमानाकारैरेव शाब्दबोधस्तन्मूलकानुमान च भवतीत्यत आगमानुमानज्ञानयोरपि श्रवणमननरूपयोर्विकल्प औत्सर्गिक ततश्च तन्मूलिका या प्रथम जायते समाधिप्रज्ञा सापि विकल्पव्याप्तिश्चैव भवतीति सा

सवितर्का भवति । यदा पुनरर्थमात्रादरादर्थमात्रप्रवणेन चेतसा संकेतस्मृतिस्त्यज्यते तदा समाधौ तन्मूलको विकल्पो न जायत इति निर्वितर्का भवतीति । तदिदमाह । शब्दसंकेतेति । शब्दसंकेतस्य स्मृतेः परिशुद्धिरपगमस्तस्यां सत्यां तत्स्मृतिनिमित्तकेन श्रुतानुमानज्ञानकालीनविकल्पेन शून्यायां समाधिप्रज्ञायामर्थस्वरूपाकारेणैवावधार्यत इत्यादिरर्थः । आरोपगन्धस्यापि संपर्को नास्तीति प्रतिपादनाय स्वरूपमात्रेणावस्थितोर्थ इत्युक्तम् । परमिति । आरोपसंपर्काभावादिति भावः । अगृहीतग्राहित्वं निर्वितर्कसमापत्तेः प्रामाण्यप्रयोजकं दर्शयति । तच्चेत्यादिना दर्शनमितीत्यन्तेन । श्रुतानुमानयोः श्रवणमननयोर्बीज बीजशब्दार्थं व्याचष्टे । तत इति । प्रभवतः प्ररूपेण भवतः गुरुणा ध्येयविशेषसाक्षात्कारं विना असन्दिग्धाविपर्यस्तवस्तुस्वरूपप्रतिपादनासंभवात् । अतः सवितर्कानधिगतोऽपि विशेषो ऽस्या विषय इत्यर्थः । नन्वेवं सर्वज्ञगुरुणा श्रुतिस्मृतिभ्यामेवाशेषविशेषप्रतिपादनं स्यादितीयं व्यर्था निर्वितर्कसमापत्तिरिति तत्राह । न चेति । सद्भूत तत्कालीनं गुरोर्विशेषज्ञत्वेपि स विशेषः शब्देनाशेषो वक्तुं न शक्यते इक्षुक्षीरादिविशेषवत् 'इद तदिति निर्देष्टुं गुरुणापि न शक्यत' इति स्मृतेः । अतः सर्वज्ञवाक्यादपि निर्विकल्पकसमापत्तिसमानाकारं ज्ञानं न संभवतीत्यर्थः । ततः किमित्यत आह । तस्मादिति । संकीर्णा गृहीतमात्रावगाहि । तदेवमुत्तरसूत्रस्य लक्ष्यमवधार्य सूत्रमवतारयति । निर्वितर्कादा इति । स्पष्टम् ॥

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥४३॥

यतः स्मृतिपरिशुद्धौ सत्यां जायते तथा स्वरूपशून्येव भवति अतोऽर्थमात्रस्य निर्भासो यत्रेत्यर्थमात्रनिर्भासा अखिलविकल्पशून्या या समापत्तिः सा निर्वितर्केत्यर्थः । पदानि क्रमशो व्याचष्टे । या शब्देति । शब्दसंकेतात् श्रुतानुमानरूपज्ञाने या विकल्परूपा स्मृतिश्चिन्ता सवितर्ककाले ऽप्यनुवर्तते तदपगमे सतीत्याद्यपदार्थः । शब्दसंकेतस्यात्र स्मृतिहेतुत्वं स्वगोचरज्ञानद्वारा बोध्यम् । संकेतश्च शब्दार्थयोः कल्पिताभेद-

मात्र इत्यतः संकेतस्मृतौ तन्मूलकज्ञाने चाभेदविकल्प औत्सर्गिक इति। शब्दविकल्पशून्यत्वे हेतुमुक्त्वा ज्ञानविकल्पशून्यत्वे हेतुमाह । स्वमिवेति । इवकारो भिन्नक्रमेण त्यक्त्वेतिपदानन्तरं योजनीयः, त्यागसादृश्य चाव इत्यर्थमिति । तृतीयपदस्यार्थमाह । पदार्थमात्रेति । तस्याप्यर्थमाह । यादृशस्वरूपापन्नेव भवतीति । सा निर्वितर्केति । एवं निर्भासा या समापत्तिः सा निर्वितर्केत्यर्थः । तदेवं सूत्राभ्यां प्रतिपादितौ सवितर्कनिर्वितर्कयोगौ सविकल्पनिर्विकल्पशब्दाभ्यामपि शास्त्रेषूच्येते । वितर्कविचारेत्यादिसूत्रे च यः स्थूलविषयकाभोगो वितर्क इत्युक्तं स एवात्र सवितर्कनिर्वितर्क-समापत्तिरूपेण द्विधोक्त इति । नन्वस्य निर्वितर्कसाक्षात्कारस्य विषयः किमवयवाः किं वावयवी, आद्ये वक्ष्यमाणनिर्विचारसमापत्त्या सहैक-विषयत्वापत्तिः । अन्त्ये ऽवयविनः कल्पितत्वेन तद्गोचरनिर्वितर्कायां विकल्पशून्यत्वानुपपत्तिरित्याशङ्कावयविनं व्यवस्थापयन् अवयविविषय-कत्वमेवास्य वृद्धवाक्याद्वधारयति । तथा चेत्यादिना लोक इत्यन्तेन । व्याप्तात् पूर्वाचार्यैरिति शेषः । तस्या निर्वितर्कायाः गवादिर्घटादिर्वा लोक आलम्बनमित्यन्वयः । नन्ववयविनि किं प्रमाणं तत्राह । एक बुद्ध्युपक्रम इति । एको गौरिति बुद्धिमुपक्रमते आरभत इत्येकबुद्ध्युपक्रमः । अतो नानावयवानामनेकतया अवयविव्यवहारनिर्वाहकत्वमिति भावः । नन्वे-वमप्येकप्रत्ययानुरोधादेक विज्ञानमात्रमेवावयविव्यवहारहेतुरस्तु तत्राह । अर्थात्मेति । अर्थात्मा दृश्यस्वरूपः । विज्ञानमात्रत्वे स्वस्य स्वदृश्यत्वा-नुपपत्तिः कर्मकर्तृविरोधादिति भाव । नन्वेवमवयवेभ्यो ऽवयविनो ऽति रेके कपाले घटो जात इत्यादिरूपोवयवावयविनोरभेदप्रत्ययो न स्यादि-त्याशङ्कामपाकरोति । अणुप्रचयविशेषात्मेति । अणूनामेव प्रचयाख्य-संयोगनिमित्तको यो विशेषः परिणामरूपस्तत्स्वरूप इत्यर्थः । तथा च सामान्यविशेषयोर्भेदाभेदाङ्गीकारात् अभेदप्रत्ययोप्युपपन्न एवेति भावः । न च भेदाभेदयोर्विरोध इति वाच्यम् । भेदस्यान्योन्याभावरूपत्वात् अभेदस्याविभागरूपत्वादिति । अथ चाविभागो न लक्षणानन्यत्वं लक्षणा भेदकालेपि अभेदप्रत्ययात् किं त्वाधाराधेयभावस्वरूपसंबन्धविशेष

एव दुग्धजलयोरिवेति । एतच्च परिणामसूत्रे विशिष्य प्रतिपादयिष्यति भाष्यकारः । ननु यद्यवयवी स्वीकृतस्तर्हि तस्यैकावयवनाशे नाशापत्त्या ऽनुपलब्धिप्रसङ्गः । किं चावयविनो नित्यत्वे सर्वदा कार्यकारिताप्रसङ्गः, अनित्यत्वे ऽसदुत्पादतः शशशृङ्गस्यापि कारणव्यापारादुत्पत्तिरित्याशङ्कामपाकरोति । स चेति । स च स्थूलोऽवयवी स्वकारणानां भूतसूक्ष्माणां साधारण प्रत्येकं परिसमाप्नोति न तु द्वित्वादिवद्व्यासज्यवृत्तिः, एकावयवव्यवधानेप्यप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । अत एकावयवनाशेऽप्यवयवान्तरे अवयव्यवस्थानादुपलब्धिः । अवयवविभागविशेष एव चावयविनाशकः । स च विशेषो जातिरूपः फलबलात् कल्प्यत इति भावः । तथा आत्मभूतः सदैव भूतसूक्ष्मेष्वनुगतः नातः शशादौ शृङ्गाद्युत्पत्तिप्रसङ्गः । तत्र प्रमाणमाह । फलेन व्यक्तेनानुमित इति । अभिव्यक्तिलक्षणकार्येणानुमितः । असदभिव्यक्तौ सर्वत्र सर्वाभिव्यक्तिप्रसङ्गात् । ननु तर्हि सर्वदैवाभिव्यक्तिः कुतो न भवति तत्राह । स्वव्यञ्जकेति । स्वाभिव्यक्तिहेतुर्यत्कारणं तदेवाञ्जनमभिव्यञ्जनं कारणं यस्य तथाभूतः सन्नाविर्भवति वर्त्तमानावस्थां प्राप्नोति न सर्वदा । तथा धर्मान्तरोदयकाले च मुद्गरपातादिना तिरोभवति अतीतावस्थां प्राप्नोति । स एव अवयवानां धर्मोऽवयवीत्युच्यते इत्यर्थः । अतो नोक्तशङ्कावकाशः । कार्यनित्यत्वेऽप्यभिव्यक्तस्यैव कार्यस्य स्वकार्यकारित्वादिति भावः । स्यादेतत् । अभिव्यक्तिरपि नित्या अनित्या वा । आद्ये सर्वदैवाभिव्यक्तिकार्यप्रसङ्गः । अन्त्येऽवयवादेरेवानित्यत्वमभिव्यक्तिवदस्तु व्यर्थमभिव्यक्तिकल्पनमिति । उच्यते । अतीतानागतावस्थावत्स्वरूपमनित्यत्वं घटादावभिव्यक्तौ चेष्यत एव आद्यन्तयोः कार्यस्यात्यन्तासत्त्वप्रतिषेधाय धर्मादिप्रतियोगित्वस्यैव निषेधात् अतीतानागतावस्थयोर्ध्वंसप्रागभावस्थताभिषेकमात्रपदास्माकं विशेषात् । अभिव्यक्तिकल्पना च न व्यर्था । घटोऽनागतो घटोऽतीत इति व्यवहारवत् घटो वर्त्तमान इति व्यवहारस्यापि घटमात्रेणासम्भवात् घटस्यावस्थात्रयसाधारण्येनातीतादिकालेऽपि वर्त्तमानत्वव्यवहारप्रसङ्गात् । न चैवमभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्त्यन्तरकल्पना अनवस्थेति वाच्यम् । बीजाङ्कुरादिवत् प्रामाणिकत्वेनादोषत्वस्य सांख्यसूत्रेणोक्तत्वात् । किं च

सत एवाभिव्यक्तिरित्येव सत्कार्यवादिनो नियमः । अभिव्यक्तेश्चाभिव्यक्त्यन्तरास्वीकारेण तस्या असत्या एवोत्पत्तावपि न क्षतिः । कार्याणामनागतावस्थैवाभिव्यक्तेरप्यनागतावस्था सैव चाभिव्यक्त्युत्पत्तौ नियामिका अतः शशशृङ्गादिवैलक्षण्यम् । यथा परैरुत्पत्तेरुत्पत्तिरभावे चाभावः स्वरूपमेवेष्यते तथैवाभिव्यक्तेरभिव्यक्तिः स्वरूपमेवेत्यस्माभिरप्युपगन्तव्यम् । घटादेरतीतानागतावस्थे तदभिव्यक्तेरप्यतीतानागतावस्थे इति । अथैवमभिव्यक्तिरपि घटस्वरूपमेवास्त्विति चेन्न । अतीताद्यवस्थघटेनाभिव्यक्तिव्यवहारप्रसङ्गस्योक्तत्वादिति दिक् । यत्तु वैशेषिकाः प्रागभावमेव कार्योत्पत्तिनियामकं कल्पयन्ति । तदसत् । अभावकल्पनापेक्षया भावकल्पने लाघवात् । भावानां दृष्टत्वात् अन्यानपेक्षत्वाच्च । अपि चाभावेषु स्वतोविशेषे भावत्वापत्तिः । प्रतियोगिरूपविशेषश्च प्रतियोग्यसत्ताकाले नास्ति अतोऽभावस्याविशिष्टतया सर्वत्र सर्वोत्पत्तिप्रसङ्ग एवेति । अवयवेभ्यो विज्ञानाच्चातिरिक्ततया हेतुभूतं ताभ्यां वैधर्म्यजातमवयविनि दर्शयति । योसाविति । यद्विशेषणानि यथासंभवमवयवज्ञानाभ्यां वैधर्म्याणि, वैशेषिकैस्त्वणुकशब्देनोच्यते यः परिणामविशेषः स एवात्राणीयानित्युक्तः कार्येषु परममूलत्वाभावादिति । अवयवादिविलक्षणजलाहरणादिव्यवहारकारितयाप्यतिरिक्तोऽवयवीति प्रतिपादयति । तेनावयविनेति । अवयवातिरिक्तोऽवयवी नास्तीत्यवयवा एव निर्विकल्पमात्राकारविषय इति वैनाशिकमतमपाकरोति । यस्य पुनरिति । यस्य मते स प्रचयनिमित्तको विशेषोऽवयव्याख्योऽवस्तुकस्तुच्छः सूक्ष्मं चावयवाख्यं कारणं न प्रत्यक्षगोचरं तस्य मतेऽवयव्यभावात् प्रायेण सर्वमेव मिथ्याज्ञानमित्यापतितम् । यतोऽतद्रूपप्रतिष्ठमेव मिथ्याज्ञानमिति, तदा च सर्वस्य मिथ्याज्ञानत्वे सम्यग्ज्ञानमपि किं स्यात्, न स्यादेव विषयाभावेन क्वापि ज्ञानस्य सद्विषयकत्वासिद्धेरित्यर्थः । तत्र हेतुः यद्वादिति । नन्ववयवज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वं स्यादिति चेन्न । सूक्ष्मं चेत्यादिना अवयवानामप्रत्यक्षत्वस्योक्तत्वात् । अप्रत्यक्षेष्ववयवेषु लिङ्गं चावयव्येव तस्याभावात् पूर्वावयवज्ञानं प्रमाणाभावादेवासिद्धमित्याशयः । ज्ञानज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वं कदाचित् स्यादित्याश-

स्यैव प्रकटीभावात् । यथा यत्र काष्ठादिभिर्बीजगतविशेषाभिव्यक्तिर्ना ङ्कुरमात्रेणेति । अलिङ्गं प्रधानम् । अकार्यत्वेन कस्याप्यननुमापकत्वादिति । अलिङ्गपर्यवसानत्वं व्याचष्टे । न वा लिङ्गादिति । चोदयति । नन्विति । ननु पुरुषः प्रकृत्यपेक्षयापि सूक्ष्मोऽस्ति निर्धर्मकत्वादिति पूर्वपक्षं परि हरति । सत्यमिति । यथोपादानतया लिङ्गापेक्षितं सौक्ष्म्यं प्रधानस्यास्ति नैव पुरुषस्य तस्यापरिणामित्वात् उपादानतया च सूक्ष्मत्वमत्र विवक्षि तमित्याशयः । ननु यदि पुरुषः कारणं न भवति तर्हि 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्ब्रह्म' 'तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी'त्यादि श्रुतिस्मृति शतविरोध इत्याशङ्क्य परिहरति । किं तु लिङ्गस्येति । हेतुस्तु भवति किन्तु लिङ्गस्यान्वयिकारणमुपादानकारणं पुरुषो न भवतीति व्युत्क्रमेणा न्वयः । तत्र परमात्मनोऽधिष्ठातृत्वेन निमित्तकारणत्वं 'मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्' इति गीतावचनात् ।

प्रधानपुंसोरजयोर्यत्र क्षोभः प्रवर्तते ।
नित्ययोर्व्यापिनोश्चैव जगदादौ महात्मनो ॥
तत्क्षोभकत्वाद् ब्रह्मादिसृष्टौ हेतुर्निरञ्जनः ।
अहेतुरिति मंदात्मा जायते परमेश्वर' ॥

इत्यादि सकलस्मृतिषु तथा निर्णयाच्च । यत्तु ईश्वरस्याधिष्ठा तृत्वरूपमुपादानत्वं यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादिश्रुतिस्मृ त्योर्गीयते । आकाशस्य वायूपादानवत्, तदप्यत्र दर्शननिमित्तकारणता मध्यत्व प्रदर्श्यते पुरुषाणां विकारित्वभ्रमनिरासायेति पुरुषार्थं प्रकृतेः प्रवृत्त्यभ्युपगमेन च जीवपुरुषाणामपि महदादिकार्यसृष्टिहेतुत्वं संयोग मात्रेण नोपादानत्वेन । तथा चोक्तम् ।

महदाद्या विशेषान्ता अव्यक्तादीश्वरेच्छया ।
पुरुषाधिष्ठितादेव जज्ञिरे मुनिपुंगवा ॥
सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेरभवन् गुणाः ।
मया प्रक्षोभ्यमाणायाः पुरुषानुमतेन च ॥

इत्यादिस्मृतिभिः । जीवानामधिष्ठानसंयोगमात्रम् अनुमतिस्तु पूर्वकल्पीयकामकर्मादिरूपेति दिक् । तदेव ग्राह्यग्रहणसमापत्त्योः स्थूलसूक्ष्मविषयभेदेन विशिष्टाविशिष्टरूपतश्चतुर्विधविभाग उक्तः ग्रहीतृसमापत्तौ च यः सविकल्पत्वरूपो विशेषः स एतास्वेव चतसृष्वन्तर्भूतः चेतनोपरागेणैवाचेतनेषु योगस्य व्यवस्थापितत्वात् । अतो ग्रहीतृसमापत्तौ सविकल्पाविकल्पादिविभागो नोक्तः । वितर्केत्यादिसूत्रेण पूर्वं संप्रज्ञातस्यावान्तरविभाग एव कृत इदानीं यथोक्तसमापत्त्याख्यकार्यमुखेन सबीजपरिभाषापूर्वकं संप्रज्ञातस्य सामान्यलक्षणमनेनैव प्रसङ्गेनाह ॥

ता एव सबीजः समाधिः ॥ ४६ ॥

ता एव ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु समापत्तय एव सबीजः समाधिः संप्रज्ञातयोग इत्यर्थः । समापत्तिरूपसाक्षात्कारहेतुत्वाद्योगस्य समापत्तित्वमुक्तम् । योगे स्वतोऽवान्तरविशेषाभावादिति । ननु ग्रहीतृग्रहणग्राह्यसमापत्तिभिर्वितर्कविचारास्मितानुगतास्त्रयः संप्रज्ञाता एव संगृह्यन्ते न पुनरानन्दानुगत इति कथन्ता एवेत्यवधारणमिति चेन्न । आनन्दस्य बुद्धिधर्मत्वेन ग्राह्यमध्ये प्रवेशात् । ननु दुःखबीजसंस्कारहेतुतया समापत्तय एव सबीजाः न तु वृत्तिनिरोधात्मको योग इति कथमुच्यते ता एव सबीजयोग इति तत्राह भाष्यकारः । ताश्चतस्र इति । बहिर्वस्तून्यनात्मधर्माः संस्कारधर्माद्यो दुःखबीजानि जायन्तेऽभ्य इति बहिर्वस्तुबीजाः, संप्रज्ञातनिष्ठाया अपि संस्कारहेतुत्वात् धर्ममेघत्वाच्च । तथा च वितर्कादिसूत्रोक्तरीत्या चतस्रः प्रकृते तु त्रिधा विभक्तास्ता ग्रहीत्रादित्रिविषयिकाः समापत्तयो बहिर्वस्तुबीजा इत्यतस्ताभिः संबन्धात्समाधेः संप्रज्ञाताख्यो वृत्तिनिरोधोऽपि सबीज उच्यत इत्यर्थः । ननु स्थूलसूक्ष्मसमापत्तेरेव चतुर्विधत्वादानन्दास्मितासमापत्तिभ्यां सह षट् समापत्तयो भवन्ति तत्कथमुच्यते चतस्र इत्याशङ्कामपाकरोति । तत्र स्थूल इति । तत्र चतसृषु समापत्तिषु मध्ये स्थूलेऽर्थे एक एव समाधिरवान्तरभेदेनैव सवितर्कनिर्वितर्करूपतो द्विधा । तथा सूक्ष्मेऽर्थेऽप्येक एव समाधि-

एवान्तरभेदेनैव सविचारनिर्विचाररूपतो द्विधा प्रोक्त इत्यतो वितर्कानुगतादिरूपैः पूर्वं स सम्प्रज्ञातयोगश्चतुर्धा उपसंख्यातः परिगणित इत्यर्थः । केचित्तु सूत्रस्य एवकारो भिन्नक्रमः । तथा च ताः सवितर्कनिर्वितर्कसविचारनिर्विचाररूपाश्चतस्रः समापत्तयः सबीजसमाधिरेवेति सूत्रार्थः, तेन न ग्रहीत्रादिसमापत्तेरपि सबीजत्वं भाष्ये प्रागुक्तं विरुध्यत इत्याहुः । तन्न । ग्रहीत्रादिसमापत्तेः सबीजत्वानुक्त्यात्र सूत्रकारस्य न्यूनतापत्तेः । एवकारवैयर्थ्याच्च । यथाक्रमस्यैव एवकारस्योपपत्तौ भिन्नक्रमत्वानौचित्याच्चेति । यत्त्वान्यैरुक्तं ग्राह्यविषये स्थूलसूक्ष्मभेदेन सवितर्कादिरूपाश्चतस्रः समापत्तयः ग्रहणाख्येषु चेन्द्रियेषु सानन्दनिरानन्दरूपे द्वे समापत्ती ग्रहीतृषु च सास्मितनिरस्मितरूपे द्वे समापत्ती इत्यष्टौ समापत्तयो बोध्या युक्तिसाम्यादिति तदपि न । प्रमाणादर्शनात् । आनन्दानुगतास्मितानुगतयोर्निरानन्दनिरस्मितत्वरूपविशेषासंभवाच्च । आनन्दो हि ह्लादमात्रोऽस्मिता च चैतन्यमात्रसंविदिति भाष्यकृता प्रोक्तम् । न त्विन्द्रियं ह्लादशब्देन व्याख्येयं, लक्षणाप्रसङ्गात् । नापि अहङ्कारोपरक्तं चैतन्यमस्मिताशब्देन व्याख्येयं लक्षणापत्तेः । अत्र कथं ह्लादस्य संप्रज्ञातस्य ह्लादशून्यत्वं कथं वा विविक्तचिन्मात्रसंविद्युक्तस्य सम्प्रज्ञातस्य तच्छून्यत्वमिति दिक् । तस्मादवान्तरभेदेन पञ्चैव समापत्तयः, ग्राह्यग्रहणयोः स्थूलसूक्ष्मभेदेन सवितर्काद्याश्चतस्रः पञ्चमी च ग्रहीतृष्विति सम्प्रज्ञातयोगस्यानन्दानुगतमादायावान्तरभेदेन षोढैवेति । उक्तासु समापत्तिषु निर्विचारायां विशेषं कंचिदाह ॥

निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥

सामान्यतो वैशारद्यमादौ व्याचष्टे । अशुद्धीति । रजस्तमोवृद्धिकार्यं पापादिरशुद्धिः सैवावरणलक्षणो मलस्तस्मादपेतस्येति हेतुगर्भं विशेषणम् । प्रकाशात्मनः प्रकाशस्वभावस्य बुद्धिरूपसत्त्वस्य कारणापायादेव रजस्तमोभ्यामनभिभूतोऽतः स्वच्छः ध्येयगताशेषविशेषप्रतिबिम्बोद्ग्राही स्थितिप्रवाह एकाग्रताधारा चित्तस्य वैशारद्यमित्यर्थः । समग्रसूत्रार्थं व्याचष्टे । यदेति ।

आत्मनि बुद्धौ वर्त्ततइत्यध्यात्म तादृश । प्रसादशब्दार्थं विवृणोति । भूतार्थेति । यथार्थविषयक क्रमाननुरोधी युगपत्सर्वार्थग्राही स्फुटप्रत्यक्ष स प्रज्ञाख्य आलोक इत्यर्थ । अत्रैव परमर्षिगाथामुदाहरति । तथा चेति । तरति शोकमात्मविदिति श्रुतेरशोच्य अह दु खी पापीत्यादि रूपै स्वस्याशोच्य सन् सर्वानेव जनान् शोचतो दु खितान् पश्यति । स्वय शोच्यो हि पुरुष स्वाविद्यया क चित् सुखिनमिव पश्यति मौढ्यात् । अशोच्यस्तु परमार्थतो दु खसमुद्रमग्न सर्व जीवजात दु खितमेव पश्यति अमूढत्वादित्यर्थ । लोकानन्तरमितिशब्द पादपूरणार्थ । तथा च निर्विचारवैशारद्ये जाते स्वयमेव प्रकृतिपुरुषविवेको वा परमेश्वरतत्त्व वा साक्षात् क्रियते न तु तत्साक्षात्काराय पुनर्योग पेक्षेति निर्विचाराया उत्कर्ष । पूर्वसूत्रोक्तमबीजसमाधौ जायमानाया समापत्त्याख्याया प्रज्ञाया अन्वर्था तान्त्रिकीं सज्ञामपि दर्शयति ।

ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥

तस्मिन्निति । तत्रेत्यस्य विवरण तस्मिन्समाहितचित्तस्येति पूर्वोक्तसबीजयोगइत्यर्थ । न चाव्यवहितसूत्रोक्त वैशारद्य प्रसादो वा कथ तत्रेत्यनेन परामृश्यतइति वाच्यम । द्वितीयसूत्रतो ऽत्र समाधिप्रज्ञासामान्यपरत्वस्य लभ्यमानत्व त् । सुगममन्यत् । ननु सज्ञाकथनमात्रेण कि प्रयोजनमित्याशङ्क्याह । अन्वर्थेति । विपर्यासकल्पज्ञान यद्यपि सवितर्कयोगजप्रज्ञाया शब्दार्थज्ञानविकल्पेऽस्ति तथापि ऋतम्भरजातीयत्वस्यैवात्र विवक्षितत्वात् न तस्यामव्याप्ति, साज्ञास्य च समाधिप्रज्ञात्वेन । अथ वा तत्र समाहितचित्ते जायमाना या प्रज्ञा सैव ऋतम्भरोच्यतइति सूत्रार्थ । लौकिकज्ञाने ऽविद्यालेशसपर्कावश्यभावादिति योगकाले प्रकृष्टा प्रज्ञा भवतीत्यत्र स्मृति प्रमाणयति । तथा चेति । ध्यानस्य चिन्तनस्य योऽभ्यास येन पुन्य तत्र यो रस आदरस्तेन तथा च श्रवणमननिदिध्यासनैस्त्रिभिर्हेतुभि सबीजयोगकाले प्रज्ञा प्रकल्पयन् प्रकर्षेण विषयसराहित्येनोत्पादयन् तत्प्रज्ञात परवैराग्यद्वारा वक्ष्यमाणमुत्तमयोग निर्बीज लभतइति

स्तोऽर्थः । ननु आगमानुमानयोरपि प्रमाणत्वात्ताभ्यामेव तदर्थतत्त्वग्रहतात्कि योगेनेत्याशङ्कानिरासायोत्तरं सूत्रं प्रवर्तते तदवतारयति । सा पुनरिति ।

श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥ ४९ ॥

सा तु समाधिसामान्यजा प्रज्ञा श्रुतानुमानरूपप्रज्ञाभ्यां श्रवणमननाभ्यामन्यविषया अतिरिक्तविषया विशेषार्थत्वात् विशेषोऽर्थो विषयो यस्याः सा तथा तस्मादित्यर्थः । समाधिप्रज्ञाया श्रवणमननाभ्यामतिरिक्तविषयत्वं विवृणोति । श्रुतमागमेति । नहि विशेषेणेति । पदार्थतावच्छेदकरूपेणैव पदार्थः शाब्दबोधे भासते ऽन्यथातिप्रसङ्गात् । पदार्थतावच्छेदकं तु घटत्वादिसामान्यमेव न तु तद्विशेषास्तेषामानन्त्येन सर्वेषामेकदाऽनुपस्थितेस्तत्तद्रूपेण शक्तिग्रहासम्भवात् विशेषाणामन्योन्यव्यभिचाराच्च सामान्यतः श्रुतेष्वपि विशेषमशक्यदर्शनं चेति । इत्युक्तमिति । अनुमानमित्यस्य विवरणम् । अत्र हि व्यापकतावच्छेदकेन गतित्वादिसामान्येनैवानुमानं भवति न तु क्रियादिगतविशेषरूपेणेति । अनुमानेन चेति सामान्यमात्रम् इत्युक्तम् इत्यनुषङ्गः । ननु श्रुतानुमानागोचरोऽपि विशेषो लौकिकप्रत्यक्षेणैव ग्राह्योऽस्तु किं योगजप्रत्यक्षेणेति तत्राह । न चास्येति । नन्वेवं तस्य विशेषस्याऽप्रामाणिकत्वात् अभाव एवास्त्वित्याशङ्क्य प्रतिषेधति । न चास्य विशेषस्येति । नहि निर्विशेषं सामान्यमस्तीत्यर्थेन सर्वत्रैव वस्तुनि विशेषसिद्धेरिति भावः । अतः परिशेषात्समाधिप्रज्ञाग्राह्य एव स विशेष इत्युपसंहरति । इति समाधीति । स्थूलस्य विशेषः कदाचिल्लौकिकप्रत्यक्षगोचरोऽपि स्यादिति स्थूलं परित्यज्य भूतसूक्ष्मगत इत्युक्तम् । पुरुषगतो वेति । एतेन पुरुषेष्वपि विशेषाख्यधर्मः स्वीकृतः धर्मनिषेधस्तु विशेषगुणद्रव्यादिपरः । अथ सा स्थ्योपाधिप्रतिबिम्बा एवातीतानागतवर्तमाना मुक्तामुक्तसाधारणाखिलपुरुषेष्वन्योन्य विशेष इति बोध्यम् । स्यादेतत् । व्यवहितादिषु सन्निकर्षं विना जायमानं समाधिजप्रत्यक्षमपि स्यात् । अथ योगजधर्मस्यापि सन्निकर्षत्वं कल्प्यमिति चेत् । मनोवृत्तिभिरननुगमात् प्रत्यक्षे विषयस्य कारणत्वेनातीतादिप्रत्यक्ष

र्योगप्रभवाच्चेति अन्वेत्यन्ते। अस्माकमन्तःकरणस्य विभुत्वेनातीतादीनां स्वरूपतः सत्त्वेन च सदा सर्वार्थसन्निकर्षात्, योगजधर्मेण च व्यवहितातीतादिज्ञानप्रतिबन्धकतम एव निरस्यतइति तदेतत्सांख्यभाष्ये लीनवस्तुलब्धातिशयसम्बन्धाद्वा न दोष इति सूत्रे ऽस्माभिः प्रपञ्चितम्। उपसंहारमुखेन सूत्रस्यार्थमाह। तस्माच्छ्रुतेति। एतेन दशमस्कन्धमर्यादि-तिगत शब्दादेव साक्षात्कार आत्मनो भवति निर्विशेषत्वेन चात्मनो न विशेषग्रहार्थमपि योगजप्रत्यक्षापेक्षेति नवीनवेदान्तिप्रलापो ऽपसिद्धान्त एव प्रमाणास्त्रानुक्तोऽयं समानतन्त्रसिद्धान्तस्यैव सिद्धान्तत्वादिति। यथोक्तप्रज्ञायाः संस्कारजनकत्वमुत्तरसूत्रोपयोगितया प्रतिपादयति। समाधीति। ननु तथापि प्रज्ञोत्पत्तिपर्यन्तं योगोऽपेक्षितोऽस्तु प्रज्ञोत्पत्त्यनन्तरं तु पुनः सम्प्रज्ञातपरम्परायाः किं फलमित्याशङ्क्याह।

तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥

प्रतिबन्धः कार्यविरोधित्वम्। इदमेव बाधशब्देन भाष्यकारो वक्ष्यति। सर्वेषां च संस्काराणां चित्तनाशादेव नाश इत्यपि भाष्ये व्यक्तीभविष्यति। सूत्रार्थं व्याचष्टे, बाधत इत्यन्तेन। आशेते इत्याशयः संस्काराश्चाम आशयश्चेति विग्रहात् संस्काराशयमनुद्बुद्धसंस्कारमित्यर्थः। उद्बुद्धसंस्कारस्य च बाधो न सम्भवति उद्बोधप्रतिबन्धस्यैव बाधशब्दार्थत्वादिति भावः। ननु वृत्तिनिरोधसंस्कारस्य व्युत्थानसंस्काराभिभावकत्वं वक्ष्यति तत्कथं समाधिप्रज्ञासंस्कारस्यापि व्युत्थानसंस्काराभिभावकत्वमिष्यतइति चेन्न। वृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्यैव वक्ष्यमाणयुक्त्या संस्कारजनकत्वसिद्धेर्न तु सम्प्रज्ञातकालीनस्य यत्किंचिद्वृत्तिनिरोधस्यापि, स्वतिहेतुतया सिद्धान्तज्ञानसंस्कारादेव व्युत्थानसंस्काराभिभवस्य वक्ष्यमाणप्रयोजनस्योपपत्तेः। ननु एकयैव प्रज्ञाव्यक्त्या तत्सन्तानव्यक्त्या वोत्पादितेन संस्कारेण व्युत्थानसंस्कारबाधसम्भवे किमर्थं पुनः पुनः सम्प्रज्ञातानुष्ठानं तत्राह। व्युत्थानसंस्काराभिभवादित्यादितत्तश्च संस्कार इत्यन्तेन। अभिभवात्। तत्करणात्। शेषं स्पष्टम्। अत्र भाष्यं। नैकदा सम्प्रज्ञातो व्युत्थानसंस्कारबाधः प्रतिसृ

तत्सिद्धस्य पुनः पुनर्व्युत्थानस्यानुपपत्तेः । उपदेशाद्यनुपपत्तेश्च । किं तु असम्प्रज्ञातपरवैराग्यजन्येन दृढतरसंस्कारेणैव तद्बाधः अतएवैश्च प्राथमिकैः सम्प्रज्ञातसंस्कारैरस्य बाधयन्तनुतापरपरैव क्रियते तथा च संस्कारदार्ढ्यार्थं प्रज्ञासंस्कारचक्रमपेक्ष्यत इति । एतेन प्रज्ञायाः सत्त्वादेव व्युत्थानसंस्कारबाधकत्वशङ्काप्यपास्ता । सकृत्प्रज्ञयैव संस्कारबाधे व्युत्थानासंभवात् । प्रज्ञासंस्कारे तु दृढत्वरूपवैजात्यसंभवेन तस्यैव व्युत्थानसंस्कारबाधकतावच्छेदकत्वकल्पनया व्युत्थानाद्यनुपपत्तिरिति । व्युत्थानसंस्कारेषु मध्ये प्रज्ञासंस्कारस्यायं विशेषः यत्प्रज्ञाजन्यतया जनितेनैव संस्कारेणाविद्यासंस्कारो बाध्यते न तत्र प्रज्ञासंस्कारचक्रमपेक्षेति । एतच्च 'ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः' इत्यागामिसूत्रद्वये स्फुटीभविष्यति । इदमत्रावधेयम् । अस्मिन्सूत्रे शेषसूत्रे चाखिलसंस्कारदाहस्य योगफलत्ववचनात् प्रारब्धकर्मणोऽप्यतिक्रमेणाशुतरमोक्ष- केवलज्ञानासाध्यो योगयोरसाधारणफलमिति । नहि योगसंस्कारस्य निःशेषतो दाहे प्रारब्धकर्मणोऽपि फलायालं, दृष्टकारणाभावात् । योगाग्निदग्धकर्मत्वयोगिनां चिरादित्यादिवाक्ये सङ्कोचकप्रमाणाभावाच्च । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यादिश्रुत्यन्था सङ्कोचः क्रियते तस्य तावदेव चिरमित्यादिज्ञानिविषयकश्रुतेः उपदेशाद्यन्यथानुपपत्तेश्च । शाङ्करवेदान्तसूत्रयोश्च ज्ञानिनामेव प्रारब्धभोगावश्यकतोक्ता । नन्वदृष्टभुक्तप्रारब्धकर्मणा नाशे तत्फलस्य कालप्रतिनियमानुपपत्तिरिति चेत् । न, स्वोक्तनाशकनाश्यकर्मस्वेव कालप्रतिनियमात् । अन्यथा कर्मविपाकोक्तप्रायश्चित्तस्य शान्तिकर्मादेश्चार्थभुक्तयापनाशकत्वानुपपत्तेः न स्वोक्तनाशकनाश्यकर्मणां तु स्वावस्थितिपर्यन्तमेव फलदातृत्वमिति दिक् । नन्वेवं प्रज्ञासंस्कारातिशयस्वीकारे ततोऽपि पुनर्जन्म भविष्यति । न चासम्प्रज्ञातयोगेन तस्य नाशो भवितेति वाच्यम् । असम्प्रज्ञाताभावेऽपि प्रारब्धसमाप्त्यनन्तरं केवलज्ञानतो मोक्षाभ्युपगमादित्याशङ्कते । कथमसाविति । साधिकारं स्वकार्यजननक्षमम् । परिहरति । न तदिति । ते प्रज्ञासंस्कारा चित्तं स्वकार्यं भवं न कुर्वन्ति समस्तक्लेशाद्यविद्यादिक्लेशस्य विनाशनादित्यर्थः । कर्म नाशनादित्यपि बोध्यम् । कर्तव्यसमापनादपि साधिकारं न कुर्वन्तीत्यर्थः ।

चित्तं रौति । स्वकार्योद्वयस दर्शन्ति कर्त्तव्यशून्यद्भुर्वेन्ति तत्र हेतुः ख्यातीत्यादि । हि यस्माच्चित्तस्य व्यापारो विवेकख्यातिपर्यन्तः विवेकख्यातिनिष्पत्तौ सत्यां प्रवर्त्तकपुरुषार्थाभावात् सा च विवेकख्यातिरूपा प्रज्ञा तत्संस्कारातिशयेनानिशमुत्पद्य परवैराग्यजननद्वारेण समाप्यत इत्यर्थः । क्षीणवृत्तेरित्यादिसूत्रे समप्रज्ञातस्य फलादिकमुक्तमिदानीमसंप्रज्ञातस्य फलादि सूत्र प्रवर्त्तिष्यते । तत्सूत्र प्रज्ञासंस्कारातिशयस्य पुनर्जन्महेतुत्वे हेत्वन्तरपरतया ऽवतारयति । किं चास्येति । अस्य प्रज्ञासंस्कारस्यान्यच्च फलं सर्ववृत्तितत्संस्कारयो निरोधो भवतीति न पुनर्जन्मसंभावनेत्यर्थः ।

तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः ॥ ५१ ॥

पूर्वपूर्वासंप्रज्ञाते तावत्सर्वैव निरुध्यते प्रज्ञासंस्कारस्य तु तानवमात्रं भवति । एवं क्रमेण तु तस्यापि प्रज्ञाकृतसंस्कारस्याप्यसंप्रज्ञातपरंपरया निरोधेऽत्यन्ताभिभवे जायमाने चरमासंप्रज्ञातो निर्बीजयोगस्य परा काष्ठा भवत्यपुनर्व्युत्थानेत्यर्थः । सर्वनिरोधादितिसूत्रावयवेन निर्बीजत्वे हेतुरुक्तः । यतः प्रज्ञा तत्संस्कारश्च सर्वोऽप्यत्यन्तं विलयितोऽतो निर्बीजः । दुःखबीजैः संस्कारादिभिः शून्य इत्यर्थः । पूर्वपूर्वासंप्रज्ञातव्यक्तिषु च क्रमेण बीजतानवाद्वैखं निर्बीजत्वमसंप्रज्ञातलक्षणे पूर्वं भाष्यकृतोक्तमिति स्मर्त्तव्यं तथा च चरमासंप्रज्ञाते सर्वे प्रज्ञासंस्काराः क्षीयन्त इत्यतो न ते चित्त साधिकारं कुर्वन्तीति भाव । एतेनासंप्रज्ञातपरंपराया प्रज्ञासंस्कारात्यन्तलयः फलं सूत्रेणोक्तं, सूत्रस्यस्यापि शब्दस्यार्थं भाष्यकारो व्याचष्टे । स न केवलमिति । स सामान्यनिर्बीजयोगः न केवलं समाधिप्रज्ञाया विरोधी भावाभावरूपेण अपि तु क्रमेण प्रज्ञाकृतसंस्काराणामपि प्रतिबन्धी अत्यन्तमभिभावक इत्यर्थः । ननु यदि प्रज्ञाकृतसंस्काराणामप्यसंप्रज्ञातो बाधकस्तर्हि सकृदसंप्रज्ञातादेव सर्वसंस्कारबाधे व्युत्थानं कदापि कस्यापि न स्यादित्याशयेनाशङ्कते । कस्मादिति । परिहरति । निरोध इति । न निरोधः साक्षादेव प्रज्ञासंस्कारान् विलापयति किं तु निरोधपरंपराजन्यो दृढतरः संस्कार एव प्रज्ञासंस्कार-

नत्यन्तं विलापयतीत्यर्थः । दृढतरत्वञ्च ज्ञानविशेष इत्युक्तम् । ननु ज्ञान
स्यैव संस्कारजनकत्वं दृष्टं निरोधस्तु न ज्ञानं संस्कारोऽपि चित्तावस्थाविशेष-
मात्रत्वादतस्तस्य संस्कारजनकत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्कयाह । निरोधस्थि-
तीति । निरोधस्थितावसम्प्रज्ञातावस्थायां यो मुहूर्ताहोरात्रमासादिरूप का
लक्रमः क्रमेण कालवृद्धिस्तद्दर्शनेन निरोधावस्थाजन्यः संस्कारोऽनु
मेयः संस्कारवृद्धिव्यतिरेकेण तद्वियामकाभावादित्यर्थः । सम्प्रज्ञातस्य तु
कालवृद्धिः प्रज्ञासंस्कारतारतम्येनैवोपपद्यत इत्यतो न सम्प्रज्ञातस्य संस्का-
रहेतुतेति । ननु प्रज्ञासंस्कारश्चरमोऽसम्प्रज्ञातेनात्यन्तं बाध्यतां निरोधसं
स्कारास्तु कुतः समुच्छिद्यन्तां तदनुच्छेदे च साधिकारत्वमेव चित्तस्येति
मोक्षानुपपत्तिः । किं च प्रलीनानामपि संस्काराणां कदाचिद्योगीश्वरसङ्क-
ल्पादिना प्ररोहोऽस्त्येव पुनरुद्बोधोऽपि सम्भाव्यतेत्याशङ्कामपाकरोति ।
व्युत्थाननिरोधेति । असम्प्रज्ञातापेक्षया समाधिप्रज्ञापि व्युत्थानम् । अतो
व्युत्थानं ज्ञानसामान्यं निरोधसमाधिश्चासम्प्रज्ञातस्तदुभयप्रभवैः सह सं
हितैः कैवल्यभागीयैः कैवल्यहेतुकर्मसंस्कारैर्विशिष्टं चित्तं स्वकीयप्रकृतौ
नित्यायां स्वयमेव प्रलीयते दग्धेन्धनानलवदात्यन्तिकलयं गच्छति परि
णामस्वाभाव्यात् तत्स्वामिपुरुषस्य भोगहेतुर्विसदृशपरिणाम एव हि पुन
र्न भवति तद्धेतोः पुरुषार्थस्याभावादित्यर्थः । अथ वा कैवल्यभागीयैः कैवल्य
पर्यन्तस्थायिभिर्व्युत्थानसंस्कारैः सहेति चित्तविशेषणम् । अनेन सूत्रेण शङ्का
निराकरणमुपपादयति । तस्मादिति । तस्मान्निरोधसंस्कारस्यापि सत्त्वात्
निरोधसंस्कारा इत्यादिरर्थः । ननु भवतु योगद्वयाच्चित्तस्यात्यन्तिकलयस्त
थापि पुरुषार्थः क सिध्यतीत्याकाङ्क्षायामाह यस्मादित्यादि । यस्माच्चित्त
निवृत्तेऽतस्तस्मिन्निवृत्ते सति पुरुषो मुक्त इत्युच्यते तत्र हेतुगर्भविशेषणानि
स्वरूपेत्यादीनि । स्वरूपमात्रप्रतिष्ठः पररूपे प्रतिबिम्बितबुद्ध्यादिभिर्मुक्त
शुद्धस्वत्वसम्बन्धेन पुण्यपापमुक्तः । भोगसाधनत्वस्यैव स्वत्वतया कूट
स्थस्यापि समारोपणाया स्वत्वाभ्युपगमात् । एतादृशमुक्ते साध्यत्वमुपपद
केवलं उपाधियोगाख्यबन्धमुक्त इत्यर्थः । एवंरूपो मोक्ष एव योगस्य
मुख्यफलमित्याशयः । पारमार्थिको तु गर्भादिसम्बन्धो लेपाख्यसंयोगश्च

संबन्धो वा लोके बन्ध इत्युच्यते तन्मुक्तिश्च बुद्धेरेव न कूटस्थस्यासङ्गस्य पुरुषस्येति प्रतिपादयितुं मुक्त इत्युच्यत इत्युक्तं शास्त्रेषु मुक्त इति व्यवहारमात्रं क्रियत इति तस्यार्थः । तदुक्तं साङ्ख्यसूत्रेण 'वाङ्मात्रं न तु तत्त्व चित्तस्थिते' रिति । पुरुषे बन्धादिकं वाङ्मात्रं चित्तस्थ बन्धाद्यवस्थाना दित्यर्थः । पुरुषार्थत्वं च पारमार्थिकमेव दुःखं भुञ्जीयामिति प्रार्थनादिति भावः । साङ्ख्यप्रवचनइति । साङ्ख्यशास्त्रस्यैव प्रकर्षेण वचनं साङ्ख्यप्रवचनं साङ्ख्ये ह्यभ्युपगमवादेनेश्वरं प्रतिषिध्यासंप्रज्ञातयोगनैरपेक्ष्येण च जीवतत्त्वज्ञानादेव मोक्ष उक्तोऽस्मिंस्तु शास्त्रे निरुपद्रवासन्दिग्धैच्छिकमुक्तिनियमाय परमेश्वरविद्या आशुमोक्षहेतुरसंप्रज्ञातयोगश्च प्रदर्शित इति भावः ।

इति श्रीपातञ्जलभाष्यवार्त्तिके श्रीविज्ञानभिक्षुनिर्मिते प्रथमः समाधिपादः ॥

अथ द्वितीयः पादः ॥

ननु प्रथमपादेनैव योगः सोपायः सफलश्चावान्तरभेदैः सह दोक्तः तत्किमपरमवशिष्यते यदर्थं द्वितीयपाद आरभ्यत इत्याकाङ्क्षायामाह । उद्दिष्ट इति । समाहितचित्तस्य योगारूढचित्तस्योत्तमाधिकारिणोऽभ्यासवैराग्यमात्रसाधनेनैव क्रियायोगादिसकलाङ्गानां नैरपेक्ष्येण पूर्वपादे योगः प्रदर्शितः तेषां बहिरङ्गत्वं वक्ष्यति 'त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्य' इतिसूत्रेण तदभावेऽपि भावादिति भाष्येण च । तथा चोक्तमाश्वमेधिके ।

अपेतव्रतकर्मा तु केवलं ब्रह्मणि स्थितः ।
ब्रह्मभूतश्चरन् लोके ब्रह्मचारीति कथ्यते ॥

इति । तथा गारुडेऽपि ।

आसनस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः ।
विलम्बजनकाः सर्वे विस्तराः परिकीर्त्तिताः ॥
शिशुपालः सिद्धिमाप स्मरणाभ्यासगौरवात् ॥

इति । ते चाभ्यासवैराग्ये न सर्वेषां द्रागित्येव भवतः, अतो व्युत्थितचित्तो बहिर्मुखोऽपि योगारुरुक्षुः* क्रमात् केनोपायेन योगयुक्तः स्यादिति

* योगमारुरुक्षुरिति तु युक्तम् । रा० शा० ॥

तमुपायं वक्तुमेतत्सूत्रजातमारभत इत्यर्थः । तद्वदेवमधिकारिभेदेन साधनभेदो गारुडादिष्वप्युक्तः ।

आरुरुक्षुयतीनां च कर्मज्ञाने उदाहृते ।
आरूढयोगवृक्षाणां ज्ञानत्यागौ परौ मतौ ॥

इति ।

त्यागो बाह्यकर्मणाम् । गीतायामपि ।

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥

इति । कारणं योगस्य ॥

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥

योगोपायत्वाद्योगः क्रिया चासौ योगश्चेति विग्रहः तपआदीनि त्रीणि क्रियायोग इत्यर्थः । ईश्वरप्रणिधानरूपो भक्तियोगोऽप्यत्र क्रियायोगमध्य एव प्रवेशितः । अतो 'योगास्त्रयो मया प्रोक्ता भक्तिज्ञानक्रियात्मकाः' इत्यादिस्मृतिषु त्रय एव योगोपायत्वाद्योगा उक्ताः तत्र ज्ञानयोगो धारणाध्यानसमाधिरूपः पूर्वपादे प्रोक्तः विस्तरस्त्वग्रेऽपि भविष्यतीति । यद्यपि यमादयोऽपि क्रियायोगास्तथापि वक्ष्यमाणयमनियमादिषु मध्ये तपआदित्रयं प्रकृष्टतयादौ पृथङ् निर्दिष्टं केवलेनैतेनापि तीव्रतरेण योगी भवतीति सूचयितुमिति बोध्यम् । ननु स्वाध्यायेश्वरप्रणिधाने च तत्त्वज्ञानेश्वरानुग्रहाभ्यां योगोपकारके स्यातां तपस्तु देहेन्द्रियशोषणात्मकं केन द्वारेण योगस्योपकारकं भवतु प्रत्युत चित्तक्षोभकत्वेन योगविरोध्येवेत्याशङ्क्य तपसो द्वारमाह । नातपस्विन इति । अत्र हेतुमाह । अनादीति । अनादिक्लेशकर्मवासनया हेतुना चित्रा नानाविधा अशुद्धिः पापाख्या प्रत्युपस्थापितविषयजाला तया योगविरोधिनी तपो विना न सम्भेदं तनुतामापद्यत इत्यर्थः । इतीति । इत्यतः साधनमध्ये तपसो ग्रहणमित्यर्थः । योगविरोधशङ्कामपाकरोति । तच्चेति । तच्च तपश्चित्तप्रसादाविरोधि मृद्वभ्यासेन योगिना कर्तव्यमिति परमर्षिभिर्मन्यत इत्यर्थः । पवित्राणां

पापक्षयहेतूनाम् । प्रथमपादोक्तप्रणिधानादतिरिक्तमत्र प्रणिधानमाह । सर्वक्रियाणामिति । लौकिकवैदिकसाधारण्येन सर्वकर्मणां परमेश्वरेन्तर्यामिणि अर्पणमित्यर्थः । तदुक्तं गीतायाम् ।

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥

इति । अर्पणं च

कामतोऽकामतो वापि यत्करोमि शुभाशुभम् ।
तत्सर्वं त्वयि सन्यस्तं त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम् ॥

इत्यादिस्मृतिभिर्व्याख्यातमिति । त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहमितिचिन्तनमेव सन्यास इत्यर्थः । अत्र प्रयोक्तृत्वमन्तर्यामिविधयैव न तु श्रुतिद्वारा अशुभकर्मसु श्रुत्यभावादिति । एतदपेक्षयापि प्रकृष्टं द्विविधं कर्मार्पणान्तरं कौर्मे प्रोक्तम् ।

ब्रह्मणा दीयते देयं ब्रह्मणे सम्प्रदीयते ।
ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मार्पणमिदं परम् ॥
नाहं कर्ता सर्वमेतद् ब्रह्मैव कुरुते तथा ।
एतद् ब्रह्मार्पणं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इति । तत्फलेऽपि एतदपि कौर्मे प्रोक्तम् ।

यद्वा फलानां सन्यासं प्रकुर्यात्परमेश्वरे ।
कर्मणामेतदप्याहुर्ब्रह्मार्पणमनुत्तमम् ॥

इति । कर्मफलानामीश्वरो भोक्तेति चिन्तनं कर्मफलसन्यासः । भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरमित्यादिवाक्यात् । तदुक्तम् । 'करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयेत् तदि'ति । यज्ञादीनां ही*न्द्रादिभागापेक्षयान्तर्यामिणो भोग एव मुख्यं फलं 'येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम्'-

* हिशब्दः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

मित्यादिशास्त्रेभ्य इति । नन्वत्र वाक्ये विष्णवाख्यदेवताविशेषस्यैवैतत्पदे घतायजनेन यज्ञेन योक्तं न परमात्मन इति चेन्न । परं हि ब्रह्म कथितं योगयुक्तेन तन्मयेत्यनुगीतावाक्यतः श्रीकृष्णस्य भगवद्गीतायां परमात्मोपदेशस्यैव लाभादिति । यद्यपीश्वरस्य भोगो नित्यः तथापि तत्तद्वृत्त्युत्पत्तियत्न तद्व्यक्तिर्गौणी । यज्ञादिसहकारेणैव फलदातृत्वेनेश्वरप्रीतिरभिव्यक्तिः । नन्वीश्वरप्रणिधानमत्र पूर्वपादोक्तभावनारूपमेव कथं न भवति तत्राह । स हि क्रियायोग इति । स हि स एव फलसन्यासः कर्मयोगश्च क्रियायोगो भवति कर्मयोगत्वात्तज्जपस्तदर्थभावनमिति पूर्वोक्तं च भावनारूपं प्रणिधानं ज्ञानमेव कर्मत्वहेत्वयोरभावादित्यर्थः । उत्तरसूत्रेण सहास्यैव सुहितान्वयैक्यमिति बोध्यम् । तेषां योगद्वारमाह ॥

समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥

उभयार्थत्वे हेतुमाह । स हीति । स्या सम्यक् निष्कामादिरूपेण सेव्यमानः स हि स एव कर्मयोगः । कर्मातिरिक्तविषयेभ्यो निवृत्तिकं लिष्टं च चित्तं करोति ततः क्रमेण सम्प्रज्ञातादिकाग्र्यमन्यत्रापि करोति । अविद्यादिकं च प्रकर्षेणानायासेन तनूकरोति सत्त्वशुद्ध्यादिद्वारेत्यर्थः । एतत्समाधिकारिणश्च समाधियोग्यता क्लेशतनुता च सिद्ध्येवेत्यतः पूर्वपादे तदुभयं योगसाधनतया नोक्तम् । ननु अविद्यादीनां क्लेशानां नाशेनैव सर्वारोच्छेदः प्रतनूकरणेन तु किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाह । प्रतनूकृतानीति । प्रतनूकृताश्च शुष्केन्धनतुल्यान् क्लेशान् क्रियायोगः स्वयमुद्दीपितेन प्रसंख्यानाग्निना विवेकख्यातिवह्निना दग्धबीजकल्पसदृशधर्मिणो प्रसवस्याभावात् संस्काराजनकान् करिष्यति जीवन्मुक्तिदशायामिति शेषः । प्रसंख्यानाग्निज्वालने तनूकरणस्य द्वारं वदन् पूर्वोक्तार्थमुपसंहरति । तेषामिति । अपरामृष्टा अनभिभूता, तया ज्ञानाभिभव एव तनूकरणस्य द्वारमिति । सूक्ष्मेति । सूक्ष्मविषयत्वात् सूक्ष्मा साक्षात्काररूपिणी प्रज्ञा क्रमेण समाप्तकर्तव्या सती असमासप्रज्ञासे प्रतिप्रसवाय प्रलयाय कल्पिष्यते विदेहकैवल्यदशायामिति शेषः । तदेवं क्रियायोगस्य मोक्षसाधनतादिव्याख्या

रूपत्वात्कर्मयोगो ज्ञानादिसाधनतया ज्ञानाद्यङ्गमेव न साक्षान्मोक्षहेतु रिति सिद्धान्त इति । उत्तरसूत्रावताराय पृच्छति । अथेति ॥

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ ३ ॥

पञ्च विपर्यया इति पूरयित्वा सक्षेपत सूत्रार्थमाह । क्लेशा इतीति । इतिशब्दोऽविद्यादिपरामर्शी तथा चाविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा इति पञ्चविपर्यया. क्लेशा इत्यर्थ इति योजना । अत्र कियन्त इतिप्रश्नस्योत्तरं पञ्चेत्यनेन । के तइत्यस्य चोत्तर विपर्यया इत्यनेनाह । पञ्च विपर्यया इति । अत्र पञ्चेत्यर्थादेव लब्ध विपर्यया इति च पूरित विशेषलक्षणस्य च सामान्यलक्षणपूर्वकत्वौचित्यात् विपर्ययशब्दश्चात्र ससारहेतुविपर्ययार्थक अतो न शुक्तिरजतविपर्यये क्लेशलक्षणातिव्याप्ति रागादीना च विपर्ययकार्यतया विपर्ययत्व बोध्यम । एतस्य ससारहेतुविपर्ययस्य लक्षणम दुःखसामान्यहेतुमनेर्विशेषगुणत्वमिति । ननु क्लेशशब्दो दु खवाची किमित्यविद्यादिषु परिभाषित किमर्थं वा तेषामुच्छेदोपेक्षित इत्याकाङ्क्षायामाह । ते स्पन्दमाना इति । ते क्लेशा स्पन्दमाना लब्धवृत्तिका दृष्टा दृष्टद्वारा गुणाना सत्त्वादीनाम् अधिकार कार्यारम्भणसामर्थ्य दृढयन्ति बलवत् कुर्वन्ति तथा गुणाना परिणाम वैषम्यरूपमवस्थापयन्ति निवर्त्तयन्ति ततश्च महदादिरूपकार्यकारणप्रवाहमुन्नमयन्ति प्रवर्त्तयन्ति । यद धर्मैतत्सर्वं कुर्वन्ति तद्दर्शयति । परस्परेति । कर्मविपाक जात्यायुर्भोगं चाभिनिर्हरन्ति निष्पादयन्ति । किं स्वतन्त्रा एव, नेत्याह । परस्परानुग्रहतन्त्रा भूत्वेति अविद्यातो रागो रागाच्चाविद्यात्यैवमादिरूपान्योन्यानुग्राहीना भूत्वेत्यर्थः । अन्योन्यसाहित्येनैव हि क्लेशाना स्थैर्यं भवति येन स्थैर्येण विपाकपरपरा निर्वहतीति भावः । तथा च क्लेशाख्यदु खहेत्वाद विद्यादीना क्लेशपरिभाषा तान्त्रिकी तथा दुःखनिदानतया ऽविद्यादय समुच्छेत्तव्या इति भाव । क्लेशाना स्थूलसूक्ष्माणा सर्वेषामेव ज्ञाननाश्यत्व वक्ष्यमाणमुपपादयितुम अविद्यामूलकत्वमन्यक्लेशानामाह ॥

---

* धीधर्मिति पाठान्तरम ।

अविद्याक्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ४ ॥

निमित्तकारणस्यापि प्रसवभूमित्वं प्राधान्यमात्रेण गौणं व्याख्यास्यति। अत्रेति। अत्र एतेषु क्लेशेषु मध्ये चतुर्भेदानामस्मितादिक्लेशानामित्यादिरर्थः। प्रसुप्तादीनां सर्वेषामेवाविद्यासत्त्वे सत्त्वं तदभावे तदभाव इत्याशयः। तेषां चतुर्विधभेदं विवृणोति। तत्र का प्रसुप्तिरिति। चेतसि शक्तिमात्रेणानागतावस्थयावस्थितानामस्मितादीनां बीजभावोपगमः स्वकार्यजननसामर्थ्यं प्रसुप्तिरित्यर्थः। अस्माद्वाक्यात् कार्यस्यानागतावस्थैव कारणे कार्यशक्तिरिति लब्धं सैव च उपादानकारणतेति भावः। दग्धबीजभावां पञ्चमीमवस्थां व्यावर्त्तयितुं बीजभावोपगम इत्युक्तं दग्धबीजभावानां चास्मितादीनां पुनरप्रसवादविद्या न चेत्तर्मिति सा पञ्चम्यवस्था न तस्येतिभावः। कदाचित्प्रबोधसत्त्वे एव सुप्तिः संभवतीत्यतः प्रबोधमपि दर्शयति। तस्येति। तस्य सुप्तक्लेशस्य स्वस्वविषये संमुखीभावोऽभिव्यक्तिः प्रबोध इत्यर्थः। पञ्चम्यवस्थायामतिव्याप्त्यभावं प्रतिपादयति। प्रसंख्यानेति। प्रसंख्यानवतो विवेकसाक्षात्कारिणो जीवन्मुक्तस्य दग्धक्लेशबीजतया संमुखीभूते सन्निकृष्टेऽपि विषये असौ क्लेशानां संमुखीभावः पुनर्न भवति। तत्र हेतुर्दग्धबीजस्य कुतः प्ररोह इतीति। कारणाभावादित्यर्थः। तत्र तस्य पुनः क्लेशप्ररोहे शास्त्रप्रसिद्धं चरमदेहकत्वं प्रमाणयति। अत इति। पुनः प्ररोहे सति देहान्तरोत्पत्त्या ज्ञानिदेहस्य चरमत्वानुपपत्तिरिति भावः। तथा च स्मर्यते।

बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः।
ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा सम्पद्यते पुनः॥

इति। ज्ञानदग्धैः क्लेशरूपबीजैर्देहाङ्कुरैरात्मा देहो न पुनरुत्पद्यत इत्यर्थः। क्लेशाख्यबीजदाहादित्यर्थः। दग्धबीजभावाया अवस्थाया अपरिगणने बीजमाह। तत्रैवेति। तत्रैव चरमदेह एव दग्धबीजावस्था नान्यत्र पुनर्जन्माभावादित्यर्थः। अतो नास्ति दग्धबीजावस्थायाः प्रसङ्गो नापि तत्प्रसवभूमिरविद्येति भावः। जीवन्मुक्तानां विषयसन्निकर्षेऽपि क्लेशानभिव्यक्तिः

क्लेशसंस्कार एव तदा नास्ति विवेके कैवल्यदृत्येति भ्रम निरस्यति ।
सतामिति । सूक्ष्मरूपेण सतामेव क्लेशाना सदा चरमदेहे बीजभावमंग्य
कायजननसामर्थ्य दग्ध नाशितमित्यादिरर्थ । अन्यादौ दाहादिशक्तेर्याव
द्रव्यभावितादर्शनात् चित्तेन सहैव क्लेशशक्तेरशेषतो नाशसंभवात । सत एव
ते प्रतिप्रसवहेया सूक्ष्मा इतिसूत्रे व्यक्तीभविष्यति । उपसंहरति । इत्यु
क्त प्रसुप्तिर्दग्धबीजानामप्ररोहश्चेति । शिष्यावधानाय क्रमप्राप्त तनुत्वस्य
निर्वचन प्रतिजानीते । तनुत्वमुच्यतइति । प्रतिपक्षेति । क्लेशप्रतिपक्ष
क्रियायोग तस्य भावनमनुष्ठान तेनोपहता क्लेशास्तनवो विवेकख्याति
प्रतिबन्धक्षमा भवन्ति, एतदेव तनुत्वमिति शेष । के चित्तु सम्यग्दर्शन
श्रवणादिरूप परोक्षमविद्याया प्रतिपक्ष एव भेददर्शनमस्मितायाम
हेयानुपादेयताज्ञानरूप माध्यस्थ्य रागद्वेषयो उपकारकाख्यानुबन्धबुद्धि
निवृत्तिरभिनिवेशस्य एतेषा भावनेनानुष्ठानेने पहता इत्यर्थमाहु विच्छि
न्ने व्याचष्टे । तथेति । क्लेश नामन्यसमेनाभिभवादत्यन्तविषयसे
वनाद्वा विच्छिद्यविच्छिद्य तेनतेनात्मना पूर्ववदनुभावेनैव पुन समु
दाचरन्ति आविर्भवन्तीत्यतो विच्छिन्नशब्दवाच्या भवन्तीत्यर्थ । अत्र
वीप्सया विच्छिद्यसमुदाचारयो पौन पुन्य दर्शयता प्रसुप्तात् भेद उक्त
प्रसुप्तिर्हि क्लेशाना व्यञ्जकविलम्बनेनर्द्धिबिजन्मादिबहुकाल व्यापारान
भिव्यक्ति विच्छिन्नता तु स्वल्पप्रतिबन्धत क्लेशप्रवाहस्याल्पकालमन्तरान्त
रानभिव्यक्तिरिति भेद तेनतेनात्मनेत्यनेन च तन्यवस्थातो भेद उक्त
इति । विच्छेदे प्रमाण पृच्छति । कथमिति । उत्तर, रागेति । रागकाले
क्रोधस्यादर्शनात क्रोधस्य विच्छिन्नता सिध्यतीत्यर्थ । तदा क्रोधाभावे च
पुन क्रोधोत्पत्त्यसंभव असत्कार्यानभ्युपगमादिति भाव । एव क्लेशान्तर
पि द्रष्टव्यम रागकाले क्रोधस्य विच्छेदे च विरोधो बीजमित्याह । नहीति ।
कालिकविच्छेद क्लेशानाम उदाहृत्य दैशिकविच्छेदमप्युदाहरति । रागश्चे
ति । विषयान्तरे न नास्ति अपि तु विच्छिन्नावस्थस्तत्रापि अन्यथाऽसदु
त्पादासंभवादित्यर्थ । अतो विषयान्तरे तदा रागेण विच्छिन्न इति भाव ।
तद्वत् लोकव्यवहारेणाप्यवधारयति नैकस्यामिति । सत्र एकस्या स्त्रिया

मित्यर्थः । स हीति । स हि रागस्तदा अन्यत्र प्रसुप्तो वा तनुर्वा विच्छिन्नो वैकल्ये व्यत्यय भवति तत्र विच्छिन्नतामादायाचार्योदाहृत इत्याशयः । उदारतां व्याचष्टे । विषये इति । लब्धवृत्तिर्लब्धस्वाभाविकवृत्तिरित्यर्थः । तेन सनुत्यावृत्तिः । ननु प्रसुप्तविच्छिन्नयोः कथं क्लेशत्वं दु:खजनकत्वादित्याशङ्क्याह । सर्वएवैतइति । क्लेशविषयत्वं क्लेशजननयोग्यत्वं नातिक्रामन्ति उदाराद्यवस्थ वा प्रसुप्तादिरूपस्य धर्मिणो दु:खदत्वादित्यर्थः । नन्वेव सर्वासामेकक्लेशव्यक्तीनां कालभेदेऽप्यानुरूप्ये कथं प्रसुप्तादिरूपेण क्लेशानां विभाग इत्याशङ्कते । कस्तर्हीति । परिहरति । उच्यतइति । प्रसुप्तादिरूपेण चतुर्णां क्लेशानामेकत्वमिति सत्यमेतत् । तथापि अवस्थाभिर्विशिष्टानामेव क्लेशानां विच्छिन्नत्वादिकं विवक्षितं यथैकस्यैव पुरुषस्य बालकुमारवृद्धादिरूपो विभाग इत्यर्थः । उक्तायाः उदारावस्थायाः कारणं प्रदर्शयति हानाय । यथेति । स्वव्यञ्जकेन विषयध्यानेनाञ्जनेनाभिव्यक्त उदारो भवति क्लेश, अतो मुमुक्षुणा प्रतिपक्षभावनावद्विषयसङ्गत्यागोऽपि कार्य इत्याशयः । निमित्तकारणेऽपि नैत्रशब्दो येन गुणेनात्र गौणस्तमाह । सर्वएवेति । ननु रागादीनां ज्ञानत्वाभावात् कथमविद्याविशेषत्वमित्याशयेन पृच्छति । कस्मादिति । उत्तरं, सर्वेष्वेति । सर्वेष्वेव स्वेतरक्लेशेष्वविद्यैव व्यापिका भवति तत्र हेतुर्यदिति विपर्यस्यते । अनुगतेऽनुगता भवन्ति शेषं सुगमं, यथा च वैशेष्यात्तद्वदिति न्यायेनाविद्यानुयोगेऽविद्याभिन्नेषु सर्वक्लेशेष्वविद्याभेदव्यवहारमुपपद्य यथा सुवर्णादिषु पर्यायावान्वितेषु तेनैव विशेष्यास्तेऽभेदत्वमिति भावः । अविद्यैव मूलं दु:खबीजम इत्युक्तमिदानीं पञ्चक्लेशान् पञ्चभिः सूत्रैः क्रमेण लक्षयति ।

अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥ ५ ॥

अनित्यादिचतुष्टये क्रमेण नित्यादिबुद्धिरविद्येत्यर्थः । अविद्याचतुष्टयं क्रमेण व्याचष्टे उदाहरणानि च दर्शयति । अनित्यइति । अनित्यत्वमसत्त्वं कालनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति यावत् । तन्मेव स्वरूपाख्यानं कार्यमिति । नित्यत्वं च सत्त्वम् । तदुक्तं गारुडे ।

अनात्मन्यात्मविज्ञानमसतः सत्स्वरूपता ।
सुखाभावे तथा सौख्यं माया विद्याविनाशिनी ॥

इति । भगवद्गीतायां च ।

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इति । असतः प्रागभावप्रतियोगिनो भावो विनाशित्वं नास्ति सतः स्वसनादिभावस्य अभावो विनाशो नास्तीत्यर्थः । अविनाशि तु तद्विद्धीत्याद्युत्तरवाक्यात् अत्राभावप्रतियोगित्वरूपानित्यत्वमेवासत्त्वमुक्तमिति । इमामेवासति सद्बुद्धिरूपामविद्यामादाय प्रपञ्च आविद्यक इति श्रुतिस्मृतिडिण्डिमः । तथा प्रपञ्चज्ञानस्यासति सदाकारकत्वात् भ्रमत्वमपि शुक्तिरजतादिज्ञानवद्बोध्यमिति उक्ताविद्यायाः प्रपञ्चमेवोदाहरणमाचार्योऽप्याह । ध्रुवेति । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिश्रुत्यापि प्रपञ्चस्येदृशमेवासत्यत्वमुक्तम् । परमबीभत्स इति । कुत्सितेऽपि वच इति यावत् । कायस्याशुचित्वे श्रुतिं प्रमाणयति । उक्तं चेति । स्थानं मूत्राद्युपहतं मातुरुदरं बीजं शुक्रशोणिते उपष्टम्भो मातृभुक्तान्नादिरसः । निस्यन्दो नवद्वारैरोमकूपादिभिश्च क्षरणं, निधनं मरणम् । एवमन्येऽशुद्धिहेतवः स्पष्टाः । तथा स्नानादिभिः शौचाधानेऽपि सदा स्वतोऽशुचित्वमनुमीयत इत्याह । आधेयशौचत्वादिति । ननु भवतु शरीरमशुचि तथापि तत्र शुचिख्यातौ किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामाह । अशुचौ शुचिख्यातिर्दृश्यत इति । नवीनशशाङ्कवदिव कन्या कमनीया मधुनामृतस्य अवयवैरिव निर्मितेव दृश्यते । हेतुः भङ्गुरजा लीला कस्य स्त्रीकायस्य निःश्रेष्टस्य केन चन्द्रकलादिना निर्मलेनाभिसंबन्धः साधर्म्येण । नास्त्येव किंचिदपि साधर्म्यमित्यर्थः । इयमरति । भवतीति । एतेनेति । एतेनाशुचौ शुचिख्यातेर्व्याख्यानेनाऽपुण्ये तत्फलशरीरादौ हिंसादौ वा पुण्यप्रत्ययस्तथानर्थे चार्जनरक्षणादिना दुःखबहुलतया अपुरुषार्थे धनादावर्थप्रत्ययोऽप्यविद्यात्वेन व्याख्यातः । शुच्यशुचिशब्दयोर्योगोत्कृष्टसाधनासाधनमात्रपरत्वं कल्प्यादित्यर्थः । अध्यात्ममप्यविद्या-

दुःखमन्यासामपि संसारहेतूनामविद्यानामुपलक्षकमतो न न्यूनता। तत्रैव दुःख रूपत्वेन तृतीयामविद्यां व्याख्यातुमाह। वक्ष्यमाणसूत्रमुखेन तस्योदाहरणं प्रदर्शयति। तथा दुःख इति। तथेत्यस्य तत्र सुखख्यातिरविद्येत्यनेना न्वयः। वक्ष्यतीति। अर्थं इति शेषः। तत्रेति। उक्तसूत्रे इत्यर्थः। अत्र च दुःखपदेन सर्वं विवेकिन इत्यागामिसूत्रे दुःखसाधनतया दुःखबहुलतया च दुःखस्य वचनात् दुःखसाधने दुःखानिवृत्त्यस्यतात्त्विकसुखसाधनत्वबुद्धि तथा दुःखमधुरे सुखमधुरत्वबुद्धिश्च तृतीया अविद्येति बोध्यम्। अन्यथा केवलदुःखे दुःखभ्रमस्यासिद्धिरिति चतुर्थीमविद्यां व्याचष्टे तथानात्मनीति। उदाहरणं चाहेति। बाह्यस्य देहस्य उपकरणेषु पुत्रादिषु आत्मबुद्धितया विषयभोगावच्छेदकतया अन्तःकरणस्योपकरणे शरीरेऽहम्बुद्धिस्तथा भोग्य तया मात्रात्पुरुषस्योपकरणेऽन्तःकरणेऽहम्बुद्धिरित्यर्थः। इमामेव चतुर्थीमवि द्यामादाय प्रपञ्चोऽविद्याकार्यमित्युच्यते। अत्र कर्त्तव्यताऽभिमानस्येव धर्माधर्मोत्पत्तिद्वाराऽखिलजगद्धेतुत्वात् इति। अत्र पञ्चशिखाचार्यसंवाद माह। तथेति। यथा यथोक्तं तथा। अत्र चतुष्टये अविद्या वर्तते यस्य शिष्येणाख्येतदुक्तमित्यर्थः। व्यक्ताव्यक्तं व्याकृताव्याकृतं स्थूलसूक्ष्मरूपं बुद्धि सत्त्वमात्मतया गृहीत्वा तस्य सत्त्वस्य सम्पत्तिं सत्यसङ्कल्पादिकं शुभवासना पुष्ट्यादिकं चानुनन्दत्यात्मसम्पदं मन्वानस्तथा तस्य विपत्तिम् दुःखाधि घातादिरूपादिकं चानुशोचत्यात्मविपत्तिं मन्वानः एवंविधो यः स सर्वोऽ प्रतिबुद्ध इत्येतदुक्तमित्यन्वयः। ननु शुक्तिरजतादिभ्रमरूपाणामविद्यानां कथ मत्र गणना न कृतेत्याशङ्क्याह। एतेति। एतेऽपि चत्वारि पदानि यस्याः अस्या यस्या इति चतुष्पदा यत्रभूतैषा संसारस्य मूलं भवन्तीत्यर्थः। तथा च मम शक्तितया नान्यासामत्र गणनमिति भावः। ननु मित्रभिन्नोऽ मित्राभावस्य मित्राभिन्नस्य मित्रान्यत्वमप्युक्तममित्राख्यस्य का अर्थः स्यात् न तु विपरीतख्यातिरित्याशङ्क्याह। तस्याश्चेति। तस्याश्चावि द्यायाः मतस्य तस्य वस्तुत्वं विज्ञेयं न तु अभावोऽमित्रगोष्पदादिशब्द वदित्यर्थः। दृष्टान्तं विभजते। यथा नामित्र इति। न मित्राभाव इति। अत्राभावच्छेदेन समानत्वेत्याशयेन। यथा न मित्रमात्रमिति। नापि

मित्रं यस्मादिति व्युत्पत्त्या केवलमित्रमित्यर्थः । किं तु तद्विरुद्धो मित्रविरुद्ध इत्यर्थः । तथा च निरुद्धलक्षणेति भावः । किं तु देश एवेति । विपुलो देशविशेषो गोष्पद इति परिभाषितः । प्रमाणं विद्या । ज्ञानान्तरमिति । एतेनाविद्याशब्दस्य ज्ञानविशेषे रूढत्वावधारणादाधुनिकवेदान्तिनामन्यार्थत्वोपवर्णनं स्वातन्त्र्यमात्रमवधेयम् । क्वचित्कस्तु त्रिगुणात्मकप्रकृतावविद्याशब्दो गौणः । अविद्याधर्मकत्वात् अविद्ययात्मन्यारोपितत्वात् जडत्वाच्च । विद्याविद्याशब्दयोर्ज्ञानाज्ञानवाचित्वेनात्मानात्मवाचित्वादिति । अस्मिंश्च दर्शने साख्यानामिवाविवेको नाविद्याशब्दार्थः किं तु वैशेषिकाणामिव विशिष्टज्ञानमेवेति सूत्रभाष्याभ्यामवगन्तव्यम् । अविद्यानन्तरं तत्कार्यमस्मितां लक्षयति ।

दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता ॥ ६ ॥

दृग् द्रष्टा दृश्यतेऽनेनेति दर्शनं करणं बुद्धिः प्रत्ययादौ फलोपधानं नास्तीति शक्तिग्रहणं तयोरेकात्मतेव स्वरूपतो धर्मतश्चात्यन्तमेकाकारो विपर्ययोऽस्मिताऽहंकार इत्यर्थः । एतदेव शब्दान्तरेणाह । पुरुषेत्यादिना । एकस्वरूपापत्तिरिव एकाकारो यः क्लेश सोऽस्मितोच्यत इत्यन्वयः । अविद्यातश्चास्मितायाश्च भेदो यद्बुद्ध्यादावादौ या सामान्यतोऽहं[1]बुद्धिरियं च भेदाभेदेनाप्युपपद्यते अत्यन्ताभेदाग्रहणात् सैषाविद्या न तु तदुत्तरकालीनः पुरुषे बुद्ध्यादिगुणदोषारोप ईश्वरोऽहमहं भोगीत्यादिरूपः न वा दूरस्थवनस्पत्योरिव तयोरत्यन्तमेकताभ्रम । अस्मिता तु एतदुभयरूपिणीति, भ्रमत्वाविशेषेऽपि कार्यकारणरूपावान्तरविशेषादविद्यास्मितयोर्भेदेनोपन्यास इति । अनयोश्च कार्यकारणभावो लोकानुसारेणावधार्यते, लोके ह्यादौ कलत्रपुत्रभृत्यादिषु आत्मभावो जायते पश्चादेव तु तेषां सुखदुःखादिकमात्मन्यभिमन्यते तथादौ जलादिषु उपाधिषु प्रतिबिम्बादिरूपेण चन्द्राद्यारोपो भवति पश्चादेव तु चन्द्रादिषु तद्गतकम्पमालिन्याद्यारोपो भवतीति । अयं च कार्यकारणभावः पूर्वसूत्रभाष्यस्थेन पञ्चशिखवाक्येनाप्युक्तस्तथा साख्यकारिकायामपि पाठक्रमेणोक्तः ।

१ अहंबुद्धिरस्य च भेदेनाप्युपपद्यतइति पाठान्तरं पुस्तकान्तरे । परंतु 'इयं च भेदाभेदेन' इत्यादियुक्ततरं पाठान्तरम् ।

तादृशाशीर्दर्शनात् । धन मे मा नश्यतु सदैव भूयादिति । अत एव तया-शिषा पूर्वजन्मनि मरणदुःखानुभवस्तत्कारणतया प्रतीयते अनुमीयत इत्यर्थः । एतेन जीवस्यानादित्वमपि प्रसङ्गात्साधितं, जन्म तु कूटस्थ-चिन्मात्रस्य तैस्तैर्देहेन्द्रियबुद्धिवेदनादिभिराद्यः सम्बन्ध इति । यत्तु न जायते न म्रियतइत्यादिवाक्यं तदात्मन उत्पत्तिविनाशावेतद्देहादेरिव प्रति-षेधतीति बोध्यम् । ननु इह जन्मन्येवानुमानादिना मरणदुःखानुभवेनाभि-निवेशस्य भय भवतु किमर्थं पूर्वजन्मानुभवः कल्प्यतइत्याशङ्कामपाक-रोति । स चायमिति । स चायमुक्ताशीरूपोऽभिनिवेशः स्वरसवाही स्वाभा-विकोऽत्यन्तमूढस्य कृमेरपि मरणदुःखप्रत्ययादिभिरसम्भाव्यो मरणत्रास उच्छे-ददृष्ट्यात्मक उच्छेददृष्टिकार्यः पूर्वजन्मानुभूतं मरणदुःखमनुमापयति । पूर्वजन्मनि मरणदुःखानुभवमनुमापयति । यदनुभवोत्थेन मरणत्रासेन ज-नितया वासनयेह जन्ममरणत्रासो भवतीति शेषः । मरणभयस्य द्वेषरूपस्यापि संस्कारजनकत्वं निरोधप्रयोगतया कल्प्यतइति । अभिनिवेशसंस्कारश्च च व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थं व्याचष्टे । यथा चेत्यादिना रूढइत्यन्तेन । विज्ञा-तेति । विज्ञातं सम्प्रज्ञातयोगेन साक्षात्कृतं प्रपञ्चस्य पूर्वोक्तापरान्तरूपा-द्यन्तौ येन स तथा तस्य तत्त्वज्ञस्येत्यर्थः । कुशलाकुशलयोरिति वक्ष्य-माणत्वाद् इति । एतेनाद्यन्तयोरवशिष्यमाणमेव वस्तु प्रपञ्चस्य तत्त्वं तच्च परं ब्रह्म विकारास्तु मध्ये वाचारम्भणमात्रमित्यस्माकमपि सिद्धान्त इति सिद्धम् । तथा चोक्तं मोक्षधर्मेऽपि ।

अन्तेषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे ।
अन्तप्राप्तिं सुखामाहुर्दुःखमन्तरमेतयोः ॥

इति । सुखामाहुरित्यार्षम् । सुखमाहुरिति पाठस्तु साधुः । ननु तत्त्वज्ञस्याविद्यास्मितादिभावात्कथं यथोक्ताशीरित्याशयेनाशङ्कते । कस्मा-दिति । संस्कारमात्रजन्यत्वेन परिहरति । समाना हीति । इयं वासना एतदा-शीर्हेतुवासनेत्यर्थः । इयं च बलवत्तरा वासना चिरेण सह नश्यतएव ज्ञानेन न इत्यन्तइत्येतद् अविद्यादिसंस्कारेभ्यो विशेषः । ननु कुशलस्यास्मक्रिय-त्वनिश्चयात्कथं मानभूवं भूयासमित्याशीः स्यात् सिद्धत्वज्ञानस्य प्रसिद्ध

स्यकल्प्यादिति चेन्न । निरोधदर्शने सत्यपीश्वरेच्छादृष्टफलत्वेन तादृश संस्कारस्य वृत्तिजनकत्वात् । एतेन यदाधुनिकवेदान्तिब्रुवा आहुरात्मा सुखस्वरूप निरुपधिप्रियत्वाच्चेच्छाविषयत्वात् आत्मसुखवदित्यनुमानेनात्मनः सुखरूपता सिध्यतीति, तदप्यपास्तम् । पूर्वपूर्वजन्मसु यस्यासौ ज्ञातस्तेन तदा ज्ञातायामस्तद्वासनातो निरुपधीच्छासम्भवात् । अन्यथाप्यात्मत्वेनैव प्रियत्वकल्पनौचित्याच्चेति । क्रियायोगः क्लेशतनूकरणार्थ इत्युक्तं तत्र क्लेशतनूकरणस्य फलं वक्तुमाह ।

ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥

प्रसवाद्विरुद्धः प्रतिप्रसवः प्रलयः । तथा च प्रतिप्रसवेन चित्तस्य प्रलयेन सूक्ष्मा दग्धबीजभावाः क्लेशा हेया इत्यर्थः । तदेव भाष्यकार आह । ते पञ्चेति । पञ्चमध्ये अभिनिवेशो मरणातिरिक्त एव योगिनो दग्धबीजकल्पो भवतीत्युक्तमेव । ननु तनूकरणं दग्धबीजभावः प्रलयश्चेत्येष क्रमः । अतो दग्धबीजभावप्रतिपादकमुत्तरसूत्रमेवादावुचितमिति चेन्न । मुख्यफलतया प्रलयस्यादौ निर्वचनात् तत्र द्वाराकाङ्क्षायां च दग्धबीजभावस्य पश्चाद्वक्ष्यमाणत्वादिति । ननु क्लेशतद्वासनयोर्ध्यानप्रसंख्यानेनैव नाशोऽस्तु किमर्थं तत्र चित्तनाशोऽपेक्ष्यत इति चेन्न । ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैरित्यादिवाक्यप्रामाण्येन ज्ञानाग्निदाहस्यैव सिद्धेर्न तु नाशस्य । युक्तिश्चात्र प्रागेवोक्ता कारणेषु कार्यशक्तेर्यावद्द्रव्यभावित्वदर्शनमिति । तथा च योगाग्निना व्युत्थानसंस्कारदाहवज्ज्ञानाग्निनापि क्लेशसंस्कारयोर्दाह एव भवति न तु नाशः । नन्वेवमपि क्लेशसंस्कारदाहेनैव संसारात्यन्तोच्छेदसम्भवे संस्कारसहितचित्तनाशः किमिति मोक्षायापेक्ष्यत इति चेन्नैवम् । योगिसङ्कल्पेन दृष्टबीजादिवत् दग्धबीजशक्तिकादपि कदाचित्पुनरङ्कुरोत्पत्त्यापत्तेरिति । तनूकरणस्य द्वारं दग्धबीजभावं प्रतिपादयन् सूत्रं पूरयित्वा पठति । स्थितानामिति । तद्वृत्तय इति । समासान्तर्गततच्छब्दस्यार्थे क्लेशे सहान्वयः । स्थितानामित्यस्य विवरणं बीजभावोपगतानामिति । एतच्च सूत्रेण [illegible] व्याख्यास्यामः ।

ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥

क्लेशानामिति । स्थितानां बीजभावोपगतानां क्लेशानां या वृत्तयः स्थूला अभिव्यक्तावस्थाः ताः प्रथमं क्रियायोगेनाल्पीकृताः सत्यः प्रसंख्यानेन समाधिप्रज्ञारूपेण ध्यानेन ध्यानकार्येण हातव्याः प्रतिबद्धोत्पत्तिकाः कर्त्तव्याः यावत्सूक्ष्मीकृताः, अस्यैव विवरणं यावद्दग्धबीजकल्पा भवन्तीत्यर्थः । ततश्च प्रतिप्रसवहेया इति पूर्वसूत्रेणैवोक्तमिति । तनूकरणादिषु त्रिषु सुकरत्वदुष्करत्वरूपं विशेषं दृष्टान्तेनाह । यथा वस्त्राणामिति । निर्धूयते वाताहत्या निराक्रियते । यत्नेन पाषाणप्रहारादिना, उपायेन क्षारसंयोगादिना । अत्रेदं दृष्टान्ते साधनत्रयं दार्ष्टान्तिकेऽपि साधनत्रित्वाभिप्रायेणोक्तम् । स्वल्पेति । स्वल्पः क्रियायोगः प्रतिपक्षस्तनुता हेतुर्यासां स्थूलानामतनूकृतानां तास्तथा महान्नतिदुष्करः प्रसंख्यानाग्निरसंप्रज्ञातयोगसाध्यचित्तनाशश्च प्रतिपक्षौ दाहकनाशकौ यासामिति महाप्रतिपक्षा इत्यर्थः । अनेन सूत्रेण जीवन्मुक्तानां वृत्तिरूपोऽप्यविद्यालेशस्तिष्ठति इत्यभ्युपगम आधुनिकानां वेदान्तिब्रुवाणामपि सिद्धान्त इति निर्णेयम् । तथा सति स्थूलानामपि प्रतिप्रसवहेयत्वापत्तेरिति । इदानीं क्लेशाः किमर्थं हेया इत्याकाङ्क्षायां क्लेशानां परंपरया दुःखनिदानत्वं सूत्रत्रयेण वक्तव्यं तत्रादौ क्लेशानां दुःखोत्पादने साक्षाद्द्वारमाह ।

क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥

दृष्टादृष्टजन्मनी वर्त्तमानभविष्यती वेदनं भोगः कर्माशयो धर्माधर्मौ तौ च दृष्टजन्मभोग्यौ वा अदृष्टजन्मभोग्यौ वा उभयथैव क्लेशमूलकौ । क्लेशे सत्येव भवत इत्यर्थः । 'यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वापि स इमान् लोकान्न हन्ति न निबध्यते' इत्यादिवाक्यशतेभ्य इति भावः । यथा वाधिकारिविशेषतया क्लेशानां धर्मादिजनकत्वं शौचादिवत् एवं तत्तत्कर्मादिषु रागादिरूपैः प्रवर्त्तनाद्धर्मोत्पत्तेरपि बोध्यम् । क्लेशमूलकत्वं विवृणोति । तचेति । तत्र चित्ते लोभादिरूपदोषत्रयसत्त्व एव पुण्यपापरूपौ कर्माशयौ भवत इत्यर्थे । रागद्वेषमोहाख्यानां च दोषाणामदृ-

ष्टनियामकत्वं कौर्मे दर्शितम्। 'रागद्वेषादयो दोषाः सर्वे भ्रान्तिनिबन्धनाः। कार्यो ह्यस्य भवेद्दोषः पुण्यापुण्यमिति श्रुतिः। तद्दशादेव सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भव'इति। दृष्टजन्मवेदनीयमुदाहरति। तत्र तीव्रेति। सद्य इति। इह जन्मनीत्यर्थः। परिपच्यते कालेन परमेश्वरेण वा फलोपहितीक्रियते। श्रदृष्टजन्मवेदनीयं पुण्यमुदाहृत्य दृष्टजन्मवेदनीयं पापमुदाहरति। तथेति। य इत्यनुषज्यते। यथाक्रममुक्तयोः पुण्यपापयोर्दृष्टान्तावाह। यथा नन्दीश्वर इति। श्रदृष्टजन्मवेदनीयं च कर्म प्रसिद्धत्वान्नोदाहृतम्। प्रसङ्गतो व्यतिरेकावप्युदाहरति। तत्र नारकाणामिति। नारकिपुरुषाणां धर्मावनुत्पत्तेः। ननु स्वर्गिणामपि कर्म नोत्पद्यतइति कथ नारकिवचनमात्रमिति चेत् न। स्वर्गिणां भारतवर्षमागत्य लीलामानुषविग्रहेण प्रयागादौ कर्मानुष्ठानस्य तत्फलस्य च श्रवणादिति। शेषं सुगमम्। न केवलं कर्माशयेष्वेव क्लेशाः कारणमपि तु तत्फलेष्वपि अतस्तान्यपि दुःखोत्पादने क्लेशानां साक्षात्परम्परया द्वाराणीत्याह।

सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ १३ ॥

क्लेशरूपे कर्माशयस्य मूले सत्येव कर्माशयस्य विपाकः फलं भवति क्लेशाश्च वासनारूपा एव जन्मादिविपाककारणम्। विपाकस्य स्वरूपमाह। जात्यायुर्भोगा इति। जातिर्जन्म आयुर्जीवनकालः भोगः सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कार एवात्र भोगः, ते ह्लादपरिवृत्तिरित्यर्थः। न तु सुखादिसाक्षात्कार एवात्र भोगः, ते ह्लादपरितापफला इत्युत्तरसूत्रे तस्य विपाकजन्यतावचनात् इति। स्यादेतत्। क्लेशानां कर्मसहकारित्वे प्रमाणं नास्ति। ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुनेत्यादिवाक्येभ्यो हि ज्ञानस्य क्लेशक्षयहेतुत्ववत् कर्मक्षयहेतुत्वमपि सिद्धम्। अतः क्लेशाभावकाले कर्माभावस्यावश्यकत्वात्तत एव विपाकाभावः स्यादिति। अत्रोच्यते। विविधयोनिहेतुशुभाशुभकर्मसु सत्सु यत्र रागादिरन्तकाले उद्बुद्धस्तिष्ठति मरणोत्तरं तामेव योनिं जीवः प्राप्नोति नेतरामित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां कर्मवद्रागादिदोषोऽपि विपाकहेतुः। तथा च श्रुतिः "तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषिक्तमस्ये"ति। "तं विद्याकर्म-

गो समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति च। तथा गीतापि। 'पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान्। कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मस्वि'ति। न्यायसूत्रं च। 'वीतरागजन्मादर्शनात्'। नरकादिष्वपि रागाद्यनुसारेणैव विपाको भवति। निषिद्धस्त्र्यादिसक्तानामेव तप्तलोहमयनारीसमालिङ्गनादिफलश्रवणात्, अतः क्लेशोऽपि स्वातन्त्र्येण विपाकारम्भे हेतुः, ज्ञानोत्तरं चारब्धविपाकः समाप्यत एव न त्वारभ्यत इति न तत्र क्लेशापेक्षेति। अपि चात्रैव सूत्रे भाष्यकृता कर्माशयस्यापि प्रसङ्ख्यानदग्धबीजभावस्य वक्ष्यतया कर्माशयस्य दाह एव ज्ञानेन क्रियते न तु नाश इत्यवधार्यते। स च क्लेशाख्यसहकार्युच्छेद एव। ज्ञानस्य हि व्यापारद्वयं क्लेशाख्यहेतूच्छेदेन कर्मानुत्पादः प्राचीनकर्मणां दाहश्च न तु कर्मनाशः प्रारब्धकर्मणोऽपि नाशप्रसङ्गात्। न च प्रारब्धातिरिक्तकर्मत्वेन ज्ञाननाश्यता कल्प्येति वाच्यम्। लाघवेन क्लेशस्यैव विपाकारम्भहेतुत्वकल्पनौचित्यात्। प्रारब्धफलकस्य कर्मणो बीजशक्तिनाशेऽपि फलं समाप्यत एव बीजदाहेऽप्युत्पन्नाङ्कुरवदिति। अत एव ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः। योगाग्निदग्धकर्मचयोऽचिरादिति गीताविष्णुपुराणयोर्ज्ञानयोगाभ्यां कर्मणो दाह एव श्रूयते न तु नाश इति। तदेकवाक्यतया च क्षीयन्ते चास्य कर्माणीत्यादिश्रुत्यन्तरेष्वपि दाहपरत्वमेव। तथा तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशाविति ब्रह्मसूत्रेऽपि विनाशशब्दो निष्फलतार्थक एव मन्तव्यः। कर्माशयनाशस्तु ज्ञानशमनानाशवत् चित्तनाशादेव भवति धर्मिनाशस्य धर्मनाशहेतुतायाः सामान्यत एव क्लृप्तत्वादिति। सम्यग्ज्ञानेन क्लेशाख्यहेतुदाहात् कर्मानुत्पादवत् प्राचीनकर्मविपाकानारम्भोऽपि भवति क्लेशाख्यदृष्टसहकार्यभावात्। अतो ज्ञानान् क्लेशाख्यसहकार्युच्छेद एव कर्मदाह इति सर्वं सुस्थम्। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य भाष्यकारः सूत्रमिदं व्याचष्टे। सत्सु क्लेशेष्विति। विपाकारम्भीति। आरम्भशब्दाज्जीवन्मुक्तस्यारब्धविपाकेषु न क्लेशाः कारणमित्युक्तस्य ह्यारब्ध एव विपाकः कर्मणा समाप्यत इति। एतेन जीवन्मुक्तस्य भोगार्थमविद्यालेशकल्पनमज्ञानामुपेक्षणीयम्। आरब्धविपाकक्लेशानामहेतुत्वा-

द्विति । क्लेशानां कर्माशयसहकारित्वं ज्ञानदग्धकर्माशयस्यैव विपाकारम्भहेतुत्वं च दृष्टान्तेन प्रतिपादयति । यथा तुषेति । क्लेशावनद्ध इति । प्रभावाद्दग्धबीजभाव इत्यपि बोध्यम् । दृष्टान्तानुसारात् न प्रसंख्यानदग्धबीजभावो वेत्युक्तत्वाच्च । नापनीतक्लेश इति । अविपाकयोग्यक्लेशशून्य इत्यर्थः । अतो न प्रसंख्यानदग्धबीजभावो वेत्यस्य क्लेशसामान्याभावकालीनः कर्माशयो दृष्टान्तोदाहरणमिति । जात्यायुर्भोगा इति व्याचष्टे । स च विपाक इति । कर्मणो जन्मकारणत्वे कं चन विशेषमवधारयितुमाह । तत्रेदं विचार्यतइति । तत्र जन्मलक्षणविपाके, अस्य च विचारस्य प्रयोजनं स्वयमेव वक्ष्यति । तत्र चत्वारो विकल्पाः कर्मैकत्वपक्षं ध्रुवं कृत्वा जन्मैकत्वानेकत्वरूपं प्रथमं विकल्पद्वयं कर्मानेकत्वं च ध्रुवं कृत्वा जन्मानेकत्वैकत्वरूपमपरं विकल्पद्वयमिति । आतिपततीति । फलदानार्थमुत्पादयतीत्यर्थः । किमनेकमिति । अनेकं कर्म मिलित्वा अनेकं जन्म करोतीत्यर्थः । आद्यविकल्पे तु न मिलनमुक्तमिति ततो विशेषः । तत्राद्यं विकल्पमपाकरोति । न तावदेकमिति । एकमिति । कस्मादिति । उत्तरम् । अनादीति । प्रचितस्य संचितस्य अवशिष्टस्य अभुक्तस्य । अविशिष्टस्येतिपाठे अन्योन्यमभुक्तत्वेनाविशिष्टस्येत्यर्थः । साम्प्रतिकस्यैहिकस्य, फलक्रमानियमादनाश्वास इति यथोक्तानामनन्तकर्मणां मध्ये किं कर्म प्रथमं फलं दास्यति किं वा पश्चादितिफलक्रमे नियमो नास्ति अतो लोकानां पुण्यानुष्ठाने फलानाश्वासः स्यात् । भाव्यनन्तकालमध्ये भाविपापादिनानुष्ठीयमानकर्मणो विनाशसंभवात् झटिति भोगकामनयेव कर्मानुष्ठानान्नेत्यर्थः । द्वितीयं विकल्पं निराकरोति । न चैकमिति । अनेकजन्मसु किंचित्कृत्वा फलदानायानेकजन्मनः कारणमेकैकं कर्मेत्यपि न भवतीत्यर्थः । अत्र हेतुं पृच्छति । कस्मादिति । उत्तरम्, अनेकेष्विति । अनेकेषु जन्मसु क्रियमाणं कर्मैकैकं प्रत्येकमेवानेकस्यानेकजन्मनः कारणम् अतोऽवशिष्टस्य तदितरस्य तद्विरुद्धफलस्य कर्मण इति यावदिति । तृतीयं विकल्पं निराकरोति । न चानेकं कर्मेति । पृच्छति । कस्मादिति । उत्तरम्, तदनेकमिति । तथा चेति ।

प्रथमपक्षोक्तदोषस्यानाश्वासस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः । तदेवं पक्षत्रये दूषिते चतुर्थपक्षं सिद्धान्तयति । तस्मादिति । तस्माज्जन्मारभ्यामरणपर्यन्तकाले विहितनिषिद्धैर्यो धर्माधर्मसमूहो गुणप्रधानभावापन्न उत्पादितः स मरणकालप्रारब्धकर्मभोगसमाप्त्या लब्धावसरः सर्वैकप्रयत्नेन मिलित्वा स्वफलदानार्थं मरणं प्रसाध्य सम्मूर्च्छितः प्रघट्टकेन एकमेव जन्म गुणप्रधानभावापन्नं स्वफलयोग्यं करोति नानेकमित्यर्थः । मरणं च लिङ्गदेहस्य स्थूलदेहादुत्क्रमणं न तु नाशो गमनश्रुतेः, नाशस्य भोगाहेतुतया कर्मजन्यत्वस्वाभाविकत्वयोर्भाष्ये वक्ष्यमाणत्वाच्च । ननु केवलजन्मना किं प्रयोजनं तत्राह । तच्च जन्मेति । आयुषोऽपि न स्यात् पुरुषार्थत्वमत आह । तस्मिन्नायुषीति । प्रसाविति । जन्महेतुरित्यर्थः । अन्यो हि द्वैकमात्रविपाको भवतीति वक्ष्यति । औत्सर्गिकमुपसंहरति । अत इति । एको भवोऽस्मिन्कार्यतयास्तीति एकभविकः कर्माशयसमूहः । पूर्वोपार्जित इत्यर्थः । ऐकभविक इति पाठे त्वेकभविकं कर्म तज्जन्मादृष्टं चैकभविकमित्यर्थः । नन्वेवं स्वर्गिनारकिणां कथं पुनर्जन्मादि स्यात् स्वर्गादिशरीरे धर्माद्यनुत्पत्तेः प्राचीनसर्वकर्मणां च तत्रैव समापनादिति । चेत्, न । स्वर्गादिजनककर्मणामेव ब्राह्मणश्वखरादियोनिलाभपर्यन्तफलप्रदत्वात् शास्त्रानुक्तकालविशेषस्यैव फलस्यैकभविकत्वनियमादिति । त्रिविपाकं कर्मोक्त्वा एकद्विविपाके कर्मणी आह । दृष्टजन्मेति । नन्दीश्वरवन्नहुषवच्चेति दृष्टान्तद्वयं पूर्वोपन्यासक्रमेणोक्तम् अत्र तु व्युत्क्रमेण योजनीयं प्रतिज्ञाक्रमेणोदाहरणोक्तित्वात् । नन्दीश्वरस्य ह्यल्पत्वादायुर्मनुष्यजन्मनः पुण्यविशेषेणायुर्भोगरूपं विपाकद्वयं देवत्वमप्राप्यैव नहुषस्य चेन्द्रत्वप्रापककर्मणैव दीर्घायुष्यस्य लाभात् पापविशेषेण केवलं सर्पभोगरूप एक एव विपाक उत्पन्न इति । तत्र च नन्दीश्वरनहुषयोर्मनुष्यशरीरस्यैव वार्द्धकादिवद्देवसर्परूपपरिणामान्तरात् न जन्मान्तरमपूर्वदेहानुत्पादादिति । नन्वेवं कर्माशयवत् ज्ञानवासनाप्येकभविक्येव स्यात् तथा च तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वादित्याग्रिमसूत्रं वासनानामनादित्ववचनं नोपपद्येतेत्याशङ्कां परिहरति । क्लेशकर्मेति । क्लेशकर्मभ्यो-

विपाकस्य योऽनुभवस्तज्जनितवृत्तिनिवहो ज्ञानरूपस्तैर्निर्मापिताभिर्ज्ञानरूपवासनाभिरनादिकालेषु संमूर्च्छितमुपचितं पुष्टमिति यावत् । अत एव विविधरूपाभिस्ताभिः पटवत् सर्वतश्चित्रितमिव चित्तं ग्रन्थिभिरायतं मत्स्यजालमिव वर्त्तते इत्यत एता वासना अनेकभवपूर्विकाः स्वीक्रियन्ते अन्यथा मनुष्ययोन्यनन्तरं देवतिर्यग्योनिभोगानुपपत्तेः मनुष्यजन्मनि तद्वासनानुपपत्तेः । एवं भवशासनानां च मनुष्यजन्मनैव तयादित्यर्थः । अत्र वासनानां जीवमत्स्यबन्धकचित्तजालग्रथितत्वेन रूपणात् । भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशया इत्यादिश्रुतावपि हृदयग्रन्थिर्वासनैव न स्वाधुनिककल्पिताहङ्कारादिरिति सिद्धम् । कर्माशयाद्धर्माधर्मरूपात्संस्काराद्वासनानां वैलक्षण्यमाह । ये संस्कारा इति । ताश्वानादिकालीना इत्युपसंहारः । औत्सर्गिकमेकभविकत्वं क्व चिदपवदितुं भूमिकां रचयति । यस्त्वसाविति । नियतः स्वाभाविको विघ्नशून्यः तादृशो विपाको यस्य स तथा । स चायमन्योन्यवेदः कर्मान्तरानभिभूतस्व कर्माशयस्तद्विपरीतस्त्वानियतविपाक इत्यर्थः । अयं चार्थो ऽनियतविपाकस्त्रैविध्यभाष्ये व्यक्तीभविष्यति । तत्रादृष्टजन्मवेदनीयस्य नियतविपाकस्यैवायं नियम इति । एकभविकत्वनियम इत्यर्थः । न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य चेति, सुगमम् । दृष्टजन्मवेदनीयस्य भवाहेतुत्वेनैकभविकत्वाभावः स्पष्ट एवेत्यतो ऽनियतविपाकस्यैवैकभविकत्वनियमाभावे हेतुं पृच्छति । कस्मादिति । उत्तरं, यो ह्यदृष्टेति । दृष्टजन्मवेदनीयस्यैकभविकत्वशङ्का नास्तीत्याशयेनैवाह । दृष्टजन्मवेदनीयस्येति । स्वरूपाख्यानमात्रं न तु दृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकत्वं नास्तीत्यादिः कश्चिदाशयः सम्भवति प्रयोजनाभावात् । यो हि अदृष्टजन्मवेदनीयो नियतविपाकभिन्नः स त्रिविध इत्यर्थः । यथाश्रुते वक्ष्यमाणस्याविपक्वनष्टस्य संग्रहानुपपत्तेः । तिसृष्वेकां गतिमाह । कृतस्येति । अपरिपक्वस्याद्दृष्टफलकस्य विनाश इत्यर्थः । तथा च तस्य नास्त्येकभविकत्वमित्याशयः । द्वितीयामाह । प्रधानेति । प्रधानकर्मणा यागादिना सहैव तदङ्गानां पशुहिंसादीनां स्वफलदानाय च फलप्राप्तिः प्रधानकर्मण्युपगमनं,

यथा धान्यबीजैः सहोत्पन्नानां तृणबीजानां तैः सहैव कुसूलमध्यस्थायि-
तानां धान्यबीजेन सहैव वपनप्राप्तिः न स्वातन्त्र्येण तद्वत् परोपसर्जनतया
कुण्ठितत्वात् न स्वातन्त्र्येण फलदानमिति । तथा च प्रधानकर्मातिशयस्य
यदा बलवत्तरधर्मान्तरेणाभिभवस्तदा तदुपसर्जनस्यापि नैकभविकत्वमि-
त्याशयः । तृतीयां गतिमाह । नियतविपाकेति । तत्र प्रधानं नाङ्गि
किं तु बलवत्तरम् । नियतविपाकेन प्रधानकर्मणा स्वविरुद्धफलदेनाभिभूतस्य
प्रतिबद्धस्य चिरमवस्थानं द्वित्रिचतुरादिजन्मसु प्रसुप्ततयावस्थानमित्यर्थः ।
तथा च तस्य नैकभविकत्वमित्याशयः । एतास्तिस्रो गतीरुदाहरति । तत्र कृत
स्येति । शुक्लः कर्माशयः धर्मः कृष्णश्चाधर्मः तयोराद्येनोत्तरस्य नाशो
गतिमुदाहरति । यत्रेदमिति । पुण्यपापरूपे द्वे कर्मणी पुरुषेण वेदितव्ये
अवधारयितव्ये । द्वे द्वे इति वीप्सा पुरुषभेदात् कर्मभेदमभिप्रेत्योक्ता । एतत्
पुण्यकृतः पुण्यनिमित्तं एको मुख्यो राशिः समूहस्य समूहिकार्यत्वात्
पापकस्य पापराशिमपहन्ति चोरस्य निहन्तीतिवत् कर्मणि षष्ठी तस्मा-
त्सुकृतानि कर्माणि कर्तुमिच्छस्व तत्र कर्म इह लोक एव ते तुभ्यं
कवयो वेदयन्ते प्रतिपादयन्ते न तु लोकान्तर इति श्रुत्यर्थः । इच्छस्वेति
छान्दसत्वादात्मनेपदम् । द्वितीयां गतिमुदाहरति । प्रधानेति । यत्र यस्मि-
न्विषये पञ्चशिखाचार्यैरिदं वक्ष्यमाणमुक्तं तदेव प्रधानकर्मण्यावापं गम-
नमित्यन्वयः । स्यात्स्वल्पसङ्कर इत्यादिवाक्यस्यायमर्थः । हिंसादिजन्यपापेन
यागाद्यपूर्वस्य स्वल्प एव सङ्करः स्यात्सोऽपि सपरिहारः स्वल्पेनैव प्राय-
श्चित्तेन परिहर्तुं शक्यते यदि च प्रमादतः प्रायश्चित्तं न क्रियते सप्रत्य-
वमर्षः । बहुसुखमध्ये स्वल्पदुःखस्य मर्षणयोग्य भोजनान्तरीयकदुःखवत् ।
अतः कुशलस्य कर्मणोऽपकर्षाय ह्रेयत्वाय नालं न पर्याप्तम् । कस्मादिति ।
शेषं करिष्यतीत्यन्तं पञ्चशिखवाक्यं सुगमम् । तृतीयां गतिमुदाहरति ।
नियतेति । उत्कटत्वरूपं बलवत्त्वमेव प्रधानत्वम् । तस्यैव कर्मविशेषस्य
चिरमवस्थाने सति पूर्वोक्तसर्वकर्मणामेकदैव प्रायणादभिव्यक्तिः कथमुप
पद्यत इत्याशयेन शङ्कते । कथमिति । सिद्धान्तमाह । अदृष्टेति ।
कर्मणः कर्मसामान्यस्य समानमेकम् । न त्वदृष्टेति । अदृष्टजन्मवेदनीय

स्येति प्रसङ्गादुक्तम् । अत्रानियतविपाकस्य वेति वाशब्दः क्व चित्स्थिति स वाशब्दोऽप्यर्थे । गतित्रयमुपसंहरति । यस्त्विति । उपासीत प्रतीक्षेत विपाकं विपाकारम्भकं स्वाविरुद्धकर्मान्तरमिति शेषः । उपासनस्यावधिमाह । यावदिति । अस्य समानभविरुद्धकर्माभिव्यक्तौ निमित्तं यावच्चेत स्फलोन्मुखीकरोतीत्यर्थः । 'यदप्यज्जन्मकृतं पापं मया सप्तसु जन्मसु । तन्मे रोगं च शोकं च माकरोहतिसप्तमी त्यादिव्याख्यानि । तथा कर्मगतदुर्विज्ञानत्ववचनानि चैतादृशकर्मविषयाण्येवेत्याह । तद्विपाकस्येति । अभिभूतकर्मविपाकस्यैव कुत्र कदा केन निमित्तविशेषेण भविष्यतीत्यवधारयितुमशक्यत्वादियमभिभूतकर्मगतिश्चित्रा अद्भुतरूपा दुर्विज्ञाना चेत्यर्थः । नन्वेवमेकभविकत्वं हतमित्याशङ्क्याह । न त्वौत्सर्गस्येति । निवृत्तिः सतिरित्यर्थः । क्व चिदपवादेऽप्येकभविकत्वमौत्सर्गिकमेवानुमन्यामहेऽस्माभिरित्यर्थः । न चैवमप्यपवादाशङ्कयाऽनाश्वासमतादवस्थ्यम् । अपवादस्य स्थानुष्ठानमात्रनिमित्तकतया तद्वित्वैव शक्यपरिहारत्वादिति । यच्चाधुनिकैरेकादिभिरेकभविकमतं व्यभिचारेण दूषितं तदज्ञानादेव औत्सर्गिकमात्रस्य भाष्यकृतोक्तत्वादिति सर्वं सुस्थम् । इदानीमुक्ताभ्यां कर्मतद्विपाकाभ्यां क्लेशानां मुख्यफलमाह ।

ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥

ते विपाकाः सर्व एव समुच्चितसुखदुःखफलकाः समुच्चितपुण्यपापहेतुकत्वादित्यर्थः । अत्र सुखावच्छेदेन पुण्यहेतुका दुःखावच्छेदेन पापहेतुका इति विभज्य प्रतिपादयति । ते जन्मायुरित्यादिना । सुखदुःखयोरेव फलत्वं भोग्यतयेति प्रागेव व्याख्यातं विपाकान्तर्गतभोगश्च शब्दाद्याकारवृत्तिरेवेति तस्यापि सुखदुःखहेतुत्वमुपपन्नम् । तदेवमनेकसूत्रैः प्रोक्तमविद्याया दुःखनिदानत्वं न्यायाचार्यैरेकसूत्रेणैवोक्तं, दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति । कारणनाशादेव हि कार्यानुत्पाद इति । तदेव दुःखनिदानतया क्लेशानां हेतुत्वमुक्तम् । ननु सर्वे विपाकाः कथं सुखदुःखफलकाः ब्रह्मलोकादौ

दुःखासंभिन्नसुखसत्त्वादित्याशङ्कां परिहरति । यथा चेदमिति । यथा चेदं परिदृश्यमानं रोगादिदुःखं प्रतिकूलात्मकद्वेष्यस्वभावं भवति एवं सर्वत्रैव विषयसुखकालेपि दुःखं योगिनां प्रतिकूलात्मकं तिष्ठतीत्यर्थः । दुःखत्वसाधनयोरेकरूपेण ग्रहणाय प्रतिकूलात्मकमित्युक्तम् । मूढानां दुःखसमुद्रमग्नानां सुखनान्तरीयकसूत्मदुःखेषु दृष्टिर्नास्तीति योगिन इत्युक्तम् । तथा च लौकिकदुःखमिव विषयसुखमपि दुःखशबलतया दुःखत्वेन हेयमेवेति भावः । यद्यपि स्वर्गादौ सुखमधिकं तथाप्यल्पमपि दुःखं बलवद्द्वेषविषयो भवति । बलवत्त्वं च सुखाभिलाषाभिभावकत्वम् । तथाच सांख्यसूत्रम् । यथा दुःखाद् द्वेषः पुरुषस्य न तथा सुखादभिलाष इति । अस्मिन्सूत्रे सुखदुःखयोरेव कर्मविपाकफलत्ववचनात् जीवन्मुक्तानामपि प्रारब्धविपाकेषु सुखदुःखे शारीरे भवत एव आभिमानिके तु न भवतः तत्कारणक्लेशाभावादिति सिद्धान्तः । तथा च श्रुतिः । 'न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति' इति । 'आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेदि'ति च । स्मृतिश्च 'वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यत' इति । सूत्रान्तरमवतारयितुं सुखस्यापि ज्ञानिदृष्ट्या दुःखत्वे हेतुं पृच्छति । कथमिति । तदुपपादकतयोत्तरसूत्रमवतारयति । तदुपपद्यतइति ।

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च
दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥

परिणामश्च तापश्च संस्काराश्च तज्जानि दुःखानि तैः संबन्धात् तत्कारणत्वादिति यावत् । तथा गुणवृत्तिविरोधाच्चार्थतो दुःखसंभिन्नत्वाच्च प्रकृतितत्कार्यसुखादिकं सर्वं दुःखमेव विवेकिनः । सुखदुःखतत्त्वसाक्षात्कारिणो मतमिति वाक्यार्थः । प्रतिपदं च व्याख्या भाष्ये भविष्यति एवकारेण चानुकूलात्मकसुखरूपता व्यवच्छिन्ना । यद्यप्ययोगिनोपि दुःखमेव सर्वं तथापि स मूढत्वात्सुखकाले दुःखतया न जानाति योगी तु सुखकालेपि तस्य दुःखात्मकत्वं पश्यतीति प्रतिपादयितुं विवेकिन इत्युक्तम् । ननु सुख-

साधनतया सुखसंभिन्नतया च सुखमेव कथं सर्वं न भवतीति चेत् न । दुःखेषु बलवद्द्वेषस्योक्तत्वात् । सामान्यतो वाहुल्यस्याप्यत्र नियामकत्वाच्च वैशेष्यात्तद्वाद इति न्यायात् । तदुक्तं विष्णुपुराणे । कलत्रमित्रपुत्रार्थं गृहक्षेत्रधनादिकैः । क्रियते न तथा भूरि सुखं पुंसां यथा ऽसुखमिति । संसारे च सुखापेक्षया च दुःखबाहुल्यं जैगीषव्यावट्यसंवादे व्यक्तीभविष्यतीति । तत्रपरिणामदुःखहेतुतया सुखस्यापि दुःखतां प्रतिपादयति । सर्वस्याय-मिति । उत्सर्गतः सर्वलोकस्य सुखानुभवकाले तत्र सुखे रागो जायते रागाच्च सुखमिदं मे स्थिरं भवतु परमेश्वर मा नश्यत्वित्यादि संकल्पा-त्मको मानसः कर्माशयो धर्माधर्मरूपो भवति कर्माशयाच्च जन्मादिदुःख-मिति प्रागेवोक्तमित्यर्थः । सुखभोगकाले रागवत्कर्माशयवद्द्वेषमोहतोऽपि कर्माशयः परिणामदुःखहेतुरस्तीत्याह । तथा च द्वेष्टीति । तथा च सुख-भोगकाले तद्विरोधितया दुःखसाधनानि द्वेष्टि सुखवशो दुःखं मे मा भूयात् शत्रुश्च मे नश्यत्वित्यादिरूपेण । तथा दुःखसाधनानि परिहर्तुमशक्तो मुह्यति चेत्यतो द्वेषमोहकृतोऽप्यस्ति कर्माशय इत्यर्थः । रागद्वेषमोहानां च प्रवृत्त्यादिद्वारेणैव साक्षादप्यदृष्टहेतुत्वमस्तीति । तथा चोक्तमिति । सुखस्य रागानुबद्धत्वं च मयैवोक्तं सुखानुशयी राग इति सूत्रे सुखाभिज्ञ-स्येत्यादिभाष्येणेत्यर्थः । मानसकर्माशयद्वारा सुखस्य परिणामदुःखत्वं प्रतिपाद्य शरीरकर्माशयद्वारापि तदाह । नानुपहत्येति । शारीर कर्माशय इति । सुखभोगकालइति शेषः । एताभ्यां च मानसशारीराभ्यां कर्माश-याभ्यां वाचनिकोऽपि कर्माशयः शापाशीर्वादज उपलक्षणीयः । सुखस्यापि परिणामदुःखसंबन्धेन दुःखत्वे ऽविद्यासूत्रं प्रमाणीकृत्योपपादयति । विषय-सुखं चेत्यादिना ननु सर्वं दुःखान्त एवेदं वक्तुमुचितमिति चेन्न । सुखस्या-विद्यात्वोपपादनकालएव दृष्टद्वारापि परिणामदुःखमुपदेष्टुमादावेव विष-यसुखस्याविद्यात्वप्रतिपादनात् अत्र च वक्ष्यमाणपारमार्थिकसुखव्याव-र्त्तनाय विषयेत्युक्तम् । अविद्याविषयपदार्थानां बुद्धिमात्रतया सुखमविद्ये-त्यभेदनिर्देशः । भोगेन सुखं भवतीत्येवरूपा भोगवदुःखे सुखबुद्धिर-विद्या, सा चाविद्या न तत्सूत्रे विवेचिता अतोऽत्र तामविद्यां प्रतिपाद-

नानारूपया चित्तवृत्त्या चित्रनिष्ठया अविद्ययानुविद्धं लिङ्गमिव । अत एव ज्ञानेऽपि देहेन्द्रियादावहंकारममकारवन्तमित्यर्थः । आत्मनोऽविद्यास्मितादिमत्त्वप्रतिपादनाय इत्येत्याद्युक्तम् । शेषमतिरोहितम् । परिणामादिदुःखत्रयस्य साविनो[1] ज्ञानेन यत्फलं तदपि प्रसङ्गादाह । तद्दर्शनमिति । सुगमम् । गुणवृत्तिविरोधाच्चेति हेतुं व्याख्यातुकामो योजयति । गुणेति । गुणानां सत्त्वादीनां ये वृत्त्यतिशयास्तेषामेव विरोध एकदान वस्थान न तु न्यूनाधिकभावेन वृत्तीनां विरोधोऽस्ति अत प्राधान्येन सत्त्वपरिणामे सुखात्मकचित्तवृत्तावपि तद्गुणभूतेनतया रजोगुणपरिणामभूत दुःखमप्यल्पमस्त्येवेति दुःखसंभिन्नत्वात्सर्वं सुखाद्यपि दुःखमेव विवेकिन इति तस्य हेतुस्यार्थः । गुणवृत्तिविरोधादिति प्रामादिकपाठे तु गुणवृत्त्यतिशयस्यैव विरोधादित्यर्थः । तदेतद्व्याचष्टे । प्रख्याप्रवृत्तीति । प्रख्या प्रकाशः प्रवृत्तिः क्रिया स्थितिः स्तम्भः धर्मधर्म्यभेदात्तद्रूपा सत्त्वादयो बुद्धिरूपेण परिणता गुणाः परस्परसाहाय्या सन्तः शान्त्यादिरूपं प्रत्ययं वृत्तिं त्रिगुण सुखदुःखमोहवन्तमेवारभन्ते सुखादीनां सत्त्वादिकार्यत्वात् । य कश्चन प्रत्ययः शान्तो वा घोरो वा मूढो वा भवति स सर्वोऽपि त्रिगुण एव नैकैकमात्रगुण इत्यर्थः । शान्तादिपरिभाषा च सुखदुःखमोहाधिक्यमात्रेणेति । तथा च सुखवत्यपि प्रत्यये दुःखमस्त्येव । अत एकप्रत्यये प्राधान्येन सुखेऽपि दुःखस्याविभागलक्षणाभेदो हरीतक्यामिव पञ्चरसानामिति । प्रत्ययश्च बुद्धेर्वृत्तिः प्रदीपशिखावत् बुद्धेः शिखा द्रव्यरूपा भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः सम्बन्धार्थं सर्पतीति भाष्यसूत्रात् । अत प्रत्ययस्य सुखादिगुणवत्ता घटते इति । ननु सुखकाले सत्त्वो दुःखात्मको रजःपरिणामो नियमेन भवतीत्यत्र किं मानं तत्राह । चलं चेति । प्रदीपावयवानामिव बुद्ध्यवयवानां गुणानां वृत्तं क्रिया चञ्चला प्रतिक्षणमन्यान्या च भवति न तु निर्व्यापारा गुणास्तिष्ठन्ति अतस्ताभिः कैश्चित्त तिरय रितान्युक्तमित्यर्थः । यद्यपि सर्वं जडवस्तु प्रतिक्षणपरिणामि तथापि स्वच्छत्वाभिप्रायेण चित्तमिति विशेषवचनम् । तथा च चित्तवस्य सत्त्वस्य

१ 'साविन' इत्यस्य स्थाने 'भाविन' इति पुस्तकान्तरे

वृत्तिकाले रजसो वृत्तिरावश्यकीति भावः । नन्वेक एव प्रत्ययः कथं विरुद्धसुखादित्रयात्मकः स्यात्तत्राह । रूपातिशया इति । बुद्धेः रूपाण्यष्टौ भावा धर्मादयो धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याणि वृत्तयश्च द्रव्यरूपाः शान्तादिनामकाः परिणामास्तेषामतिशया उत्कर्षा एव परस्परं विरुध्यन्ते यदा धर्म उत्कृष्यते तदा नाधर्म उत्कृष्यते एवं यदा ज्ञानादि तदा नाज्ञानादि तथा शान्ताद्युत्कर्षकाले घोराद्युत्कर्षश्च विरुध्यते सामान्यानि त्वपकृष्टानि अतिशयैः सह प्रवर्त्तन्त एवेत्यर्थः । ननु भवतु चित्तस्य सुखात्मकप्रत्यये दुःखत्वं सुखात्मकेषु शब्दादिविषयेषु कुतो दुःखत्वं येन सर्वं दुःखं स्यादित्यत आह । एवमेतइति । यथा चित्तस्य प्रत्यया एवमेव सर्वे पदार्थाः सर्वरूपाः सुखदुःखमोहधर्मका भवन्ति अत एते गुणाः सत्त्वादयो घटादिरूपेणापि परिणताः परस्परसाहित्येनोत्पादितसुखदुःखमोहात्मकप्रत्यया इतीत्यर्थः । नहि विषयगतविशेषं विना विषयसन्निकर्षमात्रेण सुखाद्यात्मकचित्तवृत्तिरुत्पत्तुमर्हति अव्यवस्थापत्तेः । विषयगतविशेषस्य चित्तगतसुखादिनियामकत्वे द्वारविशेषः सुखादिरूप एव विषयेषु कल्प्यते कार्यानुरूपस्यैव कारणस्यौचित्यात् । अतो विषयेऽपि सुखादिधर्मान्तरं सुखादिवत्सिध्यतीति भावः । ननु सुखदुःखे रूपादिवद्विषयधर्मौ स्याताम् मोहस्तु ज्ञानरूपः कथं विषयधर्मः स्यादिति चेन्न । अतस्मिंस्तदारोपतामसस्यैव मोहशब्दार्थत्वात् । सा च विषयेष्वप्यस्ति महदादिविकाराकारतायाः प्रकृतावपारमार्थिकत्वात् । तदुक्तं मोक्षधर्मे ।

जगन्मोहात्मकं विद्धि अव्यक्तव्यक्तसम्भवम् ।

इति । अपि च सर्वकार्याणां सुखात्मत्रिगुणात्मकमहत्तत्त्वस्य परिणामत्वादपि मोहवत्त्वमिति । ननु सर्वं यदि सर्वरूपं तर्हि सर्वं सुखात्मकमपि स्यादिति न तु कस्यापि हेयत्वं स्यादित्याशङ्कायामाह । गुणप्रधानेति । तथा च दुःखबहुलतया दुःखप्राधान्यात् दुःखमेव सर्वमिदं सुखं वैशेष्यात्तद्वाद इतिन्यायेनेति भावः । उपसंहरति । तस्मादिति । तस्मात् परिणामेत्यादि मोक्षहेतुज्ञानादित्यर्थः । तदेवमत्र ध्यानादिव्युत्थितचित्तस्य योगसाधनं क्रियायोग उक्त्वा तत्फलप्रसङ्गेन क्लेशास्तद्धानोपायाश्च तेषां हेयत्वाय दुःख

निदानत्वं दुःखं च प्रतिपादितम् इदानीं संक्षेपेणोक्तः समग्रशास्त्रार्थो विस्तरेण सूत्रकारः पुनर्वदति सूत्रजातैः शास्त्रसमाप्तिपर्यन्तैः तान्यवतारयितुं तेषां विषयजातमादौ सामान्यतः संकलय्य दर्शयति । तदस्येति । तस्मादस्य दृश्यसामान्यरूपस्य दुःखसमूहस्योत्पत्तेर्बीजं मुख्यनिमित्तकारणमविद्या प्रथमक्लेशः तस्याश्चाविद्याया अत्यन्तोच्छेदहेतुस्तत्त्वज्ञानमतश्चिकित्साशास्त्रवदिदं योगशास्त्रं चतुर्व्यूहं चत्वारो व्यूहा हेयादीनां राशयः प्रतिपाद्या अस्मिन्निति चतुर्व्यूहमित्यर्थः । रोगादितुल्यत्वं प्रतिपादयन्नेव तेषां व्यूहानां स्वरूपमप्याह । तत्र दुःखेति । संसरत्यस्मिन्निति संसारो न प्रपञ्चः । ननु दुःखमेव हेयमिति वक्ष्यति तत्कथं संसारो हेय उच्यते तत्राह । दुःखबहुल इति । दुःखबहुलत्वात्संसार एव दुःखमित्यर्थः । प्रधानेति । ननु अविद्या दुःखहेतुरित्युक्तत्वाच्च संयोगः कथं दुःखहेतुः साध्यत इति चेत्, व्यापारकथनायेत्यवेहि । अविद्या हि बुद्धिपुरुषसंयोगाख्यजन्मद्वारेव दुःखहेतुः कार्यकारणाभेदेन च सैव बुद्धिरत्र प्रधानशब्दार्थः द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुरित्यागामिसूत्रादिति । संयोगस्येति । उक्तसंयोगस्यात्यन्तिकी निवृत्तिरेव हानं दुःखहानमिति यावत् । तच्चरमकारणत्वादित्यर्थः । हानोपाय इति । सम्यग्दर्शनमिति प्रकृतिपुरुषविवेकसाक्षात्कारो दुःखहानोपायो मोक्षोपाय इत्यर्थः । असंप्रज्ञातयोगस्तु आशुतरमोक्षार्थमेवापेक्ष्यत इत्याशयः । येन योगो हानोपायतयात्र नोक्तः । ये तु नास्तिका मन्यन्ते संयोगहानं न मोक्षः किं तु चित्तरूपस्यात्मनस्त्याग एव मोक्षः । किं चासंसारिविज्ञानसन्तानोच्छेदेन जीवन्मुक्तविज्ञानसन्तानलाभ एव मोक्ष इति तन्मतनिरसनपूर्वकं स्वशास्त्रस्यैव सम्यग्दर्शनत्वमवधारयति । तत्र हीति । तत्र चतुर्व्यूहमध्ये आत्मनो हानमुपादानं वा न पुरुषार्थ इत्यर्थः । इतिशब्दस्य हेतुवाद इत्यनन्तरमन्वयः । उक्तार्थे हेतुमाह । हाने तस्येति । तस्य हाने स्वत्यागे हि स्वोच्छेदवचनं प्रसज्येत मुख्यत्यागस्य भेदतन्त्रत्वेनात्मन्यसम्भवात् तच्चायुक्तं स्वनाशस्य लोके पुरुषार्थत्वादर्शनात् स्वीयत्वेन सुखदुःखाभावयोः पुरुषार्थत्वादित्यर्थः । स्वयं म्रियमाणोऽपि दुःखहानार्थमेवात्रियमाणो हि प्रवर्तते न तु स्वनाशार्थमित्यर्थः । हेतुवाद इति । हेतुः स्वरूपस्य प्रका-

रणतावादः स्यात् । तथा च भावकार्यत्वेन विनाशित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । उभयेति । इत्यतो हानोपादानोभयनिषेधे स्वयंनित्यताचाद एव परिशिष्यतेति । अत एतदेव यथोक्तचतुर्व्यूहशास्त्रं सम्यग्दर्शनं सम्यग्द्रष्टनेनेति व्युत्पत्त्येत्यर्थः । इदानीं वक्ष्यमाणसूत्रगमकतात्याति । तदेतदिति । तदेतच्छास्त्रं चतुर्व्यूहमितिक्रमेणाभिधीयते प्रतिपाद्यते सूत्रकारेणेत्यर्थः ।

हेयं दुःखमनागतम् ॥ १६ ॥

अनागतमितिविशेषणस्य फलमाह ॥

दुःखमतीतमित्यादिना । अतिशयाहितमतिक्रान्तमतः सिद्धतया तद्धानं न पुरुषार्थः तथा वर्तमानमपि स्वक्षणकाले भुज्यतएवेति त्वया यत्नं न शक्यते । स्वोत्तरोत्पत्तिगुणेन च तृतीयक्षणे स्वयमेव भङ्क्ष्यतीति तद्धानार्थः प्रयासो विफल इत्यर्थः । नन्वेवमनागतस्यापि हेयत्वं न घटते परचित्तदुःखस्य स्वचित्ते स्वत एवाभावात् । स्वचित्तवृत्तिस्थानागतदुःखस्यावश्यंभावित्वात् । अन्यथा सत्त्वप्रमाणभावादिति चेन्न । स्वचित्तस्थानागतदुःखस्य कारणोच्छेदेनानुत्पत्त्या हेयत्वात् वर्तमानलक्षणमप्राप्स्यान्यनागतदुःखस्य चित्तनाशेन नाशात्कदाचिद्वर्तमानोपि चानागतधर्मानुमानात्सिध्यति सर्वं सर्वात्मकमिति भाष्यकारेण तृतीयपादे सर्वत्रैव परिणामिवस्तुनि विकारजननशक्तेः कार्याणामनागतावस्थारूपाया जलभूम्यादिदृष्टान्तैः शान्तोदिताव्यपदेश्येत्यादिसूत्रेणानुमेयत्वादिति, शेषं पूर्वसूत्रे व्याख्यातप्रायम् । अस्माच्च सूत्रादात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरेव मोक्ष इति सिद्धम् । अस्मिन्सूत्रे दुःखं मुख्यमेव ग्राह्यं मुख्यस्यैव स्वतो हेयत्वात् । तद्धानं च समवायसम्बन्धेन यद्यपि पुरुषे नित्यसिद्धं तथापि भोग्यतारूपस्वस्वसंबन्धेन धनादिनामिव तद्धानं न नित्यसिद्धमिति । तेन संबन्धेन तद्धानं पुरुषार्थ इत्याशयः । तथाहि वक्ष्यति 'तस्मिन्निवृत्ते पुरुषः पुनरिदंतापत्रयं न भुङ्क्ते' इति । तदेतदुक्तं सांख्यन्याययोः त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थ इति । दुःखात्यन्तविमोक्षोपवर्ग इति च । यत्तु आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमित्येवंविधवाक्यजातं तत् दुःखनिवृत्त्याख्यसुखपरमेव तदानीमभोग्यसुखस्याप्युरुषार्थत्वात् । सुखं दुःखसुखात्ययइतिपाठा.

यथा रूढिबाधनाच्च । हेयस्य सूत्र व्याख्याय क्रमप्राप्तहेयहेतुप्रतिपादकं सूत्रमवतारयति । तस्माद्यदेव हेयमिति ।

द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ १७ ॥

द्रष्टृपदार्थमाह । द्रष्टेति । बुद्धेः प्रतिसंवेदन संवेदनस्य बुद्धिवृत्तेः प्रतिबिम्बः* । प्रतिबिम्बितदय प्रयोग । सोऽस्यास्तीति बुद्धिसाक्षीति फलितार्थं । दृश्यपदार्थमाह । दृश्या बुद्धिसत्त्वेति । बुद्धिसत्त्वस्यापि दृश्यत्वेनात्र विशेषण विवक्षित धर्मा यद्दति च बुद्ध्यारूढत्वेन बुद्धिधर्मत्वमभिप्रेत्योक्तं न तु बुद्धिकार्यत्वाभिप्रायेण प्रधानादेरपि दृश्यत्वेन तत्त्यागानौचित्यात् उत्तरसूत्रे प्रधानस्यैव मुख्यतो दृश्यत्ववचनाच्च । यद्यपि बुद्ध्यारूढो भवन् पुरुषोऽपि दृश्य तथापि तस्य निर्दुःखतया तद्दर्शन न हेयहेतुरित्याशये नात्र दृश्यमध्ये पुरुष न गणयिष्यतीति । तथा च सुखदुःखमोहात्मकदृश्यवत्या बुद्ध्या सह द्रष्टुः साक्षिणः कान्ताग्निवत् सम्बन्धो॰ बन्धाख्य पुरुषस्य दुःखहेतुरिति सूत्रार्थं न तु बुद्ध्यारूढैर्दृश्यैर्द्रष्टुर्ज्ञानरूप संयोगो हेयहेतुत्वे विवक्षित स्वस्वामिशक्त्यो स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोग इत्यागामिसूत्रेणास्य संयोगस्य ज्ञानहेतुत्वेनैव लक्षणीयत्वात् न तु ज्ञानरूपत्वेनेति । अस्माच्च सूत्राद्बुद्ध्यात्मसंयोगवत् घटाद्यात्मसंयोगोऽपि भोगहेतुर्गाध्यः । भोक्तृभोग्यसंयोगस्यैव सामान्यतो भोगहेतुतया लाघवेनौचित्यात् । विषयभोगे च बुद्ध्यवच्छेदेन विषयसंयोगस्य हेतुत्वावातिप्रसङ्ग इति । अस्य च संयोगस्य पुरुषार्थो हेतुरिति वक्तु सकलपुरुषार्थैकरूप स्वत्व बुद्धेः पुरुषस्य प्रतिपादयति । तदेतदिति । न च तस्य हेतुरविद्येत्यागामिसूत्रेणैव संयोगस्य कारण वक्ष्यत इति नास्ति संयोगकारणापेक्षेति वाच्यम् । अविद्याया अपि पुरुषार्थासमाप्तिद्वारैव बन्धहेतुताया वक्ष्यमाणत्वात् इति । तदेतदित्यादेरयमर्थः । तद्बुद्धिसत्त्व एतज्जगद्दृश्य यत्रास्तीत्येतद्दृश्यम् अतोऽयस्कान्तवत्संनिधिमात्रेणोपकारित्वेन स्वत्व दृश्यतया च ज्ञानमात्रस्वरूपस्य स्वामिन पुरुषस्य स्वमात्मीय भवतीति । ननु बुद्धेः कथमन्यः स्वामी स्वीक्रियते

* प्रयोग इति पाठान्तरम् ।

सैवापरतन्त्रा स्वयंद्रष्ट्री स्वार्थैव भवतु तत्राह । अनुभवकर्मेत्यादि । यतः कर्मकर्तृविरोधेन स्वद्रष्टृत्वानुपपत्त्या अनुभवाख्यं यत्पुरुषस्य कर्म तद्विषयतामापन्न सदेवान्यरूपेण पुरुषचैतन्येन प्रतिलब्धात्मकं सिद्धसत्ताकं, अन्यरूपेणान्यप्रयोजनेन लब्धस्थितिकं वा अतः स्वतन्त्रं पुरुषानाश्रितमपि परार्थत्वात् परतन्त्रं परस्य स्वमित्यर्थः । तदेव दृश्याख्यभोग्यात्मकाखिलपुरुषार्थस्य बुद्धिनिष्ठत्वे सिद्धे स एव पुरुषार्थोऽनागतावस्थो बुद्धिपुरुषयोः संयोगे हेतुरिति वदन् सूत्रवाक्यार्थमाह । तयोरिति । तयोः स्वस्वामिनोः दृश्यतेऽनयेति दर्शनं बुद्धिः । अनादिश्चात्र प्रवाहरूपेण पुरुषार्थकृतस्वत्ववचनात् । ननु पुरुषार्थसंयोगाङ्गीकारे सत्यपरिणामित्वभङ्ग इति चेन्न । सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोत्पत्तेरेव व्यवहारानुसारेण परिणामशब्दार्थत्वावधारणात् । घटाद्यसंयोगाद्यैराकाशस्य द्वित्वादिभिश्च पुरुषस्य परिणामव्यवहाराभावात् । पद्मपत्रस्थतोयेन पद्मपत्रस्यापरिणामासंयोगादिश्रवणाच्च । संयोगविभागसंख्यादयस्तु द्रव्यसामान्यगुणा इति । अपि च श्रुतिस्मृत्योः सुखादिरूपाः परिणामा एव पुरुषे नाभ्युपगम्यन्ते, मनोऽन्वयव्यतिरेकेण मनस्येव लाघवतस्तत्कल्पनात् मनसोऽवच्छेदकत्वं परिकल्प्यान्यत्र तत्कल्पने गौरवात् । संयोगादिकं प्रति तु द्रव्यत्वेनैव हेतुतया पुरुषस्यापि तत्सम्भवात् । पुरुषस्य द्रव्यत्वं चानाश्रितत्वात् परिमाणतश्च सिद्धमिति । यद्यपि कारणावस्था बुद्धिः पुरुषश्च विभुः । तथापि संयोगसंयोगः परिच्छिन्नगुणान्तरावच्छेदेन सम्भवत्येव महदाद्यखिलपरिणामानां त्रिगुणसंयोगं विनानुत्पत्ते, स च संयोगजसंयोगः न तु कर्मजः, अवयवसंयोगादवयविसंयोगवदवच्छेदकीभूतगुणसंयोगादेव विभुनोः संयोगोत्पत्तेः । भूतलस्य घटसंयोगेन घटावच्छिन्नाकाशसंयोगोत्पत्तिवत् वैशेषिकशास्त्रे विभुनोः संयोगश्च साक्षादेव निषिद्धः न तु संयोगजसंयोग इति । यदि चात्मनः संयोग एव नास्तीति स्वीक्रियेत तर्हि प्रकृतिपुरुषसंयोगात्सृष्टिस्तद्वियोगतश्च प्रलय इति श्रुतिस्मृतिसूत्राणि नोपपद्येरन् । न च भोक्तृभोग्ययोरप्यत्रैवौपचारिकोऽत्र संयोगो वक्तव्यः तस्याः स्वस्वामिभावरूपत्वेनानादितया कार्यत्वस्याप्यसम्भवानुपपत्तेः । किं च तस्या अविनाशित्वे

ज्ञाननाश्यस्वस्ववचनविरोधः नाशित्वे परिणामः पुरुषस्य स्यादिति । ननु संयोगस्वीकारे पुरुषस्यासङ्गताक्षतिरिति चेन्न । पुष्करपत्रे पुरुषदृष्टान्ते संयोगसत्त्वेऽपि असङ्गताभ्युपगमात् । स्वाश्रयविकारहेतुसंयोगस्यैव सङ्गत्वात् । पुरुषे च तादृशसंयोगास्वीकारादिति । तस्मात् पुरुषार्थनिमित्तको बुद्धिपुरुषयोः संयोगो भवति स एव च जन्मरूपतया दुःखहेतुरिति सिद्धम् । स च संयोगविशेषः परमेश्वरस्य योगमाया योगीन्द्रैरप्यचिन्त्या श्रुतिस्मृतिगम्या न विशेषतस्तर्कगोचरा भवति । यथा खलु नित्यमुक्तमसङ्गमविद्यादिरहितं विभु चिन्मात्रमात्मानं जीवजातमीश्वरो निबध्नाति । तथा चोक्तम् । अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेदिति । सेयं भगवती माया यच्चये न विरुध्यते । ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बन्धनमिति च । संयोगस्य दुःखहेतुत्वे पञ्चशिखाचार्यस्य संवादमाह । तथा चोक्तमित्यादिना प्रतीकार इत्यन्तेन । तयोर्बुद्धिपुरुषयोः संयोगो दुःखहेतुस्तस्य परिवर्जनात्तदत्यन्तोच्छेदात् दुःखस्यात्यन्तिकः प्रतीकार उच्छेदः स्यादित्यर्थः । नन्वनादिकालप्रवृत्तस्य दुःखहेतुसंयोगस्योच्छेदो न शक्यसम्भावन इत्याशयेन एकत्र प्रसङ्गात्तच्छक्यत्वमवधारयितुम् । कस्मादिति । उत्तरम् । दुःखहेतोरिति । परिहार्यस्येत्यनेन प्रकृत्यादिनित्यव्यावृत्तिः । तथा च दुःखहेतुत्वानित्यत्वलिङ्गेन संयोगस्य शक्योच्छेदकत्वम् अनुमेयमित्याशयः । दुःखहेतोः प्रतीकार्यत्वे लौकिकमुदाहरणमाह । तद्यथेति । भेद्यस्य भेदकत्तु रभागित्वं भेत्तृत्वं च भेदद्वारा दुःखहेतुत्वं पदानधिष्ठानं पादेनानारोहणम् । पादत्राणमुपानत् । तद्व्यवहितेन वा पदा कण्टकस्यारोहणमित्यर्थः । एतत्त्रयं दुःखत्रयदुःखहेतुतत्परीहारोपायरूपमित्यर्थः । यो वेदेत्यनेनैतत्त्रयज्ञानस्य प्रतीकारहेतुत्वं वदन् एतत्त्रयं मुमुक्षुभिर्ज्ञेयमित्यपि सूचितवान् । ननु तापो दुःखमिति पर्यायः तथा च दृष्टान्ते यथा भेद्यभेदप्रतीकाररूपं त्रितयमस्ति नैव दार्ष्टान्तिके तत्रैकस्या बुद्धेरेव तप्यतापकोभयरूपताभ्युपगमात् पुरुषस्य निर्दुःखत्वादित्याक्षिपति । कस्मादिति । सिद्धान्तमाह । त्रित्वोपलब्धीति । शास्त्रं तु तप्यतापकत्रयोपलब्धिबलादन्तर्दुःखस्यापि त्रयसिद्धिरिति भावः । तस्य प्रकारमाह । यत्रापीति ।

अत्रापि दार्ष्टान्तिकेऽपि । अयं भावः । बुद्धेरेकत्वेऽपि त्रिगुणात्मकत्वादंशत्रयमस्ति । तत्र रजोंऽशस्तापकः सत्त्वांशस्ताप्यो बुद्धिपुरुषयोर्वियोगश्च दुःखप्रतीकार इति त्रयमुपपन्नमिति । ननु पुरुष एव कथं न ताप्यो भवतीत्याशयेन पृच्छति । कस्मादिति । सिद्धान्तमाह । तथापीत्यादिना चेतत्र इत्यन्तेन । कर्मस्थत्वात् कर्मतन्त्रत्वात् सकर्मकत्वादिति यावत् । कर्मत्वं च क्रियाव्याप्यत्वं दुःखव्याप्यत्वं वा परिणामिनि न संभवतीत्यर्थः । वृत्तिव्याप्यत्वं तु विषयताख्यमपरिणामिन्यपि संभवतीत्यतो ज्ञानक्रियाकर्मत्वं पुरुषस्योपपद्यत इति विशेषः । यच्च पुरुषस्य स्वज्ञेयत्वं तदपि स्वप्रतिबिम्बितबुद्धिवृत्तिव्याप्यत्वमेवेति न तत्रापि परिणामापेक्षेति । नन्वेवं कथं दुःखनिवृत्तिः पुरुषार्थः परदुःखस्याहेयत्वात् । न च पुरुषनिष्ठत्वभ्रमात् दुःखं हेयं स्यादिति वाच्यम् । विदुषामपि दुःखहानार्थमसंप्रज्ञातार्थितायाः स्वीकारादित्याशङ्कां समाधत्ते । दर्शितविषयत्वादित्यादिना । पुरुषो यतो दर्शितविषयो बुद्धिसत्त्वेन निवेदितविषयोऽतः सत्त्वे तप्यमाने प्रतिबिम्बरूपेण बुद्धिसत्त्वसमानाकारो भवंस्तु तप्यत इति मूढैर्दृश्यते अनुतप्यत इवेत्यर्थः । नहि स्वाकारप्रतिबिम्बनातिरिक्तं विषयनिवेदनमपरिणामिनि संभवति प्रतिपादितं चैतद्वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति सूत्रे तथा च प्रतिबिम्बरूपेण भोगाख्यसम्बन्धेन विदुषामपि दुःखस्य हेयत्वान्न पुरुषार्थासंभवदोष इति भावः । ये तु पुरुषस्य भोक्तृत्वमपि नेच्छन्ति तेषामेवाधुनिकवेदान्तिब्रुवाणामयं दोषः । इदानीं द्रष्टृदृश्यसंयोगानां त्रयाणामेव स्वरूपं सूत्रकारो वक्ष्यति । तत्र दृश्यरूपप्रतिपादकं सूत्रमवतारयति । दृश्यस्वरूपमुच्यत इति । अत्र पाठक्रमवैपरीत्येनादौ दृश्यकथनस्येदं बीजं दृशिमात्र इत्यागामिसूत्रे मात्रशब्देनाखिलदृश्यभेदतो द्रष्टा प्रतिपादनीयः । तत्र च प्रतियोगिनां दृश्यानां ज्ञानमादावपेक्ष्यत इति । पूर्वसूत्रं च प्राधान्यादादौ द्रष्टुरुपन्यास इति बोध्यम् ।

प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥ १८ ॥

यतये प्रकाशादिकार्यभावाच्छीलपदोपादानं प्रकाशो बुद्ध्यादिवृत्तिरूपालोको भौतिकालोकश्च । क्रिया यत्नश्चलनं च । स्थितिः प्रकाशक्रियाभ्यां यथोक्ताभ्यां शून्यत्वं तयोः प्रतिबन्ध इति यावत् । तच्छील गुणत्रयमिति विशेष्यपदमुत्तरसूत्रे गुणपर्वाणीति विभागवचनाल्लभ्यते, अत एव भाष्यकारैरेते गुणा इति व्याख्यास्यन्ते । तादृशेषु गुणेषु प्रमाणमाह । भूतेति । भूतेन्द्रियात्मकं स्थूलसूक्ष्मरूपाणां भूतानां स्थूलसूक्ष्मरूपाणां चेन्द्रियाणां कारणं तेन महदाद्यखिलकार्यकारणत्वमेव लब्धं तच्च गुणेषु तेषां प्रकाशादिरूपतायां च प्रमाणं त्रिगुणात्मकतायां च जडकार्याणां त्रिगुणात्मकजडकारणं विनानुपपत्तेरिति । गुणानां कार्यमुक्त्वा स्वरूपसत्ताप्रयोजकं प्रयोजनमाह । भोगापवर्गार्थमिति । भोगापवर्गप्रयोजनवदिति सूत्रार्थः । नन्वेवं गुणत्रयस्यैव दृश्यत्वं प्राप्तं न तु विकाराणामिति चेन्न । गुणपर्वतयोत्तरसूत्रेण तेषामपि संग्राह्यत्वादिति । तदेतत्सूत्रं व्याचष्टे । प्रकाशशीलमिति । ननु सत्त्वादिगुणा एव चेत् प्रकाशादिशीला दृश्यत्वेनोक्तास्तर्हि प्रकृत्यवचनात् सूत्रकारस्य न्यूनता । तथा सत्त्वादिगुणानामेव भूतेन्द्रियात्मकत्वस्वीकारात् प्रकृतिसिद्धान्तहतिर्वैयर्थ्यादित्याशङ्क्य गुणा एव प्रकृतिशब्दवाच्या न तु तदतिरिक्ता प्रकृतिरस्तीत्यवधारयन्ति । एते गुणा इति । सत्त्वादयो गुणा एते प्रकृतिशब्दवाच्या भवन्ति प्रधीयते ऽस्मिन्कार्यजातमित्यादिव्युत्पत्त्या प्रधानप्रकृत्यादिशब्दैरुच्यन्त इत्यन्वयः । तथा च सांख्यसूत्रं 'सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वा'दिति । सत्त्वादिषु गुणत्वं च पुरुषोपकरणत्वात्तद्बन्धकत्वाच्च न तु प्रकाशक्रियादिवत् परसमवेतत्वादिति भावः । प्रधानशब्दवाच्यत्वोपपादनाय गुणानामेव जगत्कारणत्वनित्यत्वादिकं हेतुगर्भविशेषणैरुपपादयति । परस्परेति । सत्त्वस्य प्रविभागो ऽधिकभागः स्वरूपाभ्यां च रजस्तमोभ्यामुपरक्तः सम्पृक्तः । एवं रजसः तमस इत्येवं परस्परोपरक्तप्रविभागाः । तथा संयोगविभागधर्माणः परस्परं संयोगविभागस्वभावाः । एतेन गुणानां द्रव्यत्वं सिद्धम् । तथा इतरेतरसाहाय्येनोत्पादितावयविन कार्यकारणाभेदेन चारम्भवादाद्विशेषः । ननु यदीतरेतरसाहाय्येन सर्वे गुणाः सर्वकार्यकारणानि तर्हि सत्त्वादेरपि क्रियादिहेतुत्वेन सक्रिय-

त्वाद्व्याप्त्या प्रकाशादिशक्तिसाङ्कर्यमिति तत्राह । परस्पराङ्गाङ्गित्वेऽपीति । अन्योन्याङ्गाङ्गिभावेन उत्पादितेऽपि द्रव्ये प्रकाशगुणः सत्त्वस्यैव क्रियागुणो रजस एव स्थितिगुणस्तमस एवेत्यतो न प्रकाशादिशक्तिविभागस्य सम्भेदः सम्मिश्रणमित्यर्थः । तथा तुल्यजातीयातुल्यजातीयशक्तिभेदानुपातिनः सत्त्वादिजात्या सजातीया विजातीयाश्च ये सहकारिशक्तिविशेषाः तदनुपातिनस्तेषामविशेषेणोपष्टम्भकस्वभावा इत्यर्थः । एतेन सत्त्वादीनि व्यक्तिरूपेणानन्तानि । त्रिगुणत्वादिव्यवहारस्तु सत्त्वत्वादिजातिमात्रेण वैशेषिकाणां नवद्रव्यव्यवहारवदिति सिद्धम् । अत एव लघुत्वादिधर्मैरन्योन्यसाधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानामिति सांख्यसूत्रेण सत्त्वादीनां साधर्म्यवैधर्म्यं लघुत्वादिरूपे प्रदर्शिते इति । तथा प्रधानवेलायां स्वस्वप्राधान्यकालेऽभिव्यक्तसान्निध्या विकारेषु भवन्ति तथा गुणत्वेऽपि इतरोपसर्जनतादशायामपि व्यापारमात्रेण तथा विषयविधया अयस्कान्तमणिवच्चित्तस्याकर्षका । वक्ष्यति हि । 'अयस्कान्तमणिकल्पा विषया' अय सधर्मक चित्तमिति । तथा प्रत्ययमन्तरेण अभिव्यक्तिं विना स्वानभिव्यक्तिकालइति यावत् । तदानीमेकतमस्य यस्य कस्य चित् गुणान्तरस्य वृत्तिमनु सूक्ष्मवृत्तिमन्त इत्यतिशयानामेव विरोधस्योक्तत्वादिति विशेषणत्रयार्थः । एतद्दृश्यमित्युच्यतइति । एतद्गुणत्रयमेव कार्यकारणभावापन्न दृश्यमुच्यते नास्ति ततोऽतिरिक्त दृश्यान्तरमित्यर्थः । एतएव च गुणा न्यायवैशेषिकाभ्यां द्रव्याष्टकरूपेण विभज्यन्ते । वेदान्तिभिस्तु मायेत्युच्यते । मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुते । तदुक्तं बृहद्वासिष्ठे । 'नामरूपविनिर्मुक्तं यस्मिन्सन्तिष्ठते जगत् । तमाहुः प्रकृतिं के चित् मायामन्ये परे त्वणून्' इति । स्यादेतत् । यदि त्रिगुणातिरिक्ता प्रकृतिर्नास्ति तदा 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्' इत्यादिश्रुत्युक्तप्रकृतेरेकत्वादिकं व्याहन्येत । तथा । 'हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् । सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम्' इत्यादिनोक्तो व्यापकत्वाक्रियत्वनिरवयवत्वादिरूपश्च सांख्यादिसिद्धान्तो व्याहन्येत । तथा 'एते प्रधानस्य गुणास्त्रयः स्युरनपायिनः' इत्यादिस्मृतिपरंपरासु प्रधानस्य गुणानां चाधाराधेयभावहेतुहेतुमद्भावपोषेचन नोपपद्येत । 'तथा सत्त्व

रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवा इति गीतादिवाक्योक्तं सत्त्वादेः प्रकृतिकार्यत्वं चानुपपन्नम् । तथा पञ्चविंशतितत्त्वपक्षेऽपि नोपपद्यतेति । अत्रोच्यते । पुरुषभेदेन सर्गभेदेन च भेदाभाव एव प्रकृतेरेकत्वमजादिवाक्यैस्तन्मूलकसांख्यादिभिश्च प्रतिपाद्यते अजावाक्ये तथातात्पर्यावधारणात् । भोग्यभोक्त्रोर्हि मध्ये भोग्या गुणा भोग्यत्वाभोग्यत्वाभ्यां सर्गभेदेन भिद्यन्ते । एते भोगाढ्या एते च नेति मुक्तपुरुषोपकरणानामप्यन्यपुरुषभोग्यत्वात् । भोक्तारस्तु पुरुषाः भोक्तृत्वाभोक्तृत्वाभ्यां सर्गभेदेन भिद्यन्ते पूर्वसर्गमुक्ता नोत्तरसर्गे भोक्तारः किं त्वन्य एवेति । अत प्रकृतिरेका पुरुषस्त्वनेक इत्युच्यते तथा तत्त्व गुणाः सर्वसर्गेषु स्रष्टारो भवन्ति महदादिविकारा या तु सर्गभेदेन भिन्नत्वं स्पष्टमेव अतीतव्यक्तेः पुनरनुदयस्य वक्ष्यमाणत्वादिति । यदि तु प्रकृतिरेकैव व्यक्तिः स्यात् तदा निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनामिति प्रकृतिबहुत्वसूत्रविरोध इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत इत्यादिश्रुतिविरोधश्चेति । व्यापकत्वं च प्रकृतेः कारणत्वसामान्येनैव बोध्यम् । कारणशून्यप्रदेशाभावात् गन्धादेः पृथिव्यादिव्यापकत्ववत् । महदादिकं तु सामान्येनापि न व्यापकमिति । अत एवांशभेदेन प्रकृतेर्व्यापकत्वपरिच्छिन्नत्वयोरभ्युपगमाज्जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरादित्यागामिसूत्रोक्तः प्रकृत्यापूरो घटत इति । प्रकृतेरक्रियत्वं चाध्यवसायाभिमानादिरूपप्रतिनियतकार्यशून्यत्वमेव न तु चलनादिकर्मशून्यत्वं प्रधानात् क्षोभ्यमाणाच्च तथा पुंसः पुरातनात् । प्रादुरासीन्महद्बीजं प्रधानपुरुषात्मकमित्यादिस्मृतिषु प्रकृतेरपि चलनापरनामकक्षोभश्रवणात् । 'प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि । चेष्टा यतः स भगवान् काल इत्यभिधीयते' इति स्पष्टक्रियास्मरणाच्च । यत्तु क्वचित्पुरुषस्यापि क्षोभः श्रूयते स संयोगानुकूलत्वेन गौणः प्रकृतिकर्मणैव संयोगोत्पत्तेरिति । प्रकृतेर्निरवयवत्ववाक्यानि चारम्भकावयवनिषेधकानि न तु घटाद्यवयवतुल्यानामंशानां निषेधकानि । एतेन एते प्रधानस्य गुणा इत्यादिवाक्यान्यप्युपपादितानि वनतुल्यस्य प्रधानस्यांशिनः वनस्थाम्रदाडिमादितुल्यस्य गुणत्रयस्यांशत्वाभ्युपगमात् इति । यच्च सत्त्वादीनां प्रकृतिकार्यत्ववचनं तत्तु

व्यवहाराभिप्रायेण प्रकाशादिफलोपहिततयैव हि सत्त्वादिव्यवहारो दृश्यते इति अन्यथा गुणनित्यत्वसिद्धान्तव्याघातात् । अखण्डैकप्रकृतेर्विचित्रपरिणामासंभवाच्च संभवे वा महदादिकार्यान्तराणामपि केवलप्रकृतेरेव संभवात् गुणकल्पनावैयर्थ्यम् । किं च गुणरूपावच्छेदभेदादेव तत्संभव इति चेत्, न । तथा सति गुणेभ्य एव सर्वकार्योपपत्त्या तदतिरिक्तप्रकृतिवैयर्थ्यम् । किं च यदि गुणत्रयातिरिक्ता प्रकृतिः स्यात् तदा

गुणसाम्यमनुद्रिक्तमन्यूनं च महामते ।
उच्यते प्रकृतिर्हेतुः प्रधानं कारणं परम् ॥

इत्यादिस्मृतिषु सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिरिति सांख्यसूत्रे च साम्यावस्थगुणानां प्रकृतित्ववचनमाञ्जस्येन नोपपद्येत, नोपपद्येत च 'विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि' 'ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः' 'परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणाना'मित्यादिसूत्रेषु भाष्ये च गुणानामेव मूलकारणत्ववचनमित्यादिदूषणं स्यादिति । साम्यावस्था च न प्रकृतिलक्षणे विशेषणमपि तु यदा कदाचित्संबन्धेनोपलक्षणम् । काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा इतिवत्, सा च न्यूनाधिकभावेनासंहननावस्था अकार्यावस्थेति यावत् । तदुपलक्षितगुणत्वं च प्रकृतिलक्षणं महदादिव्यावृत्तं तेन सर्गकालेऽपि गुणानां प्रकृतित्वोपपत्त्या न प्रकृतिनित्यताक्षतिः नापीश्वरस्य सदैकरूपेण साम्यावस्थाशून्यत्वेऽपि तत्र प्रकृतिलक्षणातिव्याप्तिरिति दिक् । गुणेषु प्रमाणोपदर्शकं भूतेन्द्रियात्मकमिति विशेषणं व्याचष्टे । तदेतद्भूतेति । भूतभावेनेत्यस्य विवरणं पृथिव्यादिनेति । तत्राप्यवान्तरविशेषमाह । सूक्ष्मस्थूलेनेति । तन्मात्राणि सूक्ष्माणि पृथिव्यादीनि महाभूतानि स्थूलपृथिव्यादीनि । इन्द्रियभावेनेत्यस्य विवरणं श्रोत्रादिनेति । तत्राप्यवान्तरविशेषमाह । सूक्ष्मस्थूलेनेति । महदहंकारौ सूक्ष्मेन्द्रियमेकादश च स्थूलेन्द्रियाणि । इन्द्रियस्य मध्यात्ते ईश्वरस्य कारणत्वादित्यर्थः । भोगापवर्गार्थमिति गुणस्यैवापरं विशेषणं, मोक्षोपपादकं व्याचष्टे तत्तु नाप्रयोजनमित्यादिना । तद्गुणत्रयं न प्रयोजनशून्यं सत् भूतेन्द्रियरूपेण प्रवर्तते अपि तु प्रयोजनं स्वीकृत्यैव प्रवर्तत-

इत्यतस्तादृशं गुणत्रयं पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं हि भोगापवर्गफलकमित्यर्थः । भोगापवर्गौ व्याचष्टे । तत्रेष्टानिष्टेति । इष्टानिष्टगुणाः सुखदुःखात्मकाः शब्दादयः तत्स्वरूपावधारणं तदाकारा बुद्धिवृत्तिः न तु पुरुषनिष्ठः साक्षात्कारः बुद्धिनिष्ठतायाः वक्ष्यमाणत्वात् । स हि तत्फलस्य भोक्तृत्वेनैव पुरुषनिष्ठस्य भोगान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् पुरुषनिष्ठभोगस्य चित्स्वरूपतया नित्यत्वेन न फलत्वमञ्जसास्तीति भावः । शब्दादिवृत्तिकाले विवेकख्यातिसत्त्वे वक्ष्यमाणापवर्गः स्यादिति तादृशशब्दादिव्यावृत्त्यर्थमविभागापन्नमिति विशेषणं पुरुषेण सहाविविक्तम् । अहंकारेण ममेत्यात्मनिष्ठतयाभिमन्यमानमिति यावत् । जीवन्मुक्तस्य भोगाभासएव । अहं शृणोमीत्याद्यभिमानगर्भस्यैव शब्दादिवृत्तेर्गुणेषु भोगत्वव्यवहारात् । भोक्तुरिति । भोक्तुः पुरुषस्य यत्स्वरूपमुपाधिविवेक्तचैतन्य तदाकारा बुद्धिरपवर्गः ।

आद्यो तु मोक्षो ज्ञानेन द्वितीयो रागसंक्षयात् ।
कृच्छ्रक्षयात्तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षणम् ॥

इति । पञ्चशिखवाक्यात् । अपवृज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । ननु भोगापवर्गातिरिक्तार्थमपि दृश्यं कथं भवतीत्याकाङ्क्षायामाह । तयोरिति । दर्शनं बुद्धिवृत्तिः । अविभागापन्नतायां पञ्चशिखाचार्यसंवादमाह । तथा चोक्तमिति । अयं तेष्वेषु गुणेषु सर्वकर्तृषु सत्सु गुणत्रयापेक्षया चतुर्थे तुरीये पुरुषे गुणव्यापाराणां शब्दादीनां साक्षिमात्रे कर्तॄनुपनीयमानान् बुद्ध्या समर्प्यमाणान् गुणपरिणामान् तत्रैव पुरुषे उपपन्नान् प्रतिसिद्धानि च पश्यन् मूढो न गुणेभ्योऽन्यद्दर्शनं चैतन्यं शङ्कते संभावयत्यपीत्यर्थः । अत्र विवेकावरणे भिन्नत्वे च हेतुस्तुल्यातुल्यजातीय इति । पुरुषविशेषणम् । बुद्धिपुरुषयोर्द्वयोरपि स्वच्छत्वसूक्ष्मत्वादिना साम्याद्बुद्धिपुरुषयोस्तुल्यजातीयत्वं तदा जडत्वपरिणामित्वापरिणामित्वादिभिश्च वैजात्यमित्याशयः । अत्र भाष्ये गुणत्रयापेक्षया पुरुषस्य चतुर्थत्ववचनात् अन्यान्यपि

---

१ शब्दादिषु गुणेष्विति पाठान्तरम् ।

तुरीयव्याख्यानि जाग्रदाद्यवस्थात्रयसत्त्वादिगुणत्रयापेक्षया साक्षित्वमेव पुरुषस्य तुरीयावस्था भवतीति सिद्धम् । तथा च स्मर्यते ।

सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् ।
प्रस्वापनं तु तमसा तुरीयं त्रिषु सन्ततम् ॥

इति । ननूक्तयोर्भोगापवर्गयोर्गुणकार्यतया गुणनिष्ठत्वेन कथं पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं दृश्यमित्युक्तमित्याशङ्कते । ताविमाविति । यतो बुद्धिकृतौ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां बुद्धिकार्यौ अतो लाघवेन बुद्धावेव वर्त्तमानौ न तु पुरुषनिष्ठौ इत्यादिरर्थः । दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकं परिहरति । यथेत्यादिना । पुरुषे स्वामित्वाज्जयादिवत् तौ व्यपदिश्येते इति वाक्यार्थः । बन्धमोक्षौ यथोक्तभोगापवर्गौ । स हि तत्फलस्येति । बुद्धिगतयोर्विषयावधारणपुरुषावधारणयोः फलस्य सुखादिरूपस्य भोक्ता स्वप्रतिबिम्बितस्य साक्षी अतस्तयोः स्वामीत्यर्थः । अत्र पुरुषस्यापि स्वातन्त्र्येण भोगस्योक्तत्वात् स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति शास्त्रप्रान्तसूत्रे पुरुषस्य स्वतोऽपि मोक्षस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च पुरुषस्य भोगापवर्गौ न निराक्रियेते बुद्धिगतभोगापवर्गयोः स्वतोऽपुरुषार्थत्वाच्च करणव्यापारस्य पुरुषार्थतासिद्धान्ताच्च अपि तु परिणामरूपौ यथोक्तभोगापवर्गावेव पुरुषस्य निराक्रियेते । अत एव तावेतावित्यनेन भोगापवर्गौ विशेषितौ भाष्यकारेणेति । पुरुषाणां च संसारिणां मुख्य एव भोगो बुद्धिवृत्त्यविविक्तः सुखादिसाक्षात्कारः । जीवन्मुक्तेश्वरयोस्तु गौणो भोगः सुखादिसाक्षात्कारमात्ररूप इतीश्वरलक्षणसूत्रे प्रतिपादितमस्माभिरिति । यदि च पुरुषे पृथग्भोगमोक्षौ न स्वीक्रियेते तदा ।

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥
मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः ।

इत्यादिवाक्यानि नोपपद्येरन्निति दिक् । बुद्धेरेव परमौ बन्धमोक्षावपि दर्शयति । बुद्धेरेवेति । बुद्धिरूपेण परिणतानां गुणानामेवेत्यर्थः । तदर्थावसायो विवेकख्यात्या । पुरुषार्थसमाप्तिः । तथा च यथोक्तभो

तस्य सर्वविकाराणामात्मनः स्वरूपस्य महतो महत्तत्त्वस्य बुद्ध्याख्यस्य परिणामाः षट् अविशेषसंज्ञका इत्यर्थः । अविशेषत्वं च सामान्यत्वम् । यद्यपि षोडशविशेषाणां सामान्यत्वं महत्तत्त्वप्रकृत्योरप्यस्ति तथाप्यविशेषशब्दः पङ्कजादिशब्दवद्योगरूढः षट्स्वेवेति । अत्र षण्मध्ये तन्मात्राणां बुद्धिपरिणामित्वमहंकारद्वारैव मन्तव्यं सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानमिति सूत्रे भाष्येण तथा व्याख्यातत्वादिति । लिङ्गमात्रपदं व्याचष्टे । यत्तत्परमिति । अविशेषेभ्यो यत्परं पूर्वोत्पन्नं वंशस्योद्भित्येवं जगदङ्कुरो महत्तत्त्वं तल्लिङ्गमात्रमित्यर्थः । लिङ्गमखिलवस्तूनां व्यञ्जकं सन्मात्रं महत्तत्त्वम् । महत्तत्त्वे हि स्वयम्भ्वादिपुंसः कार्यब्रह्मण उपाधिभूतं सर्गादौ सर्वं जगद्भासयद्दीव्यतीति सुप्तोत्थितचित्तवत् । ज्ञानातिरिक्तस्तु व्यापारः पश्चादेवाहंकाराद्युत्पत्तो भवत्यतो लिङ्गमात्रमित्युच्यते । तथा च स्मृतिः ।

ततोऽभवन्महत्तत्त्वमव्यक्तात् कालचोदितात् ।
विज्ञानात्मात्मदेहस्थं विश्वं व्यञ्जंस्तमोनुदः ॥ *

इति । क्वचित्तु लयं गच्छतीति लिङ्गपदस्यार्थमाह । तत्तु प्रमाणादर्शनादुपेक्षितम् । अहंकारादेरपि लयगमनेन महत्तत्त्वमात्रे लिङ्गमात्रपदयोगानौचित्याच्च । तथा लिङ्गमिति मात्रशब्दार्थानुपपत्तेश्चेति । तस्मिंस्तत्त्वे महच्छब्दपर्यायबीजम् अहंकाराद्यखिलविकाराधारत्वमाह । तस्मिन्निति । तस्मिन्सूक्ष्मरूपे ते पूर्वोक्ता अविशेषविशेषाः पदार्थाः अवस्थया अनागतावस्थया स्थित्वा उत्तरोत्तरवंशपर्वाणीव विवृद्धिकाष्ठां स्थावरजङ्गमानां प्राप्नुवन्ति

महान्प्रादुरभूद् यस्मात्कूटस्थो जगदङ्कुरः ।

इति स्मृतेः । तथा प्रतिसंसृज्यमानाः प्रलीयमानाश्च ते तस्मिन्नेवावस्थया अतीतावस्थया अनुगता भूत्वा तेनैव सह यत्तत्प्रसिद्धसाम्यावस्थगुणत्रयल-

---

* मनुस्मृतिः ।
ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।
महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥ इति पाठान्तरम् ।

धर्मलिङ्गं सत् प्रधानाख्यमूलकारणं प्रतियन्ति प्रकृतौ लीयन्त इत्यन्वयः । एतेन महत्तत्त्वोपाधिकस्य कार्यब्रह्मणोऽपि जगत्सृष्टिस्थितिलयहेतुत्वं प्रस-ङ्गाद्व्याख्यातम् । प्रधानस्यालिङ्गत्वोपपादनायाव्यक्तमिति विशेषणं, स्वयमव्य-क्ततया न परस्परव्यञ्जकमित्यलिङ्गमित्याशयः । पुरुषात्पराभिमतशरीरादि-भ्यश्च व्यावर्त्तनाय निःसत्तासत्तं विशेषणम् । निर्गते पारमार्थिके सत्ता-सत्ते यस्मादिति विग्रहः । कूटस्थनित्यत्वादि पारमार्थिकं सत् ।

सतोऽस्तित्वं च नासत्ता नास्तित्वे सत्यता कुतः ।

तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित् क्वचित्कदाचिद्द्विज वस्तुजातम् ।

यच्चान्यथात्वं द्विज याति भूयो न तत्तथा तत्र कुतो हि तत्त्वम् ॥

इति गारुडवैष्णवादिवाक्येभ्यः सत्तासामान्याभावस्यैव पारमा-र्थिकसत्तात्वसिद्धेः, तच्च सत्त्वं प्रधाने नास्ति महदाद्यखिलविकाररूपैः प्रलयेऽप्यसत्त्वात् । सूक्ष्मरूपा तु परिणामितया प्रतिक्षणं तत्तद्धर्मरूपेणापा-याच्च । तथा च श्रुतिस्मृतयः 'चैतन्यं चिन्मात्रं सत्' 'क्षणं न सतिष्ठति जीवलोकः क्षयोदयाभ्यां परिवर्त्तमानः' इत्याद्या इति । यथा च सत्तया वर्जितमेवासत्तयापि पारमार्थिक्या वर्जितं सत्तासामान्याभावस्यैव पारमा-र्थिकासत्त्वात् । तच्च प्रधाने नास्ति नित्यत्वादर्थक्रियाकारित्वात् श्रुतिस्मृ-त्यनुमानसिद्धत्वाच्च । इत्थमेव च सदसद्भ्यामनिर्वचनीयं त्रिगुणात्मकं मायाख्यं प्रधानमिति वेदान्तसिद्धान्तोऽप्यवधारणीयः ।

नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका ।
सदसद्भ्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी ॥

इत्यादिकूर्मपुराणादिषु मायाख्यप्रकृतेः पारमार्थिकसत्त्वादिरूपेणा-निरूप्यत्ववचनाच्च । न तु प्रपञ्चस्यात्यन्ततुच्छता अत्यन्तविनाशिता वा वेदान्तसिद्धान्तः 'नाभाव उपलब्धेः' 'भावे चोपलब्धेः' इति वेदान्तसूत्राभ्या-मेवात्यन्ततुच्छताया निराकरणात् । 'सत्त्वाच्चावरस्य' 'असद्व्यपदेशादिति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्' 'वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत्' इत्यादिभ्यश्चान्यवेदान्त सूत्रेभ्यः प्रपञ्चस्य सदसद्रूपताया एव सिद्धेश्च । धर्मान्तरेणातीतानागतध

मैव । शास्त्रेषु स्वप्नादिदृष्टान्ताश्च क्षणभङ्गुरत्वपारमार्थिकासत्त्वांशेनैवेति बोध्यम् । नहि स्वप्नगन्धर्वनगरादयोऽप्यत्यन्तासन्तः स्वप्नादावपि साक्षिभास्यमानसपदार्थाभ्युपगमात् । अन्यथा 'सन्ध्ये सृष्टिराह ही ति' वेदान्तसूत्रेणैव स्वप्ने सृष्ट्यवधारणं विरुध्येत न स्वप्नादिवदिति वेदान्तसूत्रं च जाग-त्प्रपञ्चस्य केवलमानसत्वमेव निराकरोतीति । एतेन स्वप्नादिदृष्टान्तैः प्रपञ्च-स्य मनोमात्रत्वाभ्युपगमो नवीनवेदान्तिनामपसिद्धान्त एव । वेदान्तसूत्रेणापि स्वप्नतुल्यत्वाभावनिर्णयात् । तस्माद्ययोक्तमेव प्रपञ्चस्यासत्त्वं ब्रह्ममीमांसाया अपि सिद्धान्तः समानतन्त्रसिद्धत्वाच्चेति दिक् । कश्चित्त्वत्र उत्तरविशेषणे वार्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वं विवक्षितं तच्च प्रलये प्रकृतितद्विकारयोर्नास्तीत्याह । तन्न । ईश्वरान्यपुरुषस्यापि तमसत्तया तद्व्यावृत्त्यसम्भवात् । जीवेष्वपि हि विषयप्रकाशनव्यापारोपरम एवासत्तालय स्वाप प्रलयेऽस्तीश्वरप्रकरणे श्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्ध इति प्राधान्यस्य पारमार्थिकसदसत्त्वाभावोपपत्तये तद्विकाराणामपि पारमार्थिकत्वे सदसत्त्वे न स्त इति प्रतिपादयितुं प्रधानस्य विशेषणान्तरं निःसदसदिति । निर्गते सदसती यस्मादिति विग्रहः । निःसदसदिति पाठश्चायमेवार्थः । प्रधानवृत्ति हि मृद्विकारजातं सत्यासत्पारमार्थिकसच्च भवति परिणामित्वेन स्वधर्मे प्रतिक्षणविनाशात् । आद्यन्तयोरत्यन्तवस्थयाप्यसत्त्वाच्च । 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्' । 'अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना' इत्यादिश्रुतिस्मृतयश्च विकाराणां नित्यतारूपं सत्त्वं निराकुर्वन्ति । अत्र च श्रुतौ विकाराणामाद्यन्तयोर्नाममात्रावशेषत्वेनास्थिरतयैव तदपेक्षया स्थिरत्वरूपं सत्यत्वं कारणस्य विवक्षितम् । 'नित्यो नित्यानां' 'सत्यस्य सत्य'मिति श्रुत्यन्तरे तादृशार्थसिद्धेः । न पुनर्विकाराणामत्यन्ततुच्छतया मृद्विकारस्य घटस्याधिकारदृष्टान्तत्वानुपपत्तेः । नहि लोके मृद्विकारस्यात्यन्ततुच्छत्वं सिद्धमस्ति येन ब्रह्मकार्यप्रपञ्चस्य तुच्छत्वे दृष्टान्तता तस्य स्यादिति । यथा प्रधानशक्तिकाले कालमत्यन्तासत्त्वं भवति एवमत्यन्तासत्त्वमपि न भवति अतीतानागतादिरूपेण सदा सत्त्वात् । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' ।

आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्य इति । नन्वेवं सविकारस्य प्रधानस्य सदसत्स्वभावतिषेधे सति प्रकृते सदसदात्मकतातिपादकश्रुतिस्मृतिशतव्याकोप सदसद्बाधाबाधाभ्यामिति साङ्ख्यसूत्रविरोधश्चेति । मैवम् । त्रयाविधत्वा प्रधाना व्यक्तरूपव्यावहारिकसदसत्तापरत्वात् । साङ्ख्यसूत्रे च बाधाबाधौ रूपभेदेन सार्वकालिकाविति । तदुक्तं

जगन्मयी भ्रान्तिरियं न कदापि न विद्यते ।
विद्यते न कदा चिच्च जलबुद्बुदवत् स्थितम् ॥

इति । भ्रान्तिरितिपारमार्थिकभ्रममाश्रित्य ज्ञानत्रयोरभेदविवक्षया तम । अत एव गौतमसूत्रे तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्ति रिति। तात्त्विकमिथ्याबुद्धिरनित्यपदार्थज्ञानं च प्रधानं मिथ्याज्ञानं प्रसिद्धमिथ्याज्ञानं शुक्तिरजतादिज्ञानमिति । पारमार्थिकभ्रमलक्षणं च सद्भावबति तत्प्रकार *त्वमसद्विषयकता वा तदुभयमपि परिणामिनित्यपदार्थबुद्धिष्वप्यस्तीति व्या* वहारिकपारमार्थिकभेदेन सत्ताद्वैविध्यं च विष्णुपुराणादिषु प्रसिद्धं यथा

सद्भाव एषो भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत् ।
एतत्तु यत्संव्यवहारभूतं तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं तत ॥

इति । तृतीया च लोकसिद्धा प्रातिभासिक्यपि सत्ता शुक्तिरजत स्वाप्नपदार्थानां मनोमात्रपरिणामानामिति । यत्तु परमात्मचैतन्यस्यैव सत्त्वं न तु जीवचैतन्यानामपि इति वेदान्तरहस्यं नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा इत्यादि श्रुतिसिद्धं तत्तु लयशून्यत्वरूपपारमार्थिकसत्तामभिप्रेत्यैव बोध्यम् । प्रलये हि परमात्मनि प्रकृतिपुरुषयोर्व्यापारोपरमरूपो लयो भवति । प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ लीयेते परमात्मनीत्यादिवाक्येभ्य , परमात्मा च सदा जाग्रत्स्वरूपतया लयशून्य इति स एव परमार्थसन् प्रकृतिपुरुषाविति वेदान्तमहावाक्यमर्यादा । एतेन सदसत्त्वयोर्विरोधादेकत्रासंभव इत्यप्यपास्तम् । व्यवहारपरमार्थभेदेन कालभेदेनावच्छेदभेदेन स्वरूपभेदेन प्रकाशभेदेन च तयोरविरोधादिति । तदेव श्रुतिव्या

प्रसिद्धं सत्यत्वमिथ्यात्वविभागमविद्वांसमाधुनिकवेदान्तिब्रुवाणां प्रपञ्चास्यन्तासत्यत्वादिरूपाप्रसिद्धान्ता नास्तिकमतानुसारिणो मुमुक्षुभिर्दूरतः परिहरणीयाः समानन्यायेनात्यन्तसिद्धान्तानामेव ब्रह्ममीमांसासिद्धान्तत्वादिति सर्वं समञ्जसम्। लिङ्गमात्रपरिणाममुपसंहरति। एष तेषामिति। तेषां गुणानामित्यर्थः। अलिङ्गं पर्वं व्याचष्टे। निःसत्तासत्तं चेति। निःसत्तासत्तमित्युक्तो यः पदार्थः सोऽलिङ्गनामा गुणानां परिणामः स च साम्यावस्थात्मको गुणेभ्योऽतिरिक्त इति तस्य गुणपरिणामत्वमुपपद्यते। तस्यां च साम्यावस्थायां प्रधानत्वाविशब्दो धर्मधर्म्यभेदेन महदादिव्यावृत्त्यर्थमेवात्र श्रुतिस्मृत्योश्च प्रयुज्यते। परमार्थतस्तु गुणा एव तदुपलक्षिताः प्रधानम्। भाष्ये गुणानामेव प्रधानत्वस्योक्तत्वादिति। इदानीं पर्वणां गुणानां च परस्परवैधर्म्यमेवो व्युत्पादनीयः तत्रादावलिङ्गाख्यस्याद्यस्य पर्वण: पर्वत्रयाद्गुणेभ्यश्च वैधर्म्यं प्रतिपादयति। अलिङ्गावस्थायामिति। पुरुषार्थो विषयभोगविवेकख्याती तत्कार्यौ सुखदुःखाभावौ च स पुरुषार्थोनालिङ्गावस्थां प्रति हेतुः यतो ऽलिङ्गावस्थायामादौ सृष्टेः प्राक् पुरुषार्थता पुरुषार्थसमूहः कारणं कारणत्वाभिमतो नोत्पद्यतदित्यर्थः। दुःखनिवृत्तिव्यावर्तनाय कारणमित्युक्तम्। प्रलयकाले तु खनिवृत्तेः कर्मक्षयादेवोपपत्तेः प्रलयाप्रयोजनतया दुःखनिवृत्तिः प्रलयकारणं न भवतीत्याशयः। उपसंहरति। न तस्य इति। एतदुक्तं भवति। व्यक्तावस्थायां गुणेभ्यः शब्दाद्युपभोगादिरूपः पुरुषार्थो जायतेऽतः स तस्यामनागतावस्थः कारणं भवतु साम्यावस्थायां तु न तज्जन्यः कश्चन पुरुषार्थोऽस्तीत्यतो नास्याः पुरुषार्थः कारणमिति। एतावता किमित्यत आह। नासौ पुरुषार्थकृतेति। नित्या व्याख्यायतइति। शास्त्रेष्विति शेषः। नित्या स्वाभाविकी अनैमित्तिकत्वेन पर्वत्रयापेक्षया स्थिरा स्वाभाविकत्वेऽपि धर्मादिभिः प्रतिबन्धाच्च गुणानां साम्यरूपः परिणाम इति भावः। अव्यक्तावस्थायाश्च स्वाभाविकत्वं न व्यक्तावस्थापेक्षया बहुकालावस्थायित्वमेव नित्यत्वं सत्यत्वापरनामकं व्यवहारे सिद्धम्। 'धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये' इत्यादिभारतादिव्यवहारात्। ईदृशनित्यत्वं च गीतादिषूक्तम्।

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥

इत्यादिभिरिति । अथ वा सर्वदा सत्त्वरूपं नित्यत्वमेवाव्यक्तार्थोऽस्तु सर्गेऽपि गुणसाम्यस्यात्यन्ततोऽनुच्छेदात् । अंशत एव वैषम्येणावरणरूपस्य गुणसाम्यस्य सर्वदा सत्त्वात् । अन्यथा साम्यावस्थाया अत्यन्तोच्छेदे पर्वत्वानुपपत्तेश्च । अनेन हि सूत्रेण । ऊर्ध्वमूलमधःशाखम् इत्यादिगीताम् अव्यक्तमूलप्रभव इत्यादिमोक्षधर्मादिकं चानुसृत्य संसाररूपो गुणवृक्ष एव चतुष्पर्वतया निरूपितः तस्य च वंशतुल्यस्य गुणवृक्षस्यावयवानां पूर्वपूर्वतत्त्वानामंशत एवोत्तरतत्त्वरूपेण परिणामो भवति समुद्रस्यांशतः फेनादिरूपतावत् न तु दध्ना दुग्धस्येव पूर्वपूर्वतत्त्वस्य सर्वांशेन परिणाम उत्पन्नकार्यस्य कारणेन पुनरापूरणार्थं तु कारणानां स्वकार्यावरकतयाऽवस्थानं सिध्यति । तस्मात्सर्गकालेऽपि बहिरलिङ्गावस्थावस्थानात्तस्या नित्यत्वमिति । ननु प्रकृतिमारभ्याष्टावेवावरणानि ब्रह्माण्डस्य श्रूयन्ते न तु तन्मात्राण्यपीति चेन्न । सूक्ष्मस्थूलयोरैक्यविवक्षयाष्टधा आवरणवचनात् अत एव भागवतद्वितीयस्कन्धे पद्मसर्गे पञ्चभूतानां बहिस्तन्मात्रावरणं गतिरुक्ता इन्द्रियाणि चाकारणत्वान्नावरणानि तेषामुत्पत्तिस्तु तन्मात्रसमानदेशा यथा तिलसमानदेशा सूक्ष्मतैलोत्पत्तिरिति दिक् । इतरस्मिन्नवस्थात्रये त्वनित्यत्वरूपं वैधर्म्यमाह । अवस्थानमिति । आदौ उत्पत्तौ उपादानकारणत्वव्यवच्छेदार्थमाह । सर्वार्थेति । अनित्या त्रिधा अवस्थेति शेषः, शेषं सुगमम् । पर्वसु नित्यानित्यत्वरूपं वैधर्म्यमुक्त्वा पर्विणा गुणानां पर्वभ्यो वैधर्म्यमाह । गुणास्त्विति । गुणास्तु सत्त्वादयः सर्वविकारेष्वनुगता अत उत्पत्तिविनाशशून्या अनुपचरितनित्या इत्यर्थः । अलिङ्गावस्थापि हि नैवं नित्येति । ननु त्रिगुणात्मकप्रकृतेर्नित्यत्वे

प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।
क्षोभयामास सम्प्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥

तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम ।

इत्यादिस्मृतिषु प्रकृतेर्योगोत्पत्तिवचनं कथमुपपद्यते तत्राह । व्यक्तिभिरेवेति । गुणान्वयिनीभिर्गुणधर्मैः कार्यव्यक्तिभिरनागतातीताद्यवस्थान्तरपरिणामवतीभिर्हेतुभिर्जन्मविनाशवन्त इव ते गुणाः प्रतीयन्ते कार्यकारणविभागात् न तु तेषां स्वतो जन्मविनाशौ स्त इत्यर्थः । तथा च स्वानुगतानां व्ययादिनैव गुणात्मकप्रकृतेर्व्ययादिव्यवहार इत्याशयः । परिणामस्तु प्रकृतेः पारमार्थिकत्वे सति व्याप्यानामुत्पत्तिविनाशयोः व्यापकेषु व्यवहारं दृष्टान्तमाह । यथेति । दरिद्राति क्षीणो भवति । इति सम समाधिरिति । इदं समाधानं दार्ष्टान्तिकेऽपि समानमित्यर्थः । ननु तथापि प्रकृतेर्नित्यत्वं नोपपद्यते भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः प्रकृतिपुरुषावुभौ लीयेते परमात्मनि इत्यादिवाक्येभ्य इति चेत् । दत्तोत्तरत्वात् कार्यविनाशेन तत्रापि तन्निवृत्तिवचनात् । व्यापारोपरमाख्यलयस्यैव पुरुषसाहचर्येण तत्रावधारणाच्च ।

वियोजयत्यथान्योन्यं प्रधानपुरुषावुभौ ।
प्रधानपुंसोरनयोरयं संहार ईरितः ॥

इति कौर्मवाक्याच्च । अन्यथा न्यायानुपदेशो बलवतीभिः प्रकृतिनित्यताश्रुतिभिर्विरोधाच्च । एवमेव प्रकृतिपुरुषयोः पुराणेषु श्रूयमाणोत्पत्तिरन्योन्यसंयोगेनाभिव्यक्तिरेव बोध्या । संयोगलक्षणोत्पत्तिः कथ्यते कर्मजा तयोरिति स्मृतेः । तथा चोक्तम् ।

न घटत उद्भवः प्रकृतिपूरुषयोरजयोः
उभययुजा भवन्त्यसुभृतो जलबुद्बुदवत् ।
त्वयि त इमे ततो विविधनामगुणैः परमे
सरित इवार्णवे मधुनि लिल्युरशेषरसाः ॥

इति । इदानीं प्रकृत्यादीन् स्वस्वकार्यैरनुमापयितुं पञ्चशब्दसूचितमलिङ्गादीनामविरलक्रमं दर्शयति । लिङ्गमात्रमिति । प्रत्यासन्नमव्यवहितकार्यम् । तत्रेति । तद्धि लिङ्गमात्रं तत्रालिङ्गेऽलिङ्गाख्यस्य प्रधानेऽव्यक्तरूपेणाविभक्तमित्यतस्ततो विविच्यते विभक्तं भवति । तत्र हेतुः क्रमेति । क्रमस्य पौर्वापर्यस्य कदाप्यनतिक्रमादित्यर्थः । यदि हि कार्ये ह्यनागता

वस्याभिव्यक्तानामप्युत्पत्तिः स्यात् तर्हि अविशेषात्सर्वे सर्वत्रोत्पद्येत तथा ऽतीतमप्युत्पद्येत । न च प्रागभावः कारणम् । अभावस्यासिद्धेः । किं चाभावस्य निमित्तकारणत्वाभ्युपगमे तस्यैवोपादानकारणत्वमपि स्यात्, तथा च जितं शून्यवादिभिः । अथाभावस्योपादानत्वं न दृष्टमिति चेत्, तुल्यं निमित्तत्वेऽपि । अत उपादानतावन्निमित्तत्वमपि नाभावस्य । तस्मात्कार्यजननशक्तिरेवानागतावस्थारूपिणी कार्यरूपेण परिणमतइति । तदनेन भाष्येण सत्कार्यवादः प्रसाधितः । तथेत्याद्यप्येवं व्याख्येयम् । महदादिभिः प्रकृत्याद्यनुमानप्रकारश्च सांख्यसूत्रैरुक्तो ऽस्माभिरपि तद्भाष्ये प्रपञ्चितो विस्तरभयात्तु नेह प्रस्तूयतइति । तथा चोक्तम् । पुरस्तादिति । यथा विशेषेभ्यो ऽवान्तरभेदभिन्ना विशेषा जायन्ते तथा पुरस्तादस्यैव सूत्रस्यादावुक्तमित्यर्थः । ननु कथं गुणपर्वणां चतुर्धा विभागः सूत्रकारेण कृतः ब्रह्माण्डस्थावरजङ्गमरूपैः पर्वणामानन्त्यादित्याशङ्क्य ब्रह्माण्डादीनां सर्वेषां विशेषकार्याणां विशेषेष्वेवान्तर्भावमाह । न विशेषेभ्य इति । विशेषेभ्यः परमुत्तरभावि तत्त्वान्तरं तत्त्वभेदः नास्ति अतो विशेषाणां तत्त्वान्तरपरिणामो नास्तीत्यर्थः । अतो ब्रह्माण्डादिकं सर्वं विशेषपर्वणैव गृहीतमिति भावः । तत्त्वत्वं च द्रव्यत्वं तत्त्वान्तरत्वं च स्वाश्रितद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम् । पञ्चविंशतितत्त्वेषु पञ्चविंशतिजात्यनङ्गीकारे च तत्त्वान्तरत्वं स्वाश्रितद्रव्यविभाजकोपाधिमत्त्वमिति । नन्वेवं तत्त्वभेदात्कथमन्तःकरणस्यैकत्वं तत्रतत्रोक्तं घटेतेति । उच्यते । यथा विशेषाद्यपञ्चतत्त्वात्मिकैकैव पृथिवी प्रागुत्पद्यते तत तस्याः खननमन्थनादिना पार्थिवे जलतेजसी अभिव्यक्तमात्रे भवत एवं तत्त्वत्रयात्मक एवादौ महान् जायते पश्चाच्च तस्मादहङ्कारादिर्वृत्तिभेद इति । तर्हि किं विशेषाणां परिणामा एव न सन्ति, नेत्याह । तेषां त्विति । व्याख्यास्यन्तइति । सूत्रकारेणोत्तरपादइति शेषः । स्यादेतत् । महदादिक्रमेणोक्तः सृष्टिप्रकार आकाशादिक्रमबोधकश्रुतिविरोधाद्धेयः श्रुतौ तन्मात्राद्यश्रवणेन ते पदार्थाश्च कल्पिताः मन्वादिस्मृतयश्च सांख्यकल्पनानुवादेन धर्मादिपरा एव न प्रकृत्यादिपरा इति

न स्मृतिभिरपि प्रकृत्यादिसिद्धिरिति । अत्रोच्यते । गुणत्रयात्मिका प्रकृतिस्तावत् मूलकारणतया मैत्रेयोपनिषदि श्रूयते । यथा । 'तमो वा इदमेकमास तत्परे स्यात् तत्परेणेरितं विषमत्वं प्रयाति एतद्वै रजसो रूपं तद्रजः खल्वीरितं विषमत्वं प्रयाति एतद्वै सत्त्वस्य रूपं तत्सत्त्वमेवेरितं तमसः सम्प्रास्रवत् सोऽंशोऽयं यश्चेतामात्रः प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञः सङ्कल्पाध्यवसायाभिमानलिङ्गः प्रजापतिस्तस्य प्रोक्ता अग्र्यास्तनवो ब्रह्मा रुद्रो विष्णु'रित्यादि । तथा गर्भोपनिषदि चतुर्विंशतितत्त्वान्यनेन क्रमेणोक्तानि, यथा । 'अष्टौ प्रकृतयः षोडशविकाराः शरीर' इति । तथा प्रश्नोपनिषदि च । 'एवं ह वै तत्सर्वं परे आत्मनि संप्रतिष्ठते पृथिवी च पृथिवीमात्रा चापश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा चे'त्यादिना परमात्मनि सर्वं चतुर्विंशतितत्त्वं तिष्ठति समुद्रे नदनदीवदित्युक्तम् । अतश्चतुर्विंशतितत्त्वानि प्रत्यक्षश्रुत्या स्मृत्यनुमेयश्रुत्या च सिद्धानि । अद्वैतश्रुतिस्तु न तासां बाधिका व्यवहारपरमार्थभेदेन विषयभेदात् । व्यावहारिकाद्वैतश्रुतीनां चाविभागलक्षणाभेदपरतया एव नदीसमुद्रादिदृष्टान्तैरुपगमादिति । तेषां च महदादीनां सृष्टिक्रमोऽपि श्रुतौ पाठक्रमादवधार्यते ।

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥

इत्यादिषु । यच्च तैत्तिरीयके वियदादिसृष्टिः श्रूयते तत्र वियतः प्राग्बुद्ध्यादिसृष्टिः पूरणीया स्मृत्यन्तरश्रुत्येकवाक्यतया छान्दोग्ये वियदाद्युपरमवदिति । किं च सांख्योक्तसृष्टिक्रमे स्पष्टैव श्रुतिरस्ति । यथा गोपालतापनीये । 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मासीत् तस्मादव्यक्तमेवाक्षरं तस्मादक्षरान्महत् महतो वै अहङ्कारस्तस्मादेवाहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राणि तेभ्यो भूतानी'ति । वेदान्तसूत्रैरपि बुद्ध्यादिक्रमेणैव सृष्टिरुक्ता तत्र मदीयाना कुव्याख्या चास्माभिस्तद्भाष्यवदपास्तेति । तदेवं सांख्यशास्त्रे प्रपञ्चितानि चतुर्विंशतितत्त्वानि अत्र सङ्क्षेपतः सूत्रद्वयेनोक्तानि । एतेषां च स्वरूपादिकं तत्रैव प्रदर्शितं सङ्क्षेपतस्त्वत्राप्युच्यते । पञ्च भूतान्येकादशेन्द्रियाणि

च प्रसिद्धान्येव तन्मात्राणि भूतानां साक्षात् कारणानि शब्दादिमत्सूक्ष्म-द्रव्याणि अतस्तानि सूक्ष्मभूतान्यपि क्व चिदुच्यन्ते । महदहङ्कारौ च मोक्ष-धर्मे लक्षितौ । यथा ।

हिरण्यगर्भो भगवानेष बुद्धिरिति स्मृतः ।
महानिति च योगेषु विरिञ्चिरिति चाप्युत ॥
धृतं नैकात्मकं येन कृत्स्नं त्रैलोक्यमात्मना ।
तथैव विश्वरूपत्वाद्विश्वरूप इति श्रुतः ॥
एष वै विक्रियापन्नः सृजत्यात्मानमात्मना ।
अहङ्कारं महातेजाः प्रजापतिमहङ्कृतम् ॥

इत्यादि । अत्र चोपासनार्थं शक्तिशक्तिमदभेदेनोपाध्योर्नामादि-कमुपाधिमत्त्वेन तयोरुक्तिर्मनुष्यपश्वादिनामरूपादिवत् । स्मृत्यन्तरेषु सांख्ययोगयोरप्यविवेकतो जडयस्तुत्वेन तद्व्यवहारः । ज्ञानैश्वर्यादिरूप-महत्त्वस्याभिमानरूपाहङ्कारस्य चान्तःकरणधर्मत्वादिति । प्रकृतिस्तु त्रयोविंशतितत्त्वकारणानि सत्त्वादिनामकसूक्ष्मद्रव्याण्यसंख्यानि गुण-शब्दश्च तेषु पुरुषोपकरणत्वात् पुरुषबन्धकत्वाच्च प्रयुज्यते । तच्च गुण-त्रयं सुखदुःखमोहधर्मकत्वात् सुखदुःखमोहात्मकमुच्यते । पुरुषाणां सर्वा-र्थसाधकत्वाद्राजामात्यवत्प्रधानमुच्यते जगदुपादानत्वात्प्रकृतिर्जगन्मोहक-त्वाच्च मायेत्युच्यते । वैशेषिकादिभिश्च स्वस्वपरिभाषया परमाण्वव्यक्ता-नादिशब्दैरवोच्यते इति । तदुक्तं वासिष्ठे ।

नामरूपविनिर्मुक्तं यस्मिन् संतिष्ठते जगत् ।
तमाहुः प्रकृतिं के चिन्मायामेके परे त्वणून् ॥

इत्यादिनेति । एषु च त्रयोविंशतितत्त्वानि सर्गादौ स्थूलसूक्ष्मशरी-रद्वयरूपेण परिणमन्ते । तत्र स्थूलं पञ्चभूतेभ्यः सूक्ष्मं च शेषेभ्यः तयोश्च सूक्ष्मं काष्ठवच्चैतन्याभिव्यञ्जकत्वात् पुरुषस्य लिङ्गशरीरमित्युच्यते तच्चा-हङ्कारस्य बुद्धौ प्रवेशात्सप्तदशावयवकं सांख्यशास्त्रे प्रोक्तं 'सप्तदशैकं लिङ्गमि'ति । अत्र एकत्वं समष्ट्यभिप्रायेणोक्तम् । 'व्यक्तिभेदः कर्मविशेषा-

हिरण्यगर्भसूत्रेण व्यक्तिरूपस्य एकस्यैव लिङ्गशरीरस्य व्यक्तिभेदवचनात् । अयं च व्यष्टिसमष्टिभावो न वनवृक्षवत् किंतु पितापुत्रवदेव ।

तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः करणैः सह ।
क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ॥

इतिमन्वादिवाक्यैर्हिरण्यगर्भस्य शरीरद्वयांशैरेवाखिलपुंसां शरीरद्वयोत्पत्तिरिति सिद्धेः । वनवृक्षयोस्तु नैवं कार्यकारणभावोऽस्तीति दिक् । सूत्रान्तरमवतारयति । व्याख्यातमिति ।

द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ॥ २० ॥

दृशिरत्र न गुणः किंतु प्रकाशस्वरूपं द्रव्यं
ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथ चन ।
ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः सर्वगतः शिवः ॥

इत्यादिस्मृतेः । धर्म्मिधर्म्यादिषु च भेदाभेदावेव । दीपप्रकाशयोरपि चक्षुरादिग्रहणात् पुरुषस्तु ज्ञानरूपतां विना न रक्ष्यत इति । मात्रशब्देन पूर्वसूत्रोक्तप्रकाशक्रियादिगुणव्यावृत्तिः तेष्वेव च सर्वेषां शेषगुणानामन्तर्भाव' शुद्धशब्देन च भूतेन्द्रियात्मकत्वव्यावृत्तिः । शुद्धोऽपि बुद्ध्यभेदभ्रमोपपादनाय शेषविशेषणम् । अत्र च परिणामित्वपारार्थ्याचेतनत्वादीनि बुद्धेरशुद्धि तद्राहित्यं च पुरुषस्य शुद्धिरिति भाष्ये व्यक्तीभविष्यति । प्रत्ययानुपश्यः प्रत्ययसमानाकारतापन्नः सन् बुद्धिवृत्तिसाक्षीत्यर्थः । अनेन विशेषेण द्रष्टरि प्रमाणं चोक्तमिति । शुद्धोऽपीत्यादिभागस्य फलान्तरं च भाष्यकारो व्याख्यास्यति । दृशिमात्रशब्दार्थमाह । दृक्शक्तिरेवेति । प्रलयमोक्षादौ जीवानां दर्शनाख्यचैतन्यफलोपधानं नास्तीति शक्तिपदोपादानम् । एवशब्दार्थमाह । विशेषणापरामृष्टेति । विशिष्यते व्यावर्त्यते द्रव्यान्तरादेभिरिति विशेषणानि विशेषगुणाः वैशेषिकशास्त्रोक्ताः तैः कालत्रयेऽप्यसंबद्धा इत्यर्थः । तेन संयोगसंख्यापरिमाणादिसत्त्वेऽप्यक्षतिः । द्रष्टेति तत्पदं बुद्धिव्यापृततया व्याचष्टे । स पुरुष इति । संवेदीत्या बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः संवेदनमर्थाकारवृत्तिः तस्याः प्रतिसंवेदनं प्रतिध्वनि-

यत्प्रतिबिम्बं यत्र स पुरुष इत्यर्थः । बुद्धेः साक्षीति तु पर्यवसितोऽर्थः । अनेन प्रतिबिम्बरूपयाऽऽरोपितक्रियया कल्पितं दर्शनकर्तृत्वं द्रष्टृत्वमित्यपि सूचितम् । आत्मनो ज्ञानस्वरूपत्वं च

यथा दीपः प्रकाशात्मा स्वल्पो वा यदि वा महान् ।
ज्ञानात्मानं तथा विद्यादात्मानं सर्वजन्तुषु ॥

इत्यादिवाक्यशतानुग्रहेण लाघवतर्कानुग्रहेण चात्मत्वादिरूपव्यतिरेक्यादिलिङ्गैरनुमेयं ज्ञानाश्रयत्वकल्पने धर्मधर्मिभावापन्नवस्तुद्वयकल्पनागौरवात् । अहं जानामीतिप्रत्ययस्तु अहं गौर इति भ्रमशतान्तःपातितया प्रामाण्यशङ्कास्कन्दितत्वेन यथोक्तानुमानापेक्षया दुर्बल इति दिक् । बुद्धिपुरुषयोर्विवेकप्रतिपादनाय तयोरभेदभ्रमोपपादनाय च तयोर्वैरूप्यसारूप्यप्रतिपादकतया क्रमेण शुद्धोऽपीत्यादिविशेषणद्वयं व्याचष्टे । स न बुद्धेः सरूपो नात्यन्तं विरूप इति । पारमार्थिकसारूप्यस्याभावः शुद्धोऽपीत्याद्यदलार्थः । प्रतिबिम्बरूपापारमार्थिकसारूप्यं च शेषदलार्थः । तथा च परिणामित्वादिरूपबुद्धिसारूप्याभाव एव शुद्धिः बुद्धिवृत्तिसारूप्यमेव च प्रत्ययानुपश्यत्वमित्यायातम् । सारूप्याभावसारूप्ये क्रमेण प्रतिपादयति । न तावदित्यादिना । कस्मादित्यस्योत्तरं परिणामिनी हि बुद्धिरिति । परिणामित्वे हेतुर्ज्ञाताज्ञातविषयत्वादिति । ज्ञातेत्याद्युक्तं विवृणोति । तस्याश्चेति । तस्या बुद्धेः, रञ्जकौ । गवादिरिति । गोशब्दः शब्दवाची । अतो गवादिघटादिपदाभ्यां धर्मधर्मिसामान्यपरतया धर्मधर्मिरूपाणामशेषाणां बुद्धिविषयाणां ग्रहणम् । ज्ञातो वृत्तिव्याप्यस्तदन्यश्चाज्ञात । दर्शयति अनुमापयतीत्यर्थः । अयं भावः । बुद्धिः परिणामिनी स्यात् तदैव कदा चित् बुद्धिः शब्दाद्याकारा भवति कदा चिच्च नेत्युपपद्यते । न च पुरुषवद् बुद्धावपरिणामित्वेऽपि विषयस्य प्रतिबिम्बनमेव विषयाकारतास्तु ततश्च प्रतिबिम्बनादादिकत्वेन ज्ञाताज्ञातविषयत्वमुपपद्यतेति वाच्यम् । स्वप्रध्यानादौ विषयासांनिध्येन तत्प्रतिबिम्बासम्भवात्, शास्त्रेषु बुद्धौ विषयप्रतिबिम्बवचनं तु तत्समानाकारपरिणाममात्रेणेति बु-

बुद्धेरर्थग्रहणस्यानित्यतया तस्या अर्थाकारपरिणामोऽनुमीयत इति । बुद्धेः परिणामित्वं दर्शयित्वा तदभावं पुरुषे दर्शयति । सदा ज्ञाता इति । सदा ज्ञातो विषयो बुद्धिवृत्तिरूपो येन तस्य भावः सदाज्ञातविषयत्वं, परिदीपयति अनुमापयति । यदि हि पुरुषः परिणामी स्यात् तदा ज्ञाप्यपरिणामेन कदा चित्पुरुषस्य विषयो बुद्धिवृत्तिरज्ञातापि तिष्ठेत् ततश्च वर्तमानाया अपि घटादिवृत्तेरज्ञानसंभवात् घटादिकं निश्चिनोमि न वेत्यादिसंशयः स्यात् । तथा योग्यानुपलब्ध्या घटादिज्ञानाभावनिश्चयश्च न स्यात् । अज्ञातवृत्तिसत्तासंभवादिति भावः । नन्वेतावता भोक्तृत्वांशे परिणामो मास्तु सुखादिपरिणामाभावस्तु कथं तेनानुमाप्यत इति चेत् । उच्यते । शब्दादिनिश्चयरूपस्य परिणामस्य बुद्धौ सिद्धौव तत्कार्याणाम् इच्छाकृतिसुखदुःखादृष्टसंस्कारादीनां बुद्धिधर्मत्वेनैव सिद्धेः । सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावे लाघवादिति । ननु न पुरुषस्यापि सदाज्ञातविषयत्वं प्रलयादौ स्वविषयस्य बुद्धिवृत्तेरदर्शनादित्याक्षिपति । कस्मादिति । समाधत्ते । नहीति । नहि पुरुषविषयो बुद्धिवृत्तिरपि शब्दादिवत्स्याच्च तिष्ठेच्च । अथ वा अगृहीता गृहीता च कालभेदेन भवतीत्यर्थः । तथा च स्मर्यते ।

न चित्प्रतिबिम्बोऽस्ति * दृश्याभावादृते किल ।
क्व चिदाप्रतिबिम्बेन शिलादर्शायतिष्ठते ॥

इति । तथा च प्रलयादौ दृश्याख्यविषयाभावादेव तां न पश्यतीति भावः । उपसंहरति । इति सिद्धमिति । परिणामित्ववदेव परार्थत्वापरार्थत्वरूपमपि वैधर्म्यं बुद्धिपुरुषयोर्दर्शयति । किं चेति । बुद्धिः परार्था स्वभिन्नस्य भोगादिसाधनं संहत्यकारित्वात् सहकारिसापेक्षव्यापारकत्वात् । शय्यासनशरीरादिवत्, पुरुषश्च स्वार्थः स्वस्य च भोगादिसाधनम् उक्तवैस्वभावात् यद्येवं तर्ह्येवं यथा स एव दृष्टान्त इत्यर्थः । बुद्धेर्हि व्यापारो विषयग्रहणादिरिन्द्रियादिसापेक्षः शय्यादीनामपि शयनादिकार्ये भूम्यादि-

* अप्रतिबिम्बास्तीति पाठान्तरम् ।

सापेक्षं, पुरुषस्य सुखादिप्रकाशने च व्यापार एव न भवति स्वरूपतो नित्यत्वात् । नापि सुखादिसत्त्वे तत्प्रकाशार्थं पुरुषः सहकारिणमपेक्षत इति भावः । बुद्ध्यादेः परार्थत्वे च श्रुतिः । 'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवती'त्यादि । अत्र कश्चित् स्वार्थं इति साध्यस्य न परार्थ इत्यर्थमाह । तन्न । भृत्यचेतनस्यापि स्वामिचेतनार्थत्वदर्शनात् । परार्थत्वमेव तु परमात्मार्थत्वमिति चेत् नाचेतनस्वरूप वैधर्म्यान्तरमाह । तथा सर्वार्थेति । सुखदुःखमोहात्मकांस्त्रिगुणान् सर्वार्थान् गृह्णती बुद्धिरपि तदाकारतया त्रिगुणा सत्त्वादिगुणत्रयमयीत्यनुमीयते । त्रिगुणत्वाच्च पृथिव्यादिवदचेतनेति सिद्धम् । गुणानां तूपद्रष्टा पुरुषो द्रष्टृबुद्धिसान्निध्येन बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बमात्रतो गुणद्रष्टा भवति न गुणाकारपरिणामेन बुद्धिवदिति अतो न स त्रिगुणः,स्ततश्चेतन इति शेषः । उपसंहरति । अत इति । अतो वैधर्म्यत्रयाच्च बुद्धिसरूपः पुरुष इत्यर्थः । एतावता शुद्ध इति व्याख्यातम् । ननु सर्वाभिमाननिवृत्त्यर्थं सामान्यत एव दृग्दृश्यविवेकः प्रतिपादनीयः तत्किमिति बुद्धिपुरुषयोरेव वैषम्यं प्रतिपाद्यतइति चेद् न । बुद्धिरेव पुरुषस्य साक्षाद्दृश्या बुद्ध्यारूढतयैवान्येषां दृश्यत्वात् तस्यामेव साक्षादभिमानः तत्सम्बन्धादेवान्यत्राभिमानात् । मृतदेहे सुषुप्त्यवस्थायां च चैतन्याभावस्य स्पष्टत्वात् । एकैकेन्द्रियघातेऽपि चैतन्योपलब्धे* इन्द्रियाणामप्यचैतन्यस्य स्पष्टत्वात् । अतो बुद्धिविवेकादेव सर्वाभिमाननिवृत्तिरित्याशयेन बुद्धिवैधर्म्यमेव पुरुषेषु प्रायशः प्रतिपाद्यते । किं च बुद्ध्यतिरिक्तेभ्य आत्मविवेकस्य न्यायवैशेषिकाभ्यामेव सिद्धत्वेन बुद्धितो विवेक एव सांख्ययोगयोरसाधारणं कृत्यमिति । अत्यन्तवैरूप्यं निराकर्त्तुमुत्थापयति । अस्तु तर्हीति । यत इत्यस्य पूर्वेणान्वयः । प्रत्ययानुपश्य इत्येतद्व्याचष्टे । प्रत्ययं बौद्धमिति । बुद्धिवृत्तिमनुपश्यतीत्यर्थः । ननु बुद्धिद्रष्टृत्वेऽपि कथं नात्यन्तं बुद्धिवैरूप्यं तत्राह । तमनुपश्यन्निति । यतस्तमनुपश्यन्नतः पुरुषोऽतदात्मापि परमार्थतो बुद्ध्यसरूपोऽपि तत्सरूप-

* चैतन्योपलब्धेरिन्द्रियाणामिति पाठान्तरम् ।

इव प्रकाशते तदनुकारी भवति स्फटिकइव जपासरूप इत्यर्थः । यथोक्तार्थस्यैवार्थग्रहणरूपताया बुद्धिस्थले सिद्धत्वादित्यर्थः । प्रतिबिम्बरूपेण च मिथ्यासारूप्येण न पारमार्थिकासारूप्यविरोधः । यथोक्तयो सारूप्यवैरूप्ययो पञ्चशिखाचार्यवाक्यं प्रमाणयति । तथा चोक्तमिति । भोक्तृशक्तिर्बुद्धिवत्परिणामिनी न भवति तथा बुद्धिवत्स्वविषये सङ्क्रान्ता उपरक्तापि न भवति विकारहेतुसंयोगस्यैवोपरागत्वात् बुद्धिविकारप्रतिबिम्बनेनोपपत्तौ पुरुषस्य विकारकल्पनावैयर्थ्यात् । आभ्यां विशेषणाभ्यां वैरूप्यं दर्शितम् । इदानीं सारूप्यं दर्शयितुं चादौ बुद्धेश्चिद्रूपत्वमुपपादयति । परिणामिन्यर्थइति । परिणामिनि स्वस्वार्थे विषये बुद्धौ प्रतिबिम्बरूपेण सङ्क्रान्तेवोपरक्तेव सती तद्वृत्ति विषयाद्याकारामनुपतति चेतनामिव करोति यथा सूर्यो जलेनुपतन जलं सूर्यमिव करोति तद्वत् । अनेन बुद्धेरूपं दर्शयित्वा पुरुषस्य बुद्धिसारूप्यं दर्शयति । तस्याश्चेति । द्विगन्ताग्रधारणे । तस्या अपि भोक्तृशक्तेर्ज्ञानशक्तिर्ज्ञानरूपा वृत्तिर्बुद्धिवृत्त्यविशिष्टैवेत्याख्यायते इत्यन्वयः । अत्र हेतुः प्राप्तेति । उपग्रह उपराग, उक्तरीत्या प्राप्तचैतन्योपरागरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारिणी प्रतिबिम्बोद्ग्राहिणी तन्मात्रतयेति ज्ञानवृत्तेर्विशेषणम् । तथा च परस्परप्रतिबिम्बात् द्वयोरपि चेतनत्वसुखादिपरिणामकत्वरूपं सारूप्यमित्यर्थः । आख्यायतइत्यनन्तरमिति शब्दः पूरणीयः । तदनेन सूत्रेण जीवेश्वरसाधारण्येनैव चिन्मात्रत्वमुक्तम् । तथा च श्रुतिस्मृती । चेतामात्रं प्रतिपुरुषं क्षेत्रज्ञ' ।

ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय चेष्यते ।
ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानाद्विद्यते परम् ॥

इति । ये तु वैशेषिकादयो ज्ञानाश्रयमात्मानं मन्यते ते श्रुतिस्मृतिविरोधेनोपेक्षणीयाः । किं च लाघवात् प्रतिपुरुषमेकैकमात्रव्यक्तिनित्यज्ञानसिद्धौ तस्याश्रयो गौरवात्न कल्प्यते ज्ञानामीतिप्रत्ययस्य संयोगसम्बन्धेनैवोपपत्तेः । यथाग्नेरिन्धनं तेजस्वीति प्रत्ययः संयोगसम्बन्धेन तथा तथैव बुद्धौ ज्ञानाख्यद्रव्यसंयोगसम्बन्धेन ज्ञानवत्त्वप्रत्ययः प्रमेव लोकानामहमितिप्रत्यये

चावश्यं बुद्धिरपि भासते अनादिमिथ्याज्ञानवासनाख्यदोषस्य प्रतिबन्धे मा-
नाभावात् । अतो ऽहं जानामीत्यविदुषां प्रत्ययोऽहमंशे भ्रमो ज्ञानवत्त्वांशे प्रमेत्यावयोः समानमेव । विदुषां तु जानामीति प्रत्ययोऽसिद्ध एव । पर-
मेश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिव्यवहारस्तु लोकव्यवहारादिति । अधिकं तु सांख्य-
भाष्यादौ प्रोक्तमिति दिक् । बुद्ध्यतिरिक्ते द्रष्टरि प्रमाणमाह सूत्रकारः ।

तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥

तस्य पुरुषस्यार्थः प्रयोजने भोगापवर्गाविवार्थः प्रयोजनं यस्य स
तथेति मध्यमपदलोपी समासः। भोगापवर्गप्रयोजनकमेव दृश्यस्य स्वरूपं
कार्यकारणात्मकं गुणत्रयं न स्वार्थमित्यर्थः । तथा च गुणाः परार्थाः
संहत्यकारित्वात् शय्यादिवदित्यनुमानेन बुद्ध्याद्यतिरिक्तस्य पुरुषाख्यस्य
परस्य सिद्धिरिति भावः । इदं चानुमानं पूर्वसूत्रे व्याख्यातम् । तदर्थमेव दृश्य-
मित्येतावन्मात्रेणैव निर्वाहेऽप्यात्मपदं धात्वर्थे दर्शने तदर्थस्यान्यथाभ्रमनिरा-
साय प्रयुक्तमिति । तदर्थत्वे युक्तिं वदन् सूत्रं व्याचष्टे । दृशिरूपस्येति ।
यतो दृशिरूपस्य पुरुषस्य यत् कर्मैव कर्म दर्शनं तद्विषयतां गतमेव वस्तु दृश्यं
भवति दर्शनं च सर्ववस्तूनां प्रयोजनमिति सर्वसमतमतस्तदर्थमेव दृश्य-
स्य गुणादेः स्वरूपं भवति तिष्ठतीत्यर्थः । नहि परप्रयोजनकं वस्तु परप्र-
योजनं विना क्षणमपि स्थातुं क्षमते नित्यमनित्यं वा प्रयोजनं विना
कस्यापि परार्थस्यावस्थानादर्शनेन पुरुषार्थस्य तत्स्थितिहेतुत्वसिद्धेरिति
भावः । अनेन च सूत्रेण चैतन्याधीना सत्ता दृश्यस्य न स्यात् इति सिद्धम् ।
सूत्रान्तरमवतारयितुमुपक्रमते । तत्स्वरूपमिति । ननु दृश्यस्वरूपं यदि
परस्य पुरुषस्य रूपेण दर्शनेन निमित्तेन तदर्थं प्रति लब्धात्मक लब्धसत्ता-
कं तर्हि भोगापवर्गार्थतायां भोगापवर्गरूपे पुरुषस्यार्थसमूहे कृते सति
पुरुषेण न दृश्यत इति कृत्वा स्वरूपत्यागान्नाशोऽत्यन्तोच्छेदोऽस्य गुणादेः प्र-
सक्त इत्यर्थः । प्रयोजनसमाप्त्या हि प्रयोजनकारि नश्यतीति धर्माध-
र्मयोर्मनोवृत्त्यादिस्थले दृष्टं तथा च प्रकृतिनित्यत्ववचनात्प्रवाहानुच्छेदनि-

स्यैश्वर्यादिसिद्धान्तहानिरिति पूर्वः पक्षः । अत्र सिद्धान्तमाह । न तु विन-श्यतीति । पृच्छति । कस्मादिति । अत्र प्रत्युत्तरं सूत्रं पठति ।

कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥ २२ ॥

व्याचष्टे । कृतार्थमिति । बुद्ध्या कृतः समापितोऽर्थो यस्येति कृता-र्थमेकं कं चिन्मुक्तपुरुषं प्रति गुणादिकं नष्टं प्रयोजनाऽभावात् राज्ञो राज्यव-न्नष्टमपि सामान्यतो न नष्टं तस्मिन् कृतार्थे अन्यपुरुषे च तस्य साधारण-त्वादित्यर्थः । योजितं सूत्रं तात्पर्यतो व्याचष्टे । कुशलमित्यादिना कृत-मित्यन्तेन । कुशलं कल्याणमुक्तम् । प्रकृतेर्यो येनेत्यकृतार्थः । शेषं व्याख्यात-प्रायम् । सोऽयं सूत्रार्थः श्रुत्याप्यनुगृहीतो, यथा

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥

इति । तदनेन सूत्रेण प्रकृतिनित्यत्वं पुरुषबहुत्वं च प्रतिपादितम् । तथा पुरुषभेदात् प्रकृतेर्बहुत्वं नास्तीत्येवंरूपं प्रकृतेरेकत्वं च प्रतिपादितं विज्ञानवादादिनिरासायेति । नन्वेवं 'यथा घटीकुम्भकमण्डलुस्थमाकाशमेकं बहुधा हि भिन्नम् । तथा सुबाहुः स च काशिपोऽहमन्येऽपि च देहेषु शरीरभेदे'-रित्यादिविधश्रुतिस्मृतिशतोक्तं सर्वात्मनामैक्यं विरुद्धमिति चेन्न । तादृशवा-क्यैः प्रकरणभेदेन क्वचिदवैधर्म्यलक्षणाभेदप्रतिपादनात् । सर्वात्मनामवैधर्म्य-ज्ञानेनैवापरिणामितया बुद्ध्याद्यभिमाननिवृत्तितो मोक्षसिद्धेः । क्वचिच्चा-विभागलक्षणाभेदप्रतिपादनात् । ततश्चैकस्यैव परमात्मनो मुख्यात्मता सिध्यतीति । एतच्च सर्वं ब्रह्ममीमांसाभाष्ये श्रुतिभाष्यादिषु च प्रप-ञ्चितमस्माभिः । न पुनस्तादृशवाक्यानां जीवात्मपरमात्माखण्डतापरत्वं संभवति बन्धमोक्षानुपपत्तिप्रसङ्गकोऽनुपदेशो जलवद्भिर्भेदग्राहकश्रुतिस्मृति शतैर्विरोधात् । 'अधिकं तु भेददर्शनात्' 'अंशो नानाव्यपदेशात्' इति ब्रह्म-मीमांसामारभ्य सर्वदर्शनसूत्रैरतिस्फुटमात्मभेदप्रतिपादनेन भेदस्यैव अत्य-न्ताऽवधारणाच्च । अपि च सर्वात्मनामैक्यमात्रज्ञानाच्च संसाराभिमाननिवृ-त्तिः संभवति । एकस्मिन्नेवाकाशेऽप्युपच्छेदभेदेन शब्दतदभाववत् एकस्मिन्ने-

ऽऽत्मनि अवच्छेदेन संसारासंसारयोः संभवात् । विवेकज्ञानापेक्षत्वे च तत्त्वाभिमाननिवृत्तेरैक्यज्ञानस्य न दृष्टद्वारा मोक्षहेतुत्वं स्यात् नाप्यात्मैक्यज्ञानात् सर्वात्मब्रह्मोपासनं संभवति । साक्षात् कुक्कुरत्वादिदृष्ट्यात्र ब्रह्मणो निन्दाया एव प्रसङ्गात् । जडवर्गेष्वविभागलक्षणाभेदेनोपासनाया आवश्यकत्वेन चेतनधर्मेष्वपि तथैवौचित्याच्च । तस्मात् प्रयोजनाभावात् नात्मापण्डतामतिपादने श्रुतिस्मृत्योस्तात्पर्यम् । अधिकं तु ब्रह्ममीमांसायामस्माभिराधुनिकवेदान्तिब्रुवमतखण्डनावसरे प्रतिपादितमिति दिक् । तदेवं विशेषाविशेषेत्यादिसूत्रत्रयेण द्रष्टुः पुरुषस्य स्वत एव दर्शनशक्तेश्च बुद्धेः कारणरूपेण नित्यत्वे सिद्धे तयोः संयोगः प्रवाहरूपेणानादिरिति शास्त्रेषु व्याख्यातमुपपन्नमित्याह । कृतार्थमिति । विनाशित्वेपि भावरूपाणां गुणानामनादित्वं न घटेत ततश्च तत्कार्यबुद्धेः ततश्च बुद्धिपुरुषसंयोगस्येति भावः । बुद्धिपुरुषसंयोगस्य प्रवाहरूपेणानादित्वे पञ्चशिखाचार्यसंवादमाह । तथा चोक्तमिति । धर्मिणां गुणानां पुरुषैः सहानादिसंयोगादिति तु गुणनित्यत्वं विना धर्मसामान्यानां बुद्ध्यादीनां संयोगानादित्वं न घटतइति प्रतिपादनाय प्रदर्शितम् । तदेवं प्रकाशप्रवृत्तीत्यादिसूत्रैः पञ्चविंशतितत्त्वान्यत्र संक्षेपतो विवेकेनोक्तानि विस्तरस्तु सांख्यदर्शने द्रष्टव्यः । प्रकृतिपुरुषविवेकस्यैव मुख्यतस्तत्र प्रतिपादनात् अत्र योगस्यैवेति । द्रष्टृदृश्ययोः स्वरूपमुक्तम् इदानीं तत्संयोगस्य स्वरूपप्रदर्शकं सूत्रमुत्थापयति । संयोगस्वरूपेति । द्रष्टृदृश्ययोः संयोगसामान्यं न हेयहेतुः प्रलयमोक्षादिसाधारण्यात् अतः संयोगगतविशेषावधारणायेदं सूत्रं प्रवृत्तमित्यर्थः ।

स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३ ॥

स्वशक्तिर्दृश्यं भोग्यतायोग्यत्वात् । स्वामिशक्तिर्द्रष्टा भोक्तृयोग्यत्वात् तयोः स्वरूपोपलब्धौ हेतुर्यः संयोगविशेषः स एव द्रष्टृदृश्यसंयोगोऽत्र हेयहेतुरुक्त इत्यर्थः । विभुना द्रष्टृदृश्यसंयोगसामान्यस्य सार्वकालिकत्वेन हेयाहेतुत्वादिति भावः । स च संयोगविशेषो बुद्धिद्वारकः दृश्यबुद्धिसत्त्वो-

प्राधिकृत: सर्वे धर्मा इति पूर्वभाष्यात् । अतो दृश्यवत्या बुद्ध्या संयोग एवात्र संयोगविशेषः ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ।

इत्येवंविधश्रुत्यादिभ्यो लिङ्गदेहात्मसंयोगादेवात्मनो विषयदर्शनावगमादिति । एतेन भोक्तृभोग्ययोरपीव द्रष्टृदृश्ययोरनादिः संबन्धः संयोगाङ्गीकारे पुरुषस्य परिणामित्वापत्तेरिति कस्यचित् प्रलापः सूत्रस्वरसद्वेषः । तथा सति स्वस्वामिभावः संयोग इत्येव सूत्रेऽभिधेयात् संयोगस्यानादेकव्यक्तित्वे सत्यागमिसूत्राभ्यामुत्पत्तिविनाशवचनानुपपत्तेश्च चेतनस्याचेतनव्यतिरिक्तस्य प्रतिनियतस्य योग्यस्य ज्ञानावच्छेदकस्यानिरूपणाच्च । तयोरपि मोक्षकालसाधारण्येन हेयहेतुत्वाच्च । यदि च स्वभुक्तवृत्तिवासनावत्त्वं प्रवाहरूपेण च वासनाया अनादित्वं तदेव च संयोग इत्युच्यते । तथापि तादृशसंयोगस्य भाव्यत्वमात्रमविद्यावासनाजन्यत्वादिकं न घटेतैव यथाश्रुतसंयोगस्यागामित्वादिकं चेति । यच्चोक्तं संयोगेन परिणामित्वमिति तत्परिणामलक्षणाज्ञानात् संयोगविभागमात्रेणाकाशादौ परिणामव्यवहाराभावेन सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोत्पत्तिरेव परिणाम इत्युक्तत्वात् अन्यथा च प्रतिसर्गं प्रकृतिपुरुषयोः संयोगविभागौ श्रुतिस्मृत्योः श्रूयमाणौ विरुध्येताम् । नहि प्रतिसर्गं योग्यतोत्पादविनाशौ घटेतां पुरुषस्य परिणामप्रसङ्गात् । यथाश्रुतसंयोगविभागयोरुत्पादादिधर्मौचित्याच्चेति दिक् । सूत्रार्थं विवृणोति । पुरुष इत्यादिना सोपवर्ग इत्यन्तेन । संयुक्त इति । भवतीति शेषः । सूत्रे स्वरूपपदं च विवेकख्यातिपर्यन्तस्य दर्शनसामान्यस्य संयोगजन्यत्वप्रतिपादनायेति । इदानीं विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपाय इति तस्य हेतुरविद्येति चागामि सूत्रद्वयार्थानेनैव सूत्रेणोपपादित इत्येतत्क्रमेण प्रतिपादयति । दर्शनकार्यस्येत्यादिना । कृतकृत्यस्य प्रयोजनाभावेनावस्थानासम्भवेन दर्शनरूपकार्यावसानः संयोग इत्यतो दर्शनं द्रष्टृस्वरूपोपलब्धिर्वियोगकारणमित्यनेन पूर्वैतदनुपपादितं तथा दर्शनमदर्शनस्य प्रतिद्वन्द्वि विरोधीत्यतोऽदर्शनं संयोगहेतुरित्यप्येतदनुपपादितम् । दर्शनादर्शनयोर्विरोधेन विपक्षयोरेव

वियोगसंयोगयोस्तदुभयकार्यत्वौचित्यादित्यर्थः । ननु अदर्शनं संयोगकारणं तर्हि अदर्शनाभावादेव संयोगनिवृत्त्यात्मको मोक्षो भविष्यति कथं दर्शनमपि मोक्षहेतुरुच्यते इत्याशङ्कायामाह । नात्र दर्शनमिति । अस्मच्छास्त्रे दर्शनं तत्त्वज्ञानं न मोक्षकारणं गौरवात् निरोधादिभिर्व्यवधानेन मोक्षाव्यवहितप्राक्काले ज्ञाने नियमासंभवात् किं तु अदर्शनस्य वक्ष्यमाणरूपस्याभावादेव द्रष्टृदृश्यसंयोगाभावः स एव मोक्ष इत्यर्थः । एतेन मोक्षस्यानिमित्तकतया स्वाभाविकत्वरूपं नित्यत्वं लब्धम् । नन्वेवं विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपाय इत्यग्रिमसूत्रविरोधो दर्शनं वियोगस्य कारणमिति स्वोक्तिविरोधश्च तत्राह । दर्शनस्य भाव इति । सुगमम् । उक्तं शास्त्रे । तथा च तत्त्वज्ञानं मोक्षे प्रयोजकमात्रमिति । उत्तरसूत्रेणासाधारणं संयोगहेतुमदर्शनमवधारयितुमुक्तादर्शनं विकल्प्य पृच्छति । किं चेदमिति । किं पुनः संयोगकारणत्वेनोक्तमदर्शनमित्यर्थः । नामिति वाक्यालङ्कारे । यद्यपि संयोगो दर्शनकार्यमितिसूत्रवाद्दर्शनस्यानुत्पाद एव संयोगहेतुतयात्र प्रसक्तो नान्यः । तथापि तत्समनियततया अन्येषामपि संशयकोटित्वं बोध्यम् । तत्र प्रथमो विकल्पः किं गुणानामिति । गुणानां सत्त्वादीनाम् अधिकारः कार्यारम्भणसामर्थ्यम् । ज्ञानान्यद्वारा कार्यविशेषजननशक्तिरित्यर्थः । सोऽपि हि संसारहेतुसंयोगविशेषो ज्ञायत इति द्वितीय विकल्प परित्यज्य सर्वविकल्पेषु अन्यकल्पगुणयोगेनादर्शनशब्दो गौणः । द्वितीय विकल्पमाह । आहोस्विदिति । अदर्शनमित्यत्र दर्शनशब्दस्य कारणसाधनत्वप्रतिपादनाय दृशिरूपस्य स्वामिनो दर्शितविषयस्येति चित्तविशेषणं दृशिस्वरूपाय स्वामिने दर्शितो विषयो येन तस्येत्यर्थः । उक्तमेव विवृणोति । स्वस्मिन्निति । स्वस्मिंश्चित्ते पुरुषार्थरूपेण दृश्ये शब्दादि वृत्तौ सत्त्वपुरुषान्यतावृत्तौ च सति यो दर्शनाभावश्चित्तवृत्त्यभाव इत्यर्थः । मोक्षकालीनं दर्शनाभावं व्यावर्तयितुं सत्यन्तम् । संयोगाहेतुतया तु तादृशमदर्शनं नात्र विचारणीयं चित्ते हि पुरुषार्थसत्तायामेवादर्शनं संयोगहेतुर्भवति इति भावः । अर्थतया द्वितीयविकल्पस्य विशेष्यभागपरित्यागमात्रेण तृतीयं विकल्पमाह । किमर्थवत्तेति । सत्कार्यसिद्धैर्भाविभोगापवर्गयोरव्यपदेश्ययोः स्वकारणेषु गुणेषु अवस्थान-

मित्यर्थः । चतुर्थं विकल्पमाह । यथाविद्येति । पञ्चपर्वा अविद्या प्रलयकाले स्वचित्तेन सह गुणेषु लीना वासनारूपेण स्वाश्रयचित्तस्योत्पत्तिबीजमित्यर्थः । तथा चाविद्यावासनैवादर्शनमिति । अयमेव पक्ष सिद्धान्तो भविष्यति । पञ्चमं विकल्पमाह । किं स्थितीति । प्रधाननिष्ठस्य साम्यपरिणामहेतोः स्थितिसंस्कारस्य क्षये सति गतिसंस्कारस्य महदादिरूपविसदृशपरिणामहेतोरभिव्यक्तिरित्यर्थः । तयैव हि प्रकृतिक्षोभद्वारा पुंप्रकृत्योः संयोगो जन्यते इति । तदुभयसंस्कारसद्भावे मतान्तरं प्रमाणयति । यत्रेदमिति । स्थित्यै गत्यै इति तादर्थ्ये चतुर्थ्यौ एवकारो च तयोः पश्चादध्याहार्यौ स्थित्या चेतिपाठे तु विशेषणे तृतीया इति । तथा च प्रधानं चेत् स्थितिमात्रेण वर्त्तेत तदा विकाराजनकत्वाच्च प्रधानं स्यात् मूलकारणस्य हि प्रधानत्वमिति । तथा गतिमात्रेण चेद्वर्त्तेत तदा महदादीनामपि प्रकृतिवदेव नित्यत्वापत्त्या किं कस्य मूलं स्यादिति न व्यवहारः सम्भवत्यत उभयथैव स्थितिगतिभ्यामेव प्रधानस्यावस्थानं प्रधानव्यवहारं लभते कार्यतया न पुनरन्यथेत्यर्थः । न केवलं मूलकारणस्यैव स्थितिगत्योः कालभेदेन निर्वाहको विचारः किं तु कल्पितेषु विकाररूपेषु कारणभेदेषु महदादिष्वेव चर्चा विचारः समान इति प्रसङ्गादवधारयति नास्तिकानां कुर्वद्रूपतावादमपाकर्तुं कारणान्तरेष्वपीति । न च चर्चा यथा मृदादिर्यदि स्थित्यैव निवृत्त्यैव वर्त्तेत तर्हि कदापि घटानुत्पादनेन कारणत्वहानिः । यदि गत्यैव प्रवृत्त्यैव वर्त्तेत तदा मृद्घटयोर्द्वयोरेव तुल्यकालतया कार्यकारणभावस्यानुपपत्तिरतो विकाररूपकारणमपि स्थितिगत्युभयवदेवेति षष्ठं विकल्पमाह । दर्शनशक्तिरेवेति । पुरुषस्यात्मानं दर्शयितुं या क्षमता सा दर्शनशक्तिः सैव चादर्शनमित्यर्थः । इयं च शक्तिर्विवेकख्यात्यनुत्पादरूपा संयोगहेतुः स्पष्टोक्ता सांख्यकारिकया ।

'दृष्टाहमित्युपरमत्यन्ये ति ।

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।
पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥

इति ।

तृतीयविकल्पस्यस्य शब्दादिवृत्त्यनुत्पादस्य त्यागादस्य ततो भेदः । प्रधानस्य दर्शनशक्तौ श्रुतिं प्रमाणयति । प्रधानस्येति । काललुप्तशाखास्थेयं श्रुतिः । सप्तमं विकल्पमाह । सर्वबोधेत्यादिनाऽवभासतइत्यन्तेन । सर्वबोधे समर्थोऽपि पुरुषः प्रधानप्रवृत्तेः प्राक् न पश्यति इत्येकमदर्शनं पुरुषनिष्ठमपरं च सर्वकार्याणां करणोत्पादने समर्थं स्वरूपयोग्यमपि दृश्यं प्रधानं तदा प्राक् प्रधानप्रवृत्तेः पुरुषेण न दृश्यत इति दृश्यनिष्ठमदर्शनमित्येवमुभयस्याप्यदर्शनं धर्म इत्येके आहुरित्यर्थः । एतद्द्वयात्मादर्शनमिति शेषः । ननु ज्ञानाभावादर्शनात्मकत्वात् कथं तेषामदर्शनं धर्मः स्यात् अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वात् अव्यभिचारेण लाघवादेकतासिद्धेश्च कथं वा दृशिस्वरूपस्य पुरुषस्यादर्शनं घटते प्रकाशरूपस्याप्रकाशरूपत्वासम्भवात् इत्याशङ्कां समाधत्ते । तत्रेदमिति । तत्रादर्शनद्वयमध्ये इदमेकमदर्शनं दृश्यस्वरूपभूतमपि दृश्यधर्मत्वेन विशिष्टं भवति तत्र हेतुः पुरुषप्रत्ययापेक्षमिति । पुरुषप्रत्ययं बोधमपेक्ष्य तदविषयतयेति यावत् । तथेति । तथा पुरुषस्य निर्धर्मत्वात् सदा प्रकाशरूपत्वात् चानात्मभूतमप्यदर्शनं पुरुषधर्मत्वेनैव लौकिकबुद्ध्यावभासते तत्र हेतुः दृश्यप्रत्ययापेक्षमिति । दृश्यप्रत्ययमपेक्ष्य दृश्यगोचरप्रत्ययाभावेनेति यावत् । अष्टमं विकल्पमाह । दर्शनज्ञानमिति । ज्ञानं वासनारूपं तस्यापि दृश्यसंयोगहेतुत्वात् न तु भोगापवर्गरूपमनागतावस्थं दर्शनमत्रोक्तम् अर्थवत्तयापेनहस्यादिति । उपसंहरति । इत्येतइति । शास्त्रेष्वेते ऽज्ञानभेदास्तान्त्रिकैरुच्यन्त इत्यर्थः । संयोगभेदेन सर्वेषामेवादर्शनानां हेतुत्वं सिद्धान्तयन्नेव संयोगविशेषहेत्वदर्शनविशेषपरतयोत्तरसूत्रमवतारयति । तत्र विकल्पेति । तत्रादर्शने विकल्पबहुत्वं भेदबाहुल्यमेतत्पुरुषसामान्यस्य गुणसामान्यस्य च पुरुषार्थहेतुसंयोगसामान्यं प्रति कारणतया बोध्यम् । यस्तु प्रत्येकचेतनस्य तत्तच्चेतनस्य स्वबुद्धिसंयोगो हेयहेतुः स्वस्वामीत्यादिप्राक्तनसूत्रेणोक्तः तस्य हेतुरविद्या चतुर्थविकल्परूपमदर्शनमेवेति सूत्रेण सहान्वयः । प्रत्यक्चेतनस्येतिपाठे स्वस्वबुद्ध्यनुगमशीलचेतनस्येत्यर्थः । अयं भावः । अविद्यालयोत्तरमपि जीवन्मुक्तस्य भोगार्थं विषयरूपेण परिणतैर्गुणैः

सह संयोग उत्पद्यते अतो नाविद्या गुणपुरुषसंयोगसामान्यहेतुः किं तु यथोक्तो गुणाधिकारादिरेव स्वबुद्धिसंयोगस्तु जन्माख्यनामा अविद्यां विना न भवतीति बुद्धिपुरुषसंयोग एवासाधारण्येनाविद्याहेतुर्भवति सैव च बुद्धिः संयोगद्वारा द्रष्टृदृश्यसंयोगहेतुर्विद्योच्छेद्या च भवतीत्याशयेन सैवोत्तर-सूत्रेण सूच्यते । न गुणाधिकारादिः तस्य ज्ञानानुच्छेद्यत्वात् एकस्य पुंसो मुक्तावपि पुरुषान्तरार्थं गुणाधिकारादितादवस्थ्यात् यदेव च पुरुषेण कर्तुं शक्यते तदेव हेयनिदानमत्र प्रतिपादनीयम् अन्यथा कालकर्मेश्वरादीनामपि हेयहेतुसंयोगकारणतया तेषामप्यत्र प्रतिपाद्यतापत्तेरिति ॥

तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥

तस्य द्रष्टृदृश्यसंयोगस्य बुद्धिपुरुषसंयोगद्वारा हेतुरविद्येत्यर्थः । भाष्यकारेण च सूत्रकारतात्पर्याभिप्रायेणैव तस्येत्यस्य बुद्धिसंयोगस्येत्यर्थ उक्तः न तु साक्षादेवद्रष्टृदृश्यसामान्यसंयोगस्येव पूर्वसूत्रे प्रकृतत्वात् । बुद्धिसंयोगस्येति । अविद्या चानात्मन्यात्मबुद्धिमात्रं तस्य बुद्धिसंयोगहेतुत्वात् चानित्यादौ नित्यादिबुद्धिरूपाणामविद्यानां वक्ष्यमाणविवेकख्यातिनाश्यत्वानुपपत्तेश्च । सा चाविद्या बुद्धिसंयोगजन्यतया तदव्यवहितप्राक्काले न सम्भवतीत्यत आह भाष्यकारः, विपर्ययेति । सर्गान्तरीयाविद्यायाः स्वचित्तेन सह निरुद्धायाः प्रधाने या वासना स्थिता तया वासितं प्रधानं तत्पुरुषसंयोगिनीं तादृशीमेव बुद्धिं सृजतीत्यनादित्वान्न दोषः । अविद्यावासनाया बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुत्वे युक्तिमाह । विपर्ययेति । विपर्ययज्ञानवासनाबलात् पुरुषख्यातिरूपां कार्यनिष्ठां स्वकर्तव्यपरमावधिं न प्राप्नोति बुद्धिरतः स्वाधिकारतया पुनरावर्त्तते पुरुषेण संयुज्यते सा तु बुद्धिः पुरुषख्यातिपर्यन्ता सती कार्यसमाप्तिं प्राप्नोति परवैराग्येणेत्याशयः । ततश्च चरिताधिकारा निष्पादितकार्या निवृत्ताविद्या सती संयोगाख्यबन्धस्य कारणाभावात् न पुनः पुरुषेण संयुज्यत इत्यर्थः । तथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां विपर्ययवासनाबुद्धिपुरुषसंयोगहेतुरिति भावः । पुरुषख्यात्या हि तस्य निवृत्तिरिति यदुक्तं तत्र नास्तिकाक्षेपं निराचिकीर्षुस्तं प्रदर्शयति । अत्र

कश्चिदिति । पण्डकोपाख्यानेन दृष्टान्तेनोद्भावयति आक्षिपतीत्यर्थः । नपुंसकाख्यानमेवाह । मुग्धयेत्यादिना उत्पादयिष्यतीत्यन्तेन । स पण्डकस्तां भार्याम् । विनष्टमिति । विनष्टं प्रवैराग्येण निरुद्धं ज्ञानं चित्तनिवृत्तिरूपं मोक्षं करिष्यतीति नास्ति प्रत्याशेत्यर्थः । उपेक्षासूचनाय पूर्वाचार्यमुखेनात्र सिद्धान्तमाह । तत्रेति । ईषदसमाप्त आचार्य आचार्यदेशीयः । उपेक्षणीये प्रत्युत्तरदानमात्रेणाचार्यदेशीयत्वम् । आचार्यश्च वायुरे प्रोक्तः ।

आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि ।
स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन चोच्यते ॥

इति । नन्विति सम्बोधने । एतदुक्तं भवति । ज्ञानं न साक्षान्मोक्षहेतुरस्माभिरिष्यते किं तु अविद्याख्यादर्शननिवृत्तितत्कार्यनिरोधयोगद्वारा । तथा च विनष्टमपि ज्ञानं बुद्धिपुरुषवियोगरूपमोक्षव्यापारद्वारा कारणं संभवत्येवेति । ननु यद्ययमाचार्यदेशीयः तर्हि किं बुद्धिचित्तादिनाशान्तःकरणनिवृत्तिर्मोक्ष एव न भवतीत्याशङ्कायामाह । तत्र चित्तेति । चित्तनिवृत्तिर्मोक्षो भवत्येव किंतु तत्राख्यानरूपस्य नास्तिकस्य बुद्धिव्यामोहो व्यर्थ इत्यतोऽत्रोपेक्षणीये समाधानत्वादेवाचार्यदेशीय उक्त इत्यर्थः । तदेवं हेयहेयहेतुरूपं व्यूहद्वयं व्याख्याय तृतीयव्यूहस्य सूत्रमवतारयति । हेयमिति । निमित्तमविद्या ।

तदभावात्संयोगाभावो हानं तद् दृशेः कैवल्यम् ॥ २५ ॥

तस्या – अविद्याया अभावाद्विनाशाद्बुद्धिपुरुषसंयोगनिवृत्तिद्वारा द्रष्टृदृश्यसंयोगनिवृत्तिः तु यद्धानमित्युच्यते कार्यकारणयोरभेदोपचारात् तस्य पुरुषार्थत्वायोक्तं तद्दृशेः कैवल्यमिति, तदेव च हानं पुरुषस्य कैवल्यमित्यप्युच्यत इत्यर्थः । इममेव सूत्रार्थं भाष्यकारः प्रकारान्तरेणाह । तस्येति । बुद्धिपुरुषसंयोगशब्देन कार्यकारणाभेदात् द्रष्टृदृश्यसंयोगोऽपि ग्राह्यः प्रलयकालीनवियोगव्यावर्त्तनायात्यन्तिक इति विशेषणं बन्धनोपरमस्य । एतद्धानमिति । पूर्वेण सहान्वेति । तद्दृशेः कैवल्यमित्येतद्व्याचष्टे ।

तद्दृशेरिति । तद्धानं गुणैः बुद्धिगुणैः दुःखादिभिः पुनरसंयोगः प्रतिबिम्ब-रूपेणासंबन्ध इत्यर्थः । स एव च दुःखभोगनिवृत्तिरूपः स्वतःपुरुषार्थरूप इति भावः । सूत्रस्य फलितार्थमाह । दुःखेति हानमित्यन्तेन । व्याख्याते कैव-ल्यशब्दार्थे 'तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थान'मिति गतसूत्रं प्रमाणयति । तदेति । तदा दुःखनिवृत्तौ । अस्य च हानव्यूहस्य चतुर्थपादे विस्तरो भविष्यती-त्यत्र दिङ्मात्रेण स उक्तः । अतः परं हानोपायव्यूहश्चतुर्थपादस्यापि कि-यत्पर्यन्तं व्याख्यास्तत्र चतुर्थव्यूहप्रतिपादनसूत्रमवतारयति । अथेति । बु-द्धिसंयोगनिवृत्तिरेव साक्षाद्दुःखहाने कारणं विवेकख्यातिस्तु बुद्धिसंयो-गहेत्वविद्यानिवर्त्तकत्वेन परम्परयेति प्राप्तिशब्देन सूचितम् ॥

विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ॥ २६ ॥

साक्षात्कारनिष्ठारूपत्वलाभायाविप्लवेति विशेषणम् । तत्राविप्लव-शब्दात् कथमेतल्लभ्यते इत्याकाङ्क्षायामाह । प्लवते । मिथ्याज्ञानसंस्कारव-शात् मिथ्याज्ञानेनान्तरान्तराभिभूयत इत्यर्थः । यदेति । यदा तु साक्षात्का-रदशायां सूक्ष्ममिथ्याज्ञानमनागतावस्थं दग्धबीजतुल्यावस्थं तस्य विव-रणं वन्ध्यप्रसव वन्ध्यप्रसवसामर्थ्यं भवति तदा विधूतक्लेशरजसो बुद्धि-सत्त्वस्यात एव परवैशारद्ये वैतृष्ण्ये अस्यैव विवरणं परस्यां वशीकार-संज्ञायां 'परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकार' इति सूत्रोक्तायामिच्छाप्रति-घातरूपायां वर्त्तमानस्य विवेकख्यातिप्रवाहो निर्मलो मिथ्याज्ञानाकलुषितो भवति अतः सा विवेकख्यातिरविप्लवोच्यते । सा परमसाक्षात्काररूपिणी हानोपाय इत्यर्थः । केन द्वारेण हानोपाय इत्याकाङ्क्षायामाह । तत इति । ततो विवेकख्यातेः कारणात् मिथ्याज्ञानस्य सूक्ष्मरूपस्य दग्धबी-जतापत्तिः । ततश्च पुनरप्रसव इति कृत्वा एष विवेकख्यातिरूपश्चित्त-निवृत्त्यादिरूपमोक्षस्य पन्था, अस्य विवरणं हानोपाय इत्यर्थः । नन्वेवं ज्ञाना-देव दुःखहानाख्यमोक्षवचनात् असंप्रज्ञातयोगस्य किं प्रयोजनमिति चेत् । परवैराग्यद्वारासंप्रज्ञातयोगस्याप्यत्र ज्ञानद्वारतया मोक्षहेतुत्वाभ्युपगमादिति । तस्या विवेकख्यातेरविप्लवाख्यनिष्ठाया लक्षणमाह ।

तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ॥ २७ ॥

तस्य विवेकख्यातिरूपहानोपायस्य प्रान्तभूमिकारूपिणी प्रज्ञा सप्तधेत्यर्थः । तदेतद्व्याचष्टे । तस्येतीति । तच्छब्दोक्तहानोपायस्य स्वरूपाख्यानं प्रत्युदितख्यातेरिति । अन्यथा तस्येतिपुल्लिङ्गानुपपत्तेः । प्रत्याम्नाय. परामर्शः । न चात्र प्रत्युत्पन्नख्यातेः पुरुषस्य परामर्श इत्यर्थः संभवति पुरुषस्य पूर्वसूत्रेष्वप्रस्तुतत्वात् । सप्तधेत्येतद्व्याख्यातुं गृह्णाति । सप्तधेतीति । अशुद्धीति । अशुद्धिविपर्ययाख्याऽविद्या तत्कार्यपापादिकं चोक्तसूत्रभाष्यात् सेयावरणरूपो मलस्तदपगमाच्चित्तस्य प्रत्ययान्तराणां विवेकख्यात्यन्येषामनुत्पादे सति परवैराग्यजान्निरोधयोगादुत्थानदशायां सप्ताकारा प्रज्ञा विवेकिनो निष्पन्नज्ञानस्य लिङ्गं भवतीत्यर्थः । एवकारोऽयोगव्यवच्छेदे प्रकारन्यूनता नास्तीत्यर्थः । एकस्या एव प्रज्ञायाः सप्तप्रकारत्वमुदाहरति । तद्यथेत्यादिना । प्रथमं प्रकारमाह । परिज्ञातमिति । परिज्ञातं साक्षात्कृतं मुमुक्षुभिर्हेयं नास्यावशिष्टं पुनर्ज्ञेयमस्तीत्यर्थः । द्वितीयं प्रकारमाह । क्षीणा इति । ततश्च हेयहेतवोऽविद्याकामकर्मादयो विवेकसाक्षात्कारेण मम क्षीणा इत्यादिरर्थः । तृतीयं प्रकारमाह । साक्षात्कृतमिति । ततश्चाविद्याक्षिप्ततुल्यत्वेन निरोधसमाधिना हेतुना व्युत्थानकाले दुःखहानरूपो भाविमोक्षो मया साक्षात्कृत. देहपातानन्तरमेतादृशो मे मोक्षो भवितेति सजातीयसाक्षात्कार एव सजातीयान्तरसाक्षात्कारविनाशे परिचितः । असंप्रज्ञातयोगदृष्टान्तेन कैवल्यमपि दृष्टप्रायमिति फलितार्थः । यथाभूते निरोधसमाधौ ज्ञानसाक्षात्कारानुपपत्तेर्वृत्त्यभावादिति असंप्रज्ञातकालीनश्च दुःखाभावो योग्यानुपलब्ध्या व्युत्थाने साक्षात्क्रियते, यदि ह्यसंप्रज्ञातेऽपि दुःखं स्यात् तदानुभूयेत ततश्च सुप्तोत्थानवद् व्युत्थाने स्मर्येतेति । अथवा निरोधसमाधिना निष्पाद्यं ज्ञानं मोक्षो ज्ञानगोचरसंप्रज्ञातेन साक्षात्कृतमित्यर्थः । चतुर्थं प्रकारमाह । भावितइति । ततश्च फलनिष्पत्त्या विवेकख्यातिरूपो हानोपायो भावितो निष्पादितः फलनिष्पत्त्यैव साधनस्य सिद्धेरिति । वस्तुतस्तु भावित इत्यादिप्रकारस्य द्वितीयस्थलएव पाठ आञ्जस्येन क्रमोपपत्तेः । एषेति । एषा प्रान्तभूमिप्रज्ञाया विषयो हेयज्ञा-

नसमाप्त्यादिरूपा चतुष्टयी प्रज्ञायाः प्रज्ञाख्यतत्त्वज्ञाननिमित्तात् पुंसः कार्यमुक्तिः कार्याद्विमुक्तिः कर्तव्यसमाप्तिः जीवन्मुक्तिरित्यर्थः । इयं परवैराग्यरूपा चित्तनाशस्याद्यभूमिकारूपा । चित्तेति । चित्ताद्विमुक्तिः चित्तविमुक्तिः परममुक्तिः सापि प्रान्तभूमिप्रज्ञायाः विषयः त्रिविधा भवति । चित्तविमुक्तिस्तु स्वयमेव भवति न तत्र साधनापेक्षेत्याशयेन पृथगुपन्यासः । तत्राद्यां चित्तविमुक्तिमाह । चरिताधिकारा बुद्धिरिति । समाप्तभोगापवर्गा; भवति बुद्धिरित्यर्थः । इयं परवैराग्यरूपा चित्तनाशस्याद्यभूमिकारूपा । द्वितीयामाह । गुणा इति । बुद्धेर्गुणाः सुखदुःखादयः स्वकारणे सत्त्वादित्रिगुणमयप्रकृतौ लीयमानास्तेन चित्तेन सहात्यन्तलयं गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तो गिरीति । गिरिशिखरकूटात् च्युताः शिला इवानवस्थानुमताः इत्यर्थः । एषा च लिङ्गशरीरस्य विनश्यदवस्था द्वितीयभूमिका । तृतीयामाह । न चैषामिति । न चैषां संस्कारसुखादीनां पुनरुद्भवोऽस्ति पुरुषार्थसमाप्त्या प्रयोजनाभावात् इत्यत एतस्यामवस्थायां पुरुषो बुद्ध्यादिगुणसम्बन्धविशेषशून्यः स्वरूपमात्रज्योतिः निर्विषयकचिज्ज्योतिःस्वरूपोऽमलः चौपाधिकतमोमालिन्यरहितः केवली केवलेषु, मुक्तेष्वविभागी भवतीत्यर्थः । इयं चात्यन्तिकलयनिष्पत्तिरूपा विदेहकैवल्यस्य चरमभूमिका इमां त्रिविधां चित्तभूमिं भाविनीमेव जीवन्मुक्तदशायां विशुद्धचित्तो योगी साक्षात्करोतीति बोध्यम् । तदेवं सप्तविषयत्वात् सप्तप्रकारा प्रज्ञा व्याख्याता । इदानीं सूत्रतात्पर्यार्थमाह । एतां सप्तविधामिति । प्रज्ञावस्थामित्युक्त्वा प्रज्ञामनुपश्यन्निति निरभिमानताप्रतिपादनायोक्तं, बुद्धिगतां प्रज्ञां साक्षिभावेनैव जीवन्मुक्तः पश्यति न त्वभिमन्यत इत्याशयः । कुशलः कल्याणोऽकल्याणबुद्धिधर्मपरित्यागादिति । ज्ञानिनो जीवन्मुक्तस्य, तदर्थां सूत्रेणोक्त तत्प्रसङ्गात्स्वयं परममुक्तस्य सतो, विशेषमाह । प्रतिप्रसव इति । चित्तस्यात्यन्तलयेऽपि कुशल इत्येव भवति चाप दुःखादिभिः सत्त्वादिभिश्च कुशलसुखेत्यन्तवियोगादित्यर्थः । एवकारेण जीवन्मुक्तदशायामपि बाधितमकुशलं तिष्ठतीत्युक्तम् । अत एव व्याख्यानप्रयत्नेन जीवन्मुक्तावस्थायां गौणं, कुशलस्य व्याख्यायाम भवतीत्यनेन

मुख्यं कुशलत्वमुच्यत इति। यत्तु गीतायां "सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते" इति, ज्ञानिनोऽपि गुणातीतत्वमुक्तं तद्गुणाभिमानशून्यतामात्रं परमेश्वरस्य निर्गुणत्ववदिति। अतः परं शास्त्रसमाप्तिपर्यन्तं हानोपाय-व्यूहस्याशेषविशेषास्तत्प्रसङ्गेनैव च हानव्यूहस्य विशेषाश्च, व्याख्येयाः तत्रादौ विवेकख्यात्युपायप्रतिपादकं सूत्रजातमवतारयति। सिद्धेति। सिद्धा निष्पन्ना अविप्लवेति यावत्।

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवे-कख्यातेः ॥ २८ ॥

सामान्यतो ज्ञानं श्रवणमननाभ्यामपि भवतीति दीप्तिपदं, दीप्तिश्चात्रस्फुटतामात्रविशेषग्रहणम्। अत्र योगाङ्गानुष्ठानादित्यनेन वक्ष्यमाणयमादीनां योगाङ्गत्वमपि ज्ञानाङ्गतावदेव विवक्षितम्। अन्यथा "तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य" इत्याग्रिमसूत्रे योगाङ्गताया विशेषस्याप्रकृताभिधानता-प्रसङ्गात्। ननु योगाङ्गानि योगसाधनानि तानि च पूर्वोक्तान्येव, पुनर्नोच्यन्त इति चेन्न। कथं व्युत्थितचित्तोऽपि योगयुक्तः स्यादित्यादिभाष्येणैव दत्तोत्तरप्रायत्वात्॥ पूर्वपादे ह्युत्तमाधिकारिणाम् अभ्यासवैराग्ये एव योगयोः साधनमुक्तं ततश्च मध्यमाधिकारिणां तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणि-धानान्यपि क्लेशतनूकरणानि साधनानि एतत्पादस्यादावुक्तानि। अतः परं मन्दा-धिकारिणां यमादीन्यपि योगसाधनानि वक्तव्यानि ज्ञानसाधनप्रसङ्गेनेत्य-पौनरुक्त्यम्। यद्यपि ज्ञानमप्यसंप्रज्ञातयोगसाधनतयास्मिन् शास्त्रे प्रतिपा-दितं तथापि तद्योगसामान्याङ्गं न भवति सम्प्रज्ञातहेतुत्वात्। अतो योगसामान्यस्य ज्ञानस्य चोभयोरेव तुल्यवदङ्गतयात्र यमादीन्यष्टावेव योगाङ्गतया प्रतिपादयिष्यन्त इति। सूत्रं व्याचष्टे। योगाङ्गानीति। विपर्यय-स्येति। योगाङ्गतया विपर्ययशब्देन तत्कार्यं पापादिकमपि ग्राह्यं तस्या-शुद्धिरूपत्वात्।

ज्ञानमुत्पद्यते पुंसः क्षयात्पापस्य कर्मणः ।
यथादर्शतले प्रख्ये पश्यन्त्यात्मानमात्मनि ॥

इति स्मृतेः । नाशश्चात्र तनुता । तथा तथा तनुत्वमशुद्धिरूपक्लेश-स्युक्तवाक्यात् क्लेशतनूकरणार्थश्चेत्युक्तसूत्राच्च । अतो न ज्ञानेनैव क्लेशाना-मत्यन्तोच्छेद इति सिद्धान्तव्याघातः । अनुरोधिनी अनुसारिणी दीप्तिः सूक्ष्मपर्याश्रिता । गुणपुरुषेति । गुणास्त्रयः सत्त्वादयः पुरुषश्च जीवेश्वरावि-त्यर्थः । एतेन जिज्ञासामात्रद्वारा यमनियमान्तर्गतसर्वकर्मणां ज्ञानहेतुत्व-जिज्ञासानन्तरं च कर्मत्यागमनुत्पन्नज्ञानेनापीति वेदान्तिब्रुवाणां मतं दुर्मतं मन्तव्यम् । विपर्ययनाशद्वारा यमनियमान्तर्गतकर्मणां ज्ञानहेतु-त्वसिद्धेरिति । अत एव

कर्मणा सहिताज् ज्ञानात् सम्यग्योगोऽभिजायते ।
ज्ञानं च कर्मसहितं जायते दोषवर्जितम् ॥

इति कौर्मादिषु कर्मणा ज्ञानसाहित्येनानुष्ठानं सिद्धम् । यद्यपि विषयान्तरसञ्चाराख्यप्रतिबन्धनिवृत्तिरूपतया संप्रज्ञातोऽपि ज्ञानकारण-तथाप्यशुद्धिक्षयद्वारा योगाङ्गानुष्ठानानामेव ज्ञानदीप्तिहेतुत्वमस्ति न योगस्येत्यङ्गपदोपादानमिति । ननु नानाविधकार्यकारणभावदर्शनात् योगाङ्गान्यशुद्धिक्षयं प्रति ज्ञानं प्रति च कीदृशं कारणमित्याकाङ्क्षायामाह । योगाङ्गानुष्ठानमशुद्धेरिति । अशुद्धेः कारणं वियोगरूपेणातिशयेनेत्यर्थः । अयं भावः । सत एव वस्तुनोऽतिशयहेतुं कारणमुच्यते असदुत्पादस्यानभ्यु-पगमात् । तथा च सत्येवाशुद्धिर्वियोगाख्येनातीतावस्थारूपेणातिशयेन योगाङ्गानां कार्येति । एवं दृष्टान्तेऽपि बोध्यम् । विवेकख्यातिस्तु प्राप्तिकारण-मिति । प्राप्तिरूपातिशयाधायकतया विवेकख्यातेः कारणमित्यर्थः । प्राप्तिश्चोत्पत्तौ प्रतिबन्धनिवर्त्तनम् । तत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । नान्यथा-कारणमिति । न वैशेषिकाणामिवोत्पत्तिकारणमस्मन्मते । धर्मादीनां निमि-त्तकारणानां प्रतिबन्धनिवृत्तिकारणत्वसिद्धान्तादित्याशयः । 'निमित्तमप्र-योजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवद्' इति सूत्रे चैतद् व्यक्तीभवि-ष्यति । विवेकख्यातेरुत्पत्तौ च चित्तमेव कारणं स्वत एव सर्वार्थस्वभाव-त्वादिति । पृच्छति । कति चैतानीति । उत्तरं, नवैवेत्याहेति । पूर्वोदायंगण-इति शेषः । कारिकोक्तानि नव कारणानि । यथोक्तक्रममुदाहरति । तत्रेति ।

ज्ञानस्य वृत्तिरूपस्योत्पत्तिरूपातिशयेन मनः कारणं संभवति उपादानत्वादित्यर्थः । आप्तिकारणं च नोत्पत्तौ साक्षात्कारणं किं तु प्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारेति । घटादिषु दण्डादीनि च पूर्वोक्ताप्तिकारणमध्य एव प्रवेशनीयानि, उत्पत्तिकारणत्वमुपादानकारणत्वमिति । स्थितीति । भोगापवर्गरूपं पुरुषार्थसामान्यं मनसः स्थितिरूपातिशयेन कारणं भवति पुरुषार्थसमाप्तौ मनसः स्वयमेव लयादित्यर्थः । अत्र प्राधान्येनैव मन उदाहृतं पुरुषार्थस्य सर्वभोग्यानामेव स्थितिहेतुत्वादिति । अभिव्यक्तीति । आलोकरूपज्ञानं च रूपस्याभिव्यक्तिरूपातिशयेन कारणमित्यर्थः । अभिव्यक्तिश्च बुद्धिवृत्तिः पौरुषेयबोधश्च तत्र बुद्धिवृत्तौ आलोकः कारणं पौरुषेयबोधे च रूपज्ञानं बुद्धिवृत्तिरूपमिति विभागः । विकारकारणमिति । एकाग्रस्य मनसो विषयान्तरं स्वगोचररागादिविकाररूपातिशयेन कारणं भवतीत्यर्थः । प्रत्ययकारणमिति । प्रत्ययः संप्रत्ययः प्रामाण्यनिश्चय इति यावत्, तथा च पर्वते वह्निरस्तीति शब्दादिना यदग्निज्ञानं तस्य संप्रत्ययकारणं पर्वते धूमदर्शनमित्यर्थः । यथाश्रुतेऽग्निज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानशब्दवैयर्थ्यात् । आनुमानिकज्ञानस्यापि अभिव्यक्तिमध्य एव प्रवेशाच्च । प्राप्तिकारणमिति । आप्तिः प्राप्तिरित्येक एवार्थः, एतद्व्याख्यातम् । वियोगेति । एतदपि व्याख्यातम् । ननु वियोगकार्ये कारणव्यवहार एव नास्तीति चेन्न । यथाकार्योऽयं धूम इत्यादिव्यवहारादर्शनात् । धर्मकार्यपरिकार्यतयाऽभिधानुक्रमेणामेव कार्यत्वाच्चेति । अन्यत्वकारणमिति । रूपभेदकारणमित्यर्थः । ननु विकारकारणादस्य को भेद इति चेत्, उच्यते । सुवर्णादेः कटकादिरूपतात्यागेन कुण्डलादिरूपतायां यत्कारणं तत्सुवर्णादेर्विकारकारणमुच्यते तदेव च कारणं कटकादेरन्यत्वकारणमुच्यते कटकादिविनाशपूर्वकमन्येषां कुण्डलादीनामुत्पादनात् अतः कार्यभेदेनैकस्यैव वस्तुनो द्विधाकारणत्वमिति । सुवर्णस्येति । सुवर्णपिण्डादेरित्यर्थः । सुवर्णस्य सर्वविकारानुगतत्वेन सुवर्णान्यत्वाकारणत्वात् । अतोऽस्य विकारकारणात् भेदात् सुवर्णपिण्डं कुण्डलं करोति इत्यादिप्रत्ययश्चास्यां कारणतायां प्रमाणमिति । बाह्यमन्यत्वकारणमुदाहृत्यान्तरमप्यन्यत्वकारणमुदाहरति । एवमेकस्येति । स्त्रीप्रत्य-

यस्य आकारपरिणतबुद्धिद्रव्यस्य सुखाद्यस्यैकस्यैकजातीयस्य सुखत्वादि- धर्माणामन्यत्वे भिन्नत्वे अविद्यादिचतुष्टयं कारणमित्यर्थः । तत्र मोहः कर्तव्याकर्तव्यशून्यता दुःखत्वसुखत्वे दुःखित्वसुखित्वे माध्यस्थ्यं रागद्वेष- मोहशून्यता । धृतिकारणमिति । शरीरमिन्द्रियाणामाश्रयविधया धारकं तानि चेन्द्रियाणि तस्य शरीरस्य योगक्षेमनिर्वाहकत्वेन धारकाणि । एवं पृथिव्यादीनि महाभूतान्याधारतयैव शरीराणां धारकाणि । तानि च पर स्परं सर्वेषामिति । तानि च महाभूतान्यन्योन्यं सर्वेषां सर्वाणि धारकाणि आकाशं वायोर्धारकं चक्रशक्त्या च छिद्राकाशस्य धारिका छिद्रस्य तत्सत्वं स्यात् तदाश्रितत्वाच्च । एवं वायुस्तेजसो धारकः तेजश्चावरणादिरूप मण्डलान्तर्गतेर्वायूनां धारकमित्यादिरूपेण व्याख्येयम् । तथा तैर्यग्योनमा नुषदैवतानि च शरीराणि परस्परं धारकाणि आश्रयाश्रयिभावाभावेऽपि यज्ञवृष्ट्यादिभिरन्योन्यमुपकारकत्वात् । देवान् भावयतानेन ते देवा भाव- यन्तु व इत्यादिस्म इत्यर्थः । स्थितिकारणात् धृतिकारणस्य कथं भेद इति उच्यते । कायानुप्रवेशाप्रवेशाभ्यां अवान्तरभेदात् स्थितिहेतुर्हि सुख पर्यन्ताहारादिमेतत् शरीरादविभक्तं सदेव तानि स्थापयति धृतिहेतुश्च शरी रादिरिन्द्रियादीननुप्रविश्यैव तानि धारयतीति महान् विशेष इति । नव सहरति । इत्येवमिति । यथायोग्यमेभिरेव कारणैरीश्वरकालकर्मजीवेश्वरादी नां सर्वकारणत्वप्रतिपादिकाः श्रुतिस्मृतयो व्याख्येया इत्याशयवानाह । तानि च यथासम्भवमिति । आधुनिकास्तु उत्पाद्यविकार्याप्यसंस्कार्यरूपेण चतुर्विधं कार्यमाहुः । तैस्तु नवानामेव कार्याणां चतुर्धा विभागः कृत इति । प्रक तमुपसंहरति । योगाङ्गेति । सूत्रान्तरमवतारयति । तत्रेति ।

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध

योऽष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥

पूर्वपादोक्तान्यन्तरङ्गाणि अभ्यासवैराग्यश्रद्धाप्रणवजपादीन्यस्य या दृष्ट्यादानुकूलानि मध्यमसाधनानि तप-स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि चान्तरा हिरङ्गैकसाधने सह पिण्डीकृत्य योगस्यानेकसाधनमपानसंयोगाधारक-

येनवक्तव्यम् । क्रियासाधननिरूपणं तु उत्तममध्यमाधमाधिकारभेदात् । तत्र वैराग्यस्य सन्तोषे प्रवेशः श्रद्धादीनां च तपआदिषु परिकर्मणां च धारणादित्रिकइति श्रवणमननयोश्च प्रमाणविधयैव ज्ञानहेतुत्वं साक्षादस्त्वीत्याशयेनाशुद्धिक्षयद्वारकेषु ज्ञानसाधनेषु न ते परिगणिता इति मन्तव्यम् । भाष्ये यथाक्रममेषामनुष्ठानमितिकर्तव्यमिति शेषः । अयं तूत्सर्ग एव ईश्वरप्रसादाज्जितोत्तरभूमिकस्य नाधरभूमिषु विनियोग इति भाष्ये वक्ष्यत्वात् । अन्यथा बहिरङ्गान्तरङ्गविभागप्रतिपादनवैयर्थ्यापत्तेश्चेति । उत्तरसूत्रजातमवतारयति । स्वरूपं चेति । स्वरूपं च यथाक्रममेषामतः परं वक्ष्याम इत्यर्थः ।

तत्राहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥ ३० ॥

योगाङ्गभूतां प्रकृष्टामहिंसां लक्षयति । तत्राहिंसा सर्वथेति । आश्रमविहितनित्यकर्माविरोधिनेति विशेषणीया शौचादिषु क्षुद्रजन्तुहिंसाया अपरिहार्यत्वात् । अत एव योगिनां प्राणायामादिकं तत्पापक्षालनाय नित्यतया शास्त्रे विहितमिति । अहिंसाया अविरोधिनैव सत्यादयो यमनियमा अनुष्ठेया इति प्रतिपादनाय तस्याः श्रैष्ठ्यमाह । उत्तरे चेति । तन्मूला इति । सैव मूलं प्रयोजनं येषामिति विग्रहः । अतो हिंसासिद्धिपरतयैव शास्त्रेषु इतरयमनियमाः प्रतिपाद्यन्त इति तत्सिद्धिपरतयैवेत्यस्य विवरणम् । तत्प्रतिपादनायेति । सत्यादिभिरहिंसा सिध्यतीति प्रतिपादनायेति तदर्थः । तथा तदवदातरूपकरणायाहिंसा निर्मलीकरणायैव योगिभिरुपादीयन्तेऽनुष्ठीयन्ते चेत्यर्थः । शौचतपआद्याचरणे च नरकादिना हिंसाप्यन्ततोऽस्तीति मन्तव्यम् । तथा चेत्यादि, सुगमम् । तथा मोक्षधर्मेऽप्युक्तं

यथा नागपदेऽन्यानि पदानि पदगामिनाम् ।
सर्वाण्येवापि धीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ॥
एवं सर्वमहिंसायां धर्मार्थमपि धीयते ।

इति । सत्यं लक्षयति । सत्यमिति । यथार्थत्वं व्याचष्टे । यथा दृष्टमिति । दर्शनादीनां प्रमात्वमपि विवक्षितम् । भ्रान्तावेति वक्ष्यमाण

स्यात् । अज्ञाननिमित्तकपापान्तरवत् भ्रान्तिनिमित्तका सत्यस्यापि प्राप त्वौचित्यात् । मनश्चेति । मनश्च तथा तात्पर्ययुक्तमित्यर्थः । तेन यदा दृष्टादिविपरीतार्थबोधने तात्पर्यं तदा यथार्था वागसत्यैव भवति यथाश्वत्थामा हत इति युधिष्ठिरवाक्यं, तत्र हि गजविषये वाक्यस्य सत्यत्वेऽपि मनसो न सत्यत्वं दृष्टविपरीतद्रोणपुत्रहनने तात्पर्यादिति । सत्यस्योदाहरणं सामान्यत आह । परत्रेत्यादिना इतीत्यन्तेन । इति शब्दात्पूर्वं तदा सत्यमिति पूरणीयम् । स्वविनोदाय गीतावाक्यादीनां परप्रतिपत्तिजन्यत्वाद्यभावेऽपि नासत्यत्वमित्यसत्त्वव्यावर्तनार्थं परत्र स्वबोधसङ्क्रान्तये इत्युक्तम् । यद्यपि विपरीतार्थबोधनेच्छया प्रयुक्ता भ्रान्ता भ्रमेण प्रयुक्ता प्रतिपत्तिवन्ध्या अप्रसिद्धपदादिभिर्न बोधजननक्षमेत्यर्थः । यथोक्तसत्यलक्षणे लोकहितत्वमपि विशेषणं देयमित्याह । एषेति । एषा वाक् प्रयुक्ता लक्षणा निर्मिता । अतो यदि च एवमपि यथार्थापि अभिधीयमानेऽप्यर्थमयेत्यादिरर्थः । सा च वाक् यथा दस्युभिः सार्थगमनं पृष्टस्य सार्थगमनाभिधानम् इत्यादिरूपा पुण्याभासेन पुण्यत्वप्रतीयमानेन । तत्र हेतुः पुण्यप्रतिरूपकेणेति पुण्यसदृशेनेत्यर्थः । कष्टं दुःखात्मकं तमो नरकमित्यर्थः । सत्यं यथार्थं ब्रूयादित्यर्थः । अत्र च असत्यनिवृत्तिमात्रं सत्यशब्देन विवक्षितं तस्यैव तदसम्भवात् अन्यथा ऽसत्यस्य वचनेऽपि यमभङ्गाच्चेति । अस्तेयं लक्षयितुमभावस्य प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणतयादौ स्तेयं लक्षयति । स्तेयमिति । प्रतिपदव्याख्यानेनायाशास्त्रपूर्वकमिति । अत्र चौर्येणापि स्वत्वं ज्ञायत इत्यवगम्यते । अथ वा स्वीकरणं ममेति बुद्धिमात्रं भ्रमसाधारणमिति तत्प्रतिषेधस्तु विरतिस्तदप्यस्पृहामुपलक्षयिस्याह । अस्पृहारूपमिति । ब्रह्मचर्यं लक्षयति । गुप्तेति । गुप्तेन्द्रियस्येति स्वोक्तस्य विवरणमुपस्थस्येति । संयम इत्यत्रोपसर्गात्सर्वेन्द्रियसाहित्यमुपस्थस्य प्राप्तं तेनोपस्थस्य विषये सर्वेन्द्रियव्यापारोपरम इति लक्षणम् । तथा चोक्तं दक्षसंहितायाम् ।

ब्रह्मचर्यं सदा रक्षेदष्टधा लक्षणं पृथक् ।
स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ॥

सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ।
एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

इति । प्रकृष्टमीक्षणं प्रेक्षणं रागपूर्वकं दर्शनमित्यर्थः । अपरिग्रहं लक्षयति । विषयाणामिति । परिग्रहे हिंसाद्या अपि* दोषास्तेषां दर्शनादिति विशेषणं दम्भाशक्त्यादिनिमित्तकास्वीकरणेऽतिव्याप्तिनिरासायेति । हिंसा चात्र दाहप्रभृतीनां बोध्या । उक्तानां यमानां विशेषप्रतिपादकं सूत्रं पूरयित्वा पठति । ते त्विति ।

जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् ॥ ३१ ॥

समयः सङ्केतो वक्ष्यमाणनियमविशेष इति यावत् । जात्यादिभिश्चतुर्भिरनवच्छिन्नास्ते यमाः सार्वभौमाः सर्वास्ववस्थासु अनुगता अतो महाव्रतमितिसञ्ज्ञिता इत्यर्थः । अन्वर्थसञ्ज्ञायाः फलं च प्रकृष्टयोगिभिरेवानुष्ठानमिति । मुख्यमहिंसाख्ययममाश्रित्य जात्यवच्छिन्नादीन् व्याचष्टे । तत्राहिंसेति । जातिर्मत्स्यत्वादिः तया परम्परया अवच्छिन्ना मत्स्याद्यतिरिक्तस्याहिंसेत्यर्थः । एवमुत्तरास्वपि परम्परयैवावच्छिन्नत्वं बोध्यम् । सैव देशेति । सैवाहिंसैव एवमुत्तरयोरपि । त्रिभिरुपरतस्येति । साङ्कर्यनिरासायोक्तम् । त्रिभिर्जात्याद्यवच्छेदैः परम्परया शून्यस्य पुरुषस्येत्यर्थः । समयावच्छिन्नस्योदाहरणद्वयमाह । देवेति । यथा चेति । यथा चेत्यर्थः । अहिंसायाद्वान्येषामपि यमानां जात्याद्यवच्छिन्नत्वमूहनीयमित्याशयः । सूत्रतात्पर्यार्थमाह । एभिरिति । सार्वभौमशब्दस्यार्थमाह । सर्वभूमिष्विति । सर्वभूमिष्वित्यस्य विवरणं सर्वविषयेष्विति । विषया जात्यादयो यथोक्ताः । अस्यापि विवरणं सर्वथैवेत्यादि । ननु कुशसमिदाहरणादिवैधहिंसानामपि परित्यागे नित्यकर्मबाधेन प्रत्यवायापत्तिरिति, नैवम् ।

सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते सर्वाणि दुःखेषु तथोद्विजन्ति ।
तेषां भयोत्पादनजातखेदः कुर्याच्च कर्माणि हि जातवेदः ॥

इति मोक्षधर्मादिशास्त्रैर्जातवेदस्येत्यत्रात्मज्ञानस्य योगिनः कार-

* 'हिंसाद्यास्ते' इति पा० २ ।

णिकस्य बाह्यकर्मत्यागानुज्ञया उयोगिनामेव बाह्यकर्मोक्तेर्भस्यबाधात्
योगरूपस्येव * नित्यकर्मणो मन्वादिभिर्विहितत्वाच्च । यथा मनौ ।

एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।
अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥

इति । अत एव वसिष्ठेन बाह्याभ्यन्तरकर्मणोर्विकल्प उक्तः ।

बाह्यमाभ्यन्तरं चेति द्विविधं कर्म वैदिकम् ।
तयोरन्यतरत् कुर्यान्नित्य कर्म यथाविधि ॥

इति । तयोश्चाभ्यन्तरं कर्म हिंसाद्यभावात् ऐकाग्र्यरूपत्वाच्च श्रेष्ठं
गीताद्युक्तम् 'श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तपे'त्यादिना । भाष्यका-
रश्च वैधहिंसाया अपि पापहेतुत्वमग्रे प्रतिपादयिष्यति 'शौचादिषु चापरि-
हार्या हिंसा चाश्रमविहिता चे'ति न तया व्रतलोपः स्वाश्रमधर्माविरोधित्वेन
विशेषितत्वादिति ॥

यमान् व्याख्याय नियमान् व्याचष्टे ।

शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ ३२ ॥

स्थूलशरीरस्येव बाह्यान्तररूपेणाद्वौ द्विविधं बाह्यशौचं दर्शयति ।
मृज्जलेति । मेध्यं गोमूत्रयवान्नादि तेषां भक्षण मेध्याभ्यवहरणम् आदिश-
ब्दग्रासादयो ग्राह्याः । मानसमपि शौचमाह । आभ्यन्तरमिति । तस्यस्य
नैपस्य चित्तस्य मला रागद्वेषादयस्तेषां मैत्र्यादिना प्रक्षालन प्रसाद इति
प्रागुक्तमित्यर्थः । संतोषं व्याचष्टे । संनिहितेति । अस्यावश्यकप्राणया-
त्रानिर्वाहकविद्यमानसाधनादतिरिक्तस्यालिप्सेत्यर्थः । द्वंद्वसहिष्णुतेति ।
शास्त्रोक्तरीत्या निर्द्वंद्वं द्वंद्वसेवनमित्यर्थः । द्वंद्वान्याह । जिघत्सेति । जिघ-
त्सा बुभुक्षा, यद्यपि शीतोष्णादिवत्परस्परविरुद्धत्वं बुभुक्षापिपासयोर्नास्ति
तथापि मिथुनवदेव पारिभाषिकद्वंद्वता । स्थानमूर्द्ध्वावस्थानम् । आसनं चोप-
वेशनम् । काष्ठमौनमिङ्गितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनम् । आकारमौनं वाव-
चनमात्रम् । एतानि शास्त्रोक्तव्रतेनैव सोढव्यानि न तु शक्त्येत्याशयेनाह । व्रता-
नि चैषामिति । स्वाध्यायव्याख्या सुकरा । तज्जपस्तदर्थभावनमितिपक्षद्वया

* योगिनामकर्मणोबकरूपस्येवेति पा० २ ।

दोक्तप्रणिधानव्याख्यार्थं द्वितीयपादाद्यसूत्रव्याख्यार्थमेव प्रणिधानशब्दार्थं स्मारयति । तस्मिन्परमगुरौ सर्वकर्मार्पणमिति । एतच्च तत्रैव व्याख्यातम् । नन्वेवं तद्रूपभावनरूपमेव प्रणिधानमर्थो भवतु । न । बहिरङ्गतस्याः वक्ष्यमाणत्वात् । ईश्वरभावनं हि ध्यानरूपतया योगस्यान्तरङ्गमेव । त्रयमन्तरङ्गमिति वक्ष्यमाणसूत्रात् सर्वकर्मार्पणमेव मुख्यतो ध्येय न त्वीश्वरतत्त्वम् । 'कुर्यात् कर्म सन्यासचिन्तन'मिति योगियाज्ञवल्क्यवाक्यात् ।

नाहं कर्ता सर्वमेतन्मनसा* कुरुते तथा ।
एतद् ब्रह्मार्पणं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभि. ॥

इति कौर्माच्च । ईश्वरस्तु सामान्यतस्तद्विशेषणतामात्रेण कर्तृत्वारोपेण च ध्येय इत्यतो युक्ता तस्य योगबहिरङ्गतेति । तदेव सूत्रगणोक्ता यमनियमा विष्णुपुराणादिष्वपि दर्शिता. ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च सत्यास्तेयपरिग्रहान् ।
सेवेत योगी निष्कामो योग्यता मनसो नयन् ॥
स्वाध्यायशौचसन्तोषतपांसि नियतात्मवान् ।
कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन्प्रवणं मन ॥

इत्यादिभि । एतेषु दशसु मध्ये ईश्वरप्रणिधानस्य मुख्यतो योगाङ्गत्वमिति प्रतिपादनाय निर्विघ्नपरमात्मयोगहेतुत्वं तस्याह श्लोकेन । शय्यासनेति । ईश्वरप्रणिधानी तदनुग्रहात्सदैव योगयुक्त स्यादिति श्लोकार्थ । स्वस्थ परमात्मनिष्ठ परमात्मार्पितकर्मणा मुख्यतस्तद्योगस्यैव कल्पनीत्वात् वितर्कजाले । यो वक्ष्यमाण वक्ष्यमाणप्रतिपक्षभावना विनापि प्रक्षीणो यस्य स तथा । संसारबीजाना संस्कारादीना क्षयमनुदिनमुपलभमान तथाभूतभोगभोगी त्यागीर्वन्मुक्तिसुखानुभवितेत्येवंभूतो नित्ययुक्त स्यादित्यर्थ. । न केवलमीश्वरार्पितकर्मणा ऐश्वर्ययोग एव भवति अपि त्वीश्वरसाक्षात्कारद्वारा पूर्वोक्तादिना तत्त्वसाक्षात्कारोऽपीत्युक्तमेव स्मारयति । यत्रेदमुक्तमिति । यत्रेश्वरयोगे । ननु यमनियमयोर्मध्ये यज्ञदानादावसनाचूनतेति चेत्. न ।

* ब्रह्मणीति पा० ३ ।

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥

इत्यादिवाक्येभ्यो ऽत्रानुक्तकर्मणां तपस्येवान्तर्भावात् । एवं योगिनामन्तर्यागाऽभयदानादेरपि तपस्येवान्तर्भावः । देवब्राह्मणार्थहिंसाया अपि त्याज्यवचनेन च प्रकृष्टयोगिनां बाह्यकर्मणाम् अभावसिद्धिरिति । नैवं यमाः पञ्च नियमाश्च पञ्च सर्वस्मृतिसिद्धाः प्रोक्ताः । ननु* यमानामभावरूपतया कालाद्यनवच्छिन्नत्वसंभवात् सार्वभौमत्वमुक्तं नियमानां तु प्रतिनियतकालावच्छिन्नतया न सार्वभौमत्वं संभवति अतो नात्र महाव्रतरूपो विशेष उक्त इति । यथोक्तयोश्च यमनियमयोर्मध्ये निवृत्तिरूपतया शक्यसंपादनत्वेन यमा एव परमहंसानामावश्यका जडभरतादीनामप्यहिंसापालनस्य विष्णुपुराणादौ स्मरणात् । न तु नियमाः प्रवृत्तिरूपतया योगान्तरायत्वात् । तदुक्तं भागवते

यमानभीक्ष्णं सेवेत नियमान् मत्परः क्वचित् ।

इति । उक्तेषु यमनियमेषु वक्ष्यमाणविघ्नस्य निवृत्त्युपायप्रतिपादकं सूत्रं पूरयित्वावतारयति । एतेषां यमनियमानामिति ।

वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥

वक्ष्यमाणवितर्कैर्यमादिबाधने सति वक्ष्यमाणं प्रतिपक्षभावनं कुर्यादित्यर्थः । तदेतद्व्याचष्टे । यदास्येति । विपरीतास्तर्का विचारा येष्विति । वितर्कसंज्ञा हिंसादिषु तान्त्रिकी । तर्कश्चात्र विशेषणं, तथाच वितर्क्यमाणो हिंसादिर्वितर्कः तेन बाधने स्वाभिमुखीकरणे प्रतिपक्षभावनम् । वक्ष्यमाणसूत्रवक्ष्यमाणं कुर्यादित्यर्थः । विपरीततर्कस्याकारमाह । हनिष्यामीत्यादिना इतीत्यन्तेन । एवं नियमपञ्चकेऽपि स्वयमूह्यम् शौचमित्यादयो वितर्काः द्रष्टव्याः युक्तिसाम्यात् । सूत्रतात्पर्यार्थमाह । एवमिति । एवमुन्मार्गाऽभिमुखेन हिंसादिगतेन वितर्कज्वरेण ज्वलितेन बाध्यमानो योगी वितर्कविरोधिज्ञानविषयतया वितर्कप्रतिपक्षान् दुःखादिफलकत्वादीन् भा-

* ननु इत्यस्य स्थाने 'तत्र' इति पुस्तकान्तर' पाठः ।

धयेत् चिन्तयेत् इत्यर्थः । प्रतिपक्षभावनं व्याचष्टे । घोरेष्वित्यादिना भावयेदित्यन्तेन । वितर्कान् हिंसादीन् । अत्र दुःखफलत्वचिन्तनं वाक्यतात्पर्यार्थः । तुल्यत्वमेव विवृणोति । यथेति । श्वमादीति । वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनमित्येवमादिकं सूत्रान्तरेषु आसनप्राणायामसूत्रेष्वपि योजनीयम् । वादिशब्देनास्य सूत्रस्य व्याख्या उत्तरसूत्रं च ग्राह्यम् । आसनादिषु च वितर्का आसनादिकं त्यक्ष्यस्यादिरूपा इति शेषः । इदानीं ये वितर्काः ये वा वितर्कस्य प्रतिपक्षाः यादृशं वा तच्चिन्तनं तत्त्रयमाह ।

वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३४ ॥

हिंसादय इति । वितर्काणां स्वरूपकथनं विशेषणत्रयेण । तत्तद्गतविशेषाणां कथनं सर्वेषामेव हेयत्वप्रतिपादनाय । दुःखादिफलकत्वकथनं च प्रतिपक्षकथनम् । प्रतिपक्षान् भावयेदितिपूर्वसूत्रीयभाष्यानुपपत्त्या प्रतिपक्षभावनमित्यन्तकर्मधारयासंभवात् । शेषेण च भावनकथनमिति । दुःखाज्ञाने एवानन्ते फले येषामिति विग्रहः । विशेषणत्रयोक्तान् विशेषान् विवृणोति । तत्र हिंसेति । कृतेति । कृता वा कारिता वा अनुमोदिता वेत्यर्थः । तत्र कृता स्वयं निष्पादिता कारिता कुर्वित्युक्त्वा अनुमोदिता परैः क्रियमाणा साधुसाध्वीत्यङ्गीकृता । कृतादीनामपि द्वितीयविशेषणोक्तं त्रैविध्यं व्याचष्टे । एकैकेति । लोभेनेत्यस्य व्याख्या । मांसचर्मार्थेन मांसचर्मादिप्रयोजनेन तथा अपकृतमनेनेत्येवं क्रोधेन तथा मोहेन यज्ञार्थहिंसया निर्दोषो धर्मो भविष्यतीत्येवंरूपेणेत्यर्थः । यद्यपि मृदुमध्याधिमात्रा इति हिंसादिविशेषणं सूत्रेऽस्ति तथापि लोभादेर्मृदुत्वादिनैव हिंसादेर्मृदुत्वादिकमत्र विवक्षितमर्थसौष्ठवमित्याशयेन लोभादिविशेषणतया मृदुत्वादीन् व्याचष्टे । लोभक्रोधमोहा इति । लोभक्रोधमोहा एकैकाः पुनस्त्रिधा मृदुमध्याधिमात्रा इत्यर्थः । एवमित्यादि हिंसाया इत्यन्तमेकं वाक्यं मृदुमध्याधिमात्रत्वात्तेऽपि विशेष इति पूर्वेणाद्वीय.

मृद्वाद्युक्तरेव (लौकिकानपरान्विशेषान् व्याचष्टे । मृदुमध्याधिमात्राः पुन-स्त्रिविधेति । सर्वेन-तीव्रत्वमधिमात्रता, शेषं स्पष्टम् । सा पुनर्नियमेति । मत्स्यादेरेव हिंसेत्यादिर्नियमः । एकस्मिन् दिवसे स्थावरस्य जङ्गमस्य वान्य-तरस्यैव हिंसा नोभयोरित्यादिर्विकल्पः । स्थावरजङ्गमयोरुभयोरेवाव-श्यया हिंसेत्यादिः समुच्चयः । इत्येवं नियमविकल्पसमुच्चयानाम् काल-त्पाद्धिंसा संख्येयभेदेत्यर्थः । नियमाद्यानन्त्ये हेतुः प्राणभृदिति । हिं-सकानां हिंस्यानां वा असंख्यतया नियमादीनामनन्तप्रकारत्वमित्यर्थः । एवमिति । हिंसायामिवानृतादिष्वपि वितर्केष्वपि कृतकारिता इत्यादिवि-भागा योजनीया इत्यर्थः । अज्ञानं चेति । अज्ञानं संमोहः हिंसातो दुःखा-ज्ञाने यथा भवतस्तदाह । तथा चेति । तथाहीत्यर्थः । वीर्याक्षेपो बलात्-नियमनम् । एवं त्रिप्रकारहिंसनात्त्रिप्रकारमेव दुःखं हन्ता प्राप्नोति कर्मा-नुरूपफलोदयादिति प्रतिपादयति । ततो वीर्येति । परस्य वीर्याक्षेपात्तस्य हन्तुरपि चेतनमुपकरणं स्त्रीपुत्रधनादिकं क्षीणवीर्यं कार्याक्षमं भवति । तथा परस्य शस्त्रादिना दुःखोत्पादनाद्धन्तापि नरकादिषु याम्यशस्त्रादिना दुःखमनुभवति । तथा परस्य जीवितव्यपरोपणात् प्राणवियोजनात्स्व-योऽपि प्रतिक्षणं जीवितात्ययं रोगादिना मरणावस्थां संमोहमयीमापन्नो मरणमिच्छन्नपि कथं चिदेव जीवति । ननु तदानीमेव कथं मरणं न भवति तत्राह । दुःखविपाकस्येति । दुःखरूपस्य विपाकस्य प्रतिनियतक-र्मादिविपाकैरेव भोग्यत्वादित्यर्थः । तदेतद्धिंसाया अनन्तदुःखज्ञानफ-लकत्वं गीतायामप्युक्तं

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ।

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ॥

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ।

इति । पुत्रा अग्निविस्फुलिङ्गवत् पितुरंशाः । 'आत्मा वै जायते पुत्र' इति श्रुतेः । अत ईश्वरांशजीवेषु द्वेष ईश्वरद्वेष एव । किं च जी-वानामप्यात्मा परमेश्वरः । अतः शरीरद्वेषेण शरीरिद्वेषवत् जीवद्वेषेण परमेश्वरस्य द्वेषो भवतीति भावः । पुण्योपापन्नेति । पुण्यमपि कर्म

सुबीजस्य चित्तभूमावावपने गता सहायापितेत्यर्थः । धान्यबीजवपने तृणबीजानां वपनवदिति भावः । भवेदल्पायुरिति । ननु 'अहिंसन्सर्वाणि भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः' 'तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभिर्वैधहिंसातिरिक्तहिंसाया एव प्रतिषेधात् कथं वैधहिंसाया अनिष्टसाधनत्वमुच्यत इति । अत्रोच्यते । कार्यत्वमिष्टसाधनत्वं वा विध्यर्थो न पुनरनिष्टाननुबन्धित्वमपि । दानत्वादिमापककर्मणां गर्भवाप्रकन्याद्यनर्थहेतुतायाः सर्वसमतत्वात् । न च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमपि विध्यर्थो वक्तुं शक्यते । अनिष्टेषु पुरुषाणां बलवद्द्वेषस्याव्यवस्थितेः । तु तमेव सर्वे विवेकिन इत्युक्तत्वात् । किं च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विध्यर्थत्वेऽपि यज्ञादिनान्तरीयकहिंसायाः सामान्यतोऽनिष्टजनकत्वश्रुत्यविरोधः । अपि चावैधहिंसात्यागस्य स्वर्गादिसाधनताबोधकविधिभिर्वैधहिंसायाः स्वर्गादिसाधनताबोधकविधिभिश्च सह हिंसाया मृत्य्वाद्यनिष्टहेतुताबोधकश्रुतिस्मृतीनां नास्त्येव विरोधो येन तासु संकोचः कल्प्येत अतो युक्तमुक्तं पुण्यापापगतानामपि हिंसानामनिष्टहेतुत्वम् । पुण्याख्यपापगतहिंसास्वपि युधिष्ठिरादीनां प्रायश्चित्तश्रवणादप्ययमेव सिद्धान्त उन्नीयते ।

तस्माद्यास्याम्यहं तात दृष्ट्वेमं दुःखसन्निधिम् ।
त्रयीधर्ममधर्माढ्यं किम्पाकफलसन्निभम् ॥

इति मार्कण्डेयादिस्मृतिश्रुत्यादिभ्यश्च । अत एव स्मर्यतेऽपि ।

सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते सर्वाणि दुःखेषु तथोद्विजन्ति ।
तेषां भयोत्पादनजातखेदः कुर्यात् कर्माणि हि जातवेद ॥

इति मोक्षधर्मादिष्विति । वधोऽवध इत्यादि वाक्यं तु यथाभासतात्पर्यमिति दिक् । एवमिति । अनृतादिष्वप्येवं दुःखाज्ञानफलकत्वं यथासंभवं मरणादिकं विहाय योज्यमित्यर्थः । प्रतिपक्षभावनस्य प्रयोजनमाह । एवं वितर्काणामिति । अनुगतं नियतमेवमनिष्टं विपाकं वितर्काणां कार्यमेव चिन्तयन् योगी न वितर्केषु मनः प्रणिदधीत वदतीत्यर्थः । यमनियमनिष्पत्तिसूचकानां सिद्धीनां प्रतिपादकानि सूत्राणि अवतारयति ।

प्रतिपक्षेति । हेया हातुमर्हा एवंभूता वितर्का यद्वास्य योगिनः प्रति- पक्षभावनातो विषयसाक्षित्वकालिन्यप्रसवस्वभावा भवन्ति तदा तत्कृत वितर्कहानिकृतमैश्वर्यं यमादिनियमसिद्धिसूचकं भवतीत्यर्थः । सविकल्पक- धारणे च तद्भूमिषु यथं विहाय भूमिकान्तरेषु योगी यथाप्राप्तिसिद्धेत्त्येत्य- तत्प्रतिपादयितुं सर्वेष्वेव योगाङ्गेषु सिद्धिकथनम् । तद्यथा तदैश्वर्यं यथा ।

अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ॥ ३५ ॥

प्रतिष्ठाया स्थैर्यं उक्तवितर्कासंस्पर्श इति यावत् । तस्यां सत्यां त- त्सन्निधिस्थाना सर्वप्राणिनां मार्जारमूषकादीनामन्योन्यवैरत्यागो भवती- त्यर्थः ।

सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥

सर्वप्राणिनां भवतीत्यत्रापि शेषः । क्रिया धर्मः तस्य फलं स्वर्गा- दिः तयोराश्रयत्वं सर्वप्राणिना सत्यप्रतिष्ठस्य वचनाद्भवतीत्यर्थः । तदे- तद्व्याचष्टे । धार्मिक इति । धार्मिको भूया इति वचनात् सर्वोऽपि धा- र्मिको भवतीत्यादिरर्थः । अमोघेति । एवं प्रकारेणास्य योगिनो वाक् सत्या भवतीत्यर्थः । अत्र वाक् मनसोऽप्युपलक्षणम् ।

अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ ३७ ॥

सर्वाभ्यो दिग्भ्यो रत्नोपस्थानं सर्वरत्नोपस्थानम् । तदेतद्व्याचष्टे । सर्वदिक्स्थानीति ।

ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥ ३८ ॥

वीर्यं शक्तिविशेषं लक्षयति । यस्येति । यस्य वीर्यस्य लाभादप्रतीघा- तानर्जितान् गुणान् ज्ञानक्रियाशक्त्युत्कर्षयति योगी वर्धयति तथा सिद्धः स्वयं ज्ञानी भूत्वा शिष्येषु ज्ञानाधानसमर्थश्च भवतीत्यर्थः ।

अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथंतासंबोधः ॥ ३९ ॥

अपूर्वेण देहेन्द्रियादिसंघातेन ज्ञानहेतुः सम्बन्धो जन्म तस्य कथं- ता किंप्रकारता तयोः संबोधः साक्षात्कारो जन्मकथंतासंबोधः । तथा च

शान्तोदिताव्यपदेश्यानां जन्मनां स्वरूपतः प्रकारतश्च जिज्ञासामात्रेण साक्षात्कारोऽपरिग्रहस्थैर्ये भवतीत्यर्थः । तदेतद्भाष्यमाचष्टे । अस्य भवतीति । इदं सूत्रेण सहान्वेति । कोऽहमासं कथमहमासमित्यतीतजन्मनः स्वरूपप्रकारयोर्जिज्ञासा किंस्विदित्यादिद्वयं वर्त्तमानजन्मनः स्वरूपप्रकारजिज्ञासा के वा भविष्याम इत्यादिद्वयं च भाविजन्मन इति । पूर्वापरान्तमध्याः भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालाः तेष्वस्य योगिनः स्वजन्मजिज्ञासोत्पन्नमात्रैव स्वरूपेण स्वविषयेण ज्ञानेन उपावर्त्तते विशिष्टा भवति नास्त्यत्र साधनापेक्षेत्यर्थः । स्वतः सर्वार्थग्रहणयोग्यस्यापि चेतसोऽतीतादीनां स्वावस्थानाम् अग्रहणं परिग्रहव्यासङ्गदोषात् अतो परिग्रहस्थैर्यात्ताः क्षणं प्रणिधानमात्रेणैव गृह्णन्तीति भावः ।

शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥

शौचात् शौचस्थैर्यात् । अनेन सूत्रेण बाह्यशौचस्थैर्यस्य सिद्धिरुच्यते, जुगुप्सा कुत्सा अशुचित्वदोषदर्शनं तस्याशेषतः साक्षात्कार इति यावत् । शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सायां युक्तिमप्याह । स्वाङ्ग इति । यत. पूर्वमल्पजुगुप्सया शौचमभ्यस्तम् अतो निशयितजुगुप्सा शौचफल युक्तेत्याशयः । जुगुप्सां विवृणोति । कायेति । अवद्यं दोष. । तज्ज्ञानस्य फलमाह । कायानभिष्वङ्गीति* । शेषं सुगमम् । अतः शौचस्य सिद्धिसूचकं सूत्रमवतारयति । किं चेति ।

सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शन-
योग्यत्वानि च ॥ ४१ ॥

एतेषु क्रमं दर्शयति । शुचेरिति । क्षालितचित्तमलस्य सत्त्वशुद्धिः सत्त्वोद्रेको भवति ततः सौमनस्यं प्रीतिः स्वत एवानन्दो जायते ततश्च प्रीतचित्तस्याविक्षेपादैकाग्र्यं तत इन्द्रियजयः ततश्चात्मदर्शनयोग्यत्वमिति । सूत्रद्वयार्थमुपसंहरति । एतदिति । एतत्सूत्रद्वयोक्तं शौचसामान्यस्य स्थैर्यात्प्राप्यते इत्यर्थः ।

संतोषादनुत्तमः सुखलाभः ॥ ४२ ॥

* अभिष्वङ्गः प्रीतिरिति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

नास्त्युत्तमं सुखं यस्मात्तादृशसुखस्य लाभः सन्तोषस्थैर्याद्भवतीत्यर्थः । तृष्णाक्षयो हि सन्तोषः तृष्णाप्रतिबन्धापगमे च चित्तस्य स्वाभाविकसत्त्वाधिक्यनिमित्तिका सुखस्वभावता स्वत एवाविर्भवति न तत्सुखे विषयापेक्षेति तदेवेदं शान्तिसुखम् आत्मसुखमुच्यते । 'ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः । स एको ब्रह्मण आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'त्यादिश्रुतेः । ईश्वरस्य पूर्णकामत्वात् श्रोत्रियस्य च ज्ञानेन कामहतयोरुभयोरेव वैतृष्ण्यस्य तुल्यतया समानं सुखमित्याशयः । बुद्धेः सत्त्वात्मकतया सुखस्वभावत्वेन जीवेऽपि नित्यं सुखमिदमेव गीयते स्वाभाविकस्य यावद्द्रव्यभावित्वात् तमसा पिहितत्वेन च सदानभिव्यक्तत्वात् न पुनश्चितिरिव सुखस्वरूपिणी चित्साक्षित्वश्रुतिस्मृतिसूत्र* विरोधादेकत्वात् इति । सन्तोषादभिव्यक्तसुखस्यानुत्तमत्वे स्मृतिमुदाहरति । तथा चोक्तमिति । कामसुखं कामेभ्यो लौकिकविषयेभ्यः सुखं दिव्यं सङ्कल्पमात्रोत्थविषयजं 'सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती'त्यादिश्रुतेः । तृष्णाक्षयसुखस्य तृष्णाक्षयाभिव्यक्तसुखस्येत्यर्थः । विदेहकैवल्ये तु सुखवाक्यानि दुःखनिवृत्त्या गौणानीति ।

कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥ ४३ ॥

व्याचष्टे । निर्वर्त्यमानमिति । अशुद्धिरधर्मस्तामसो गुणः सेवाणिमादिशक्तेरावरको मल इत्यर्थः । अणिमादिसिद्धीर्विभूतिपादे व्याख्यास्यति । शेषं सुगमम् ।

स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः ॥ ४४ ॥

संप्रयोगो दर्शनं यां देवतां द्रष्टुमिच्छति सैव दृश्या भवतीत्यर्थः । सुगमं भाष्यम् ।

समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ ४५ ॥

† व्याचष्टे । ईश्वरेति । ईश्वरार्पितः सर्वभावः सर्वव्यापारो येन तस्य समाधिसिद्धिर्योगान्तिमस्थितिर्या येन प्रकारेणेश्वरानुग्रहतो भवति

* सूत्रेत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

† अत्र इति पा० २ ।

तदुच्यते, आदौ तावद्गृहेशादन्तरस्थमपि धैर्यं सती श्रवणमननकाले य-थार्थमेव जानाति । गुरुवाक्याद्रावविपर्यस्तं भवति । ततोस्य योगिनः प्रज्ञा समाधिकालेपि यथार्थमेव साक्षात्करोतीत्यर्थः । एवं सम्प्रज्ञातसिद्ध्या-संप्रज्ञातसमाधि स्वयमेव सिध्यतीति तत्र प्रदर्शितम् । न चेश्वरप्रणि-धानादेव योगविघ्नत्वाविरक्तवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । ईश्वरप्रणिधानस्य मोहमात्रनिवृत्तिद्वारत्ववचनात् । द्वारान्तरेण त्वङ्गान्तराणां समाधिसाध नत्वसम्भवात् । अपि च ईश्वरप्रणिधानेनैव निर्विघ्नं सर्वाण्यङ्गानि सपाद्य समाधि जनयतीति नान्याङ्गवैफल्यम् । अथ वा अन्यान्यङ्गानीश्वरप्रणिधा-नद्वारा समाधि निष्पादयन्ति इतराङ्गाना च स्वतो नैतादृशी शक्तिरस्ति इत्याशयेनेश्वरप्रणिधानस्यैव तु मुख्यतः समाधिसाधकत्वं सूत्रितमिति यहिरङ्गत्वं त्वस्य सपमद्वारकतया अनावश्यकतया च वक्ष्यतीति । सूत्रा-न्तरमवतारयति । उक्ता इति ।

स्थिरसुखमासनम् ॥ ४६ ॥

स्थिरं निश्चलं सुखकरं च यस्तदासनम् आस्यतेऽनेन प्रकारेणेत्या सनमित्यर्थः । आसनस्य भेदानाह । तद्यथेति । तत्र पद्माद्यासनचतुष्टयस्य लक्षणं वसिष्ठेनोक्तम् ।

अङ्गुष्ठौ सन्निबध्नीयात् हस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण तु ।
ऊर्वोरुपरि विप्रेन्द्र कृत्वा पादतले उभे ॥
पद्मासनं भवेदेतत् सर्वेषामेव पूजितम् ।
एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरौ च संस्थितः ॥
इतरस्मिंस्तथा पादं वीरासनमुदाहृतम् ।
अस्यैवार्द्धमर्द्धासनमप्युच्यते, तथा ।
गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवन्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।
पार्श्वपादौ च पाणिभ्यां दृढं बध्वा सुनिश्चलः ॥
भद्रासनं भवेदेतत्सर्वव्याधिविषापहम् ।
जानूर्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे ॥
ऋजुकायः सुखासीनः स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते ।

इति । इतराण्यासनानि योगप्रदीपाद्युक्तानि सर्वेयत्नात्मके । दण्डासनम् उपविश्य श्लिष्टाङ्गुलिकौ श्लिष्टगुल्फौ भूमिश्लिष्टजङ्घोरुपादौ प्रसार्य दण्डवच्छयनम् । सोपाश्रय योगपट्टयोगेनोपवेशनम् । पर्यङ्कं च जानुप्रसारितबाहोः शयनम् । क्रौञ्चनिषदनादीनि क्रौञ्चादीनां निषण्णानां संस्थानदर्शनात् प्रत्येतव्यानि । जान्वोरुपरि हस्तौ कृत्वा कायशिरोग्रीवाणाम् अवक्रभावेनावस्थानं समसंस्थानम् । स्थिरसुखं च सूत्रोपात्तं तस्य व्याख्यानं यथासुखमिति । आदिशब्देन मायूरादीन्यासनानि ग्राह्याणि । यावन्त्यो जीवजातयस्तावन्त्येवासनानीति सर्वेषु । आसनस्थैर्यस्योपायमाह ।

प्रयत्नशैथिल्यानन्त्यसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥

प्रयत्नशैथिल्यस्य द्वारमाह । येन नाङ्गेति । अङ्गव्यापारानन्तरं येदासनं क्रियते तदङ्गकम्पनादासनस्थैर्यं न भवतीत्याशयः । अनन्तेति । अथ वा प्रयत्नशालित्वेऽपि पृथिवीधारिणि स्थिरतरशेषनागे समापन्नं तद्रूपतया तदात्मतापन्नं चित्तमासनं निष्पादयतीत्यर्थः । तत्त्वानन्त्यानुग्रहाद्वा सजातीयभावनावशाद्वा अदृष्टविशेषवशाद्वेत्यन्यदेतत् । आसनजयसिद्धाया सिद्धिमाह ।

ततो द्वन्द्वानभिघातः ॥ ४८ ॥

भाष्यं सुगमम् । क्रमप्राप्तं प्राणायाममाह ।

तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ॥ ४९ ॥

वक्ष्यमाणचतुर्विधप्राणायामस्यैव सामान्यलक्षणं गतिविच्छेदः । शास्त्रोक्तरीत्या स्वाभाविकगतेः प्रतिषेध इत्यर्थः । स च रेचकपूरककुम्भकेष्वनुगतः । नन्वेवं प्रत्येकस्यापि प्राणायामत्वापत्त्या त्रिभिर्मिलितैरेक प्राणायाम इति 'प्राणायामस्तु विज्ञेयो रेचकपूरककुम्भकै'रित्यादिवाक्योक्तव्याहन्येतेति चेत् । अपाणां योगाङ्गेषु प्रथमभूमिकायां सदानुष्ठानविषयादेकस्यापि प्रयत्नसहाय्यादिति चेत् । न तु तादृशवाक्येषु मिलितानामेव प्राणायामत्वं विवक्षितम् ।

रेचकं पूरकं त्यक्त्वा सुखं यद्वायुधारणम् ।
प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः ॥

इति वासिष्ठसंहितादौ केवलकुम्भकस्यापि प्राणायामत्ववचनादिति । इदं सूत्रं व्याचष्टे । सत्यासनइति । यथा यमनियमयोरन्यकालकृतयोर्योगाङ्गत्वं नैवमासनस्य किं तु प्राणायामाद्यङ्गपञ्चकसाहित्येनेति एतत् प्रतिपादयितुं सत्यासने इति विशेषणं तथा च सत्यासनइति समाधिसूत्रपर्यन्तम् अनुवर्त्तनीयम् । गीतादावासनोपरागेणैव ध्यानादिस्मरणादिति । अत एव चासनादीनां षडङ्गानां सहानुष्ठेयत्वेनारादुपकारकत्व यान्तरङ्गत्वमित्याशयेन स्मृत्यादिषु क्वचित्षडङ्गो योग उच्यते । यमनियमयोः कालान्तरीयतयात्यन्तबहिरङ्गत्वादिति । आचमनमन्त्र प्रवेशः । नन्वेवं प्रवेशनिर्गमरूपयोः श्वासप्रश्वासयोः गतिरेव नास्तीत्याशयेनाह । उभयाभाव इति । तथा च गतिशब्दार्थोऽत्र न विवक्षितः स्वाभाविकश्वासप्रश्वासयोः प्रतिषेधः प्राणायाम इत्येवार्थः । अवान्तरभेदप्रतिपादकमुत्तरसूत्र मुपक्षिपति । स त्विति ।

बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥ ५० ॥

स तु प्राणायामो बाह्यवृत्तिराभ्यन्तरवृत्तिस्तम्भवृत्तिरिति त्रिविधः रेचकपूरककुम्भकभेदात् । तदुक्तं विष्णुपुराणे ।

परस्परेणाभिभवं प्राणापानौ यदानिलौ ।
कुरुतः स द्विधा तेन तृतीयः संयमात्तयोः ॥

इति । स च त्रिविधः । प्राणायामो देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो निर्णीतो नियमितो भवति तदाभ्यासवशात् क्रमेण दीर्घसूक्ष्मसंज्ञको भवतीति सूत्रार्थः । तदेतद्व्याचष्टे । यत्रेति । विशेषाणां सामान्यनिष्ठत्वात् इयं सप्तमी । यत्र प्राणायामे गतिविच्छेदे प्रश्वासपूर्वकगत्यभाव. प्रश्वासेन रेचकेन गतिविच्छेदः स बाह्यो बाह्यवृत्तिः प्राणायामो रेचकनामेत्यर्थः । न च रेचक बाह्य इत्येवास्त्विति वाच्यम् । प्राणस्यायामः प्राणा-

याम इति योगादरेणायामात्मनिरोधस्य विशेष्यीकरणादिति । यत्र श्वासेति । यत्र श्वासेन पूरकेण गत्यभावः स आभ्यन्तरः आभ्यन्तरवृत्तिः प्राणायाम. पूरकनामेत्यर्थः । स्तम्भवृत्तिरिति । यत्रोभयाभावः श्वासप्रश्वासयोरभावः सकृत्प्रयत्नादेवाभ्यासनिरपेक्षाद्भवति स स्तम्भवृत्तिः प्राणायामः कुम्भकनामेत्यर्थः। वक्ष्यमाणस्य कुम्भकभेदस्य चतुर्थप्राणायामस्य व्यावर्त्तनाय सकृत्प्रयत्नादिति विशेषणम् । स हि प्रयत्नबाहुल्येनैव भवतीति तत्रैव प्रतिपादयिष्यति। एकदेव बाह्याभ्यन्तरप्राणविलापने दृष्टान्तमाह । यथा तप्त इति । द्वयोर्बाह्याभ्यन्तरदेशयोः । देशकालसंख्याभिः परिदृष्ट इति विशेषणस्यायमर्थः । एतावद्देशेन वा एतावत्कालेन वा एतावन्मात्रसंख्याभिर्वावच्छिन्नो मया रेचकादिः कर्त्तव्य इत्येवमवधारित इति । तदेतद्विभज्य व्याचष्टे । त्रयोऽप्येतइति । त्रयो रेचकपूरककुम्भकाः । इयानिति । नासाग्रात् प्रादेशद्वादशाङ्गुलहस्तादिपरिमितो बाह्यदेशो रेचकस्य विषयः स चेषीकातूलादिक्रियानिश्चेयः । पूरकस्य चापादतलमामस्तकमाभ्यन्तरो विषय स च पिपीलिकास्पर्शसदृशेन स्पर्शेन निश्चेय । कुम्भकस्य रेचकपूरकयोः बाह्याभ्यन्तरदेशौ समुच्चितावेव विषय उभयत्रैव प्राणस्य विलयात् । स च तूलस्य क्रियाया उक्तस्पर्शस्य चानुपलब्ध्या निश्चेय इति । कालेनेति । चतुर्निमेषावच्छिन्नस्य कालस्य चतुर्थभागः क्षणः तेषामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना एतावत्क्षणरेचकादिः कर्त्तव्य इति नियमिता इत्यर्थः । संख्याभिरिति । मात्राणा द्वादशादिसंख्याभिरित्यर्थः । यद्यपि संख्याभिरपि कालनियम एव क्रियते । तथापि प्रकारभेदाद्भेद इति । तत्र हि शङ्खध्वन्यादिना कालनियमः क्रियते स कालेन परिदृष्टः यत्र च वक्ष्यमाणमात्रासंख्याभिः कालनियमः क्रियते स संख्याभिः परिदृष्ट इति । संख्यार्थे मात्रा च मार्कण्डेयेनोक्ता ।

निमेषोन्मेषणे मात्रा कालो लघ्वक्षरं तथा ।
प्राणायामस्य संख्यार्थे स्मृतो द्वादशमात्रिकः ॥

इति । निमेषादिलक्षणकाला मात्राप्रमाणं तदेव श्लोकपूर्वार्द्धेन द्वादशमात्रिको द्वादशगुणितो यः कालस्तन्निमेषादिरेव पदार्थः मात्रा

यामस्य संख्यार्थं स्मृत इत्यर्थः । एवं प्रणवावयवेऽपि मात्रा वसिष्ठयाज्ञवल्क्यादिभिरुक्ताः । पूरकादित्रय एव द्वादशमात्रेत्ययमधमः कल्पः । यतः पूरकादिषु प्रत्येकं मात्रायाः संख्याभेदो वसिष्ठसंहितायामुक्तः ।

एवं ज्ञात्वा विधानेन प्रणवेन समाहितः ।
प्राणायामत्रयं कुर्यात्पूरकुम्भकरेचकैः ॥
आकृष्य श्वसनं बाह्यात् पूरयेदिडयोदरम् ।
शनैः षोडशमात्राभिरकारं तत्र संस्मरन् ॥
मकारं मूर्त्तिमच्चापि संस्मरन् प्रणवं जपेत् ।
धारयेत् पूरितं पश्चात् चतुःषष्ट्या तु मात्रया ॥
यावद्वा शक्यते तावद्धारणं जपसंयुतम् ।
पूरितं रेचयेत्पश्चात् प्रणवं ह्यनिलान्वितम् ॥
शनैः पिङ्गलया पुत्र द्वात्रिंशन्मात्रया पुनः ।
ध्यायन्नाद्याक्षरं तत्र प्रणवस्य समाहितः ॥

इति । अकारोकारमकाराणां मूर्त्तयो ब्रह्मविष्णुरुद्रशरीराणि तमेतं पुराणयुक्तं मात्राभेदं सामान्यतो भाष्यकार आह । एतावद्भिरित्यादिना । एतावद्भिः षोडशादिभिः मात्राख्यैः पदार्थैः निमेषोन्मेषणादिभिः । श्वासप्रवेशः पूरकः प्रथम उद्घातः । वायोरुद्घननं गतिनिरोध इति यावत् । तथा निगृहीतस्य स्तम्भितस्य वायोरेतावद्भिश्चतुःषष्ट्यादिभिर्निमेषोन्मेषणादिभिः कुम्भको द्वितीय उद्घातः । एवं तृतीय उद्घातो रेचक, एतावद्भिर्द्वात्रिंशदादिभिर्निमेषोन्मेषणादिभिरित्यर्थः । अत्र प्रथमादिशब्दैः पूरकादित्रये क्रमवचनात्सोऽयं पाठक्रमोऽनुष्ठाने नादर्त्तव्यः । तथा च पूरककुम्भकरेचका इत्येवौत्सर्गिकोऽनुष्ठानक्रमः पुराणादिषु बाहुल्येन दर्शनाच्च । स्पष्टो महदादिक्रमवदिति । प्रकारान्तरेणापि संख्यापरिदृष्टत्वमाह । एवं मृदुरित्यादिना । एवम् एतावद्भिर्मात्राप्रमाणैर्मृदुः प्राणायामः एवम् एतावद्भिर्मध्यमः एवमेतावद्भिस्तीव्रः प्राणायाम इत्यपि संख्यापरिदृष्टो भवतीत्यर्थः । तदुक्तं कौर्मे ।

मात्राद्वादशको मन्दश्चतुर्विंशतिमात्रकः ।
मध्यमः प्राणसंरोधः षट्त्रिंशन्मात्रिकोत्तमः ॥

इति । अत्र पूरकादिविशेषावचनात् त्रिष्वपि प्राणायामेषु द्वादश द्वादशमात्रादिरूपैकैव संख्या इत्येव पृथक्कल्पः । देशकालसंख्याभिः परिदृष्ट इत्यत्र चेच्छाविकल्प एव न तु समुच्चयः उदाहृतवसिष्ठवाक्यादौ केवल मात्रासंख्यायामपि प्राणायामदर्शनात् । समुच्चयानुष्ठाने तु फलभूमा भवत्येव भूयसि भूय इति न्यायादिति । दीर्घसूक्ष्म इति दलं व्याचष्टे । स खल्विति । स बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिस्त्रिविधः प्राणायामः । एवं देशाद्यवधारणैरभ्यस्तः स दीर्घसूक्ष्मसंज्ञको भवतीत्यर्थः । दीर्घश्चासौ सूक्ष्मश्चेति मान्वर्थसंज्ञा देशाद्यन्यतमनियमेन हि प्रत्यहमभ्यस्यमानः क्रमेण कालवृद्ध्या दीर्घकालव्यापित्वेन दीर्घो भवति वायुभवत्यात्यातिसूक्ष्मतया च सूक्ष्म इति । यद्यपि अभ्यस्त इति सूत्रे नास्ति तथापि दीर्घसूक्ष्मसंज्ञया अर्थोक्षिप्त एव भाष्यकारेण व्याख्यात इति । तदेव प्राणायामस्य रेचककुम्भकपूरकाख्यविशेषत्रयमभ्यासानुगुणयोगेन तेषां दीर्घसूक्ष्मत्वं चोक्तम् इदानीं केवलकुम्भकरूपं प्राणायामस्य चतुर्थं विशेषमाह ।

बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ ५१ ॥

बाह्याभ्यन्तरविषयकौ बाह्याभ्यन्तरवृत्ती पूर्वसूत्रोक्तौ रेचकपूरकौ तयोराक्षेपी अतिक्रमी तावतिक्रम्य त्यक्त्वा स्वयमेव केवलो वर्ततइति यावत् । एष भूतो यः प्राणायामः स चतुर्थ इत्यर्थः । अस्य च केवलकुम्भक इति संज्ञा वसिष्ठवाक्याद्रक्ष्यते भविष्यति । पूर्वसूत्रोक्तस्तम्भवृत्तिस्तु नियमेन रेचकपूरकयोरन्तराल एव वर्ततइति न तदतिक्रमी, रेचकपूरकविषयातिक्रमस्यापि लाभाय विषयघटितं लक्षणमुक्तम् । न तु रेचकपूरकातिक्रमोऽन्येन सूचितम् । अयं च कुम्भको न रेचकपूरकदेशेन परिच्छिन्नः व्यापकत्वात्, नापि कालसंख्याभ्यां परिच्छिन्नः स्वेच्छया मासवत्सरादिकालस्थायित्वात् । स च प्राणायामो ध्रुवस्य विष्णुपुराणे श्रूयते । तस्य हि तपसि प्राणनिरोधेन सर्वजीवप्राणनिरोधोऽभवदिति तत्रो

कम् । अतस्तस्य केवलकुम्भक आसीदिति । अयं चतुर्थः प्राणायामः सोऽपा-
यो वसिष्ठसंहितायामुक्तः । यथा ।

प्रस्वेदं जनयेद्यस्तु प्राणायामो हि सोऽधमः ।
मध्यमः कम्पनः प्रोक्त उत्थानं चोत्तमे भवेत् ॥
पूर्वपूर्वं प्रकुर्वीत यावदुत्तमसंभवः ।
निरञ्जनोऽक्कुसक्तौ देहे स्वाभाविकगुणावुभौ ॥
तथापि नश्यतस्तेन प्राणायामोत्तमेन हि ।
तयोर्नाशे समर्थः स्यात् कर्तुं केवलकुम्भकम् ॥
रेचकं पूरकं त्यक्त्वा सुखं यद्वायुधारणम् ।
प्राणायामोऽयमित्युक्तः स वै केवलकुम्भकः ॥
सहितं केवलं वापि कुम्भकं नित्यमभ्यसेत् ।
यावत्केवलसिद्धिः स्यात् तावत्सहितमभ्यसेत् ॥
केवले कुम्भके सिद्धे रेचपूरकवर्जिते ।
न तस्य दुर्लभं किं चित् त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥

इति । आकाशगमनादिशक्त्याविर्भावेन कामगमत्वादिकं स्यादित्यर्थः । चतुर्थस्योत्पत्तिक्रमं कथयति । देशकालेति । बाह्यविषयो रेचको देशकालसंख्याभिरादौ परिदृष्टः पश्चाच्च देशादिभिः सहैवाक्षिप्तोऽतिक्रामितो भवतीति शेषः । अतश्च सूत्रे देशवाचको विषयशब्दः कालसंख्ययोरप्युपलक्षणमित्याशयः । तथा आभ्यन्तरविषयः पूरकोऽपि देशादिभिरादौ परिदृष्टः पश्चाद्देशादिभिः सहैव सोऽप्याक्षिप्तो भवति । तच्चाक्षिप्तमुभयथा दीर्घसूक्ष्मो द्विविधो दीर्घसूक्ष्मश्चिरकालं देशादिभिरभ्यस्तौ रेचकपूरकाविति यावत् । तत्पूर्वकः तदुभयाक्षेपपूर्वकस्तदुभयमाक्षिपतीति यावत् । अवान्तरालिकभूमिजयात् कालक्रमेण न तु शीघ्रम् उत्पद्यमान एवंभूत उभयोः श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदश्चतुर्थः प्राणायाम इत्यर्थः । स्तम्भवृत्त्याख्यतृतीयप्राणायामात् मिश्रकुम्भकादस्य वैलक्षण्यमाह । तृतीयस्त्विति । तृतीयस्तु गत्यभावः स्तम्भवृत्तिर्विलयेन

देशेन तदुपलक्षितकालसंख्याभ्यां चानालोचितोऽनवधारितः सकृदारब्धो-भ्यासबाहुल्य विनैवोत्पद्यमानश्च भवति। तथा स एव तृतीयो देशका-लसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मश्च भवतीति सामान्यविशेषाभ्यां तृती-यस्य रूपद्वयमुक्तम्। चतुर्थस्य तद्विपरीततामाह। चतुर्थस्त्विति। चतुर्थस्तु श्वासप्रश्वासयो रेचकपूरकयोर्देशाख्यविषयावधारणानन्तरं क्रमिकभूमि-जयाद्धेतोः पूरकरेचकाक्षेपपूर्वको गत्यभाव इत्ययं चतुर्थप्राणायामे तृती-याद्विशेष इत्यर्थः। प्राणायामस्य चापरे सगर्भागर्भादयो विशेषाः पुराणादिषु द्रष्टव्याः। 'जपध्यानयुतो गर्भो त्वगर्भस्तद्विवर्जित' इत्यादिवाक्यैरिति दिक्। योगे जनयितव्ये प्राणायामस्य व्यापारं तत्सिद्धिसूत्रकमाह।

ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥

ततः प्राणायामात्। सूत्रं व्याचष्टे। प्राणायामानिति। विवेकज्ञाना-वरणीयं विवेकज्ञानावरकम्, यथा कोपनीयेत्यादिवत् अत्रापि कर्त्तरि कृत्यप्रत्यय' भव्यगेयप्रवचनीयादीनां कर्त्तरि निपातनस्य दिङ्मात्रप्रदर्शनप-रत्वात्। कर्मेति। कर्माधर्म. तस्य ज्ञानप्रतिबन्धकत्वमेव ज्ञानावरकत्वम् एतादृश कर्म क्षीयत इत्यर्थः। कर्मणो ज्ञानावरकत्वे पूर्वाचार्यवाक्यं प्रमाण-यति। यत्तदाचक्षत इति। यत्तत्कर्म एवमाचक्षते। महामोहो रागस्तन्मयेन तत्प्रचुरेणेन्द्रजालतुल्येन शब्दादिविषयेण द्वारेण प्रकाशशीलमपि बुद्धिस-त्त्वमावृत्य तदेव कर्मप्राकार्ये संसारहेतुव्यापारे एव नियुङ्क्त इत्यर्थः। दुर्बलं प्रकाशावरणात्मकं भवति। तथा प्रतिक्षणं क्षीयते ऽपचीयते चेत्यर्थः। तदुक्तं मनुना।

> दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः।
> तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात्॥

इति। दोषाः पापानि तत्कार्यं तमोमलविपर्ययौ च। तपः पापनाशक कर्म। पापक्षये सति यद्भवति तदाह। तत इति। ततः पापाख्यकारणाभा-वात्मलानां तमसा तत्कार्यविपर्ययाणां चापगमे ज्ञानदीप्तिश्चेत्यर्थः। ननु तपसैव पापक्षय इत्युक्तं तर्हि किं प्राणायामेनेति चेन्न। ज्ञानावरकपापक्षये

प्राणायामस्य श्रेष्ठोपायत्वात् । अत एव पूर्वपादे मन्दाधिकारिणः प्राणायाम एव साधनमुक्तं खिन्नेनापि तपोन्तराभावेपि तेनैव योगनिष्पत्तिसंभवादिति । अन्यच्च भवतीत्याह ।

धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥

प्राणायामाभ्यासादेवेति सूत्रेण सहान्वयः । प्रच्छर्दनेत्यादिप्रथमपादीयसूत्रेण प्राणायामस्य धारणायोग्यतारूपस्थितिहेतुतावचनादित्यर्थः । एतेन तस्मिन्नपि सूत्रे पूरकादित्रयात्मकः प्राणायाम एवोक्त इत्यवधार्यम् । प्रत्याहारसूत्रमवतारयति । अथ क इति ।

स्वविषयासंप्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥

इन्द्रियविषयासंप्रयोगकाले इन्द्रियाणां चित्तस्वरूपानुकारितेव या भवति सा इन्द्रियाणां प्रत्याहार इत्यर्थः । जितेन्द्रियस्य हि ध्यानकाले चक्षुरादीन्यपि ध्येयवस्त्वाकारेण चित्तेन तुल्याकाराणीव भवन्ति न स्वातन्त्र्येण विषयान्तरं मनसैकीभूय सङ्कल्पयन्ति । तथा चित्ते निरोधोन्मुखे सति प्रयत्नान्तरं विनैव निरुद्धानि भवन्ति अतस्तस्येन्द्रियाणि चित्तानुकारीणीत्युच्यन्ते । अजितेन्द्रियस्य तु चक्षुरादीनि सदानीमपि रूपादिषु मनसैव धावन्ति अतश्चित्तमेवेन्द्रियानुकारि भवति ।

इन्द्रियाणां हि सर्वेषां यद्येकं सरतेन्द्रियम् ।
तेनास्य द्रवते प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकम् ॥

इति स्मृतेरित्याशयः । अजितेन्द्रियस्यापि इन्द्रियाणि विषयभोगकाले चित्तानुकारीणि भवन्त्येवेति तद्व्यावर्त्तनाय स्वविषयासंप्रयोग इत्युक्तं ध्यानकाले च चक्षुरादितुल्या वृत्तिश्चित्तस्यैव भवति न तु चक्षुरादीनां तेषां तु तदतिरिक्तवृत्त्यभावमात्रमतोनुकार इवेत्युक्तम् । अत एव ।

पिबन्निव च चक्षुर्भ्यां पादौ संवाहयन्निव ।
चित्तेन्द्रियैक्यतो ध्यायेत्तन्मूर्त्तिं विजितेन्द्रियः ॥

इत्यादिस्मृतिष्वपीदृशश्च एव प्रयुक्त इति । तदेतद्व्याचष्टे । स्वविषयेति । इवेतीत्यन्तस्य एष प्रत्याहार इत्यागामिनान्वयः । अनुकार्यस्य कार्यरूपं लक्षणमाह । चित्तनिरोध इत्यादिना अपेक्षन्त इत्यन्तेन । चित्तस्य वृत्तिनिरोधकाले यत्स्वयमेवेन्द्रियशक्तिनिरोधो भवति इदमेव परमवश्यत्वं प्रत्याहारकार्यत्वात् तल्लक्षणमित्याशयः । निरुद्धानि भवन्तीति शेषः । नेतरेन्द्रियजयवदिति । इतरे उक्तपरमवश्यत्वादतिरिक्ता द्वितीयसूत्रवक्ष्यमाणा इन्द्रियजयाः । तेषु सत्स्वपि स्वनिरोधार्थं यथेन्द्रियाणि प्रत्याहारादिकमपेक्षन्ते नैवं यथोक्तप्रत्याहारे सति स्वनिरोधार्थं चित्तनिरोधातिरिक्तमपेक्षन्त इत्यर्थः । इन्द्रियाणां चित्तानुकारं दृष्टान्तेन प्रतिपादयति । यथा मधुकरेत्यादिना निरुद्धानीत्यन्तेन । दार्ष्टान्तिके दृष्टान्तोक्तोत्पतनतुल्यो निरोधः । तेन च निवेशनतुल्यं ध्यानमप्युपलक्षणीयम् अन्यथा दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यादिप्रदर्शने न्यूनतापत्तेः । एष प्रत्याहार इति । पूर्वं व्याख्यातम् । सोऽयं प्रत्याहारः सप्रयोजनो विष्णुपुराणे प्रोक्तः ।

शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्याक्षाणि योगवित् ।
कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥
वश्यता परमा तेन जायतेऽतिचलात्मनाम् ।
इन्द्रियाणामवश्यैस्तैर्न योगी योगसाधकः ॥

इति । अतश्च प्रत्याहार इन्द्रियधर्म इति । योगे प्रत्याहारस्यावान्तरव्यापारभूतं तत्सिद्धिसूत्रकमाह ।

ततः परमवश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

ततः प्रत्याहारादिन्द्रियाणां परमो जयो भवतीत्यर्थः । तत्र परमत्वप्रतिपादनार्थं बहुविधान् पक्षानाह । शब्दादिष्वव्यसनमित्यादिना । व्यसनशब्दार्थमाह । सक्तिरिति । सक्तिः सङ्गो येन शास्त्रविरुद्धेऽपि विषयभोगे इन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते । व्यस्यति क्षिपति निरस्यत्येन श्रेयस इति व्युत्पत्त्येति शेषः । एवं च सति शास्त्राविरुद्धा प्रतिपत्तिरुपभोगो न्याय्य एवेति पूर्वोक्तेन केचिदित्यनेनान्वयः । मतान्तरमाह । शब्दादीति । इन्द्रियवि-

ययोः संप्रयोगे तदपारतन्त्र्यमित्यर्थः । मतान्तरमाह । रागद्वेषेति । रागद्वेषनिमित्तकाभ्यां सुखदुःखाभ्यां शून्यो विषयभोगस्तथेत्यर्थः । तेनाभिमानिकसुखदुःखशून्यत्वं लब्धं कायिकसुखदुःखानां योगावस्था विना परिहारासम्भव इति भावः । एतेषु त्रिषूत्तरोत्तरमुत्कर्षेऽपि नैते परमा इन्द्रियजयाः सति बन्धमात्रमिन्द्रियरस्यानिरोधात् । अतः सूत्रकारसम्मतं परममाह । चित्तैकाग्र्यादिति । चित्तैकाग्र्याद्धेतोरिन्द्रियाणां याऽप्रतिपत्तिर्वृत्तिनिरोधस्तद्योग्यता स एव जय इति जैगीषव्य इत्यर्थः । तत इति । इयं च वश्यता ततो हेतोः परमा वश्यता । यत् यतः चित्तनिरोधेनेत्यादिरर्थः । कालादिव्यावर्त्तनाय प्रयत्नकृतमिति । तथा च पूर्वसूत्रोक्तचित्तानुकारस्य फलं लक्षणं च । या समाधौ चित्तेन सहेन्द्रियाणां वृत्तिनिरोधयोग्यता सैव परमवश्यताख्यो जयोऽनेन सूत्रेणोक्त इति । एतादृशवश्यताभावेनैव सौभरिप्रभृतीनां योगभ्रंशादियं वश्यतापि योगनिष्पत्तिहेतुः । अत एव गीता ।

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥
तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

इति । तदेवं ज्ञानसाधनमुखेन योगस्यापि बहिरङ्गानि यमादिप्रत्याहारान्तानि ससिद्धीन्यत्र पादे प्रोक्तानि धारणादित्रयस्य सिद्धिबाहुल्यात्तु सिद्धिभिः सह तत्प्रतिपादनार्थमेव समयस्तृतीयपादो भविष्यति ॥

इति श्रीपातञ्जलभाष्यवार्त्तिके विज्ञानभिक्षुनिर्मिते साधननिर्देशो नाम द्वितीयः पादः ॥ २ ॥

योगाङ्गेषु मध्ये कियन्ति पूर्वपादे प्रोक्तानि कियन्ति चात्र पादे इत्यत्र नियामकं वदन्नेव क्रमप्राप्तं धारणासूत्रमवतारयति । उक्तानीति । बहिरङ्गान्तरङ्गत्वे अपि पादभेदेन निरूपणे नियामके इत्यर्थः ।

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥

यत्र देशे ध्येयं चिन्तनीयं तत्र ध्यानाधारदेशविषये चित्तस्य स्थापनं

तदैकाग्र्यं धारणेत्यर्थः । तद्देशान्व्याचष्टे । नाभीति । मूर्द्धि मूर्द्धस्थे ज्योतिषि आदिशब्देन गारुडाद्युक्तदेशान्तराणि ग्राह्याणि, यथा गारुडे ।

प्राङ् नाभ्यां हृदये चाथ तृतीये च तथोरसि ।
कण्ठे मुखे नासिकाग्रे नेत्रभ्रूमध्यमूर्द्धसु ॥
किंचित्तस्मात्परस्मिंश्च धारणा दश कीर्तिताः ।

मुखे जिह्वाग्रे । किंचित्तस्मात्परस्मिन्निति मूर्द्ध्न उपरि द्वादशाङ्गुलपरिमिते देशे लिङ्गशरीरस्य सप्राणस्य तावत्पर्यन्तं प्रदीपशिखावदवस्थानादवहितैस्तावत्पर्यन्तमेव लिङ्गशरीरानुगतोऽप्युपलभ्यते ध्यानामुपलम्भाच्च । तदुक्तं कौर्मे ।

शिखाग्रे द्वादशाङ्गुल्ये कल्पयित्वाथ पङ्कजम् ।

इत्यादिनेति । एतानि च नाभ्यादीनि जीवेश्वरयोर्मुख्यस्थानान्येव तत्र निहासनगत । जीवेश्वरव्यञ्जकस्य लिङ्गशरीरस्य मुख्यस्थानत्वात् अत एतानि धारणाया मुख्यदेशा उक्ता आध्यात्मिकान् ध्यानदेशानुक्त्वा बाह्यानपि संक्षेपत आह । बाह्ये वा विषय इति । चन्द्रसूर्याग्न्यादावीश्वरदेवतादिध्यानदेश इत्यर्थः । वृत्तिमात्रेणेति । वृत्तिमात्रेण न तु ध्येयकल्पनयेत्यर्थः । तेन ध्यानादिव्यावृत्तिः । तदुक्तमीश्वरगीतायाम् ।

हृत्पुण्डरीके नाभ्यां वा मूर्द्धि पर्वतमस्तके ।
एवमादिप्रदेशेषु धारणा चित्तबन्धनम् ॥
देशावस्थितमालम्ब्य बुद्धेर्या वृत्तिसन्ततिः ।
वृत्त्यन्तरैरसंसृष्टा तद्ध्यानं सूरयो विदुः ॥
एकाकारसमाधिः स्याद्देशालम्बनवर्जितः ।
प्रत्ययो ह्यर्थमात्रेण योगसाधनमुत्तमम् ॥

इति । बन्ध इतीत्यन्तेन देशबन्धशब्दं व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थमुपसंहरति । बन्ध इति । ईदृशो बन्धो धारणेत्यर्थः । इदं च धारणालक्षणं प्राथमिकपरिच्छिन्नयोगाभिप्रायेण सूचितं यत्र प्रथमत एवेश्वरानुग्रहात् अपरिच्छिन्नतया जीवब्रह्मणोर्योगो भवति तत्र देशालम्बनधारणानुपयोगात् । अतो धारणाया अन्यदपि लक्षणं गारुडादावप्युक्तम् । यथा गारुडे ।

प्राणायामैर्द्वादशभिर्यावत्कालः कृतो भवेत् ।
स तावत्कालपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि धारयेत् ॥

इत्यादि । एतदेव तु धारणासामान्यलक्षणम् । अन्यथा क्षणमात्रेणापि धारणापत्तेः । अत्र सूत्रोक्तं विशेषलक्षणमपि प्राणायामद्वादशकालावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयमिति । धारणामध्ये ध्यानमाह ।

तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ २ ॥

भाष्यं सुगमम् । इदमपि ध्यानलक्षणं प्रायिकमौत्सर्गिकध्यानाभिप्रायेण सर्वत्र ध्याने देशानियमात् । अतोऽत्र गारुडे लक्षणान्तरमुक्तं तत्रैव ब्रह्मणि प्रोक्तं ध्यानं द्वादशधारणेत्यनेन । तत्रैव द्वादशधारणाया मत्कालेन धारितचित्तस्य द्वादशधारणाकालावच्छिन्नं चिन्तनं ध्यानं प्रोक्तमित्यर्थः । अनेन च पूर्वसूत्रोक्तं विशेषलक्षणं विशेषणीयम् । ध्यानसाध्यं समाधिं लक्षयति ।

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३ ॥

मात्रपदस्यार्थं स्वरूपशून्यमिवेत्यनेन स्वयं विवृत्य । तद्व्याचष्टे । ध्यानमेवेति । यदा तदेव ध्यानं ध्येयस्याकारेणैव सातिशयं निर्भासते न तु प्रत्ययाकारनिर्भासं चित्तस्य ध्येयस्वरूपावेशेनाहमिदं चिन्तयामीत्येवं प्रत्ययाकारवृत्त्यन्तरानुदयात् । तदा ध्यानमेव समाधिरुच्यत इत्यर्थः । ध्यानस्वरूपस्य वस्तुतः सत्त्वादेव शब्दप्रयोगः । तथा च ध्यातृध्येयध्यानकलनावत् ध्यानं तद्रहितं च समाधिरिति ध्यानसमाध्योर्विभागः । इदं च समाधिलक्षणं पूर्वसूत्रोक्तध्यानविशेषतया देशघटितत्वेनापरिच्छिन्नसमाध्यव्यापकम् अतोऽर्थमात्रावभासनं चिन्तनमित्येव समाधिसामान्यलक्षणम् । उदाहृतेश्वरगीतावाक्ये तल्लक्षणसिद्धेः । अथ वा गारुडोक्तं यथा ।

ध्यानं द्वादशपर्यन्तं मनो ब्रह्मणि योजयेत् ।
तिष्ठेत्तल्लयतो युक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥

इतीति । अत्रापि सूत्रोक्तं विशेषलक्षणं ध्यानद्वादशगुणितकालावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयमिति । अस्य च समाधिरूपस्याङ्गस्याङ्गियोग

सम्प्रज्ञातयोगादयं भेदो यदत्र चिन्तारूपतया निःशेषतो ध्येयस्वरूपं न भासते अङ्गिनि तु सम्प्रज्ञाते साक्षात्कारोदये समाध्यविषया अपि विषया भासन्त इति । तथा च साक्षात्कारयुक्तैकाग्र्यकाले सम्प्रज्ञातयोगोऽन्यदा तु समाधिमात्रमिति विभागः । अष्टानां चाङ्गानां फलद्वयं सम्प्रज्ञातयोग-स्तद्द्वाराऽसम्प्रज्ञातयोगश्चेति । ध्यानादित्रयस्य परिभाषासूत्रम् ।

त्रयमेकत्र संयमः ॥ ४ ॥

अस्मिन्नेव पादे प्रोक्ततया त्रयशब्देन धारणादित्रयमेव लभ्यते । भाष्यं सुगमम् । धारणाध्यानसमाधीनां मिलितानां तत्रतत्र सूत्रेऽनया संज्ञया ग्रहणं भविष्यति । तेषु च प्रातिस्विकरूपैस्त्रयाणामुच्चारणे ग्रन्थबाहुल्यं स्यादित्याशयेन तन्त्रान्तर्गतसंज्ञाप्रतिपादकमिदं सूत्रम् । संयमसिद्धयोऽग्रे विस्तरतो वक्ष्यन्ते साम्प्रतं संयमस्य योगाङ्गताप्रयोजकं द्वारमाह ।

तज्जयात्प्रज्ञालोकः ॥ ५ ॥

तज्जयः संयमस्य जयः स्थैर्यं सात्म्यमिति यावत् । तस्मात्प्रज्ञाया आलोको दीप्तिर्वृद्धिः क्रमेण भवतीत्यर्थः । तदेतद्व्याचष्टे । तस्येति । स्वोक्तं विवृणोति । यथेति । वैशारद्यं चातिसूक्ष्माव्यवहितार्थानां यथावत्स्वीकरणसामर्थ्यमिति । संयमस्यानुष्ठाने विशेषमाह ।

तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥

तस्य संयमस्य स्थूलादिपूर्वपूर्वभूमिकाजयानन्तरं सूक्ष्मादिषूत्तरोत्तरभूमिकासु नियोजनं योगिना कर्त्तव्यमित्यर्थः । एतदेव व्याचष्टे भाष्यकारस्तस्येति । अनन्तरा अव्यवहिता । क्रमेण भूमिकारोहे युक्तिमाह । नहीति । प्रान्तभूम्यपेक्षया अधरऽधरा भूमिरजिता येन सोऽजिताधरभूमिर्योगी नहि अनन्तरभूमिमव्यवहितभूमिं विलङ्घ्य प्रान्तभूमिषु व्यवहितोत्तरभूमिषु संयमं लभते । धनुर्धरादिषु स्थूलवेधाद्यनन्तरमेव सूक्ष्मवेधादिदर्शनात्सोपानारोहणादिषु च क्रमेणैवारोहादिदर्शनात् अन्यथाधःपातात् तदभावाच्चेति । ततश्च संयमालाभात् कुतः प्रज्ञालोकस्तद्भूमिषु स्यादित्यर्थः । तथा चोक्तं गारुडे ।

स्थित्यर्थे मनसः पूर्वं स्थूलरूपं विचिन्तयेत् ।
तत्र तच्चिश्चलीभूतं सूक्ष्मेऽपि स्थिरतां व्रजेत् ॥

इति । अयं च भूमिकारोहे क्रमश्चौत्सर्गिकः कदाचिदपोद्यतेऽपीत्याह । जितान्तरेति । ईश्वरप्रसादादादावेव वशीकृतप्रकृतिपुरुषविवेकादिभूमिकस्य योगिनो नाधोभूमिषु परचित्तज्ञानादिषु परचित्तप्रत्ययादिषु प्रत्यये परचित्तज्ञानमित्याद्यागामिसूत्रव्याख्येषु विराडादिस्थूलेषु वा संयमो युक्त इत्यर्थः । एक्कृति । कस्मादिति । उत्तर, तदर्थस्येति । अधरभूमिसंयमप्रयोजनस्योत्तरभूम्यारोहणस्येश्वरानुग्रहादेवावगतत्वात् प्राप्तत्वादित्यर्थः । ननूत्सर्गात्सिद्धं क्रममुल्लङ्घ्य प्रथममुत्तरभूमिकासु संयमारम्भ एव न युक्तः तत्कथमादौ तज्जयो घटेतेति चेन्न । युञ्जमानेनादावेव सर्वोत्कृष्टभूमिकायां स्वचित्तस्य परीक्षणीयत्वात् । तत्सयमायोग्यतां स्वस्यानुभूयैवाधरभूमिषु स्वयोग्यतामवधार्य चित्तस्य धारणीयत्वादिति । नन्वेवमधिकारिपुरुषभेदेन भूमिकाक्रमभेदात् क्व स्वयोग्यो भूमिकाक्रमो योगिभिरवधारणीय इति तत्राह । भूमेरस्या इति । उपाध्यायो गुरुः योगबलादेव स्वयं जानातीत्यर्थः । अत्र प्रमाणं पृच्छति । कथमिति । उत्तरम् । एवमुक्तमिति । अप्रमत्तः सिद्धलम्पट. । आवश्यकत्वाद्यवधारणार्थं योगाङ्गेष्ववान्तरविशेषमाह सूत्राभ्याम् ।

त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ॥ ७ ॥

आगामिसूत्रानुरोधादत्र सम्प्रज्ञातसमाधेरिति पूरयित्वा व्याचष्टे । तदेतदिति । अत्र संप्रज्ञातस्येत्यत्र प्रज्ञाया विशेषणतया ज्ञानस्याप्यन्तरङ्गत्वमेतत्त्रये विवक्षितम् बीजसाम्यात् ज्ञानप्रकरणपाठाच्च । अन्तरङ्गत्वे च बीजमिदं यद्वृत्त्यन्तरवृत्तिनिरोधरूपे संप्रज्ञाते ध्येयसंयमः साक्षादेव कारणं विषयान्तरसंचाररूपत्वात् एवं ध्येयसाक्षात्कारोऽपि साक्षादेव विषयान्तरसंचाराख्यप्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारा कारणमिति प्रत्याहारान्तं त्वङ्गपञ्चकं चित्तस्थैर्यद्वारेण परंपरयैवोभयोः कारणमिति अत एव यस्य जडभरतादेः स्वत एव प्राचीनकर्मवशाच्चित्तं संयमयोग्यं भवति तस्य नासीत्तराङ्गावश्यकत्वमित्युक्तं गारुडादिषु ।

आसनस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः ।
विलम्बजननाः सर्वे विस्तराः परिकीर्तिताः ॥
शिशुपालः सिद्धिमाप स्मरणाभ्यासगौरवात् ।

इत्यादिना । अत एव जडभरतादीनां समाधिविघ्नतया यज्ञकर्मत्यागोऽपि श्रूयते । अत एव गीतायां समाध्यशक्तायैवाभ्यासकर्मादीनि विशेषत उपदिष्टानि ।

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥
अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ॥
अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।

इत्यादिना । अभ्यासशब्देनैव सूचितं । स्थितौ यत्नोऽभ्यास इति । तथा ब्रह्ममीमांसायामपि । समाधिविरोधे सति गुणलोपेन गुणिनः इति न्यायसिद्धा बाह्यकर्मानपेक्षोक्ता । अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षेति सूत्रेण 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते' इति श्रुत्या ज्ञानकर्मणोः साहित्यमुक्तं तत्राह्निकादिनौत्सर्गिकमहानुष्ठानमेवाभिप्रेतं न तु मोक्षाख्यफले तयोस्तुल्यवत्समुच्चयः । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वेत्यनेन ज्ञानविघ्ननिवृत्त्याख्यमृत्युतरणद्वारेण विद्यायामेव मोक्षदायिन्यां कर्मण उपयोगावगमात् ।

न केवलेन योगेन प्राप्यते परमं पदम् ।
ज्ञानं तु केवलं सम्यगपवर्गप्रदायकम् ॥

इत्यादिवाक्यैर्योगशब्दात्कर्मनिरपेक्षात् ज्ञानयोगादपि मोक्षसिद्धेः । अङ्गस्य च पूर्वजन्मन्यनुष्ठितानामपि कर्मणां जडभरतादिषु सिद्धमिति । एतेन ।

उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः ।
तथैव ज्ञानकर्मभ्यां लभते परमं पदम् ॥

इत्यादि वाक्यानि अष्टाङ्गिनोरौत्सर्गिकसहानुष्ठानपराण्येव न मोक्षं प्रति समुच्चयबोधकानीति दिक् ।

तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ॥ ८ ॥

निर्बीजयोगस्यासंप्रज्ञातस्य तदपि त्रयं बहिरङ्गमेव विवेकख्यातिपरवैराग्यद्वारा परंपरया हेतुत्वेनावश्यकत्वाभावादित्यर्थः । एतदेवाह । तदभावे भावादिति । पूर्वोक्तविदेहप्रकृतिलयानां देवविशेषाणामीश्वरप्रणिधानवैराग्याणां संयमनैरपेक्ष्येणैव दैनंदिनप्रलयादावसंप्रज्ञातोदयादित्यर्थः । तथा च स्मृतिः ।

योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्येकार्णवीकृते ।

आस्तीर्य शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभुः ॥

इति । तदेतत्प्रागुक्तं भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानामिति सूत्रे गोति । ज्ञानोपायप्रसङ्गेन योगाङ्गानि विस्तरतः प्रोक्तानि इदानीमङ्गभूतस्य समाधेरङ्गिनोश्च योगयोः स्वरूपभेदावधारणाय तत्तदवस्थागता विशेषा वक्तव्याः । तावतैव तयोरङ्गाङ्गिनो प्रयोजनमपि प्रतिपादित भविष्यति तत्राङ्गसमाधिनो योगद्वयस्य विशेषावधारकसूत्रमुत्थापयति प्रश्नमुखेन । अथेति । निरोधचित्तक्षणेषु निरोधावस्थचित्तक्षणेषु योगद्वयक्षणेषु इति यावत् । गुणस्वाभाव्यादस्थिरत्वात् त्रिगुणात्मकस्य चित्तस्य निरोधक्षणेष्वपि परिणामधारा आवश्यकी स च परिणामः कीदृश इति प्रश्नः ।

व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥

असंप्रज्ञातापेक्षया संप्रज्ञातोपि व्युत्थानं तथा च व्युत्थानं निरोधश्च योगद्वयमाधारणमेवात्र याह्यः केवलस्यासंप्रज्ञातरूपस्य निरोधस्यात्र ग्रहणे संप्रज्ञाताख्यनिरोधस्य परिणामाकथनाच्यूनतापत्तेः । व्युत्थानसंस्काराभिभवश्च क्रमेण ह्रासो न तु दाहः । निरोधसंस्कारप्रादुर्भावश्च क्रमेण वृद्धिः तौ निरोधपरिणामौ निरोधकालीनपरिणामः स च निरोधक्षणचित्तान्वयः प्रत्येकं निरोधक्षणेषु एकस्मिन् स्थिरे चित्ते अन्वित इत्यर्थः । एतच्च

विशेषेण योगकाले प्रतिक्षणमेतादृशपरिणामलाभाय चित्तस्थैर्यलाभाय चेत्यर्थः । अत्र निरोधक्षणे जायमानः संस्कार एव निरोधसंस्कार इत्युक्तेन असम्प्रज्ञातरूपनिरोधस्य संस्काराजनकत्वेऽपि तत्कालीनप्रज्ञाजन्यसंस्कारस्यैव निरोधसंस्कारत्वमुपपन्नमिति चित्तधर्मिणो धर्मपरिणामोऽयमिति प्रतिपादनाय भाष्यकार आह । व्युत्थानसंस्काराश्चित्तधर्मा इति । ननु वृत्तिनिरोधेनैव तत्कार्यतया तत्संस्काराणामपि निरोधो भवतु तन्तुनिरोधेन पटनिरोधवत् । अतो न पृथग्व्युत्थानसंस्काराभिभवापेक्षेत्याशङ्कां समाधत्ते । न ते प्रत्ययात्मका इति । न प्रत्ययोपादानकाः । अतो न व्युत्थानसंस्काराः प्रत्ययनिरोधेऽपि निरुद्धा भवन्तीत्यर्थः । निमित्तकारणत्वादेव प्रत्ययस्येति भावः । तस्मात्प्रत्ययनिवृत्तावपि तत्संस्कारनिवृत्तिकारणं पृथगेवापेक्षितमिति । शेषं भाष्यं सूत्रव्याख्ययैव व्याख्यातप्रायम् । ननु किमर्थं निरोधसंस्काराः कल्प्यन्ते इत्याकाङ्क्षायां निरोधसंस्कारप्रमाणमाह ।

तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥

तस्य निरोधावस्थचित्तस्य प्रशान्तवाहिता निश्चलनिरोधधारया वहनं निरोधसंस्कारबलादेव भवतीत्यर्थः । अतो निरोधसंस्कारास्तत्प्रादुर्भावश्चावश्यमेष्टव्य इति भावः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणभावं प्रतिपादयति । निरोधेत्यादि भाष्यं सुगमम् । निरोधरूपयोगाङ्गस्य परिणामो व्याख्यातः इदानीं तद्विलक्षणं योगाङ्गसमाधिकार्यं परिणामं दर्शयति ।

सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य
समाधिपरिणामः ॥ ११ ॥

सर्वार्थता विक्षिप्तता एकाग्रता एकमात्रविषयता तयोर्यथाक्रमं क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिकालीनपरिणाम इत्यर्थः । अत्रापि धर्मिणामित्यनुषञ्जनीयं युक्तिसाम्यात् तदेतद्व्याचष्टे । सर्वार्थतेति । सर्वार्थताया अत्यन्तोच्छेदः एकदा न भवति । नापि एकाग्रताया निष्पत्तिरेकदा भवति किं तु क्रमक्रमेणैवात क्षयोदयौ तिरोभावाविर्भावार्थकतया व्याचष्टे । क्षय इत्यादिना तिरोभाव इत्यर्थ इत्यन्तेन । अत्र तिरोभावाविर्भावौ ह्रासवृद्धी । ननु

सर्वार्थतैकाग्रतयोर्धर्मी कथं चित्तस्येत्युच्यते तत्राह । तयोर्धर्मित्वेनानुगतं चित्तमिति । तयोः सर्वार्थतैकाग्रतयोः । तथा च धर्मपरिणामेऽपि धर्मद्वारा धर्मिण एव भवतीत्यर्थः । उत्तरसूत्रद्वयम एकपरिणामात् व्यावर्त्य प्रकृतसूत्रवाक्यार्थभूत प रिणामं व्याचष्टे । तदिदमिति । तदिदमित्यस्य विवरणम् अनुगतमित्यन्त तथा च चित्तं स्वात्मभूतयोः स्वकार्ययोः सर्वार्थतैकाग्रतयोर्धर्मयोरपायकाले उपजनकाले चानुगत यत्समाधीयते स समाधिपरिणाम इत्यर्थः । समाहितचित्तस्य तु परिणामः शेषसूत्रेण वक्ष्यतइति भावः । इदानीमङ्गसमाधावेव परिणामान्तरमुक्तपरिणामकालीनमाह ।

ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥

ततः सर्वार्थतायाः निःशेषत. क्षये सति शान्तोदितौ अतीतोत्पद्यमानौ तुल्यप्रत्ययौ एकाकारप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रताकालीन पुन परिणामो भवति सजातीय एकैक प्रत्ययो नश्यति अन्योन्य उत्पद्यत इत्येष परिणामो भवतीत्यर्थः । तदेतद्व्याचष्टे । समाहितेति । समाध्यारूढस्य चित्तस्येत्यर्थः । अनेन पूर्वसूत्रोक्तचिताद्व्यवच्छेदः कृत तत्र समाधीयमानचित्तस्यैव परिणामस्योक्तत्वादिति पुनस्तथेत्यनेन धारावाहिक एकाग्रता सताम उक्त । अवधिमाह । आसमाधीति । भ्रेषो भ्रंश । तदेव योगतदङ्गयोः परिणामरूपवैलक्षण्य तयोर्विवेकाय प्रदर्शितम् । अनयैव दिशा व्युत्थानकालीना अपि चित्तपरिणामा व्याख्यातप्रायाः इतः परिणामत्रयसंयमादित्यागामिसूत्रोपयोगितासङ्गत्या सर्वत्र वैराग्याग्निप्रज्वलनाय च चित्तवद्देशान्येष्वप्यतिदेशेनैव परिणामान्व्याचष्टे सूत्रकारः ।

एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः ॥ १३ ॥

धर्मैर्लक्षणैरवस्थाभिश्च परिणामा धर्मलक्षणावस्थापरिणामा एते च भाष्ये व्याख्येयाः, एत एव परिणामाः भूतेन्द्रियेषु न तु तत्त्वान्तरपरिणामा इत्यसाधारण्यायैवैतत्र प्रकृत्यादिष्विति नोक्तम् । तेन तत्त्वान्तरपरिणामवद्भेतेऽपि परिणामाः सर्वेऽप्येव यथायोग्यं प्रकृत्यादिष्वप्यवगन्तव्याः ।

तथा च भाष्यकारो वक्ष्यति एवं धर्मलक्षणावस्थापरिणामैः शून्यं न क्षणमपि गुणवृत्तमवतिष्ठते इत्येतेन सर्ववस्तुषु परिणामत्रयमिति । सूत्रं व्याचष्टे । एतेनेति । ननु चित्तपरिणाममात्रं पूर्वसूत्रेषूक्तं न तु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा इत्याशङ्का तद्विभागप्रदर्शनेनापाकर्त्तुमुपक्रमते । तत्र व्युत्थानेति । तत्र तेषु मध्ये व्युत्थाननिरोधयोरभिभवप्रादुर्भावावेव चित्ते धर्मिणि धर्मपरिणामः प्रथमसूत्रेणोक्त इत्यर्थः अवस्थितस्य धर्मिणः पूर्वधर्मतिरोभावे धर्मान्तरप्रादुर्भावस्यैव धर्मपरिणामत्वमिति भावः । यद्यपि प्रथमसूत्रे व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरेवाभिभवप्रादुर्भावावुक्तौ तथापि व्युत्थाननिरोधयोरप्युपलक्षणतयोक्तावेवेति । धर्मश्च द्रव्यं गुणो वेत्यन्यदेतत् । तथा तेनैव सूत्रेणाभिभवप्रादुर्भावशब्दाभ्यां धर्मस्य लक्षणपरिणामोऽप्युक्त इत्याह । लक्षणपरिणामश्चेति । लक्षणपरिणामो हि अवस्थितस्य धर्मस्यानागतादिलक्षणत्यागे वर्त्तमानादिलक्षणलाभः स चाभिभवप्रादुर्भावशब्देनैव लब्धः । अतीततावर्त्तमानतयोरेवाभिभवप्रादुर्भावत्वादिति भावः । तत्रादौ निरोधरूपस्य धर्मस्य प्रादुर्भावशब्दोक्तं लक्षणपरिणाममुदाहरति । निरोधस्त्रिलक्षण इति । एतस्यैव विवरणं त्रिभिरध्वभिर्युक्त इति क्रमेण सम्बन्धादध्वतुल्यतयाऽनागतादिभावोऽध्वेत्युच्यते । तथा धर्मिणो धर्माणाञ्चान्योन्यं व्यावर्त्तनाल्लक्षणशब्देन च तन्त्रे परिभाषित इति । तत् किमित्यत आह । स खल्विति । स खलु निरोधः प्रादुर्भावकाले अनागतलक्षणरूपमध्वानं हित्वेत्यादिरर्थः । अत्र सत्कार्योपपत्तये धर्मपरिणामत्वोपपादनाय च धर्मत्वमनतिक्रान्त इत्युक्तम् । स्वरूपेणावस्थितस्यैव धर्मस्य रूपान्तरापाये रूपान्तरोत्पत्तौ धर्मपरिणामव्यवहारादिति । वर्त्तमानावस्थामितरावस्थाद्वयाद्विविच्य दर्शयति । यत्रेति । स्वरूपेणार्थक्रियाकारित्वेनाभिव्यक्तिरूपनिष्पत्तिरित्यर्थः । स चानागतापेक्षया द्वितीयोऽध्वेति शिष्यव्युत्पादनाय प्रसङ्गादाह । एतस्येति । असदुत्पादसद्विनाशयोः प्रतिषेधायाह । न चेति । निरोधवत् एव निरोधस्य लक्षणपरिणामं दर्शयित्वा व्युत्थानस्यापि दर्शयति । तथा व्युत्थानमिति । सर्वं पूर्ववत् विशेषस्तु वर्तमानतां हित्वाऽतीततां प्राप्त इति तृतीयोऽध्वेति च । एवं व्युत्था-

नकालेपि व्युत्थाननिरोधयोः लक्षणपरिणामौ क्रमेण दर्शयति । एव पुनर्व्यु त्थानमुपसम्पद्यमानमिति । उपसम्पद्यमानं जायमानं तच्च व्यक्त्यन्तरम् अतीतव्यक्तेरनुत्पादस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । एव पुनर्निरोध इति । अत्र एवमित्यनेन तथा व्युत्थानमित्यादिवाक्योक्ता निरोधस्य तृतीयाध्वप्रक्रिया निर्दिष्टा अतो न निरोधतृतीयावस्थाकथनाभावशून्यतेति । इदं च व्युत्थाननिरोधपरिणामचक्रम् अपवर्गपर्यन्तमेवेति सर्वेषेणाह । एव पुनर्व्युत्थानमिति । व्युत्थानादिरित्यर्थः । चित्तधर्मस्य लक्षणपरिणामं प्रदर्श्य तल्लक्षणस्यावस्थापरिणामं तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारादिति सूत्रव्याख्याने दर्शयति । तथा अवस्थापरिणाम इति । उच्यतइति शेषः । संस्कारयोर्बलवत्त्वदुर्बलत्त्वे च घटस्य नवपुराणतादिवत् वृद्धिह्रासौ उत्पत्तिविनाशरूपत्वे लक्षणपरिणामाद्भेदानुपपत्तेः । लक्षणस्यैव नवपुराणत्वादिनाऽवस्थापरिणाम इति वक्ष्यमाणाच्च । ननु द्रव्यस्यैव वृद्धिक्षयौ दृष्टौ न गुणस्येति चेन्न । रूपादीनामपि वृद्धिह्रासानुभवात् रूपभेदकल्पने च गौरवात् तदेव रूपमिदानीं प्रवृद्धमिति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेश्चेति । तस्मात्संस्कारस्याऽदृष्टादेश्चास्ति अवस्थापरिणामः ज्ञानेच्छादिषु चोत्पत्तिविनाशानुभवात् क्षणद्वयमात्रस्थायित्वेपि द्वितीयक्षणे वर्त्तमानलक्षणस्यावस्थापरिणामो भवति क्षणत्वेनैव परिणामहेतुत्वात् अन्यथा सर्ववस्तूनां प्रतिक्षणपरिणामस्य वक्ष्यमाणस्यानुपपत्तेः । एतेनोत्तरवृत्तिविभुविशेषगुणस्यैव ज्ञानादिनाशकत्वनैयत्यात् दशायामपि ज्ञानस्य बहुक्षणस्थायित्वादवस्थापरिणामसम्भव इत्यपास्तम् । तदेव परिणामत्रयं व्याख्याय तेषामाधारव्यवस्थामाह । तत्र धर्मिण इत्यादिना । लक्षणानामप्यवस्थाभिरिति । यद्यपि अवस्थानामपि बाल्यादीनां लक्षणपरिणामोऽस्ति तथापि यथोक्तक्रमे न काप्यनुपपत्तिः । ननु वर्त्तमानलक्षणस्य नवपुराणाद्यवस्थापरिणामोऽस्तु अनागतातीतलक्षणयोस्तु कीदृशोऽवस्थाभेदः स्यादिति । उच्यते । शीघ्रभविष्यत्ताविलम्बभविष्यत्तादिरूपो विशेषस्तयोरपि लक्षणयोरनुमीयते सत्कार्यवदेव गुणत्वेन प्रतिक्षणपरिणामित्वसिद्धेरिति । यथोक्तैस्त्रिभिः परिणामैः सर्ववस्तूनां परिणामप्रसिद्धिमान् वैराग्यनिर्धारणार्थं

तेषां प्रतिक्षणपरिणामित्वं दर्शयति । एवं धर्मलक्षणेति । तदुक्तं मन्वादौ ।

घोरेऽस्मिन्भूतसंसारे नित्यं सततघातिनि ।
कदलीस्तम्भनिःसारे संसारे सारमार्गणम् ॥
यः करोति स संमूढो जलबुद्बुदसन्निभे ।

इति । गुणवृत्तं गुणानां सत्त्वादीनां व्यापारः स्वकार्यैर्धर्मादिपरिणामैः क्षणमपि शून्यं नावतिष्ठते । प्रतिक्षणं परिणामं जनयतीत्यर्थः । ननु व्यापाराभावदशायामपरिणामित्वं स्यात् तत्राह । चलं च गुणवृत्तमिति । चलमिति भावप्रधानो निर्देशः । चाञ्चल्यं हि गुणानां स्वभाव इत्यर्थः । ननु प्रतिक्षणचाञ्चल्ये प्रमाणं किमित्याकाङ्क्षायामाह । गुणस्वाभाव्यं त्विति । राज्ञो हि गुणानामुपकरणानां भृत्यादीनां स्वाम्यर्थं प्रतिक्षणमेव व्यापारो दृश्यते अतो गुणस्वभावतैव पुरुषगुणानामपि सत्त्वादीनां प्रतिक्षणप्रवृत्तौ प्रमाणमुक्तं पूर्वाचार्यैरित्यर्थः । गुणत्वं च परस्यैव भोगापवर्गहेतुत्वमिति । चित्तदृष्टान्ते परिणामत्रयं व्याख्याय दार्ष्टान्तिकेऽपि तद्व्याख्यातुमारभते । एतेनेति । धर्मधर्मिभेदाद्विति । धर्मधर्मिभेदमाश्रित्येत्यर्थः । तत्र पृथिव्यादीनां धर्मिणां घटादिर्धर्मपरिणामः घटादीनां धर्माणां वर्त्तमानातीतत्वे लक्षणपरिणामः वर्त्तमानादिलक्षणानां च क्षणपक्षमपि बाल्ययौवनादिरवस्थापरिणाम इति । ननु त्रयोऽपि कथं परिणामा भूतेन्द्रियेषूच्यन्ते तेषु धर्मिषु धर्ममात्रपरिणामादिति तत्राह । परमार्थतस्त्विति । एक एव परिणामस्त्रयोऽपि धर्मिपरिणाम एव यतो धर्मिस्वरूप एव धर्मस्ततः धर्मिपरिणाम एवैव लक्षणादिपरिणामो धर्मादेरित्यवान्तरमेव त्रिभज्यत इत्यर्थः । इदानीं प्रतिक्षणपरिणामे क्षणिकत्वादिप्रसङ्गमपाकर्तुं परिणामत्रयं क्रमेण परीक्षणीयम् । तत्रादौ धर्मपरिणामं परीक्ष्यते । तत्र धर्मस्येत्यादिना । तत्र तेषु परिणामेषु मध्ये धर्मिणि सत एव धर्मस्यातीताद्यवस्थासु धर्मिणो भावान्यथात्वं धर्मान्यथात्वमेव भवति न द्रव्यान्यथात्वं स्वरूपान्यथात्वे हि प्रतिक्षणपरिणामेन क्षणिकतापत्त्या प्रत्यभिज्ञाद्यनुपपत्तिरिति भावः । सुवर्णस्य भावान्यथात्वं भाजनादिरूपधर्मापाये कटकादिधर्माभिव्यक्तिरिति, प्रत्यभि-

त्वावत्वेन च सुवर्णसामान्यस्य सर्वविकारानुगतस्य सिद्धिः । तत्सामान्यं चावयविरूपो धर्मीति । वैशेषिकास्तु सुवर्णस्यान्यत्वात्त्वे अवयवसंयोगनाशात् पूर्वसुवर्णव्यक्तिर्नश्यत्येव प्रत्यभिज्ञा तु जातिविषयेति । तन्न । एव सति प्रतिक्षणमवयवोपचयापचयाभ्यामवयवसंयोगविभागस्यावश्यकत्वेन शरीराद्यखिलवस्तूनां क्षणिकत्वापत्तेर्बौद्धपक्षस्यापरिहार्यत्वात् । जात्यैव सर्वत्र प्रत्यभिज्ञोपपत्तौ प्रत्यभिज्ञया घटादिस्थैर्यमितिस्वसिद्धान्तविरोधापत्तेश्च । तस्मादवयवसंयोगनाशो न द्रव्यनाशहेतुः किं तु वह्न्यादौ तृणारणिमण्यादिवद्व्यवस्थितमेव फलबलात्कारणं कल्पनीयम् । अथ वा विजातीयोऽवयवविभागविशेष इति । स्वरूपान्यत्वात्त्वविशेषेर्धर्मिपरिणामे मोक्ष दूषणं निराकर्तुमुत्थापयति । अपर आहेति । धर्मी धर्मेभ्योऽतिरिक्तो न भवति अत्यन्ताभिन्न इत्यर्थः । अत्र हेतु पूर्वतत्त्वानतिक्रमात् । पूर्वतत्त्वस्य धर्मिणोऽनतिक्रमापत्तेः कौटस्थ्यापत्तेरिति यावत् । एतदेव विवृणोति । पूर्वापरेति । धर्मी यद्यन्वयी धर्मेषु स्यात्तर्हि पूर्वापरकालावस्थाभेदेषु अनुगततया अतीताद्यवस्थायामपि सत्त्वप्रसङ्गात् कौटस्थ्येनैव तिष्ठेत् चितिशक्तिवत् नित्यत्वकूटस्थत्वयोरेकार्थत्वात् तच्च तवाप्यनिष्टमित्यर्थः । परिहरति । अयमदोष इति । एकान्ततेति । एकान्तनित्यत्वानभ्युपगमादित्यर्थः । एकान्तेन सर्वथा स्वरूपतो धर्मतश्च नित्यत्वमेव कौटस्थ्यमस्माभिरुच्यते । तच्च चितिशक्तेरेव न तु धर्मरूपेणानित्यस्य धर्मिण इत्यर्थः । विकारस्यावृत्तं प्रकृतेर्नित्यत्व मतोतीतानागतावस्थाशून्यत्वम् इति स्वरूपतो धर्मतश्च नित्यानित्योभयरूपत्वं प्रपञ्चस्येति प्रतिपादयति । तदेतदिति । तदेतत्त्रैलोक्यं कार्यकारणात्मक चतुर्विंशतितत्त्वानि सकार्याणीति यावत्, यथायोग्यं धर्मरूपेण स्वतश्च व्यक्तेर्वर्तमानावस्थाया अपैतीति नित्यत्वप्रतिषेधात् । 'नैवेह किंचनाग्रासीत्' 'असद्वा इदमग्रासी'दित्यादिश्रुतिभिर्व्यक्ताव्यक्तात्मिका तस्मिन्प्रकृतिः समप्रतीयत'इत्यादिस्मृतिभिः यत्सावयवं तदनित्यं घटादिवदित्यनुमानेनेत्यर्थः । नन्वेवमत्यन्तोच्छेद एवास्तु तत्राह । अपेतमिति । अपेतमतीतमपि प्रकृत्यादि धर्मिरूपेणातीतरूपेण वास्ति विनाशप्रतिषेधात् अत्यन्तोच्छेदप्रतिषेधात् सद्रूक-

प्राहुरसदेवेदमग्र आसीदित्यत्यन्तोच्छेदमाशङ्क्य कथमसतः सज्जायेत सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदिति श्रुत्या तत्प्रतिषेधादित्यर्थः । विनाशित्वे सत्यनादिभावत्वानुपपत्तेरिति । यद्यपि सत्त्वेवेति श्रुतेः सच्छब्दार्थः परमात्मैव तदैवतेत्युत्तरवाक्यात् । तथापि सदेकीभावेनेदमासीदिति वचनादस्य प्रपञ्चस्यापि प्रलये सत्त्वं सिद्धमेव । एवं तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तमसेवेदमासीत् आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् इत्यादिश्रुतिस्मृतयोऽप्यत्यन्तोच्छेदनिषेधिका उदाहार्याः । युक्तिश्चासदुत्पादे शशशृङ्गाद्युत्पत्तिप्रसङ्गबन्धमोक्षाद्यनुपपत्त्यादिरूपा ग्राह्या । ननु यद्येवमपि चेदस्ति कथं नोपलभ्यते तत्राह । संसर्गाच्चेति । अस्य विकारजातस्य स्वस्वकारणेषु प्रकृत्यादिषु संसर्गादविभागाप्त्यात् कार्यस्य सौक्ष्म्यमव्यक्तता तस्माच्चास्यानुपलब्धिः सूक्ष्मताया लौकिकसाक्षात्कारप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः । तदेवं कार्यकारणाभेदेन प्रकृत्यादीनां सर्वथा परिणामिनां प्रकारभेदेन नित्यानित्यप्रकारस्य व्यवस्थापनात्तेषां सदसद्रूपत्वं सिद्धान्तितम् । सदसत्ख्यातिर्बाधाबाधाभ्यामिति सांख्यसूत्रानुसारात् । इदमेव च तत्त्वानां व्यावहारिकसत्त्वं पुराणादौ गीयते । यत्तु नि सदासत्त प्रधानमिति भाष्यकारैः प्रयुक्तं तत् पारमार्थिकसत्त्वासत्त्वाभिप्रायेणैवेत्यस्माभिस्तत्रैव व्याख्यातम् । एतेनात्मैव सदन्यत्सर्वमसदिति श्रुतिस्मृतिवादा अप्युक्ताः एकान्तनित्यस्यैव पारमार्थिकसत्तात्वाच्च कूटस्थनित्यस्यैवास्ति असता सपक्षाहित्यात् न तु व्यवहारसत्ता प्रकृत्यादीनामिति । इत्थमेव च

नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका ।
सदसद्भ्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी ॥

इत्यादिवाक्यान्यपि सङ्गच्छन्ते न पुनराधुनिकवेदान्तिब्रुवाणामनिर्वचनीयतावादेऽपि, तैर्हि मायाख्यजगत्कारणस्यापि विनाशोऽत्यन्ततुच्छत्वमेव वा परमार्थत इष्यते मन्यते च सनातनत्ववचनविरोधः इति दिक्। धर्मपरिणामं परीक्ष्य लक्षणपरिणामः परीक्ष्यते । लक्षणपरिणाम इति । अध्व

* किं बहुना 'सत्त्वाद्यात्मकं' प्रकृत्यादि जगदिति वेदे धर्मान्तरेण ज्ञापनीयम् इति वेदान्तसूत्रयोरेव विकारसदसत्त्वे विरोध, इति पुस्तकान्तरे अधिकम् ।

सु वर्त्तमान इति । धर्माणां नित्यत्वमुक्तं नित्यत्वं विना अतीतानागतलक्षणयोगासंभवात् । अत्र एकैकलक्षणाभिव्यक्तिकालेपि धर्मो लक्षणान्तराभ्यां सूक्ष्माभ्यां वियुक्तो न भवतीति समुदायार्थः । तथा धर्मा इव लक्षणान्यपि नित्यान्येवेति नात्यन्तासदुत्पत्तिसदत्यन्तोच्छेदयोः प्रसङ्ग इति भावः । नन्वेकलक्षणाभिव्यक्तिकाले लक्षणान्तरयोरनुपलम्भादभाव एव युक्त इत्याशङ्कायां सतोप्यनुपलब्धिमनुमानेनैव दर्शयति । यथेति । न शेषासु विरक्त इति । रागस्य भावित्वे सति विरक्तव्यवहारादर्शनात् तथा चैकविषयकरागाभिव्यक्तिकालेपि विषयान्तररागस्यात्यन्तमभावो नास्ति अतो रागस्य एकलक्षणाभिव्यक्तिकाले अन्ययोः सत्ता सिध्यत्यनुमानादित्यर्थः । लक्षणपरिणामेपि परोक्तदूषणमुद्भावयति । अत्रेति । सर्वस्यानागतादेर्वर्त्तमानादिसर्वलक्षणयोगादनागतादिकमपि वर्त्तमानं स्यादित्यध्वनां सङ्करः सङ्करः क्रमिकत्वे चासदुत्पादप्रसङ्ग इति शेषः । अतो वर्त्तमानमात्रलक्षणकं सर्वं वस्तु पूर्वोत्तरकालयोस्तु तस्याभावमात्रम् । अभावप्रतियोगित्वादेव चातीतत्वादिव्यवहार इति । तत्रादौ धर्मेषु लक्षणत्रयसंबन्धमेव व्यवस्थापयति । धर्माणामिति । धर्माणां तावत् धर्मत्वं प्राक्साधितत्वान्न साधनीयम् । सिद्धे च धर्मत्वे धर्माणां लक्षणभेदो लक्षणत्रयत्वमपि वक्तव्यं न पुनरद्धैवेनाशिष्टोक्तं वर्त्तमानमात्रमेव लक्षणम् । यतो न वर्त्तमानसमयमात्रस्य धर्मस्य धर्मत्वं किं त्वतीतादिसमयेपीति शेषः । अत्र हेतुमाह । एवं हीति । हि यस्मात् एवं वर्त्तमानकालएव धर्मत्वे सति सर्वमेव चित्तं न रागधर्मकं विरक्तमिति यावत् । विरक्तव्यवहारयोग्यं स्यात् क्रोधकाले रागस्यासमुदाचारात् चनादिभेदादित्यर्थः । अथ भाष्य । यथा यदा कदा चिद्रागसत्त्वेन भवन्मते चित्तं रक्तमितिव्यवहारः तथा यदा कदा चिद्रागाभावेन चित्तं विरक्तमिति व्यवहारः स्यादिति । अतोतीतादिकालेपि रागादेरिवत्तादिधर्मत्वात् धर्माणां त्रिलक्षणकत्वं सिद्धम् । यच्च तैरुच्यते अभावप्रतियोगितामात्रेणातीतादिव्यवहार इति, तदपि हेयम् । असति घटे ध्वंसप्रतियोगित्वादिरूपस्यातीतत्वस्य वस्त्वनुपपत्तेः संयोगित्वादिवत्प्रतियोगित्वादेरपि संबन्धिद्वयसत्त्वं विनानुपपत्तेः सदसतोः संबन्धादर्शनात् । ध्वंसप्रागभावयो-

रसिद्धेश्च । घटो वर्तमान इतिवत् घटोऽतीतो भविष्यतीति प्रत्ययाभ्यां घटावस्थाविशेषयोरेव सिद्धेः । अन्यथा भावाभावस्याप्यतिरिक्तत्वादि प्रसङ्ग इत्यादयश्च दोषाः स्वयमूहनीयाः । तदेवं धर्माणां लक्षणत्रयं व्यवस्थाप्येदानीं तत्साङ्कर्यं परिहरति । न चेति । त्रयाणामनागतादिलक्षणानामेकदैकस्मिन् वस्तुनि समग्रोऽभिव्यक्तिर्नास्ति किन्तु स्वाभिव्यञ्जकं दण्डचक्रादिवत्त्वस्य जनतुल्यं यस्य एवंभूतस्य लक्षणस्य क्रमेण भावोऽभिव्यक्तिर्भवेदिति नाभिव्यक्तौ साङ्कर्यं स्वरूपतस्तु साङ्कर्यमिष्यत एवेत्यर्थः । अव्यक्तयोर्लक्षणयोर्व्यक्तेन लक्षणेन सह नास्ति विरोध इत्यत्र पञ्चशिखवाक्यं प्रमाणयति । उक्तं चेति । धर्मोदयानैश्वर्यान्तान्यष्टौ चित्तस्य रूपाणि वृत्तयश्च ज्ञानाद्याख्याः शान्तघोरमूढाश्चित्तपरिणामास्तेषामतिशयोऽभिव्यक्तिरूपोत्कर्षस्तेति । इदं च वाक्यं गुणवृत्त्यविरोधाच्च दुःखमेव सर्वमिति सूत्रे व्याख्यातम् । उपसंहरति । तस्मादिति । अत्रार्थे दृष्टान्तमाह । यथेति । रागस्यैवेति । धर्माणां लक्षणत्रयसम्बन्धे उदाहृतस्यैव रागस्यैवेत्यर्थः । क्वचिद्विषये अन्यत्र विषयान्तरेऽभावः सामान्याभाव इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह । तथा लक्षणस्येति । क्वचित्समुदाचार इत्यादिरर्थः । अयं च लक्षणपरिणामो न धर्मिणः किं तु धर्माणामेवेत्येवं धर्मपरिणामाद्विशेषमाह । न धर्मीति । नन्वयं लक्षणपरिणामो लक्षणेऽस्ति न वा, आद्येऽनवस्था अन्त्ये लक्षणपरिणामे परिणामलक्षणभङ्गः पूर्वलक्षणातीततायाः लक्षणान्तराभिव्यक्त्यैव लक्षणपरिणामत्वादिति, मैवम् । बीजाङ्कुरवत्प्रामाणिकत्वेनास्या अनवस्थाया अदोषत्वात् । अन्यथा धर्मस्य धर्मत्वस्यापि धर्म इत्याद्यनवस्थाया अपि दोषत्वापत्त्या धर्मधर्मिभावादिरपि न सिध्येदिति । अधिकं तु निर्वितर्केतिसूत्रे प्रोक्तम् । तदेवं सर्वधर्माणां सदैव लक्षणत्रयसम्बन्धोऽस्ति अभिव्यक्तिस्तु त्रयाणां क्रमिकेति सिद्धम् । स्यादेतत् । लक्षणाभिव्यक्तेरपि नित्यत्वात्कथं क्रमिकत्वं तत्र क्रमिकत्वसम्भवे वा किमपराद्धं लक्षणाक्रमिकत्वेन । अत्रोच्यते । नित्यानित्योभयरूपस्य योजनया नित्यत्वेऽपि सर्वकार्याणामनित्यरूपेण क्रमः सम्भवति लक्षणानामपि क्रमस्त्विष्यत एव लक्षणाभिव्यक्तिक्रमस्तु लक्षणासाङ्कर्याय प्रकृते प्रदर्शित । अधिकस्तु निर्वि

तर्कसमापत्तिसूत्रेऽस्माभिः प्रोक्त इति दिक् । लक्षणपरिणामं परीत्यावस्था-परिणामं परीक्षितु धर्मगतं विभागमाह । ते लक्षिता इति । लक्षिता व्यक्ता वर्त्तमाना इति यावत् अलक्षिता अव्यक्ता अतीतानागता इति यावत् । तांता बाल्ययौवनवार्धकाद्यवस्थां प्राप्नुवन्तोऽन्योन्यमन्यत्वेन भेदेनोच्यन्ते बालोऽयं न युवेत्यादिरूपेण । स च निर्देशोऽवस्थान्तरतोऽवस्थाभेदादेव न तु द्रव्यभेदादित्यर्थः । तथा च पूर्वावस्थापाये अवस्थान्तरप्राप्तिः सिद्धा सैव चावस्थापरिणाम इति भावः । यद्यप्येतादृशोऽवस्थापरिणामोऽनागतातीतलक्षणयोरपि पूर्वमुक्तः । तथापि वर्त्तमानलक्षणस्यैवावस्थापरिणामः स्फुटमुपलभ्यत इत्याशयेन वर्त्तमानलक्षणमालम्ब्यैव स उदाहृत इति । धर्मिण एकत्वेऽपि निमित्तभेदेनान्यव्यवहारे दृष्टान्तमाह । यथैकेति । यथा एकत्वव्यञ्जिका रेखा अङ्कविशेषे यदा बिन्दुद्वयोपरि तिष्ठति तदा शतमिदं नैकमिति व्यवह्रियते । तयोरेकबिन्दुलोपे च दशेदं न शतमिति व्यवह्रियते अवशिष्टबिन्दुस्थाने चैकत्वव्यञ्जकरेखान्तरदाने सति एकादशेदं न दशेतीत्यर्थः । दृष्टान्तान्तरमाह । यथा चेति । उच्यत इति । पुत्रपितृभ्रातृभिर्जनकत्वादिनिमित्तभेदाद्भेदेनेति शेषः । अवस्थापरिणामेऽपि बौद्धोक्तं दूषणमुदाहरति । अवस्थेति । अवस्थापरिणामाभ्युपगमे धर्मधर्मिलक्षणावस्थानां चतुर्णामेव कौटस्थ्यापत्तिरित्यर्थः । तत्र हेतु पृच्छति । कथमिति । उत्तरम् । अद्धनो व्यापारेण व्यवहितत्वादिति । व्यापारनिमित्तेनैव सर्ववस्तुष्वनागताद्यध्वनामन्योन्य व्यवहितत्वाभ्युपगमात् विभागाभ्युपगमात् न तु भावरूपेण धर्मलक्षणयोः सदा सत्त्वस्येष्टत्वादित्यर्थः । अधुना विभागस्य व्यापारनिमित्तकत्वं विवृणोति । यदा धर्म इत्यादिना तदा अतीत इत्यन्तेन । धर्मशब्दोऽत्राश्रितमात्रवाची न करोति न करिष्यतीत्यर्थः । कार्यान्ताध्वनोर्विभागस्य व्यापारनिमित्तकत्वं व्यापाराभावनिमित्तकत्वेन परम्परयेति भावः । एवं च सति पूर्वधर्मातीततायां धर्मान्तराभिव्यक्तिरित्येवंरूपपरिणामलक्षणाचित्यत्वमवस्थानामपि भवद्भिर्वक्तव्यं न तु विनाशः । अवस्थाना च नित्यत्वे किमप्यनित्यं न स्यादित्येवं धर्मधर्म्यादिकं सर्वं जात् कूटस्थं स्यादिति परैर्दोष उच्यत इति

उपसंहारः। नित्यत्वमात्रं न कौटस्थ्यं किं त्वैकान्तिकनित्यत्वमित्याशयेन पूर्ववदुक्तं दोषं परिहरति। नासौ दोष इति। कौटस्थ्यदोषो नास्तीत्यर्थः। गुणिनित्यत्वेपीति। धर्मिनित्यत्वेपि धर्माणां विमर्दस्य विनाशस्य कूटस्थतो वैचित्र्यात् वैलक्षण्यादित्यर्थः। अपरिणामनित्यतैव कौटस्थ्यं तच्च पुरुषातिरिक्ते नास्तीति भावः। गुणिनित्यत्वेपि गुणानां विमर्दमुदाहरति। यथेति। यथेति न दृष्टान्ते किं तूदाहरणे। संस्थानमिति। अयविनाशेनाविनाशिना शब्दादितन्मात्राणां पञ्चभूताख्यं संस्थानं धर्ममात्रमादिमत् उत्पत्तो विनाशीत्यर्थः। एवमित्याद्यप्येवं व्याख्येयम्। लिङ्गं महत्तत्त्वम्। एवमहङ्कारादयो घटादयश्च स्वविनाशिनामविनाशिनां कारणानां धर्माश्चापि विनाशिन इति बोध्यम्। तदेतच्छ्रुत्योक्तम्। 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य'मिति। सत्यं विकारापेक्षया स्थिरमित्यर्थः। तस्मिन्निति। तस्मिन् धर्मे विकारसंज्ञा परिणामसंज्ञेत्यर्थः। अतो धर्मिणां परिणामितया न कौटस्थ्यं सुतरां तु धर्मलक्षणावस्थानामिति भावः। परिणामत्रयं विस्तरेण परीक्षितम्। इदानीं भूतेन्द्रियेषु परिणामत्रयं क्रमेण दर्शयति। तत्रेदमुदाहरणमिति। धर्मत इति। धर्मेण परिणमतीत्यर्थः। धर्मपरिणामस्य स्वरूपं दर्शयति। घटाकार इतीति। स परिणामो घटाकार इत्यर्थः। नवपुराणतामिति। नवीनतानन्तरं पुराणतां प्राप्नुयादित्यर्थः। धर्मादीनां सर्वेषामेवावस्थात्वाविशेषेपि गोबलीवर्दन्यायेनैतेषां तान्त्रिको भेदनिर्देश इत्याह। धर्मिणोपीति। लक्षणस्य च पुराणत्वादिकमवस्थेति प्राप्तत्वादेव नोक्तम्। एक एवेति। अवस्थामात्र एवेत्यर्थः। एवमवस्थालक्षणयोरपि धर्मत्वाद्धर्मपरिणामेपि गोबलीवर्दन्यायेनैव बोध्यः। एवं पदार्थान्तरेष्वपीति। भूतान्तरेषु इन्द्रियेषु महदादिषु चेत्यर्थः। अपरं विशेषं परिणामेषु पूर्वोक्तं स्मारयति। त एत इति। त्रयोपि परिणामाः धर्मिस्वरूपमनतिक्रान्ता धर्मिणोनुगता यतो धर्मधर्म्यभेदात् धर्मपरिणाममात्रमेकमेवेति सामान्यतो भवति धर्मी। स एष च सर्वान् परिणामानभिप्लवते व्याप्नोति। सूत्रस्य परिणामशब्दार्थं प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे। अथ कोयं परिणाम इति। उत्तरम्। अवस्थितस्येति। संस्कारेपि परिणामस्यो-

क्त्वात् । द्रव्यस्येति । धर्मिण इत्यर्थः । धर्मशब्दस्याश्रितमात्रवचनः निवृत्त्युत्पत्ती अतीततावर्त्तमानते । ननु धर्मातिरिक्तो धर्मी नानुभूयते यस्य धर्मादिः परिणामः स्यादिति बौद्धाशङ्कायां धर्माद्विविच्य धर्मी सूत्रकारेण प्रतिपादयिष्यते । तत् सूत्रं तत्रेति पूरयित्वा पठति । तत्रेति । तत्र तेषु परिणामेषु तेषां परिणामानामिति यावत् । धर्मीति सूत्रेण सहान्वयः ।

शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ॥ १४ ॥

अतीतवर्त्तमानानागतधर्मेष्वनुपाती वर्त्तमानरूपेणानुगतो धर्मीत्यर्थः । अत्राव्यपदेश्येति विशेषणं धर्मधर्मिणोर्विवेकप्रदर्शनाय । तथा च वर्त्तमानत्वावर्त्तमानत्ववैधर्म्येण धर्मिणो धर्मस्य च विवेक इति भावः । धर्मशब्दार्थं व्याचष्टे । योग्यतेति । दाधशक्तेरपि सद्भाव योग्यतावच्छिन्ने त्युक्तम् । वर्त्तमानता स्वरूपयोग्यतेत्यर्थः । तेन अतीतादिसाधारण्यलाभः । एवकारो वर्त्तमानादिविशेषव्यवच्छेदार्थं शक्तित्वं चानागन्तुकत्वम् । तथा चाभेदोऽहशक्तिवद्धर्मः अपि धर्मिणि यावद्द्रव्यभाविनः नहि शक्तिवियोगः शक्तिमतोऽस्ति शक्तिशक्तिमतोरभेदादिति भावः । धर्मशब्दार्थमुक्त्वा तस्य शान्तोदितोपपादनायानभिव्यक्तिदशायामपि सत्तां साधयति । स चेति । स च धर्मः शक्तिरूप फलप्रसवात् तदानुमितादव्यक्तावस्थक इत्यर्थः । आकस्मिकत्वे हि मृद्येव घटस्तन्तुष्वेव पट इत्यादिर्भेदः फलस्य प्रसवे न स्यात् अतो अनादित्वं वक्तव्यम् अनादित्वाच्चानन्तत्वमिति भावः । एकानेकत्ववैधर्म्येणापि धर्मधर्मिविवेकमाह । एकस्येति । स च धर्म एकस्य धर्मिणोऽनेकोऽपि दृष्ट इत्यर्थः । सूत्रतात्पर्यविषयं धर्माद् धर्मिणो विवेकमुपपादयित्वा आदौ धर्माणामेवान्योन्यं विवेक प्रतिपादयति । तत्रेति । तेषु धर्मेषु मध्ये वर्त्तमानो धर्मो धर्मान्तरेभ्यो वर्त्तमानातिरिक्तधर्मेभ्यः शान्ताव्यपदेश्यरूपेभ्यो भिद्यते विविच्यते वर्त्तमानत्वावर्त्तमानत्ववैधर्म्यादिति शेषः । वर्त्तमान इत्यस्य विवरणं स्वव्यापारमनुभवन्निति । नन्वेवं किं धर्माणामन्योन्यमत्यन्तमेव भेदो न तु भेदाभेदौ, नेत्याह । यदा त्विति । यदा तु शान्ताव्यपदेश्यावस्थायां धर्मः सामान्येनाभिव्यक्तविशेषराहित्येन

धर्मिणि अनुगतो विलीनो भवति तदा धर्मिस्वरूपमात्रतया अवस्थानात् धर्म्यविभागादिति यावत् । कोऽसौ धर्मः केन व्यापारेण भिद्येत अयोगिभिर्वि विच्येत धर्मस्य तल्लक्षणस्य चानुपलम्भादतस्तदानीमविभागलक्षणाभेदोऽपि भवतीत्यर्थः । एतेन च भाष्यकृता वस्त्वद्वैतमपि वेदान्तोक्तं व्याख्यातप्रायम् । प्रलये सर्ववस्तूनां परमात्मन्यविभागात् यथाकाशेऽभ्राणामिति । तथा च श्रुतिः । स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमित्यादिना समष्टिजीवस्य प्रलय प्रदर्श्यात्माद्वैतमाह । यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति । इदानीं शान्तोदिताव्यप देश्यशब्दार्थं व्याचष्टे । तत्र त्रय इति । तदिदं व्याख्याय तस्य पाठक्रमात् क्रमभ्रमं परिहर्त्तुमाह । ते चानागतस्येति । एष वक्ष्यमाणाव्यपदेश्येऽपि पाठक्रमो नादर्त्तव्य इत्याह । वर्त्तमानस्यानन्तरा अतीता इति पाठक्रमः । कथं त्वज्यतरत्याश्रयेण पृच्छति । किमर्थमिति । उत्तरम् । पूर्वपश्चिमताया अभावादिति । पूर्वपश्चिमद्वाराद्रित्यर्थः । तदेव विवृणोति । यथेति । नैव मतीतस्येति । वर्त्तमानेन सहेति शेषः । तथा चानागतावस्थाया प्रागभाव स्थानीयाया वर्त्तमानावस्थाया हेतुत्वादतीतावस्थानन्तरं वर्त्तमानावस्था न भवतीत्यर्थः । उदिताव्यपदेश्यरूपपाठक्रमत्यागेऽपीदमेव बीजमिति भावः । उपसंहरति । तस्मादिति । समनन्तरः पश्चिमः लक्षणभेद इति शेषः । तस्वतोऽनागत एव वर्त्तमानस्य समनन्तरः पूर्वो भवतीत्यर्थः । एतेन सत्कार्यवादेऽपि पूर्वाभिव्यक्तो घटादिर्न पुनरुत्पद्यत इति सिद्धान्तः स्मर्त्तव्यः । ननु अनागतवर्त्तमानयोः कार्यकारणभावएव किं प्रमाणमिति चेत्, शृणु । यद्यतीतस्य पुनर्वर्त्तमानता स्यात् तर्ह्यनिर्मोक्षः स्यात् । विनष्टानां क्लेशा विद्याकर्मादीनां पुनरुद्भवेन मुक्तस्यापि संसारोदयसम्भवात् । किं च यद्य तीतोऽपि घटः पुनर्वर्त्तमानः स्यात्तदा स एवायं घट इति कदाचित्प्रत्यभिज्ञा येत अतो योग्यानुपलब्ध्या अतीतस्यानुन्मज्जनं निर्णीयत इति । अथानाग तातीतावस्थयोः प्रागभावध्वंसरूपयोः कार्योत्पादकानुत्पादकत्ववैधर्म्यव चनात् धर्म्यवस्थाया एवावान्तरभेदावनागतातीतौ परस्परविलक्षणौ इति मन्तव्यम् । नन्वेवमतीतस्य पुनरनुत्पादादतीतावस्थाकल्पना व्यर्थेति चेत्

न । लोकानतीतान्द्रक्ष्ये स्वदेहमित्यादिवाक्यशतसिद्धयोगिप्रत्यक्षान्यथानुपपत्त्या तत्सिद्धेः विषयतत्सन्निकर्षयोः प्रत्यक्षहेतुत्वात् । न चातीतार्थस्मरणमेवास्त्विति वाच्यम् । पूर्वाननुभूतस्यापि योगिना दर्शनात् । ये तु योगजधर्मस्यापि सन्निकर्षत्वमिच्छन्ति तेषामप्यसत्पदार्थे सन्निकर्षानुपपत्तिः प्रत्यक्षं प्रति सन्निकर्षेणासत्त्वेनाननुगमेन हेतुतावच्छेदकानुपपत्तिश्च । ज्ञानादेर्विषयतादिरूपोऽपि संबन्धो ऽसति न संभवति सतोरेव संबन्धदर्शनादिति । प्रत्यक्षादिषु संयोगादिरेव प्रत्यासत्तिः योगजधर्मेण वाधर्मतमआदिप्रतिबन्धमात्रं क्रियत इति दिक् । शान्तोदितौ व्याख्यायाव्यपदेश्यं व्याख्यातुं पृच्छति । अथाव्यपदेश्याः क इति । ये व्यापारं करिष्यन्ति ते व्यपदेश्या इति वक्तुं न शक्यते अकरिष्यमाणव्यापारकस्यापि केवलानागतलक्षणस्य वस्तुनः स्वीकारादित्यतः प्रकारान्तरेणाव्यपदेश्यं लक्षयति । सर्वं सर्वात्मकमिति । सर्वात्मकं सर्वशक्तिकं, तथा च सर्वत्र परिणामिन्यवस्थिताः सर्वविकारजननशक्तय एवाव्यपदेश्या इत्यर्थः । ननु वर्त्तमानातीतावस्थयोरनुभवस्मरणे प्रमाणे स्तः शक्त्याख्यायां त्वनागतावस्थायां किं प्रमाणं किं वा सर्वत्र सर्वशक्तिमत्त्वे प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामाह । यत्रोक्तमिति । अभिव्यक्तिरितीत्यन्तेनान्वयः । यत्र सर्वं सर्वशक्तिमदित्यत्रार्थे पूर्वाचार्यैरिदं वक्ष्यमाणं प्रमाणमुक्तमित्यर्थः । तत्रादौ प्रत्यक्षस्थले शक्तिमनुमापयति । जलभूम्योरिति । स्थावरेषु रसादिभिः मधुराम्लसुरभ्यसुरभिमृदुकठिनत्वादिभिर्यदनन्तरूपत्वं तज्जलपृथिव्योः परिणामनिमित्तकमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्यक्षतो दृष्टम् अतो जलभूमी स्थावरात्मिके स्थावरशक्तिमत्यौ इति भावः । शक्तिं विनापि कार्यकरणे ऽतिप्रसङ्गात् तथा जङ्गमेषु यद्वैश्वरूप्यं स्थावराणां परिणामनिमित्तकं दृष्टं मनुष्यादीनां धान्यादिस्थावरकार्याणां धान्यादिविशेषैः रूपादिविशेषदर्शनात् । तथा स्थावराणां यद्वैश्वरूप्यं तज्जङ्गमानां परिणामनिमित्तकं दृष्टम् । गोमयदुग्धादिभिर्धान्यचम्पकादीनां स्थावराणां विचित्ररूपं रसादिदर्शनादित्यर्थः । एवमादिदृष्टान्तैः सर्वेषु वस्तुषु सर्वविकारजननशक्तिः सिध्यतीत्याह । इत्येवमिति । यथा जलादिस्थावराद्यात्मकम् एवमन्यदपि सर्वं विकाराद्यात्मकं तच्छक्तिमत् । ननु अतीतकार्ये शक्तिमत्त्वं नास्ति भाविव-

तद्वैवमन्योन्यवैधर्म्यात्तु धर्मव्यतिरिक्तस्तथा धर्मी प्रसाधितः । इदानीं तदनभ्युपगमे भाष्यकारो बाधकमप्याह । यस्य त्विति । धर्ममात्रमित्यनेनैव क्षणिकत्वमप्यायातम् । अनेकक्षणस्थायित्वे हि क्षणसम्बन्धरूपधर्मवत्त्वमेव पदार्थमात्रस्य स्यादिति । धर्ममात्रमित्यस्य विवरणं निरन्वयमिति निर्धर्मिकमित्यर्थः । धर्मिनिराकरणादात्मा क्षणिकविज्ञानमित्यायातं तथा च प्रथमपादोक्तमेव दूषणमाह । तस्य भोगाभाव इति । शेषं सुगमम् । नन्वस्तु धर्मी धर्मातिरिक्तः तथाप्येकस्य धर्मिण एक एव परिणामोऽस्तु एकस्य नानापरिणामाङ्गीकारे सहकारिभेदकल्पनागौरवादित्याशङ्कायामेकस्य धर्मिणः परिणामभेदं साधयति । एकस्य धर्मिण आगामिसूत्रवक्ष्यमाणपरिणामत्रयसिद्धये ।

क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥

एकस्य धर्मिणः परिणामनानात्वे क्रमभेदो हेतुर्लिङ्गमित्यर्थः । आशङ्कापूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे । एकस्येति । भवतीति सिद्धान्त इति शेषः । हेतुत्वं प्रतिपादयितुमादौ धर्मपरिणामविषये धर्मिणः क्रमं दर्शयति । चूर्णेति । एकैव मृत् प्रथमं चूर्णमृत्तिष्ठति ततः पिण्डमृद्भवति ततश्च घटमृदिति घटोत्पत्तौ मृद्धर्मिणः क्रमं प्रतिपाद्य घटलयेऽपि मृदः क्रममाह । कपालमृत्कणमृदिति । चशब्देनान्यपरिणामविषयेऽपि क्रमः समुच्चीयते सर्वत्र मृच्छब्दो मृद्धर्मिण एकत्वप्रतिपादनार्थः । एकस्य सामान्यात्मकस्य मृद्धर्मिणोऽनङ्गीकारे मृदित्यनुगतप्रत्ययो न स्यादिति भावः । ननु धर्माणामेव क्रमः पौर्वापर्यात्मा सम्भवति न तु धर्मिण इत्याशङ्कायां प्रकृते क्रमं लक्षयति । यो यस्येति । यस्य धर्मिणो धर्मान्तरस्य समनन्तरो यो धर्मः स एव तस्य धर्मिणः क्रम इत्यर्थः । तथा च मृदेकैव चूर्णं भूत्वा पश्चात् पिण्डो भवतीत्येकः क्रमः पश्चाच्च घट इत्यादिक्रमैर्मृद्धर्मिण एव क्रमबहुत्वमिति भावः । धर्माणां क्रमस्वत्वाविवक्षितत्वं तु तेषां क्रमनानात्वेऽप्येकस्य धर्मिणः परिणामबहुत्वं न सिध्यतीति भाष्यकाराशयः । परिणामत्रयेऽपि क्रममुदाहरति । पिण्डः प्रच्यवत इत्यादिना । नातीतस्यास्ति क्रमः

इति । लक्षणात् लक्षणान्तरप्राप्तिरूपः क्रमो नातीतस्येत्यर्थः । धर्मपरिणामस्वावस्थापरिणामे प्रतिक्षणक्रमो न प्रत्यक्षीक्रियतइति तमनुमानेन साधयति । घटस्याभिनवस्येति । प्रान्तेति शेषः । सा चेति । सा च पुराणता क्षणपरम्परानुपातिना प्रतिक्षणं भिन्नेन स्वरूपसत्ताक्रमसमूहेनैवाभिव्यज्यमाना भवन्ती चरमावस्थायां स्फुटप्रत्यक्षगोचरतामेति । अतः पुराणताभिव्यक्तिहेतुतया प्रतिक्षणमवस्थापरिणामोऽनुमीयतइति शेषः । प्रतिक्षणपरिणामतो यत्सिध्यति तदाह । धर्मलक्षणाभ्यामिति । विशिष्टोऽतिशयितः । धर्मलक्षणपरिणामयोः प्रतिक्षणमनुत्पादादवस्थापरिणामस्य च प्रतिक्षणमुत्पादादित्यर्थः । तथा चोक्तं मनुना

घोरेऽस्मिन्भूतसंसारे नित्यं संसारयायिनि ।

इति । स्मृत्यन्तरेषु च ।

नित्यदा ह्यङ्ग भूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।
कालेनालक्ष्य वेगेन सूक्ष्मत्वात्तन्न दृश्यते ॥

इत्यादि च । पुराणे चात एव चतुर्विधः प्रलय उक्तः ।

नित्यो नैमित्तिकश्चैव प्राकृतात्यन्तिकौ तथा ।

इति । नित्यः प्रतिक्षणं जायमानः । एतेन स्वप्नमायादिदृष्टान्ता अपि प्रपञ्चस्य क्षणभङ्गुरत्वेनैव श्रुतिस्मृतिष्वभिप्रेता इति । सूत्रतात्पर्यार्थमाह । तएत इति । प्रतिलब्धस्वरूपाः प्राप्तसंभवा इतरथा तु नेत्यर्थः । ननु धर्मिणोऽपि घटादेः कपालादिधर्मत्वात् कथं धर्मधर्मिणोर्भेद इति तत्राह । धर्मोऽपीति । तथा च यो यस्य धर्मी स तस्माद्भिन्न इत्येव नियम इत्यर्थः । नन्वेवं धर्मधर्मिलक्षणानां परिणामभेदे कथमेकस्याः प्रकृतेः सर्वे परिणामा इति श्रूयते 'इत्येषा प्रकृतिः सर्वा व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी' त्यादिस्मृतिषु तत्राह । यदा त्विति । यदा तु परमार्थधर्मिणि प्रधानेऽभेदोपचारेण निमित्तेन सर्वोऽपि धर्मः स एवाभिधीयते तदायं क्रम एकत्वेन एकनिष्ठत्वेनैव प्रतीयतइत्यर्थः । परमार्थधर्मित्वं च साक्षात्परम्परया, सर्वविकाराश्रयत्व

तच्च प्रधानं चेदास्तीत्यन्ये । अपारमार्थिकधर्मित्व आपेक्षिकत्वात् । यथा परिणामिना सत्यत्वं यथा वा ब्रह्ममीमांसाया जीवानामन्यत्वमपारमार्थिकं तयोरपि यथाकृद्देहाद्यापेक्षिकत्वादिति भावः । अत्र प्रधानस्यैव पारमार्थिकधर्मिकत्वं यदद्भिः भाष्यकारैः परमात्मन एव निरतिशयमतो ऽनापेक्षिकात्मनश्च पारमार्थिकसत्त्वं पारमार्थिकात्मत्वं च श्रुतिस्मृतिसिद्धमनुमतं न्यायसाम्यादिति ध्येयम् । तथा ऽभेदोपचारवचनात् धर्मधर्मिणोर्भेद एव पारमार्थिकः । अविभागमात्रं त्वभेद इत्ययुक्तमिति । तदित्थं सूत्रगणेन प्रपञ्चः प्रकृतिपरिणाम इति सिद्धान्तितम् । तत्र चारम्भवादिभिः सहास्माकं धर्मधर्म्यभेदसत्कार्यवादेष्व विरोधो न तु प्रपञ्चस्याचेतनमूर्तद्रव्योपादानकत्वेऽपि तैरभेदप्रत्ययनियामकस्याविभागलक्षणस्वरूपस्यानङ्गीकारात् प्रागभावध्वंसयोरङ्गीकाराच्च । ये तु प्रपञ्चस्य ब्रह्मविवर्ततावादिनस्तैः सह च नास्माकं विरोधलेशोऽपि वर्तते । मायापरिणामस्य प्रपञ्चस्य परमात्मन्यतात्त्विकताया अस्माभिरपीष्टत्वात् । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' ।

बहुरूप इवाभाति मायया बहुरूपया ।
रममाणो गुणेष्वस्या ममाहमितिबध्यते ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु मायाविकारस्यैव परमात्मन्यध्यारोपावगमात् । शुक्तौ बुद्धिपरिणामरजतारोपवत् अध्यस्त इति चांशत इष्यते । यदि च मायामात्रमपि विवर्तत्वं प्रपञ्चस्य कश्चिद्वदेत् तदपि परमार्थाभिप्रायेणोच्यत एवास्माभिः मायापेक्षया तत्कार्याणामनित्यत्वेन तदपेक्षया मिथ्यात्वात् । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिश्रुतिदृष्टान्तेऽपि मेव सिध्यतीति । तदेवं चित्तपरिणामप्रसङ्गेन सर्वत्र सूत्रेण भूतेन्द्रियशब्दोपलक्षितानां त्रिविधः परिणामः सूत्रकारेण प्रतिपादितः । तत्र सूत्रकारैः चित्तस्य निरोधव्युत्थानसंस्काररूपावेव परिणामौ प्रतिपादितौ । न सर्व इति न्यूनता तस्याः परिहाराय परिणामात्मकान् चित्तधर्मानशेषतः प्रकरणसमाप्त्यवसरे दर्शयति । चित्तस्य द्रष्टा इति । परिदृष्टापरिदृष्टाः प्रत्यक्षाप्रत्य-

णाः । प्रत्ययात्मका इति । प्रत्ययो वृत्तिपरिणामविशेषो यः साक्षिणि प्रतिबिम्बाधानक्षमः स च ज्ञानेच्छाकृतिसुखदुःखादिमान् प्रदीपशिखावद् द्रव्यरूपः परिणामविशेषः तदात्मकाः तद्रूपा इत्यर्थः । वस्तुमात्रेति । परमाणुतद्रूपवत् प्रतिबिम्बाधानाक्षमतया साक्षिण्याभासमाना इत्यर्थः । ते चापरिदृष्टाः । अनुमानेनेति । अनुमानेन साधिता वस्तुमात्रतया सत्ता येषां सप्तानामित्यर्थः । सप्त दर्शयति । निरोधेति । निरोधो वृत्तिनिरोधः संस्कारजनकत्वेन निवृत्तिपवनवद्रूपोऽनुमीयते इति प्रागेवोक्तम् । धर्मश्चादृष्टसामान्यं भोगवैचित्र्यादनुमीयते संस्कारश्च स्मृतिहेतुतयानुमीयते परिणामश्चित्तस्योपचयापचयादिरूपेऽप्युत्कर्षापकर्षादिरनुमीयते । एतच्च छान्दोग्ये स्पष्टम् 'अन्नमयं हि सोम्य मन' इत्यत्र । जीवनं प्राणनादिरूपव्यापारविशेषः सुषुप्त्यादावपि श्वासप्रश्वासाभ्यामनुमीयते चेष्टा चित्तस्य संचारः स च जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिहेतुभ्यां चित्तस्य चक्षुरादिदेशसंयोगवियोगाभ्यामनुमीयते । यद्यपि चित्तस्य विभुत्वं तथापि बाह्यसत्त्वादुपष्टम्भेनोपचयापचयरूपोऽत्रस्यौपाधिकी क्रियाप्यस्तीति भावः । शक्तिः ध्यानादिसामर्थ्ये तच्च तत्कार्येणानुमीयते । यद्यपि कार्यजननशक्तिः सर्वपरिणामिष्वनुमेयैव भवति तथापि चित्तस्याखिलधर्मप्रसङ्गेन चित्तमधिकृत्योक्ता । पादसमाप्तिपर्यन्तानि संयमसिद्धिसूत्राण्यवतारयति । अतो योगिन इति । ज्ञानसाधनानि योगाङ्गानि विस्तरेण व्याख्यातानि योगकालीनावस्थाश्च चित्तस्य परिणामरूपा योगनिष्पत्त्यवधारणाय दर्शिताः । अतः परं बुभुत्सितानां योगिभिर्जिज्ञासितानामर्थानां साक्षात्काराय यमादिसाधनसंपन्नस्य योगिनः संयमविषय उपक्षिप्यते । उभयत्र संयमाख्यया सिद्धिर्भवति तत्तद्विशिष्य प्रदर्श्यते पादसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । अत्र बुभुत्सितार्थप्रतिपत्तय इति वचनात् तत्तद्विभूतिकामैरेव ते संयमाः कर्त्तव्याः केवलमुमुक्षुभिस्तु सत्त्वपुरुषान्यतामात्रसंयमः कर्त्तव्यः परवैराग्यायेति सूचितम् । एताश्च विभूतयः संयमसिद्धिसूचिका अपि ज्ञेयाः ।

परिणामत्रयसंयमादतीतानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥

अस्य धर्मिणोऽयं धर्मपरिणामस्तस्य च अयं लक्षणपरिणामः लक्षणस्य चायं नवपुराणाद्यवस्थापरिणाम इत्येवमनुगतं यत्र कुत्र चिदर्थे संयमात्तत्साक्षात्कारे सति तदितरार्थानामपि धर्मादिपरिणामेष्वतीतानागतज्ञानं सजातीयमात्रेण प्रणिधानलेशादेव भवतीत्यर्थः । अन्यविषयकसंयमात् प्रतिनियतपदार्थान्तरसाक्षात्कारश्च योगजधर्मबलाद्भवतीति शास्त्रप्रामाण्यादवधार्यते धर्मविशेषात्स्वर्गविशेषवत् तपोजन्यसिद्धिवत् भुवनज्ञानं सूर्ये संयमादिति वक्ष्यमाणसिद्धिवच्च । कश्चित्तु समानविषयत्वानुरोधात् संयमविषययोरेवातीतानागतयोः साक्षात्कारो भवतीत्यर्थ इत्याह । तन्न *। तर्हि तत्संयमात्तज्ज्ञानमित्येव सामान्यतः सूत्रं युज्येत संयमस्य स्वविषयगोचरसाक्षात्कारजनकत्वनियमात् । अपि च परिणामत्रयं साक्षात्क्रियमाणं तेष्वतीतानागतज्ञानं संपादयतीति भाष्ये पौनरुक्त्यमपि स्यादिति । भाष्ये तेष्विति । धर्मलक्षणावस्थापरिणामेषु सर्ववस्तुसाधारणेष्वित्यर्थः । शेषं सुगमम् । संयमान्तरस्य सिद्ध्यन्तरमाह ।

शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरस्तत्प्रविभाग-
संयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ १७ ॥

गौरित्यादिः शब्दो गौरित्यादिरर्थो गौरित्यादिः प्रत्ययः तेषां वक्ष्यमाणसंकेतरूपादध्यासात्संकरो विवेकाग्रहणं भवति । वस्तुतस्तु तेषां भेदोऽस्ति अतस्तेषां प्रविभागे भेदे संयमात्साक्षात्कृते सति सर्वभूतानां रुतानि ज्ञायन्ते । अयं काकादिरिममर्थमेव प्रतीत्यानेन शब्देन कथयतीत्येवमित्यर्थः । यद्यपि साक्षात्कृते सतीति सूत्रे नास्ति तथापि संस्कारसाक्षात्करणादित्युत्तरसूत्रेण साक्षात्कारपर्यन्तस्यैव संयमस्य सिद्धिकथनात्सर्वत्र सूत्रे संयमस्य साक्षात्कारद्वारकत्वं व्याख्येयम् । अत एव भाष्यकारोऽप्यनेकसूत्रे दृग्दर्शनार्थसाक्षात्कारपर्यन्ततां संयमस्य व्याख्यास्यति । त्रिविधैरेव शब्दैरर्थप्रत्ययैस्तेषां शब्दानामन्योन्यं च संकरं दर्शयितुं शब्दानामेवादौ त्रैविध्यं दर्शयति भाष्यकारः । तत्र वागिति । तत्र शब्दमध्ये

* तत्रेति पा० ३ ।

वागिन्द्रियं वर्णेष्वेव प्रयोजनवत् शब्देषु मध्ये वागिन्द्रियजन्यः शब्दो वर्ण एव न तु शङ्खादिः शब्दो नापि वाचकं पदमित्यर्थः । उरआदिषूत्पद्यमानः शब्दो वर्णः ।

> अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
> जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥

इति स्मरणात्, वागिन्द्रियस्य च शरीराद्बहिर्वृत्तिर्नास्ति अतो न श्रोत्रग्राह्यवक्ष्यमाणशब्दो नापि तदनन्तरं श्रोतृबुद्धिग्राह्यो वाचकशब्दो वागिन्द्रियकार्यः श्रोतृश्रोत्रदेशे वक्तृवागिन्द्रियासंबन्धेन श्रोत्रग्राह्यशब्दोत्पादकत्वासंभवात् इति । वागिन्द्रियजन्याच्छब्दाच्छब्दान्तरमाह । श्रोत्रं चेति । ध्वनिर्नाम वागिन्द्रियशङ्खादिष्वभिहतस्योदानवायोः परिणामभेदः येन परिणामेनोदानवायुर्वक्तृदेहादुत्थाय शब्दधारां जनयन् श्रोतृश्रोत्रं प्राप्नोति तस्य ध्वनेः परिणामभूतं वर्णावर्णसाधारणं नादाख्यं शब्दसामान्यमेव श्रोत्रस्य विषय. न तु ध्वन्यपरिणामभूतं वाचकं पदमित्यर्थः । स च शब्दो वर्णजातीयत्वेन वर्ण इत्युच्यते । तृतीयं शब्दमाह । पदं पुनर्नादानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यमिति । यथाप्रतीतिसिद्धान्नादाख्यान् गकारादिवर्णान् प्रत्येकं गृहीत्वानु पश्चाद्या बुद्धिः संहरति एकत्वमापादयति गौरित्येकं पदमिति तया बुद्ध्या निर्ग्राह्यं वर्णेभ्योऽतिरिक्तमखण्डमेकदैवोत्पद्यमानं वक्ष्यमाणं स्फोटाख्यमिति शेषः । तथा चाथ तृतीयः शब्दोऽन्तःकरणस्यैव ग्राह्य इत्यर्थः । तस्य हि पदस्य श्रोत्रग्राह्यत्वे अनुसंहारबुद्धेरन्तःकरणनिष्ठायाः वैयधिकरण्येन हेतुत्वं स्यात् तच्चायुक्तं, सामानाधिकरण्यस्य प्रत्यासत्तितया लाघवात् । न चानुसंहारबुद्धिरपि श्रोत्रादेरेवास्त्विति वाच्यम् । असंभवात् । वर्णानां ह्यैक्यापादनमानुपूर्व्यैक्यात् सा चानुपूर्वी गकारोत्तरौकारादिरूपिणी नानेकवर्णपदेषु श्रोत्रेण ग्रहीतुं शक्यते । आशुविनाशितया वर्णानां मेलनाभावात् पूर्वपूर्ववर्णसंस्कारात्मा तत्स्मृतीनां चान्तःकरणनिष्ठानामन्तःकरणसहकारित्वमेवोचितम् । अतः स्मृतानां वर्णानां मनसैवानुपूर्वी ग्रहीतुं शक्यत इति भावः । ननु स्फोटाख्यः शब्दः कीदृशः किंकारणकः किंप्रमाणक इति । अत्रोच्यते । यथा बीजाङ्कुराद्यनेकावस्थो

वृक्षधर्मो क्रमिकाध्यस्ताभ्योऽतिरिक्तः पत्त्रादिरूपावयवावस्थया व्यज्यते यथ· मात्रश्चैवो न वृक्षान्तरमेवरूपेण स च बीजादिभ्यो भिन्नाभिन्नः भेदाभेद· योरनुभवात् तथैव गकारौकाराद्यनेकावस्थो गौरित्यादिरखण्डः स्फोटशब्दः क्रमिकाभ्यो गकाराद्यवस्थाभ्योऽतिरिक्त आनुपूर्वीविशेषविशिष्टया विसर्ज· नीयादिरूपचरमावस्थया व्यज्यते इद गौरिति पदं न तु गौर इतीत्यादि· रूपेण, तच्च स्फोटपदं गकारादिवृत्तिभ्यो भिन्नाभिन्नं भेदाभेदयोरनुभवात् । स च पदाख्यः शब्दोऽर्थस्फुटीकरणात् स्फोट इत्युच्यते स्फोटशब्दस्य च कारणम् एकप्रयत्नजन्यो ध्वनिविशेषः प्रयत्नभेदेनोच्चारणे व्यवधाने सत्यै· कपदव्यवहाराभावात् । गौरित्येकपदमिति व्यवहारस्तु स्फोटे प्रमाणं वर्णानामनेकत्वेन तैरेकत्वव्यवहारस्यान्यथेनानुपपत्तेः । तथा प्रत्येकवर्णा· दनुत्पद्यमानस्यार्थप्रत्ययस्य हेतुत्वं च स्फोटे प्रमाणम् । यदि चानुपूर्वीविशि· ष्टसमूहस्यैकत्वादिकत्यव्यवहारः तेनैव रूपेणार्थप्रत्ययहेतुत्वं च स्वीक्रि· यते तर्हि संयोगविशेषावच्छिन्नावयवसमूहादेवैकत्वव्यवहारजलाहर· रणयोरुपपत्त्या घटाद्यवयविमात्रोच्छेदप्रसङ्गः युक्तिसाम्यात् । नन्वेवं युक्तिसाम्याद्वाक्यमपि स्फोटरूपम् एकैकं स्यात् इति चेत् । बाधका· भावे सतीष्टत्वादिति दिक् । भाष्यकारस्तु संक्षेपतो वर्णानां पदत्वं निराकरोति । वर्णा एकेति । अनेकवर्णाः सकृत्समवस्थित्यसम्भवात् परस्परं निरनुग्रहात्मानोऽसङ्गस्वभावा अतस्ते पदमसंस्पृश्य पदत्वमप्राप्य अत एवार्थमनुपस्थाप्याविर्भूयैव तथा तिरोभूताश्चेति कृत्वा प्रत्येकमपदस्व· रूपा विवेकिभिरुच्यन्त इत्यर्थः । अत्र स्वरूपपरत्वादवस्थावस्थातोरभेदेन वर्णानां पदत्वं न निराकृतम् । ननु यदि वर्णाः पदस्वरूपा न भवन्ति तर्हि कथमियन्तो वर्णाः क्रमविशेषावच्छिन्ना अस्यार्थस्य वाचका इति लोकैः सङ्के· त्यन्ते इत्याशङ्का परिहरति । वर्णाः पुनरित्यादिना सङ्केतयतीति पर्यन्ते· नेत्येकवाक्येन । अयमर्थः । यद्यपि वर्णाः पदात् भिन्नास्तथापि अवस्थावस्था· वतोरभेदस्यापि सत्त्वादेकैकोऽपि वर्णः पदात्मा पदाभिन्नो भवति बीजा· ङ्कुरादिरिव वृक्षाभिन्नो ऽत एव पदरूपेण सर्वपदार्थाभिधानयोग्यतासंप· न्नः । अत्र हेतुमाह । सहकारीति । यदभावे सहकारिणि यानि वर्णान्त·

राणि तत्प्रतियोगित्वात् तत्संग्रन्थित्वात् अनन्तपदरूपतामिवापन्ना भवन्ति । इवशब्दोऽत्र वैश्वरूप्ययोग्यतामात्रप्रतिपादनार्थः । वैश्वरूप्यप्रकारमाह । पूर्वो गकारः उत्तरौकारौ वर्णद्वयेन गण इत्यादिपदात् व्यावर्त्यते उत्तरश्च विसर्जनीयः पूर्वेण गौरिति वर्णद्वयेन गौः इत्यादिपदेभ्यो व्यावर्त्य विशेषे गौरिति स्फोटपदे ऽवयवे तादात्म्येनावस्थापितो भवति इति देशोऽवंरूपा बहवो वर्णाः क्रमानुरोधिन आनुपूर्वीविशेषसापेक्षाः पदाभेदसंकेतेनावच्छिन्ना नियमिता भूत्वा सर्वाभिधानसमर्था अपि इयन्त एतावत्संख्यका एते गकारादयो गाव * मेवोपस्थापयन्ति इत्यतस्तु तेन प्रकारेण वर्णसमुदायेन तत्पदमेवाविवेकतः संकेत्यत इत्यन्वयः । तत्र हेतुर्वाच्यस्य वाचकमिति पदमेव हि वाच्यस्य वाचकमुपस्थापकम् अन्यस्यान्यरूपेण संकेते हेतुस्तेषामित्यादि निर्भास इत्यन्तम् । यः पदाख्यो बुद्धिमात्रग्राह्यः स्फोट एतेषां वर्णानाम् अर्थसंकेतेनावच्छिन्नानां तथा समाप्तो ध्वनिजन्यः क्रम आनुपूर्वीविशेषो येषां तादृशानाम् एकोऽभिव इति पदस्य स्वरूपाख्यानम् । समाप्तो वाक्यार्थः । अयं भावः । यथा संयुक्तं कपालद्वयं जलाहरणहेतुरित्यविवेकतो बालकेभ्य उपदिश्यते पटादिभ्यो घटस्य व्यावर्त्तकान्तरासम्भवात् । ततश्च बालकः कपालाविवेकेन घटस्यैव जलाहरणहेतुत्वं गृह्णाति एवमेव स्फोटान्तरव्यावर्त्तनाय वर्णाविवेकेनैव स्फोटे संकेतोपदेशः संकेतग्रहश्च भवतीति न वर्णेषु संकेततानुपपत्तिरिति । त्रिविधं शब्दं प्रदर्श्येदानीं तेषां मध्यात्संकेतकारणं† प्रतिपादयति । तदेकमिति । प्रतीयत इत्यनेनान्वयः । अयमर्थः । यद्यपि तत्पदं स्फोटाख्यम् एकमेव न तु वर्णवदनेकम् एकत्वे प्रमाणमेकबुद्धिविषयमिति तथा वक्तुरेकेनैव प्रयत्नेन ध्वन्यादिद्वारोत्पादितं वर्णास्तु प्रयत्नभेदेनाप्युत्पद्यन्ते तथा अभागं निरंशं, वर्णव्यूहस्तु तद्वत् सांशः तथाऽक्रमम् एकदैवोत्पद्यमानं न तु वर्णवत् क्रमेण, अत एभिर्हेतुभिर्वर्णाभिन्नं किं च बौद्धं बुद्धिमात्रग्राह्यं तथाऽन्त्यवर्णस्य प्रत्ययरूपव्यापारेणाभिव्यक्तं वर्णास्तु नैव तथापि परप्रतिपिपादयिषया वक्तृभिरभिधीयमानैः श्रोतृभिश्च श्रूयमाणैर्वर्णैरेवंरूपैः सिद्धवत्-

* गामिति तूचितम् । रा० आ० । † अध्यासं संकारणमिति पा० २ ।

रर्थपदान्योन्यसंप्रतिपत्त्या संवादेन प्रतीयते व्यवह्रियते । न तु वर्णेभ्यो-
न्येन रूपेण, तत्र हेतुरनादिवाग्व्यवहारवासनावशीकृतया लौकिकबुद्ध्येति ।
श्रोत्राभिधीयमानैरित्यनेन वागिन्द्रियविषयवर्णाविवेकः पदस्येति । श्रूयमा-
णैरित्यनेन श्रोत्रविषयकशब्दाविवेकः पदस्येति बोध्यम् । तदेव त्रिविधश-
ब्दानामन्योन्याध्यासात्संकरो दर्शितः । इदानीं त्रिविधशब्देनार्थप्रत्यययो-
रध्यासं प्रतिपादयितुं शब्दव्यवहारस्य संकेतग्रहमूलकत्वमाह । तस्येति ।
तस्य पदस्य प्रविभागो विषयव्यवस्था संकेतग्रहादेव भवति । प्रविभाग-
मेवाह । एतावतामिति । एतावतां वर्णानाम् एवंजातीयक एवमानुपूर्वीको
ऽनुसंहारो मिलनमेतस्यार्थस्य वाचक उपस्थापक इत्येवंरूपो विभाग
इत्यर्थः । एकस्यार्थस्येति पाठे ऽर्थविशेषस्येत्यर्थः । संकेतशब्दार्थमाह ।
संकेतस्त्विति । अध्यासः संकेतकर्तुराहार्यारोपः । आरोपिताभेद इति
यावत् । तस्यैव च ज्ञानं पदार्थोपस्थापकं तत्राधुनिकनामादिकल्पनाव्या-
वर्तनाय स्मृत्यात्मक इति विषयविषयिणोरभेदात् पाणिन्यादिस्मृत इत्य-
र्थः । न च कल्पिताभेदस्यासतः कथं संकेतत्वमिति वाच्यम् । असत्ख्यात्य-
नभ्युपगमेनान्यत्र सत एवाभेदस्यान्यत्र कल्पनादिति । अध्यासस्य संकेतत्वे
प्रमाणमाह । यो य शब्द इत्यादिना भवतीत्यन्तेन । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मे-
त्यादिः शास्त्रेषु कम्बुग्रीवादिमान् घट इत्यादिर्लोके च पदपदार्थयोरभे-
दारोप एव संकेतो दृश्यते इत्यर्थः । ओमित्यादिशब्दवाच्यस्वलक्षणाया
प्रमाणाभावादिति । अत एव कोशेषु अमरा निर्जरा देवा इत्यादिना शब्दा-
र्थयोरारोप्यमाणाभेद एव संकेतो दृश्यतइति । अत एवैतेनानाद्यभेदारो-
पेणाभिन्नौ मन्त्रार्थयोरभेदोपासनामुपदिशन्ति । मीमांसकाश्च मन्त्रमयीं
देवतामाहुः । या तु अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छाविषयत्वं
शक्तिरिति तन्त्रान्तरे लक्षणा सा ऽप्रामाणिकी लक्षणादिसाधारणी च ।
अपि चेश्वरमजानतोऽपि शब्दार्थप्रत्ययो दृश्यते तथा पदपदार्थयोरभेदेन
संकेतोऽपि न युज्यतेत्यादिदोषो बोध्यः । इदानीमुक्तसंकेतबुद्धिनिमित्तकः
त्रयाणां संकेत इत्याह । एवमेतदिति । एष संकेतबुद्धेः कारणात् एते
त्रिविधाः शब्दा अर्थप्रत्ययौ च संकीर्णावविविक्तौ च सन्त संकेतग्रह एव

शब्दार्थयोरितरेतराध्यासः शब्दार्थयोस्तु प्रत्ययेन सहैकाकारत्वादन्योऽध्यासः प्रसिद्ध एवेति भावः । संकराकारमाह । गौरिति । य इति । स एव शब्दादीनां तत्त्वज्ञो नान्य इत्यर्थः । वर्णध्वनिपदानामन्योन्यसंकरवदिदानीं पदवाक्ययोस्तदर्थयोश्च संकरेणापि शब्दार्थप्रत्ययानां संकरं दर्शयति । सर्वपदेष्विति । वाक्यशक्ति पदार्थान्तरसहकारेण वाक्यभवनशक्तिः । तथा च वृक्ष इत्यादिपदानां वृक्षोऽस्ति वृक्षश्चलति वृक्षश्छिद्यतइत्यादि-वाक्यैः संकरोऽविवेक इति भावः । पदेषु वाक्यशक्तिमुदाहरति । वृक्ष इत्युक्तइति । वृक्ष इत्युक्ते सत्याकाङ्क्षापूरणार्थं योग्यतादिवशादस्तीति शब्दो गम्यते ऽध्याह्रियतइत्यर्थः । तथा च पदे वाक्यसंकर इति भावः । ननु शब्दाध्याहारो न संभवति एकस्मिन्नेवार्थे शब्दानामानन्त्यात् शब्दविशेषानुमापकलिङ्गाद्यनुपस्थितेरिति चेत्, न । स्वेच्छया स्वयं कल्पितेन केनाप्याकाङ्क्षापूरकशब्देन वक्तृतात्पर्यविषयार्थबोधसंभवात् । अर्थविशेषानुमाने तु योग्यताकाङ्क्षातात्पर्यादिकमेव लिङ्गमस्ति, एतदेवाह । न सत्तामिति । योग्यताप्रदर्शनेनाकाङ्क्षातात्पर्यादयोऽप्युपलक्षिताः केवलयोग्यताया अर्थान्तरसाधारण्यादिति । उदाहरणान्तरमाह । तथा नहीति । आक्षेपेऽनुमानम् । नन्वेवं कारकवाचकपदानां कुत्रापि प्रयोगो न स्यादित्यत्राह । नियमार्थं इति । योग्यतादिभिः सर्वशार्थविशेषानुमानं न संभवति अतः कारकाणां सामान्यतोऽनुमितानामपि नियमार्थः कारकान्तरव्यावृत्त्यर्थश्चैत्राग्निना भर्जनमित्यादिपदैश्चैत्राग्निभर्जनानां कर्तृकरणकर्मणामनुवाद इत्यर्थः । इदानीमध्याहारं विनापि पदवाक्ययोः संकरमर्थभेदनिमित्तकं दर्शयति । दृष्टश्चेति । छन्दोधीत इति वाक्यस्यार्थे श्रोत्रिय इति पदस्य तथा प्राणान् धारयतीतिवाक्यस्यार्थे जीवतीतिपदस्य च वचनमित्यर्थः ।

जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्काराद् द्विज उच्यते ।
विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रिय उच्यते ॥

इतिस्मृतेः । जीवबलप्राणधारणयोरित्यनुशासनाच्चेति । ननु यदि वाक्यार्थप्रतिपत्तिः पदादपि भवति तर्हि गुरुतरस्य छन्दोधीतइति वा

क्यस्य वचनं कदापि न स्यादित्याशङ्कायामाह । तत्र वाक्यइति । अत एव पदवाक्ययोः सारूप्यात् संशयस्थले पदं वाक्येन विवरणीयमिति । प्रसङ्गादाह । तत इति । यतो वाक्यार्थेऽपि पदरचना भवति अतः सन्देहस्थले पदमवाभेदैः वाक्येन विवरणीयमित्यर्थः । अव्याकरणे अर्थ प्रत्ययाद्व्यवहारणमेव व्यर्थं स्यादित्याह । अन्यथेति । भवतीति प्रयुक्ते नामाख्यातयोः सारूप्याद्'द्रवति घटो' 'भवति भिक्षां देहि' इत्यर्थद्वयसन्देहे ऽनवधारितं पदं कथं क्रियार्थं क्रियाया कारके वा व्याक्रियेत श्रोतुरर्थप्रत्ययासम्भवात् । एवमश्व इति प्रयुक्ते श्वास* गत्यर्थो घोटको वेति संशयो नामाख्यातसारूप्यात् । तथा ऽजापय इति प्रयुक्ते छागाः पयः पिबन् शत्रून्† पराभावितवानित्यर्थसंशयो नामाख्यातसारूप्याद् इत्यर्थः । तदेव शब्दार्थप्रत्ययानां सङ्करं प्रदर्श्येदानीं प्रविभागं दर्शयति । तेषामित्यादिना । तत्रादौ शब्दभेदेऽप्यर्थप्रत्यययोरभेदेन शब्दार्थयोर्भेदं दर्शयति । श्वेतत इत्यादिना प्रत्ययश्चेत्यन्तेन । क्रिया साध्यरूपोऽर्थो यस्य स क्रियार्थः । श्वेतत इति शब्दः तथा कारकः सिद्धरूपोऽर्थो यस्य स कारकार्थः श्वेत इति शब्दः एतौ शब्दौ भिन्नौ एतयोरर्थस्तु क्रियाकारकरूप एक एव श्वेतगुणमात्रः । एवं प्रत्ययोऽपि । क्रियाकारकात्मकगुणाकारत्वे प्रमाणं पृच्छति । कस्मादिति । उत्तरम् । सोऽयमित्यभिसम्बन्धादिति । श्वेतत या क्रिया सोऽयं श्वेतरूपः कारको गुणो यश्च श्वेततइत्यस्मात् श्वेताकारप्रत्ययः सोऽयं श्वेत इत्यस्मादपि श्वेताकारः प्रत्यय इत्यभेदप्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । कथं तर्ह्यभेदेन शब्दार्थयोः सङ्केत इति तत्राह । एकाकार इति । एकाकार आरोपरूपः प्रत्यय एव सङ्केतः आरोपिताभेद एव सङ्केतो न तु पारमार्थिकाभेदरूप इत्यर्थः । ननु शब्दार्थयोरभेदप्रत्ययेन प्रत्यभिज्ञैव कथं न बाध्यते तत्राह । यस्त्विति । यस्तु श्वेतोऽर्थः शब्दप्रत्यययोर्विषयत्वात् स्वाभि

† द्विषच्छत्रूनिति पा० २ ।

* गमनमिति तु पाठ उचितः श्विधातोर्गत्यर्थतया श्वासगमनार्थोरित्यर्थद्वय सम्भवात् । अश्वधातोर्लङि लुङि वा अश्वः अश्वशीत्यस्याप्ते । मूलोक्तपाठस्तु श्वास समासस्यानित्यतया श्वासार्थोमिति अकारप्रश्लेषेण वा कथं चित् योज्य इति ह० प्रा०

शब्दादिव्यावृत्ताभिरस्याभिर्नश्वरतरागादिभिर्विक्रियमाणत्वाच्च न शब्दप्रत्यययोः सहगतौ न कालतः सहचरौ वैयधिकरण्यादित्यर्थः । एवं देशतो न सहचरौ यतः शब्द आकाशे प्रत्ययो बुद्धावर्थस्तु श्वेतगुणादिः प्रासादादिष्विति भावः । एवमिति । एवं शब्दोऽपि स्वाश्रयाभिः विक्रियमाणो नापि अर्थबुद्ध्योः सहचर एवं प्रत्ययोऽपीत्यर्थः । उपसंहरति । इत्यन्योन्येति । सूत्रार्थमुपसंहरति । एवं तत्प्रविभागेति । एवं मनुष्यविषये शब्दार्थप्रत्ययेषु प्रविभागसंयमात् साक्षात्कारपर्यन्तात्सर्वभूतानां रुतं तदर्थप्रत्ययं च योगी जानाति योगजधर्मस्याचिन्त्यशक्तित्वात् धर्माणां स्वसङ्कल्पज्ञानस्यौत्सर्गिकत्वाच्चेत्यर्थः । अस्मदादीनां च शब्दार्थप्रत्ययभेदसाक्षात्कारे सत्यपि तस्य साक्षात्कारस्य संयमाजन्यत्वान्न सर्वभूतरुतज्ञानं भवति संयमस्यैव हीयं सिद्धिरिति । एवमुत्तरसूत्रेष्वपि यथास्थलमिदमेव समाधानम् ।

संस्कारसाक्षात्करणात् पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥

संस्कारसंयमेनेति सूत्रस्यादौ पूरणीयं संयमसिद्धिप्रकरणत्वात् । अत्र ज्ञानसंस्कारवद्रागादिवासना धर्माधर्मावपि ग्राह्यावित्याह । द्वयइति । अमी सूत्रोक्ताः । स्मृतिर्ज्ञानविशेषः क्लेशोऽत्र रागादिरेव अविद्यास्मितयोः स्मृतिमध्यप्रवेशात् । न चाविद्यात एव रागादिसंभवे तत्संस्कारे प्रमाणं नास्तीति वाच्यम् । अविद्यासाम्येऽपि कस्य चिद्दुग्ध एव प्रीतिर्न दधि कस्यचिद्विपरीतमित्यत्र वासनां विना नियामकान्तराभावेन तत्सिद्धेः । तेषां दृष्टान्तेनाप्रत्यक्षत्वमनात्मधर्मत्वं चाह । तद्दिति । अभिसंस्कृता उपचिताः परिणामादिजीवनान्तचित्तधर्मवत् साक्षिभास्याः । चित्तधर्मा एवानात्मधर्मा इत्यर्थः । एतेन धर्मादयः प्रलयेऽपि चित्त एव तिष्ठन्ति तेन चित्तं बीजरूपेण नित्यमित्यायातम् । संस्कारसाक्षात्कारकारणतया संयमं व्याचष्टे । तेषु संयम इति । नन्वज्ञाते संस्कारे संयमो न घटते ज्ञाते च व्यर्थ इति चेन्न । शब्दानुमानाभ्यां सामान्यतो ज्ञाते विशेषज्ञानफलकस्य संयमस्य संभवात् । संस्कारसाक्षात्कारे जायमाने पूर्वजन्मज्ञानं भवतीत्यत्र युक्तिमप्याह । न चेत्यादिना साक्षात्करणमित्यन्तेन । देशो जन्मभूमिर्नगरादिः कालो युगादिः

निमित्तं मातापित्रादिः । एतेषां संस्कारविषयतया तदनुभवैर्विना तान्यविषयीकृत्य संस्काराणां साक्षात्कारो न संभवति सविषयकगुणग्रहणस्य विषयोपरागेणैव ज्ञानेच्छादिस्थले दृष्टत्वात् अतः संस्कारसाक्षात्कारे पूर्वजन्मनां देशकालनिमित्ताद्यरूपाशेषविशिष्टानामपि साक्षात्कारो भवति विषयविधयेत्यर्थः । सूत्रार्थं व्याचष्टे । तदित्थमिति । न केवलं संस्कारसाक्षात्कारात् पूर्वजातिज्ञानमेव अपि तु भाविजन्मज्ञानमपीति स्वयं पूरयति । परत्रापीति । भाविजन्मसंस्काराणामनागतावस्थानां साक्षात्कारादिति विशेषः । संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वादिजन्मान्यशेषविशेषैर्ज्ञायन्त इत्यत्र प्रमाणतया जैगीषव्यावट्ययोः संवादमाह । अत्रेदमाख्यानमिति । अत्र पूर्वजातिज्ञानविषये महासर्गेषु प्राकृतसर्गेषु जन्मक्रमं बाल्ययौवनवार्द्धकादिरूपं तत्परिणामक्रमं च साक्षात्कुर्वतो जैगीषव्यस्य तारकं सर्वविषयकमित्यागामिसूत्रलक्षणीयं विवेकजं ज्ञानमुदभूत् अथानन्तरं तमाहावट्यनामा योगी लिङ्गशरीरमात्रविहारी परीक्षार्थं तनुधरो निर्माणकायं धृत्वा पप्रच्छेत्यर्थः । भव्यत्वात् कुशलत्वादनभिभूतबुद्धिसत्त्वेनेत्यस्याधिकं किमुपलब्धमित्यनेनान्वयः । यथाश्रुते भव्यत्वाय्यजीवन्मुक्त्यनन्तरम् आकाशादिगमनासंभवादिति । संपश्यता उपभुञ्जानेन देवतामनुष्येषु जायमानेनेत्यनेन च तत्रत्यसुखमुपभुञ्जतेत्युपलक्षितं सुखदुःखयोर्मध्ये संसारे किं बहुलमिति पृष्टः स तु वस्तुतत्त्वप्रतिपादनाय सर्वमेव दुःखमित्याह । दशस्विति । अनुभूतं सुखमिति शेषः । सुखस्यापि दुःखत्वं गुणवृत्तिविरोधाच्चेत्यनेनोक्तम् । प्रधानवशित्वं स्वेच्छया प्रकृतिनियोक्तृत्वं तत्कार्यत्वात्तद्रूपम् ऐश्वर्यसुखं तथा संतोषसुखं संतोषोत्थं स्वाभाविकं सुखं प्रधानवशित्वेन हि कामसमाप्त्या विषयेष्वलंप्रत्ययरूप वैतृष्ण्याख्यं संतोषमुत्पाद्य चित्तस्य स्वाभाविकं सुखमभिव्यज्यतइति । कैवल्यापेक्षया दुःखमुपपादयति । बुद्धिसत्त्वस्येति । बुद्धिसत्त्वस्यायं धर्मः संतोषाख्योऽलंप्रत्ययः त्रिगुणः सुखादिगुणत्रयवान् सुखादिगुणवांश्च प्रत्ययो बुद्धिपरिणामो हेयपक्षे दुःखपक्षे न्यस्तो मधुविषसंपृक्तान्नवदित्यर्थः । कैवल्यस्य च सुखत्वम् आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपतयोक्तम् । सुखं दुःखसुखात्यय इति मोक्षशास्त्रे परिभाष-

थात् । निरुपाधिप्रियत्वस्यैव सुखत्वाच्चेति यथा चात्र कैवल्ये सुखशब्दो दुःखनिवृत्त्यादिपरतया निर्णीत एवं श्रुतिस्मृत्योरपि निर्णयः सर्वशास्त्रेष्वेकरूपव्यवहारौचित्यादिति । नन्वेवं कथं संतोषसुखस्यानुत्तमत्वं श्रुतिस्मृत्युक्तमुपपद्येत तत्राह । दुःखरूप इति । दुःखसाधनतया दुःखरूपस्तृष्णाप्रसरान्नुबन्धरज्जुहेतुस्ततः दृढोऽर्थो बन्धरूपो यः सम्यक्तया उद्वेजकस्तस्यापगमात् प्रसन्नं वैषयिकदुःखाकलुषितम् अक्षयमव्ययं यावद्बुद्धिस्थायि सर्वेषामेवानुकूलं प्रियमिदं संतोषस्य प्रधानवशित्वमूलकं सुखमुक्तं शास्त्रेष्वित्यर्थः ।

प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥

व्याचष्टे । प्रत्ययइति । प्रत्ययस्य रागादिमत्याः स्वकीयचित्तवृत्तेः संयमेनाश्रयादिरूपैरशेषविशेषैः साक्षात्करणात्ततस्तस्माच्चित्तात् परस्य भिन्नस्य चित्तान्तरस्यापि अशेषविशेषतो ज्ञानं संकल्पमात्रेणैव भवतीत्यर्थः । ननु यथा संस्कारसाक्षात्कारे तद्विषयदेशादिकमपि साक्षात्क्रियते किमेवं चित्तान्तरसाक्षात्कारे तद्विषयोऽपि नियमेन साक्षात्क्रियते न वेति जिज्ञासायामाह । न च सालम्बनमिति । तत् परचित्तज्ञानं सालम्बनं न नियमेन भवति तस्य परचित्तालम्बनस्य संयमविषयेन स्वचित्तेनाविषयीकरणादित्यर्थः । तत्प्रतिपादकशास्त्राभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । न च सालम्बनमित्युक्तं विवृणोति । रक्तमिति । तस्येत्यादि हेतुं विवृणोति । परचित्तस्येति । उपसंहरति । परप्रत्ययेति । तस्मात्परप्रत्ययमात्रं योगिचित्तस्यालम्बनीभूतं न तु परचित्तस्यालम्बनमपीति तुशब्दार्थः ।

कायरूपसंयमात् तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासंप्रयोगेन्तर्द्धानम् ॥ २० ॥

कायस्येति । स्वशरीरस्य रूपे संयमादशेषविशेषतः कारणादिभिः साक्षात्कृते सति संकल्पमात्रेण स्वकीयरूपस्य दृश्यताशक्तिं परचक्षुःसंयोगयोग्यतां प्रतिबध्नाति ततश्च परचक्षुःप्रकाशैस्तत्किरणैरसंयोगेन्त-

धीनमुत्पद्यते योगिनः । द्विवान्धेनेव केनाप्यसौ न दृश्यतइत्यर्थः । सूत्रकारस्य न्यूनतां परिहरति । एतेनेति । एतेन रूपान्तर्द्धानेन शब्दान्तर्धानमप्युपपन्नमिति वेदितव्यमित्यर्थः । यदा कायस्य शब्दस्पर्शरसगन्धमयमात्रया ग्राह्यशक्तिस्तम्भो भवति तदा श्रोत्रादिसंनिकर्षप्रतिबन्धाद्योगिनः शब्दादिकं बधिरेणेव केनापि न श्रूयत इति भावः ।

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥ २१ ॥

व्याचष्टे । आयुरिति । आयुष्करकर्मज्ञानादेव झटित्यझटितिरूपाभ्यामपरान्तस्य मरणस्य ज्ञानं भवति अतः कर्मणो विशेषणमायुर्विपाकमिति । सोपक्रमं तीव्रवेगेन फलदातृ । यथा कलिकालीनप्रजासु बाल्ययौवनवार्द्धकाद्यवस्थानां झटितिधारम्भकमायुष्करं कर्मेति । निरुपक्रमं च मन्दवेगेन फलदातृ । यथा सत्यादिकालीनप्रजासु बाल्ययौवनवार्द्धकाद्यवस्थानां विलम्बेन आरम्भकम् आयुष्करं कर्मेति । तथा च सोपक्रमस्य साक्षात्करणात् शीघ्रमरणस्य ज्ञानं निरुपक्रमस्य साक्षात्करणाच्च विलम्बेन मरणस्य ज्ञानं भवतीति विभागः । सोपक्रमनिरुपक्रमकर्मणोर्दृष्टान्तावाह । तत्र यथेत्यादिना । वितानितं विस्तारितम् । ह्रसीयसा स्वल्पेन । यथाक्रममुभयोरपरं दृष्टान्तद्वयमाह । यथा वाग्निरित्यादिना । कक्षे तृणे, क्षेपीयसा शीघ्रेण । उपसंहरति । तदैवेति । जन्मान्तरभोगस्य कर्मणो ज्ञानं वर्त्तमानदेहस्यापरान्तज्ञानहेतुरत उक्तमैकभविकमिति । भुज्यमानकर्मभिः सहैकभविकमित्यर्थः । सूत्रार्थमाह । तत्संयमादिति । ऐकभविकायुष्करकर्मसंयमात्सोपक्रमादिरूपविशेषावधारणे सति पूर्वोक्तावेदतया अपरान्तस्य मरणस्य शीघ्रत्वाशीघ्रत्वरूपेणैव ज्ञानं भवति अरिष्टेभ्यो वेत्यर्थः । अरिष्टज्ञानस्यापीदं फलमिति सूत्रे प्रसङ्गादेवोक्तं संयमसिद्धीनामेव प्रकृतत्वादरिष्टानि मरणचिह्नानि च योगिना समाध्युपायानार्थम् अवधारणीयानि । तानि व्याचष्टे । त्रिविधमिति । पिहितकर्णः स्वदेहान्तर्वायं वह्निज्वलनशब्दवद्ध्वनिविशेषं न शृणोति इत्येकमरिष्टमाध्यात्मिकम् । अवष्टब्धे चक्षु-

त्यादिना ध्मानिते चक्षुषि वह्निकणतुल्यं ज्योतिर्न पश्यति इत्यपरम् । अन्यान्यपि त्रिविधान्यरिष्टानि वसिष्ठमार्कण्डेयादिभिरुक्तानि दिनमाससंवत्सरादिभेदैर्मृत्युचिह्नानि सन्नेपत आह । विपरीतं वा सर्वमिति । सर्वं श्वासप्रश्वासादिकमिति । अनेन वा अरिष्टेन वेत्यर्थः ॥

मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २२ ॥

मैत्र्यादिषु संयमात् बलान्यवन्ध्यानि वीर्याणि भवन्ति परेषु मैत्र्याद्यर्थे प्रयत्नो विफलो न भवतीति यावत् । तदेतद्व्याचष्टे । मैत्रीकरुणेति । मैत्र्यादित्रयविषयविषयास्तिस्रो भावनाः संयमा भवन्ति तत्र सुखितेषु मैत्री एवंस्वरूपा एवमादिसाधनिकान्यशेषविशेषैर्मैत्रीं भावयित्वा साक्षात्कृत्य च व्याख्यातं मैत्रीबलं लभतइत्यर्थः । एवं करुणामुदितयोरपि व्याख्येयम् । यद्यपि भावनाशब्दः सूत्रे नास्ति तथापि तन्त्रान्तरानुसारात्स्वयं व्याख्यातः । प्रथमपादोक्तभावनाशब्दवत् प्रज्ञोत्पादनार्थमिति भ्रमो माभूत् इत्येतदर्थं प्रकृते तन्त्रान्तरीयभावनाशब्दस्यार्थं स्वयमाह । भावना समाधिरिति । भाव्यते फलमनेनेति व्युत्पत्त्या भावनाचिन्तनयोरैकार्थ्यतया वेति भावः । ध्यानधारणयोः संग्रहाय पुनराह । यः स संयम इति । यः स पूर्वेषु सूत्रेषु प्रक्रान्त इत्यर्थः । भावनाशब्दोक्तसमाधिना ध्यानधारणयोरपि ग्रहणं तन्त्रान्तरवृत्ति भावः । भावनातः समाधिरिति पाठे तु अतः सूत्रात् पूर्वाचार्योक्तादत्र भावना समाधिर्वेत्यर्थः । बलशब्दं विवृण्वानः सूत्रार्थमुपसंहरति । ततो बलानीति । ननु प्रथमपादोक्तोपेक्षा कथं मैत्र्यादिषु इत्यत्रादिशब्देन संगृहीता तत्राह । पापशीलेष्विति । पापशीलेषु मैत्र्यादिशून्यतारूपम् उपेक्षामात्रं न तु तस्यामभावरूपविषयामुपेक्षायाः प्रतियोगितस्यातिरिक्तः कश्चन विशेषोऽस्ति यस्य साक्षात्कारार्थं भावना स्यादतश्च तस्यामुपेक्षायां नास्ति समाधिः संयमोऽपेक्षित इत्यर्थः । शेषं सुगमम् ।

बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २३ ॥

हस्त्यादिबलेषु संयमाद्धस्त्यादिबलानि भवन्तीत्यर्थः । भाष्यं सुगमम् ।

प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥ २४ ॥

व्यवहितमावृतं विप्रकृष्टं दूरवर्त्ति । व्याचष्टे । ज्योतिष्मतीति । ज्योतिष्मती बुद्धिपुरुषान्यतरसाक्षात्काररूपिणी मनसः प्रवृत्तिः प्रथमपादोक्ता तस्या य आलोकस्तत्कालीनो यः सत्त्वप्रकाशस्तं योगी सूक्ष्माद्यर्थेषु विन्यस्य च साक्षात्करोतीत्यर्थः । अत्र न्यासमात्रवचनात् तेषु संयमापेक्षा नास्ति चक्षुर्न्यासमात्रेण घटदर्शनवद्विशुद्धसत्त्वप्रतिसन्धानमात्रेणैव सूक्ष्मादिसाक्षात्कारो भवतीति भावः । परम्परया बुद्ध्यादिविषयकसंयमसाध्यत्वेनैव चास्याः सिद्धेः संयमसिद्धिमध्ये निर्वचनमिति ॥

भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥ २५ ॥

भुवनशब्दार्थं व्याचष्टे । तत्प्रस्ताव इत्यादिना । भुवनविस्तारः कथ्यत इति शेषः । तत्र चतुर्दशसु लोकेषु व्यक्तेष्वादौ सप्त लोकानाह । सप्त लोका इति । सप्त लोकान् विभजते । तत्रेति । अवीचिर्नाम नरकविशेषः । सर्वलोकानामधस्थानं तदादाय सुमेरुपृष्ठपर्यन्तं भूर्लोकः । मेरुपृष्ठमारभ्य मेरुपृष्ठोपलक्षितभूर्लोकस्योपरि ध्रुवपर्यन्तं भुवर्लोकः । तदुपरि क्रमेण पञ्चविधः स्वर्लोकः । एतेन त्रिलोकव्यवस्थापि दर्शिता । पञ्चानां सामान्यतः स्वर्लोकत्वेनैवचनात् । पञ्चानामवान्तरभेदानाह । माहेन्द्र इत्यादिना । माहेन्द्रो लोकः स्वरितिनामको भूर्भुवर्लोकापेक्षया तृतीयः । एवमुत्तरत्रापि । उत्क्रमेण सप्तलोकानामपहलोक पठति । ब्राह्म इति । जनआदित्रिभूमिको ब्रह्मलोकः । ततोऽधः प्रजापतिलोको महान् महरितिनामा । ततोऽधः स्वरितिनामा इन्द्रलोकः । ततोऽधस्तारालोको द्यौरिति भुव इति चोच्यते । तदधश्च प्रजाना मनुष्याणां लोको भूरितिनामेत्यर्थः । इदानीं पृथिव्या अधः स्थितान् सप्त नरकान् भूर्लोकावान्तरतया प्रतिपादयति । तत्रेति । तत्र भूर्लोके सर्वनरकाधः स्थितादवीचिनरकादुपर्युपरि स्थिता षण्महानरकभूमयो घनादीनामुत्तरोत्तरमानाम् आधारा महाकालादिसंज्ञकास्तिष्ठन्तीत्यर्थः । घना. शिलाशकलादयः पार्थिव पदार्थाः तमश्चान्धकारः । अत्र महानरकशब्दादन्येऽप्युपनरकाः कुम्भीपाकादयोऽनन्तास्तत्रैव तिष्ठन्तीति प्रतिपादितम् । दुःखवेदनाः दुःखभोगिन आश्रित्य

गृहीत्वा भूरादिसप्तलोकानुक्त्वा महातलादीनन्यान्सप्तलोकानाह । तत इति । ततोऽधोऽध इत्यर्थः । तदेवं चतुर्दश लोका भवन्तीति सूचयति । भूमिरियमष्टमीति । अत्र भूमेरष्टमीत्ववचनात्सप्ताध:स्थितान्महातलादुपर्युपरि क्रमेण सप्तपातालानीत्यवगन्तव्यम् । संक्षेपतश्चतुर्दशलोकानुक्त्वा विस्तरेण विवक्षुरादौ भूर्लोकस्य विस्तारमाह । सप्तद्वीपेति । तस्य राजतेति पूर्वादिप्रदक्षिणक्रमेणेत्यादिः, दक्षिणभागाकाशस्य वैदूर्यप्रभाव्याप्ततायाः वक्ष्यमाणत्वात् । श्वेतो रजतवर्णः स्वच्छः स्फटिकवत्प्रतिबिम्बोद्ग्राही कुरण्डकं स्वर्णवर्णः पुष्पविशेषः । दक्षिणेति । अस्य सुमेरोरुपरि दक्षिणपार्श्वे जम्बूनामा वृक्षः । यतो यन्नामा लवणोदधिवेष्टितो जम्बूद्वीपो जम्बूद्वीपनामेत्यर्थः । तस्येति । निरन्तरं सूर्येण प्रदक्षिणीकरणात्तस्य सुमेरोर्व्यवच्छेदभेदेन रात्रिदिनसंपृक्तमिव सद्वर्त्तते भ्रमति । तथा तस्य मेरोरुत्तरदिशि नीलाद्यास्त्रयः पर्वताः प्रत्येकं द्विसहस्रयोजनविस्तारास्तिष्ठन्ति तेषामवकाशेषु त्रीणि वर्षाणि प्रत्येकं नवयोजनसहस्रविस्ताराणि । तत्र नीलगिरिर्मेरुलग्नः नीलस्योत्तरे रमणकं श्वेतस्योत्तरे हिरण्मयं शृङ्गवत उत्तरे समुद्रपर्यन्तमुत्तराः कुरव इत्यर्थः । दक्षिणदिश्यपि संनिवेश एवं बोध्यः । सुमेरोः प्राचीना इति । मेरोः पूर्वदिशि तत्संयुक्तो माल्यवान् पर्वतः तमेव सीमानं कृत्वा समुद्रपर्यन्तं भद्राश्वनामदेशाः तच्च भद्राश्वनामकमेव वर्षम् । एवं मेरोः पश्चिमदिशि तत्संयुक्तगन्धमादनसीमानः समुद्रपर्यन्ताः केतुमालनामदेशाः वर्षं चैकमेव केतुमालसंज्ञकमित्यर्थः । मध्य इति । छत्राकारसुमेरोरधोभागे वर्षमिलावृतं चतुर्दिक्षु च पर्वताश्छत्रपार्श्वस्यावरणवासदृशं मेरुपार्श्वेष्वेव समस्ता इति । तदेवं जम्बूद्वीपस्य नववर्षाणि प्रोक्तानि पर्वतैः सह समग्रं जम्बूद्वीपस्य प्रमाणमाह । तदेतदिति । तदेतज्जम्बूद्वीपाख्यस्थानं योजनशतसहस्रमितम् । अतश्च सुमेरोश्चतुर्दिक्षु पञ्चाशत्पञ्चाशद्योजनसहस्रेण व्यूढं संक्षिप्तं परिसंख्यातमित्यर्थः । सुमेरुमादायेति शेषः । सुमेरोः परिमाणं च विष्णुपुराणे प्रोक्तम् । चतुरशीतिसाहस्रैर्योजनैरस्योच्छ्रायः ।

> प्रविष्टः षोडशाधस्तात् द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः ।
> मूले षोडशसाहस्रो विस्तारस्तस्य भूभृतः ॥

मेरोश्चतुर्दिशस्तत्र नवसाहस्रविस्तृतम् ।
इलावृतं महाभाग चत्वारस्तत्र पर्वताः ॥

इति । एतेन मेरोः पार्श्वद्वये इलावृतस्याष्टादशसाहस्रतया लक्षप्रमाणता जम्बूद्वीपस्य सिद्धेति । जम्बूद्वीपस्य वेष्टनं लवणसमुद्रमाह । स खल्विति । अत्र ।

जम्बूद्वीपं समावृत्य लक्षयोजनविस्तृतः ।
मैत्रेय वलयाकारस्थितः क्षारोदधिर्बहिः ॥

इति विष्णुपुराणात् । समुद्रस्य द्वीपद्विगुणत्वं पार्श्वद्वयेन बोध्यम् । ततो द्विगुण इति । जम्बूद्वीपाद् द्विगुणः शाकद्वीप इत्यर्थः । शाकाच्च द्विगुणः कुशद्वीप । एवंक्रमेण वृद्धिः । समुद्राश्चेति । स्वस्वद्वीपापेक्षया द्विगुणाः समुद्राणां विशेषणत्रयं सर्षपेत्यादि । सर्षपराशिवन्मध्ये किंचिन्मात्रोच्छूनाः मध्येतरङ्गबाहुल्यात् । तथा कूलद्वयस्थितैर्विचित्रशैलैरवतंसकल्पैः सहिताः तथा इक्षुरसादितुल्योदका इत्यर्थः । सप्तद्वीपानां समुद्रादिसहितानां मिलित्वा परिमाणमाह । सप्तेति । एते सप्तद्वीपाः समुद्रसहिताः सप्तसमुद्राद्बहिःस्थितेन लोकालोकपर्वतेन परिवृताः पञ्चाशद्योजनकोटिपरिमिता इत्यर्थः । अलोकभूमिसहिता इत्यपि बोध्यम् । समस्तभूगोलस्यैव पञ्चाशत्कोटिपरिमितत्वस्य पुराणेष्ववगमादिति । तदेतदिति । तदेतत्सर्वं भूगोलकं सुप्रतिष्ठितमसंकीर्णं पञ्चाशत्कोटिपरिमितस्याण्डस्य मध्ये व्यूढं संक्षिप्तम् । इदं च शतकोटिविस्तारमण्डं सप्तावरणसहितमपि प्रकृतेरणुरंश इत्यर्थः । तदुक्तं विष्णुपुराणे प्रकृतिं प्रकृत्य ।

अण्डानां तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च ।
ईदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च ॥

इति । सौरे च ।

ब्रह्माण्डमेतत्सकलं ब्रह्मणः क्षेत्रमुच्यते ।
योजकस्य स एकोऽसौ विरिञ्चिश्च प्रजापतिः ॥
सहस्रकोटयः सन्ति ब्रह्माण्डास्तिर्यगूर्ध्वगाः ।
ब्रह्माणो हरयो रुद्रास्तत्र तत्र व्यवस्थिताः ॥

आज्ञया देवदेवस्य महादेवस्य शूलिनः ।
ब्रह्माण्डानामसंख्यानां ब्रह्मविष्णुहरात्मनाम् ॥
उद्भवे प्रलये हेतुर्महादेव इति श्रुतिः ।

इति । नारदीये च ।

सृष्टिस्थित्यन्तकरणे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
यस्यायुतायुतांशांशास्तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते ॥

इति । न चास्मिन्वाक्ये परमात्मांशत्वमेवाण्डशरीरिणां गम्यते न तु प्रकृत्यंशत्वं ब्रह्माण्डस्येति वाच्यम् । शक्तिशक्तिमतोरंशांशिभावेन शक्त्योरप्यंशांशिभावसिद्धेः । अग्निविस्फुलिङ्गादिश्रौतदृष्टान्तेषु तथा दर्शनात् ।

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥

इति श्रुतेश्चेति ।

इदानीं तत्तल्लोकवासिनो देवादीन् कथयति । तत्र पातालइति । देवनिकायाः देवसमूहा असुरादयश्च प्रतिवसन्तीत्यर्थः । देवाश्च मनुष्याश्च देवमनुष्याः । भूर्लोकस्यानुक्त्वा भुवर्लोकस्याह । ग्रहनक्षत्रेति । नक्षत्राण्यश्विन्यादिसप्तविंशतिरितराणि क्षुद्रज्योतींषि तारकाः । एते ग्रहादयः सर्वोपरिस्थिते मेढिकाष्ठवन्निश्चलतया स्थिते अत एव ध्रुवसंज्ञके ज्योतिर्विशेषे वायुरज्ज्वा बद्धा गाव इव हलिकतुल्यचक्रयोः प्रतिनियतसंचारेण कालविशेषैरवधृतगतय सुमेरोरुपर्युपरिभावेन सन्निविष्टा भुवर्लोके भ्रमन्ति इत्यर्थः । नन्वेवं सुमेरोरुपरि ज्योतिर्मण्डलस्य भ्रमणे कथं मेरुणा ज्योतिश्चक्रावरणं येन रात्रिंदिनव्यवस्थितिरिति चेत् । दृष्टिसूर्यव्यवधानवत् मेरोरेकपार्श्वस्थसूर्यादेः पार्श्वान्तरेण व्यवधानसंभवादिति । स्वर्लोकस्याह । माहेन्द्र इति । त्रिदशादयो देवानां जातिभेदाः कल्पायुषः । कल्पो ब्रह्मणो दिनं तदायुषः संकल्पमात्रेण कर्त्तुं क्षमाः सकल्पसिद्धाः वृन्दारकाः देवा औपपादिकदेहा पित्रोः संयोगं विना क्षणमात्रेणोत्पद्यमानशरीरा इत्यर्थः । महर्लोकस्याह । महतीति । महाभूतानां

परिणामने स्वतन्त्राः ध्यानाहारा ध्यानत एव तृप्ताः । तपोलोकस्यानाह । प्रथम इति । भूतेन्द्रियवशिन इति । इन्द्रियाणां परिणामने स्वातन्त्र्य पूर्वापेक्षयैषामाधिक्यम् । द्विगुणेति । द्विगुण द्विगुणरूपमुत्तरमधिकमायुर्येषां ते तथा । ब्रह्मपुरास्थितानामायुः कल्पसहस्रात् पूर्वोक्ताद् द्विगुणं तदुत्तरस्य तद्विगुणमेव क्रमेण वृद्धिरित्यर्थः । तपोलोकस्यानाह । द्वितीय इति । ते भूत इति । भूतेन्द्रिययोः प्रकृतेरहङ्कारस्यापि वशिन इति पूर्वापेक्षयैषामाधिक्यम् । अत्राहङ्कारेणान्तःकरणसामान्यग्रहणम् । एतेन स्वेच्छयान्यपरयोर्निर्माणे चित्तोत्पादने च समर्था इति । द्विगुणेति । पूर्वानुसारेण व्याख्येयम् । ऊर्ध्वरेतस इति । प्राणायामवशादूर्ध्वमेव रेतांसि सूक्ष्माणि भूत्वा गच्छन्ति न स्खलन्ति सम्भोगाभावाद् येषां ते तथा ऊर्ध्वं सत्यलोकादौ ज्ञानमप्रतिहतं शक्यं येषां ते तथा अधोलोकेषु अनावृतो ज्ञानविषयो येषां ते तथेत्यर्थः । सत्यलोकस्यानाह । तृतीय इति । आदौ चतुर्णां साधारणानि विशेषणान्याह । अकृतेति । न कृतो भवनन्यासो गृहनिर्माणं यैस्ते तथा स्वस्मिन्नेवात्मनि पदे प्रतिष्ठन्तीति स्वप्रतिष्ठा आत्मवासाः । उपर्युपरिस्थिता इति । अच्युतानामुपरि स्थिताः शुद्धनिवासाः, एवं क्रमेणेत्यर्थः । तथा च सत्यलोकेऽप्यवान्तरलोकभेदाः सन्तीत्यायातम् । प्रधानवशिन' प्रकृतौ स्वतन्त्रा ईश्वराद्विपरार्द्धायुष' । तेषां चतुर्णां सत्त्वभेदमवान्तरविशेषं चाह । तत्राच्युता इति । अच्युतसञ्ज्ञकाः सवितर्कयोगिनैव सुखिन' शुद्धनिवासादयोऽप्येवं व्याख्येयाः । तेऽपि चत्वारोऽपि त्रैलोक्यमध्ये चतुर्दशभुवनमध्य एव तिष्ठन्ति न ब्रह्माण्डाद्बहिरित्यर्थः । नन्वेवमण्डस्य सर्वजीवसाधारण्यात् कथं ब्रह्माण्डमन्नैत्याकाङ्क्षायामाह । सप्त इति । सप्तैते सप्तलोका अवान्तर चतुर्दशधा भिन्नाः सर्वे एवादिपुरुषस्य ब्रह्मणो लोका ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य लिङ्गदेहेन सर्वेषां कल्पनात् पितापुत्रवद्वत्सासिभावेन सर्वजीवानां ब्रह्माभेदाच्चेति भावः । ननु असम्प्रज्ञातयोगिनौ यौ विदेहप्रकृतिलयौ 'भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानामि'ति सूत्रोक्तौ तयोर्लोकः कथं नोक्त' तत्राह । विदेहेति । तेषां

मुक्तप्रायत्वादीश्वरकोटित्वाच्च ब्रह्माण्डस्यान्तर्बहिः स्वातन्त्र्येण व्यापारतया शास्त्रे न ते लोकमध्ये लोकवासिजनमध्ये गणिता इत्यर्थः । तदेवं सङ्क्षेपतो भुवनशब्दार्थं व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थमाह । एतद्योगिनेति । सूर्ये सूर्यद्वारे संयमं कृत्वा योगिनैतद्भुवनं साक्षात्करणीयम् । अत्र योगशास्त्रान्तरदर्शनेन द्वारशब्दः पूरित इत्युन्नीयते सूर्यद्वारं च ब्रह्मणो लोकद्वारभूतं 'सूर्यान्तरश्चित्रं स आदित्यमाक्रमति तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा भास्करस्य रन्ध्रेण स ऊर्ध्वमाक्रमत' इति श्रुतौ, 'सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मे'ति श्रुतौ च तद्व्याख्यता तथा व्याख्यातत्वात् ।

अनन्ता रश्मयस्तस्य दीपवद्यः स्थितो हृदि ।
ऊर्ध्वमेकस्थितस्तेषां यो भित्त्वा सूर्यमण्डलम् ॥
ब्रह्मलोकमतिक्रम्य तेन यान्ति परां गतिम् ।

इति स्मरणाच्चेति । न केवलं सूर्यद्वारसंयमस्यैव भुवनज्ञानं फलं किं तु योगशास्त्रोक्तसंयमान्तरस्यापि इत्यतो रागक्षयार्थम् । अन्यत्र संयमेनापि समग्रभुवनं साक्षात्करणीयम् इत्युपदिशन्ति । ततोऽन्यत्रापीति । तत सूर्यद्वारादन्यत्रापि एवं संयमं तावदभ्यसेत् यावदिदं भुवनं दृष्टं भवेदित्यर्थः ॥

चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २६ ॥

भाष्यं सुगमम् ॥

ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥ २७ ॥

तारास्वरूपाणि ज्ञात्वैव तासां गतिज्ञानं संभवतीत्याशयेन भाष्ये तत इत्युक्तम् । ताराव्यूहज्ञानानन्तरमित्यर्थः । भाष्यं सुगमम् । अस्मिन्नेव प्रसङ्गे योगशास्त्रान्तरोक्तात् भुवर्लोकस्थवस्त्वन्तरसंयमात् सिद्धिं स्वयं पूरयति । ऊर्ध्वेति । ऊर्ध्वविमानेष्वादित्यादिरथेषु कृतः साक्षात्कारपर्यन्तः संयमो येन स तानि विमानानि रथान् जानीयादित्यर्थः । ननु विमाने संयमस्यैव विमानसाक्षात्कारः सिद्धिरत्रोक्ता साक्षात्कारपर्यन्तस्यैव सय-

मस्य सर्वत्र सिद्धिकथनात् संयमानां स्वस्वविषयसाक्षात्कारहेतुतायाः सामान्यत एव सिद्धत्वाच्च ॥

नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २८ ॥

शरीरमध्यवर्त्ति नाभिकन्दरूपं चक्रं कदलीमूलवद्यदादावुत्पन्नं यतः शाखापल्लवादिवच्छिरःपादादिकमवयवजातम् ऊर्ध्वमधश्चाभिवर्धत इति । तस्मिन्नाभिचक्रे संयमात् साक्षात्कृते कायस्य यदार्थव्यूहः वातपित्तत्वग-सृगादिरूपः साक्षात् क्रियत इत्यर्थः । भाष्ये बाह्यमिति । शुक्रस्य मज्जा बाह्येति । एवमादिरेषां सप्तानां क्रमः विन्यासः शरीरस्थानम् ॥

कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ २९ ॥

तन्तोरधस्तादिति । अनेनोपरि छिद्रं वारितं कूपादध उरसीत्यामिभाष्येण च उरःपर्यन्तोऽस्य कण्ठकूपस्य लभ्यते तथा च जिह्वाधःस्थस्य तन्तोर्मूलादारभ्य उरःपर्यन्तं छिद्रं कण्ठकूपं कूपाकारच्छिद्रमिति । तत्रेति । तस्मिन् प्रदेशे संयमादशेषविशेषतः साक्षात्कृते सति क्षुत्पिपासानिवृत्तिरूपा सिद्धिर्भवतीत्यर्थः । एवंविधेषु च संयमेषु भावनाप्रकारो योगशास्त्रविशेषात् गुरुमुखाच्च पर्येषितव्यः ।

कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३० ॥

कूर्माकारेति । कुण्डलितसर्पवदवस्थिततया कूर्माकारं हृदयपुण्डरीकाख्यं नाडीचक्रं तत्र कृतसंयमो योगी स्थिरपदं स्थिरां चित्तवृत्तिं लभत इत्यर्थः । नाड्याः कूर्माकारत्वे दृष्टान्तद्वयं यथा सर्पो गोधा वेति कुण्डलित इति शेषः ।

मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३१ ॥

शिर इति । शिरःकपालमध्ये उन्तश्छिद्रं छिद्रस्यान्तः प्रभास्वरं स्वप्रकाशकं ज्योतिरस्तीत्यादिरर्थः । शिरःकपालमध्ये छिद्रं प्रभास्वरत्वात् ज्योतिरिति प्रामादिकपाठेऽप्ययमेतयोर्लक्षणया कार्यः । शेषं सुगमम् ।

प्रातिभाद्वा सर्वम् ॥ ३२ ॥

प्रातिभमिति । प्रातिभं स्वप्रतिभोत्थम् अनौपदेशिकं ज्ञानं संसारतरणोपायत्वात् तारकमिति । तारकं सर्वविषयमिति सूत्रे व्याख्यास्यते । सत्त्व विवेकजस्य वक्ष्यमाणस्य सार्वज्ञस्य पूर्वलिङ्गम् । तत्र दृष्टान्तो यथा । सूर्योदयस्य पूर्वलिङ्गं प्रभेति तेन वा प्रातिभज्ञानेन सर्वं पूर्वोक्तमतीतानागतादिसिद्धपर्यन्तं योगी जानाति पूर्वोक्तात्संयमात् विनापीत्यर्थः । तेनेत्येतद्विवृणोति । प्रातिभस्य ज्ञानस्योत्पत्ताविति । दूरान्तरापेक्षा नास्तीति भावः । यद्यपि तारकं सर्वविषयमित्यागामिसूत्रे विवेकजज्ञानमेव प्रातिभं तारकं च व्याख्यास्यते तथाप्यत्र प्रातिभादिति हेतुत्ववचनात् विवेकजज्ञानस्य पूर्वरूपमेव लक्षणया प्रातिभं तारकं चेति व्याख्येयम् । ननु संयमसिद्धिमध्ये कथं प्रातिभज्ञानजा सिद्धिरुच्यत इति चेत्, न । प्रातिभस्यापि क्षणतत्क्रमादिसंयमादिजन्यतया वक्ष्यमाणत्वेन उक्तसिद्धेरपि परम्परया संयमसिद्धित्वादिति । संयमस्य क्षुद्रसिद्धय उक्ता इदानीं संयमस्य सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरूपां मुख्यां सिद्धिं विवक्षुरादौ तत्संयमहेतुभूतायाश्चित्तसंविदः कारणमाह ।

हृदये चित्तसंवित् ॥ ३३ ॥

हृदयपदं व्याचष्टे । यदिदमिति । अस्मिन् ब्रह्मणः परमात्मनो जीवस्य च पुरे शरीरे यदिदं दहरं सगर्त्तं पुण्डरीकाकारं ब्रह्मणो वेश्म तत्र विज्ञानं विज्ञानशक्तिरन्तःकरणं ब्रह्मणः सिंहासनकल्पं तिष्ठति अतस्तस्मिन् हृदयाख्ये वेश्मनि संयमाच्चित्तसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः । चित्ते ज्ञाते चित्ताद्विवेकेनात्मसाक्षात्कारो भवतीति क्रमानुसारेणाह ।

सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परार्थात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ॥ ३४ ॥

सत्त्वाधिष्ठानात्सत्त्वं बुद्धिः । परार्थादिति पञ्चमी चान्यपदमध्याहृत्य व्याकरिष्यति । तथा च बुद्धिपुरुषयोरत्यन्तविधर्मणोः प्रत्ययद्वयाविवेको भोगशब्दार्थः । तयोः प्रत्यययोर्मध्ये परार्थाद्विवेकेन स्वार्थे पौरुषेयप्रत्यये संयमात् साक्षात्कृते सति स्वयमेव पूर्णत्वादशेषविशेषैः पुरुषस्य साक्षा

त्कारो भवति तादृशसंयमाभावेपीत्यर्थः । यद्यपि पौरुषेयः प्रत्ययः पुरुषातिरिक्तो न भवति तथापि दृश्योपरागेण परिच्छिन्नांश एव प्रत्ययः श्रोत्रादिवत् पुरुषस्त्वपरिच्छिन्नो महाकाशवत् इत्यनयोर्भेद इत्यतः प्रत्यये साक्षात्कारपर्यन्तसंयमस्यापरिच्छिन्नत्वाद्यंशमात्राधिक्येन फलं पुरुषसाक्षात्कार उक्त इति । नन्वत्र सूत्रे भोगलक्षणस्य किं प्रयोजनमिति चेत् । उच्यते । भोगरूपेणैव बुद्धिपुरुषधर्मयोरविवेकात् धर्मिणोः सांकर्यमतो भोगमध्यएव तद्धर्मयोर्विवेकाय संयमः कार्य इति प्रतिपादयितुम् अनेन सूत्रेण भोगोऽपि लक्षितः तदेतद्व्याख्यातुमादावत्यन्तशब्दस्याभिप्रेतमर्थं प्रकटयति । बुद्धिसत्त्वमित्यादिना । अयमर्थः । न केवलं बाह्याद्याकाराद्बुद्ध्या सहासंकीर्णः पुरुषोऽपि तु यद्बुद्धिसत्त्वं प्रख्याशीलतया समानसत्त्वाधीनवृत्तिके रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वपुरुषान्यतासाक्षात्काररूपेण परिणतं भवति । तस्माच्च । तस्मादपि प्रकृष्टज्ञानैश्वर्यानन्दादिमयाद्बुद्धिसत्त्वादात्माकारतयात्मकल्पात् परिणामिनोऽत्यन्तविधर्मा पुरुषो विशुद्धः परिणामशून्यो ऽन्यश्चितिमात्ररूप इति । अत्यन्तशब्दार्थं व्याख्याय भोगप्रतिपादकं सूत्रार्थं व्याचष्टे । तयोरिति । तयोर्बुद्धिपुरुषयोरत्यन्तविधर्मणोरपि प्रत्ययाविशेषः प्रत्ययोर्विविक्त्याग्रहणं भोगः । अगृहीतविवेकौ प्रत्ययाविति यावत् । अयमप्यविवेको बुद्धिधर्म इति स्मर्तव्यम् । तत्र बुद्धेः प्रत्ययः सुखादिमती विषयाद्याकारचित्तवृत्तिः पुरुषस्य प्रत्ययो बुद्धिवृत्तिप्रतिबिम्बावच्छिन्नचैतन्यांशः सुखाद्यात्मकशब्दाद्यनुभवनामा । तयोरविवेके हेतुमाह । पुरुषस्य दर्शितविषयत्वादिति । यतो बुद्ध्या पुरुषे प्रतिबिम्बमर्पितं ततो जपास्फटिकयोरिव धर्मसंक्रमापत्तेरविवेक इत्यर्थः । तथा च स्मर्यते

शुद्धोऽप्यात्मातिसामीप्याद्बुद्धिधर्मान् पृथग्विधान् ।
कर्तृत्वभोक्तृत्वमुख्यान्मन्यते स्वान्स्वशीलितान् ॥
क्षीरो वह्निरितीवित्वा स्फुटभिन्नानपि स्वतः ।
नैमान्वेत्यन्तदासत्वात् मुखसक्तां मषीमिव ॥

इति । स्फुटभिन्नानपि इमानर्थान् क्षीव ईक्षित्वा स्वस्माद्बुद्धेरिति स

न चेति यत ईक्षणान्यथानुपपत्त्या सान्निध्यसत्त्वात् प्रतिबिम्बितात्, तत्र दृष्टान्तो मुक्तानां मसीमिश्रेत्यर्थः। परार्थादित्याद्युत्तरार्धं संयमसिद्धिप्रदर्शकं व्याचष्टे। स भोगप्रत्यय इत्यादिना जायते इत्यन्तेन। सोऽविभागापन्न उभयात्मको भोगाख्यः प्रत्ययः सत्त्वस्यांशः, परार्थत्वात् परप्रयोजनकत्वात् दृश्यः। यस्तु तस्मात् परार्थादन्यो विशिष्टः स्वार्थः, परस्य बुद्ध्यादेरदृश्यः साक्षाद्द्रष्टृरूपश्चैतन्यमात्रः, पौरुषेयः पुरुषांशः प्रत्ययः भोगाख्यः तत्र यथोक्तविवेकेन संयमात्साक्षात्कारपर्यन्तात् पुरुषसाक्षात्कारो भवतीत्यर्थः। अत्रान्यपदाध्याहारः कृत तदनेन सूत्रेण भोगापवर्गावपि व्याख्यातौ स्वयं च मुख्य एव भोगोऽविविक्तप्रत्ययद्वयात्मको लोकव्यवहारसिद्धः विवेकपक्षे सति परकीयसुखादिसाक्षात्कारइव स्वीयसुखादिसाक्षात्कारेऽपि भोगव्यवहारायोगात् सोऽयं भोगोऽविवेकप्राधान्येन क्वचित् बुद्धेरेवेत्यप्युच्यते। तथा सोऽयं भोगोऽभेदेनोभयोरेव भवति। तत्रैव गौणो भोगः साङ्ख्ये प्रोक्तः 'चिदवसानो भोग' इति। स च पुरुषस्यैव न बुद्धेः पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावादिति सांख्यवाक्यात्। अन्यस्तु विपाकान्तर्गतो भोगः शब्दाद्याकारवृत्तिः स च बुद्धेरेव तावेतौ भोगापवर्गौ बुद्धावेव वर्त्तमानाविति भाष्यात्। स हि तत्फलस्य भोक्तेति तत्र तत्र भाष्यकृता विपाकफलस्य सुखदुःखादेर्भोगान्तरवचनाच्चेति स्मर्त्तव्यम्। ननु पुरुषज्ञानं भवतीत्युक्तं तत् पुरुषज्ञानं किं बुद्धिसत्त्वस्य भवति, किं वा पुरुषस्य भवति, आद्ये बुद्धेरपि चेतनत्वापत्तिः स्वोक्तपरादृश्यत्वानुपपत्तिश्च। तथा ते तं न पश्यन्ति स पश्यति तानि इत्यादिवाक्यव्याघातविरोधश्च। अन्त्ये स्वस्य स्वज्ञेयत्वेन कर्मकर्तृविरोधः सदैव स्वज्ञानप्रसङ्गश्च। पुरुषस्यापरिणामिचिन्मात्रत्वादिति तामिमामाशङ्कां परिहरति। न च पुरुषस्येति। पुरुषाकारप्रत्ययेन बुद्धिसत्त्वधर्मेण पुरुषो न दृश्यते न भास्यते तस्य जडत्वात्। अपि तु पुरुष एव तं प्रत्ययं स्वस्वरूपाकारं पश्यति बुद्ध्यारूढमात्मानं पश्यतीत्यर्थः। स्वस्मिन्प्रतिबिम्बितमिति शेषः। तथा च स्वप्रतिबिम्बितस्वाकारबुद्धिवृत्तिदर्शनमेव पुरुषस्य पुरुषज्ञानम्। यथा स्वप्रतिबिम्बितघटाकारबुद्धिदर्शनमेव पुरुषस्य घटद-

र्शनमिति । न चात्र कर्मकर्तृविरोधः । कर्मकर्तृविरोधे हि स्वस्मिन् स्वसंबन्धानुपपत्तिरेव बीजं प्रकाशसंबन्धस्यैव प्रकाश्यतारूपत्वात् । अनुभवप्राप्तेरेकार्थत्वाच्च । स च संबन्ध एकस्मिन्नपि बिम्बप्रतिबिम्बाख्यरूपभेदेनोपपन्न इति । यद्येवमपि परसमवेतक्रियाफलभागित्वरूपं कर्मलक्षणं पुनर्न घटत इति चेत् । विशिष्टाविशिष्टरूपेण ज्ञातृज्ञेययोर्भेदसत्त्वात् । आत्माकारवृत्त्यवच्छिन्नस्य ज्ञातृत्वात् केवलस्य ज्ञेयत्वात् । न चैवमेकवृत्त्यवच्छिन्नबुद्धेर्वृत्त्यन्तरावच्छिन्नबुद्ध्या ग्राह्यत्वसंभवात् पुरुषकल्पना व्यर्थेति वाच्यम् । अनवस्थादिदोषैः सूत्रेण निरस्तत्वादिति । यत्तु आधुनिकवेदान्तिब्रुवानुसारेणास्मदीयोऽपि कश्चित् आत्मनो ज्ञेयत्वाभावमेव वदति तत् यथाश्रुतसूत्रभाष्यविरोधादुपेक्षणीयम् । स्वप्रकाशत्वं चात्मनः स्वज्ञेयत्वमेव 'चेतनात्मा स्ववेदनं' इत्यादिस्मृत्यनुसारात् । शब्दस्य योगार्थपरित्यागानौचित्याच्च । बुद्ध्यादिजडवर्गव्यावृत्तिस्तेनैव संभवाच्चेत्यादिकं ब्रह्ममीमांसायां प्रतिपादितमस्माभिः । यद्यपि वृत्तिव्याप्यत्वमात्मनोऽभ्युपेत्य फलव्याप्यत्वं वेदान्तिब्रुवैरपलप्यते तदपि मोहादेव फलव्याप्यत्वस्य सामान्यतो व्यवहारहेतुतायाः क्लृप्तत्वेन चैतन्यस्य फलव्याप्यतां विना चैतन्यव्यवहारानुपपत्तेः । अन्यथा घटादिव्यवहारस्यापि वृत्तिव्याप्यत्वेनैवोपपत्तौ विश्वप्रकाशकतया चैतन्यकल्पनावैयर्थ्यात् । 'यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इत्यादिवाक्यानि च लौकिकमनआदिवृत्त्यगोचरत्वमेव प्रतिपादयन्ति । मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादिश्रुत्यन्तरात् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति इत्यादिश्रुत्या योगिमनोविषयत्वावगमाच्च । न तु फलव्याप्यत्वं निराकुर्वन्ति मनआदीनां जडत्वेन फलानाधारत्वात् । फलं विना शास्त्रादीनां प्रत्यग प्रमाणत्वादिदोषप्रसङ्गा* दिति दिक् । पुरुषस्यैव स्वज्ञातृत्वमित्यत्र श्रुतिं प्रमाणयति । तथा चोक्तमिति । केनेति शेषः । आत्मा यदि न नित्यज्ञानरूपस्तर्हि केन ज्ञानान्तरेण विज्ञातारमात्मानं लोको विजानीयादित्यर्थः । यद्वा मोक्षकाले बुद्ध्या-

* प्रमाणत्वादिदोषेत्यत्र प्रमाणत्वाद्यभावादित्येव पाठान्तरं युक्तं भाति । न क्वापि पुस्तके तथा दृश्यते ।

दित्युक्तवान् केन करणेन तदानीं विज्ञातारमात्मानं पुरुषो विजानीया दित्यर्थः । अत्र हि श्रुतौ करणेन पुरुषस्यैव स्वज्ञेयत्वमवगम्यते । स्वज्ञेयत्वे च विज्ञातारं केन विजानीयादित्येवोच्येतेति । इयं श्रुतिः पुरुषस्य सर्वथैवाज्ञेयत्वं वदन्तीति कश्चित् तन्न । यतो न प्रेत्य संज्ञास्तीति पूर्ववाक्ये याज्ञवल्क्येन मोक्षकाले ज्ञानस्वरूपोऽपि पुरुषो न जानातीत्युक्तम् अखिल-दुःखभोगनिवृत्तिरूपपरमपुरुषार्थमोक्ष प्रदर्शयितुम् । तत्र विशेषं दृष्ट्वा मूढाया मैत्रेय्यास्तद्विरोधपरिहारायैवेदं वाक्यं प्रवर्त्तते न तु पुरुषस्याज्ञेयत्वप्रदर्शना य अप्रकृताभिधानप्रसङ्गादिति । ननु भवन्मतेऽपि परज्ञेयत्वेन कथं मैत्रेय्याः शङ्कापगच्छतीति चेन्न । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदि'ति पूर्वश्रुत्यैव विरोधस्य परिहृतत्वात् । स्वयं ज्ञानस्वरूपोऽपि सर्वकरणविल-यान्मोक्षकाले किमपि न विजानातीति तत्र च मैत्रेय्या कदाचिदाशङ्केत मोक्षकालेऽनभिव्यक्त्या आत्मा ज्ञानस्वरूप एव मास्त्विति तत्रोत्तरं वा-क्यं प्रवर्त्तते येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति । आत्मा यदि ज्ञानस्वरूपो न भवति तद्विषयक-ज्ञानान्तरकल्पने ऽनवस्थादिकमिति श्रुतेराशयः । स्वार्थप्रत्ययसंयमेन पुरु-षसाक्षात्कारे जाते सति तल्लिङ्गरूपाणि विवेकजज्ञानस्य च पूर्वरूपाणि प्रतिभाद्याः*सिद्धयो भवन्ति ताश्च पुरुषैकाग्र्यतापरिपन्थित्वेनासम्प्रज्ञातयो-गविघ्नभूता एवेति प्रतिपादयितुमादौ ताः प्रदर्शयति ।

ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते ॥ ३५ ॥

ततः पुरुषसाक्षात्कारात् मनआदीनां प्रातिभादिसञ्ज्ञिकाः सिद्धयः सामर्थ्यविशेषरूपा भवन्ति यस्मात्सामर्थ्यान्मनआदिषु व्यवहितादिज्ञान भवतीत्यर्थः । अत्र कश्चित् । तत इति तच्छब्देन पुरुषज्ञानं न परामृश्यते । तद्दर्शनप्रत्यनीकत्वादित्यागामिसूत्रभाष्ये पुरुषदर्शनप्रतिबन्धकत्ववचनाद-पि तु स्वार्थसंयम एव परामृश्यते तथा च पूर्वसूत्रोक्तसंयमस्यैवेदं पुरुषज्ञा-नात्पाक्तनं सिद्ध्यन्तरमिति । तन्न । एतस्याः पुरुषज्ञानरूपसिद्धेरुक्ततया चका-

* प्रतिभाद्या इति पा० २ ।

राद्धभावेन सिद्धान्तराकाङ्क्षाविरहात् । पुरुषज्ञानस्यैव मुख्यतयोपस्थितत्वेन परामर्शौचित्याच्च । अतस्तच्छब्देनात्र पुरुषज्ञानस्यैव परामर्शः पुरुषसाक्षात्काररूपपुरुषैकाग्रताप्रत्यनीकतया तु भाष्यकारः प्रतिभादीनसम्प्रज्ञातसमाधावेवोपसर्गत्वं वक्ष्यतीति । प्रातिभादिशक्तीः स्वकार्यैर्लक्षयति भाष्यकारः । प्रातिभादिति । प्रतिभा उपदेशादिनैरपेक्ष्येण सूक्ष्मादीनां मानसं यथार्थज्ञानं तत्सामर्थ्यं प्रातिभम् एवं श्रावणाद्यपि व्याख्येयम् । वेदनाद्यास्तु सञ्ज्ञास्त्वक्चक्षूरसनघ्राणानां सामर्थ्येषु बोध्याः । नित्यमिति । कामनां विनापि जायन्त इत्यर्थः । समाधौ विघ्नरूपास्वेतासूपेक्षां कृत्वा पुरुषदर्शनाभ्यास एव कर्तव्य इत्येतत्प्रतिपादयितुमाह ।

ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥ ३६ ॥

ते प्रातिभादयः समाधिनिष्पत्तावसम्प्रज्ञातरूपायाम् उपसर्गा अन्तराया अतो व्युत्थानापेक्षयैवैते सिद्धयः पुरुषार्था इत्यर्थः । भाष्ये तद्दर्शनेति । तस्य समाहितस्य यद्दर्शनं पुरुषैकाग्र्यं तत्प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः । तदेवं ज्ञानादिरूपाः संयमसिद्धीः प्रदर्श्य क्रियादिरूपा अपि विभूतीः संयमफलान्याह सूत्रजातेन ।

बन्धकारणशैथिल्यात् प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः ॥ ३७ ॥

बन्धशब्दार्थमाह । लोलीभूतस्येति । चञ्चलस्वभावस्यात एवाप्रतिष्ठस्यैकत्रानवस्थितस्यापि मनसो धर्माधर्मवशादेव शरीरे या प्रतिष्ठा ज्ञानहेतुः संबन्धविशेषः स बन्ध इत्यर्थः । संयमसिद्धित्वोपपादनायाह । तस्येति । तस्य कर्मणः शैथिल्यं भावनेन दृढबन्धनाभावमतः समाधिसामान्यबलाद्भवतीत्यर्थः । तथा च प्रागुक्तं कर्मबन्धनानि श्लथयतीति । प्रचारेति । अनया नाड्या एवंप्रकारेण चित्तं शरीरे प्रविशति निर्गच्छति चेत्यादिविशेषैश्चित्तगतिसाक्षात्कारः प्रचारसंवेदनम् । तदपि समाधिसामान्यादेव भवतीत्यर्थः । सूत्रवाक्यार्थमाह । कर्मेति । कर्मनिमित्तकस्य

निर्गमप्रतिबन्धसंयोगविशेषस्य नाशादित्यर्थः । शेषं सुगमम् । योगशास्त्रोक्तसंयमविशेषेणोदानजयात्सिद्धिमाह ।

उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥ ३८ ॥

उदानं विवेचयितुं प्राणादीन् पञ्चैव स्वरूपतोऽवान्तरभेदतश्च प्रतिपादयति । समस्तेति । जीवननाम्नी सर्वेन्द्रियाणां वृत्तिः प्राणनापाननादिरूपेत्यर्थः । अत्रेन्द्रियशब्देन स्थूलसूक्ष्मोभयपरतया करणमात्रग्रहणम् । समस्तशब्दोऽपि सामान्यवचनः सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्चेति सांख्ये दर्शनात् । तेन सुषुप्तौ चक्षुराद्युपरमेऽपि प्राणादिवृत्तयो जीवनयोनियत्नवशादन्तःकरणस्यैव भवन्ति निद्रावृत्तिवदिति । न चैवं चित्तमात्रस्यैव लाघवात्प्राणादिवृत्तिकल्पनमस्त्विति वाच्यम् । चक्षुराद्युपचयापचयाभ्यां प्राणानामुपचयापचयदर्शनात् । अथ वा सुषुप्तेऽपीन्द्रियाणां ज्ञानकर्मलक्षणवृत्त्योरेव प्रतिषेधात् प्राणनादिवृत्तिसत्त्वेऽप्यक्षतिः । ननु बाह्यवायुभिरन्तःप्राणानां समानलक्षणत्वात् वायुसंस्थानविशेषा एव प्राणाः सन्तु किमर्थं करणानामपि वायुतुल्यक्रियादिः कल्प्यत इति चेन्न । 'प्राणाद्वायुरि'त्यादिश्रुतिषु वायोः प्राणकार्यत्वश्रवणात् 'न वायुक्रिये पृथगुपदेशादि'ति ब्रह्मसूत्रे वायुतत्क्रियाभ्यामतिरेकस्य प्राणेऽवधारणाच्च । श्रुतिस्मृत्यनुगृहीता युक्तिश्चात्रास्ति यदि करणप्राणौ भिन्नौ स्यातां तदा करणवियोगेऽपि मृतदेहवत् कदाचित् प्राणा अपि तिष्ठेयुः । किं चान्तःकरणस्य शोकादिना प्राणस्य कम्पादिर्दृश्यते तत्र लाघवात्सामानाधिकरण्येनैव कार्यकारणभावो युक्तोऽन्यधर्मेणान्यपरिणामे तिप्रसङ्गात् । अदृष्टकल्पनापत्तेश्च । अपि च लिङ्गशरीरस्य देहशृङ्खलया बन्ध एव कर्मादीनां हेतुत्वं कल्प्यते न तु वायुबन्धनेऽपि, गौरवात् । ब्रह्मरन्ध्रादिवायुना जीवदेहपरित्यागदर्शनाच्च वायुगतत्वेऽज्ञात्वादिकल्पनायां चातिगौरवादिति लिङ्गशरीरस्याधोधः सञ्चारादुत्पद्यमानेन वायुना सहाविवेकात्तु तप्तायःपिण्डवत्प्राणेषु वायुव्यवहारः । अनेनैव व्यवहारेण सांख्येऽपि प्राणाद्या वायवः पञ्चेत्युक्तम् । यदपि च श्रुतिस्मृत्योः करणप्राणयोः भेदव्यवहारो वृत्तिभेदादेव मन्तव्यः ।

उर्ध्वाधोगतिनिवन्धना करणानां परिणामभेदाः प्राणा इत्युच्यन्ते । तत्र च वायुरधिष्ठात्री देवता सूर्यस्तच्चक्षुरिति प्राणा इत्यादिश्रुतेः । त्रानादिरूपेणुप रिणामास्तु करणान्युच्यन्त इति विभागः । अतो देवतया सहाभेदादपि सूर्यस्तच्चक्षुरितिवत् वायुः प्राण इति व्यवहारो युक्त इति । कश्चित्तु अत्र प्राणादिजीवनशब्दार्थं प्राणनादिनामकवायुक्रियाविशेषहेतुः प्रयत्नभेद एवोक्तः स च करणनिष्ठ इति भाष्यार्थमाह । तन्न । विवरणभाष्ये प्राणादीनां गत्यादिवचनस्य विरोधात् अत्रापि सांख्यकारिकाव्रह्ममीमांसकादिशास्त्रौचित्यात् । वायो प्राणत्वस्य क्वापि दर्शने सूत्रकारानुक्तत्वाच्च । अत एव च लिङ्गशरीरमध्ये प्राणा न गण्यन्ते करणे प्रवेशादिति । तस्येति । तस्य करणसामान्यस्य साधारणी क्रिया पञ्चतयी क्रियोपलक्षितपरिणामभेदः पञ्चतय इत्यर्थः । समुन्नयनादिति । सममनुरूपं नाडीषु रसानां नयना त्समानः । अस्य च हृदयान्नाभिपर्यन्तं वृत्तिः । अपेति । मूत्रपुरीषगर्भादीनामपसरणहेतुरपानः । अस्यानाभेः पादतलपर्यन्तं वृत्तिः । उन्नयनादिति । ऊर्ध्वगतिप्रदत्वात् रसाद्यूर्ध्वनयनाच्च उदानः । अस्य च मुखनासिकादिकमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं वृत्तिः । व्यापीति । सर्वदेहव्यापिशक्तिको बल वत्कर्महेतुर्व्यानः । ननु सर्वेषां शक्तिभेदात् कथं पञ्च प्राणा इत्युच्यन्ते तत्राह । एषामिति । प्राणो यदश्नाति पिबति तेनैवान्येषां धारणं भवतीति कृत्वैतेषां प्राणो मुख्यः । अतो मुख्यस्य नामादिभिर्गौणानां व्यवहारो राजानुगतेषु राजव्यवहारवदिति भावः । तदेवमुदानं व्याख्याय सूत्रं व्याचष्टे । उदानजयादिति । उदानजयमादन्यसयमात्तोदानवायो स्वायत्ततायां सत्यां जलपङ्ककण्टकादीनाम् उपरि संचरतोऽपि तेष्वसङ्गो भवति तेर्विकारहेतुः संयोगो न भवति तथा अर्चिरादिमार्गे गमनाय स्वेच्छयोत्क्रान्तिर्भवतीत्यर्थः । प्रसङ्गादाह । तामिति । तामूर्ध्वमुत्क्रान्तिमुदानवशित्वं विना न लभते इत्युदानजयी स्यादित्यर्थः ।

समानजयाज्ज्वलनम् ॥ ३९ ॥

संयमविशेषजात्समानजयात् ज्वलनं भवतीत्यर्थः । भाष्ये उपध्मानम् उत्तेजनं कृत्वा ज्वलति सतीयस्वशरीरं दहतीत्यर्थः ।

श्रोत्राकाशयोः संबन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम् ॥ ४० ॥

आदावाकाशशब्दार्थं तत्र प्रमाणं च दर्शयति । सर्वश्रोत्राणामिति । यद्यपीन्द्रियाण्यहंकारिकाण्येव न भौतिकानि इन्द्रियाणां प्रकाशात्मकतया प्रकाशात्मकान्तःकरणोपादानकत्वस्यैवौचित्यात् । तथाप्याकाशाधिततया काशप्रतिष्ठत्वं यथान्नाश्रितया मनसोऽन्नमयत्वमिति । एतेनान्येषामपीन्द्रियाणां भौतिकत्वं श्रुतिस्मृत्युदितं व्याख्यातम् । तत्तद्भूतसंसृष्टतया इन्द्रियोत्पत्त्या तत्तद्भूतेभ्य एव तत्तदिन्द्रियाभिव्यक्तेः । अत एव दिगात्मकाकाशादीनि पृथिवीपर्यन्तानि पञ्च श्रोत्रादिदेवाः श्रूयन्त इति । शब्दानां चाकाशोपादानत्वमेवास्ति तथा च श्रोत्रशब्दयोराश्रय आकाशमित्यर्थः । श्रोत्राणामाकाशाश्रयत्वे पूर्वाचार्यसम्मतिमाह । यथोक्तमिति । कालभेदेन तुल्यदेशानि श्रवणप्रत्यक्षज्ञानानि येषां पुंसां तेषामेकश्रुतित्वमेकदेशावच्छिन्नश्रोत्रकत्वं तत्तत्काले भवतीत्यर्थः । स चैको देश आकाशमेवेति भावः । आकाशे प्रमाणमप्याह । तच्चैतदिति । तच्चैतत् श्रोत्रं शब्दस्याकाशस्य लिङ्गमनुमापकं नहि सूक्ष्ममिन्द्रियमनाश्रयं स्थातुमर्हति गन्धवत् कर्णशष्कुली च न तस्याधारो लोकान्तरगमनादिकाले कर्णशष्कुल्यभावात् कर्णविवरपिधानेऽपि शब्दश्रवणप्रसङ्गाच्च । न च विवरपिधाने सति शब्दा एव श्रोत्रे न गच्छन्तीति वाच्यम् । भित्त्यादिवत् कर्णच्छिद्रस्थद्रव्याणामपि शब्दागमनाप्रतिबन्धकत्वात् । नापि शून्यमाधारोऽभावानभ्युपगमात् । अभावस्य भावाधारत्वासंभवाच्च । नापि कर्णशष्कुल्यवच्छिन्न पुरुषादिराधारः, विवरपिधानेऽपि तदवच्छेदेन चैतन्याद्यभिव्यक्त्या पुरुषादेरनावृततया शब्दग्रहणप्रसङ्गात् । तस्मात् पिधानयोग्यमेकं द्रव्यं श्रोत्राधारतयापेक्षितं तच्च परिशेषात् कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभ एव श्रोत्रगोलकतया सिद्ध्यतीति भावः । शब्दाधारतायामप्येवं परिशेषः कर्त्तव्यः । तथाहि । अवकाशस्य शब्दकारणत्वं तावत् सर्वसिद्धम् अवकाशश्च नावरणाभावमात्रम् अभावस्य भावानाधारत्वात् अन्यथा सर्ववस्तूनामभावमात्रमूलकत्वापत्तेः । नापि पुरुषादिः । तेषां स्वस्वव्यापाराश्रयत्वेनावकाशासंभवात् । आरतस्याभि-

मसद्देशेऽपि शब्दानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । नापि वायुः । द्रव्यान्तरपूरितेऽपि वेणवा-
दौ वायुसंयोगेन शब्दप्रसङ्गात् । न च छिद्रवायुसंयोगोऽपि शब्दकारणं, तथा
सति संयोगाधारतया छिद्रस्य द्रव्यत्वसिद्धौ तस्यैव शब्दाश्रयत्वं युक्तं शब्दो-
त्पत्तावनकाशस्यैवाधिकोपयोगदर्शनादिति । तस्मादावरणीयतयाकाश-
द्रव्यं सिध्यतीति । अनावरणं चाकाशस्य लिङ्गं पूर्वाचार्यैरुक्तमित्याह । अना-
वरणं चेति । अनावरणमवकाशः । यदि ह्यवकाशरूपमाकाशं न स्यात्
तदा मूर्त्तद्रव्येषु स्थाल्यादिष्वन्तस्तेजआदिप्रवेशो न स्यात् । अथाभावस्या-
वकाशत्वं तर्ह्यभावस्य भावाश्रितत्वनियमेनाकाशसिद्धिः । अस्माभिरभावा-
नभ्युपगमाच्च । आत्मादिरप्यवकाशो न सम्भवति आवरणासंभवादित्यु-
क्तमिति । आकाशस्य विभुत्वमपि प्रसङ्गात्साधयति । तथेति । मूर्त्तत्व-
परिच्छिन्नत्वम् अनावरणमनावृतत्वम् असमानदेशत्वमिति यावत् । तथा
चान्यत्र पृथिवीजलादिस्थले मूर्त्तस्य परिच्छिन्नस्य मूर्त्तान्तरासमानदेशत्वद-
र्शनात् घटादिसमानदेशकस्याकाशस्य विभुत्वं सिध्यति आकाशस्य परि-
च्छिन्नत्वे मूर्त्तयोः समानदेशताविरोधादित्यर्थः । क्वाचित्कस्तु तथामूर्त्त-
व्यापीत्यपिशब्दः प्रमादिको ऽर्थासंभवात् । आकाशस्य विभुत्वे च 'आका-
शवत्सर्वगतश्च नित्य' इति श्रुत्यादयः प्रमाणमिति । नन्वाकाशस्य विभुत्वे
कथं कार्यत्वं घटते कथं वागाभिभाष्येऽप्याकाशपरमाणुकथनमिति चेत् ।
उच्यते । आकाशं ह्यत्र करणवत् वैशेषिकाणां पृथिव्यादिवत् कार्यकारण-
रूपेण द्विविधं तत्र कारणाकाशं तमोगुणविशेषतयैव व्यवह्रियते तदानी-
माकाशताव्यञ्जकशब्दादिविशेषगुणाभावात् कारणपृथिव्यादिवत् तच्च
कारणाकाशं गुणान्तरोपसृष्ट*सद्वंशत आदौ शब्दजननयोग्यावस्थारूपेण परिण-
मते क्षीराम्भिर्विषामृतमथनेनेव दधिरूपेण ततश्चाणुसङ्घातेन पृथिवीवदेव
महाभूताकाशमहङ्कारापेक्षया परिच्छिन्नं वायोरावरणम् उत्पद्यते इति ।
एतेनान्तःकरणोत्पत्तिरपि व्याख्याता इत्यमपि श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं प्रकृते
कार्यकारणरूपत्वमवगन्तव्यम् । आकाशं प्रसाध्य श्रोत्रे प्रमाणं दर्शयति ।

* गुणान्तरोपसृष्टमिति पा० २ ।

शब्दग्रहणानुमितमिति । तदेव विवृणोति । वधिरेति । एतेन चक्षुरादि ष्वप्यन्वयव्यतिरेकौ प्रमाणमिति सूचितम् । अन्तःकरणे तु स्मृत्याद्यन्वयव्य- तिरेकौ प्रमाणमिति । इदानीं सूत्रं योजयति । श्रोत्रेति । सम्बन्धश्चास्माभि र्व्याख्यात । उपलक्षणं चैतत् त्वग्वाय्वोश्चक्षुस्तेजसो रसनोदकयोर्घ्राण पृथिव्योः सम्बन्धसंयमाद्दिव्यं त्वगादीत्यपि बोध्यम् । दिव्यत्वं च तन्मा- त्रादिसूक्ष्मगोचरसंयमनैरपेक्ष्येण स्वभावादेव तन्मात्रादिरूपसूक्ष्मशब्दादि ग्राहकत्वमिति ।

कायाकाशयोः संबन्धसंयमात् लघुतूलसमापत्तेश्चाका- शगमनम् ॥ ४१ ॥

चकारो ऽत्र विकल्पार्थकः । कीदृशः सम्बन्ध इत्याकाङ्क्षायामाह । यत्रेति । यत्रासनादौ शरीरं तिष्ठति तत्र शरीरावच्छेदेनाप्याकाशं तिष्ठति । तत्र हेतुः तस्याकाशस्यावकाशदातृत्वादिति, अतः कायस्याकाशेन सम्बन्ध प्राप्तिरूपो व्यापनमिति यावत् इत्यर्थः । तत्रेति । तत्र सम्बन्धे कृतसंयम स्तत्सम्बन्धं जित्वा साक्षात्कारेणास्वेच्छाधीनं कृत्वा लघुर्भवतीत्याशाभिना न्वयो भविष्यति । द्वितीयहेतुं व्याचष्टे । लघुषु वेत्यादिना जितसम्बन्ध इत्यन्तेन । समापत्तिः तत्तन्मयतदञ्जनता जितसम्बन्धः स्वायत्तीकृतकायाकाश सम्बन्ध इत्यर्थः । आकाशगताबुपायद्वयसाधारणं क्रममाह । लघुरित्या दिना । प्रथमं लघुर्भवति । ततो लघुतया जले पृथिव्यामिव पद्भ्यां सञ्च रतीत्यादि क्रम इत्यर्थः । सुगममन्यत् ।

बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरण- क्षयः ॥ ४२ ॥

योगशास्त्रोक्तसंयमविशेषात् वक्ष्यमाणा बहिरकल्पिता वृत्तिर्महा विदेहाख्या सिद्धिर्भवति । तत एव सत्त्वप्रकाशावरणभङ्ग इत्यर्थः । महा विदेहां व्याख्यातुमादौ सामान्यविदेहामाह । शरीरादिति । मनसो बहिर्वृत्तिलाभोऽत्र स्वशरीरस्येव बहिर्वस्तुना सङ्कल्पादिवशता सा च बहि रधिष्ठानरूपा धारणा विदेहासामान्यमित्यर्थः । धारणेति च तान्त्रिकी

सत्ता तस्या अवान्तरभेदमाह। सा यदीति। शरीरनिरपेक्षेति त्यक्तशरी रेत्यर्थः। अत्रापि परशरीरावेशो लिङ्गदेहस्य भवतीति प्रसङ्गादाह। यथेति। तत इत्यादि सूत्रावयवं व्याचष्टे। ततश्चेति। क्लेशेति। क्लेशाश्च कर्म च विपाकत्रयं च यद्रजस्तमोमूलकं सत्त्वस्यावरकं तस्य च समूलस्य क्षयो भवतीत्यर्थः। तेषां क्षये च निरावरणं योगिनश्चित्तं स्वेच्छया विहरति विजानाति चेति चशब्दः स्वोक्तपरशरीरावेशसमुच्चिनोति। तदेवं परिणामत्रयसंयमादित्यारभ्यैतावद्विविषयकसंयमानां ज्ञानक्रियारूपा सिद्धय उक्ताः इदानीं वितर्कविचारेत्यादिसूत्रे स्वशास्त्रे मुख्यतः प्रकृतेषु ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु ये संयमास्तेषां सिद्धयो वक्तव्याः तत्र ग्रहीतृग्रहणयोर्ग्राह्यनिरूप्यत्वादादौ ग्राह्यविषयकसंयमस्य सिद्धिमाह।

स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ॥ ४३ ॥

स्थूलं च स्वरूपं च सूक्ष्मं चान्वयश्चार्थवत्त्वं चेति स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वानि तेषु संयमात् साक्षात्कारपर्यन्तात्तद्रूपाणां जयो वशवर्त्तिता भवतीत्यर्थः। स्थूलं व्याचष्टे। तत्रेति। सामान्यविशेषसमूहरूपाणां पृथिव्यादिपञ्चभूतानाम् एकदेशाः शब्दादयो विशेषाः धर्मधर्म्यभेदात् तद्वन्तः पदार्थाः वक्ष्यमाणैराकारादिधर्मैः सह स्थूलशब्देन शास्त्रे परिभाषिता इत्यर्थः। तस्माद्व्याचष्टेनाम विशेषपदं ते च विशेषाः षड्जगान्धारादयः शीतोष्णादयो नीलपीतादयो मधुराम्लादयः सुरभिदुर्गन्धादयश्चेति। एते हि नामकर्मभिर्यावान्तरं विभज्यन्त इति विशेषाः। आकारादयश्च धर्माः पृथिव्यादीनां क्रमेण शास्त्रे परिपठिताः। यथा

आकारो गौरवं रौक्ष्यं* वरणं स्थैर्यमेव च।
वृत्तिभेदः क्षमा कार्श्यं काठिन्यं सर्वभोग्यता ॥
स्नेहः सौक्ष्म्यं प्रभा शौक्ल्यं मार्दवं गौरवं च यत्।
शैत्यं रक्षा पवित्रत्वं सन्धानं चौदका गुणाः ॥
ऊर्ध्वभाक् पाचकं दग्धृ पावकं लघु भास्वरम्।
प्रध्वंस्योजस्वि वै तेजः पूर्वाभ्यां† भिन्नलक्षणम् ॥

---

* रौक्ष्यमिति पा० २। † पूर्वाभ्यां मात पा० ३।

तिर्य्यग्यानं पवित्रत्वमाक्षेपो नोदनं बलम् ।
चलमच्छायता रौक्ष्यं वायोर्धर्माः पृथग्विधाः ॥
सर्वतोगतिरव्यूहो ऽविष्टम्भश्चेति ते त्रयः ।
आकाशधर्मा व्याख्याताः पूर्वपूर्वविलक्षणाः ॥

इति । आकाशेऽवयवसंस्थानं वृत्तिः सर्वभूताधारता भेदो विदारणं क्षमा सहिष्णुता धार्य्यं सामर्थ्यमिति यावत् । रक्षा आवरणादिना रक्षकत्वम् आक्षेपः पातनं सर्वतोगतिर्विभुत्वम् अव्यूहः सर्वपदार्थानां प्रविरलीकरणम् अविष्टम्भो ऽवकाश इति । प्रथमं रूपमिति । सूत्रोक्तं पञ्चरूपेष्वाद्यं रूपमित्यर्थः । स्थूलं व्याख्याय स्वरूपं व्याचष्टे । द्वितीयं रूपमिति । स्वसामान्यं स्वस्वसामान्यमिति साधारणं लक्षणम् । कस्य किं सामान्यं तद्दर्शयति । मूर्त्तिर्भूमिरित्यादिना । मूर्त्तिः सांसिद्धिकं काठिन्यं तद्रूपा पृथिवीत्वजातिः कार्य्यरूपेणाकाशस्याप्यनेकत्वादिति । अत्र सामान्यविशेषयोरभेदप्रतिपादनाय मूर्त्तिर्भूमिरित्याद्यभेदनिर्देशः । कस्य विशेषस्येदं सामान्यमित्याकाङ्क्षायामाह । अस्येति । शब्दादयः पूर्वोक्ताः मूलतारमन्द्रादिभेदेन सामान्यस्य जातेरेकदेशाद्यावर्त्तकतया विशेषा इत्यर्थः । अत्र पूर्वाचार्य्यसंवादमाह । तथा चोक्तमिति । एकजातिसमन्वितानामेषां पृथिव्यादीनां शब्दादिधर्ममात्रेण व्यावृत्तिः सजातीयान्तरादित्यर्थः । एकजातिसमन्वितानामिति । समूहे समूहिवृत्त्यभिप्रायेण प्रयोगः । यत्तु वैशेषिकाः सामान्यविशेषयोराश्रयमेव द्रव्यं मन्यन्ते न तु तयोर्भेदमपि, तन्मताद्विविच्य स्वसिद्धान्तमाह । सामान्येति । अत्र दर्शने सामान्यविशेषयोः समूहो द्रव्यम् अतिरिक्तावयव्यभ्युपगमेऽपि तयोरभेदस्यापि अभ्युपगमात् । अन्यथा घटो मृत् तन्तुः पटः शुक्लः पट इत्याद्यभेदप्रत्ययानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु समूहमात्रस्य द्रव्यत्वे वनस्याप्येकद्रव्यत्वापत्तिरित्याशङ्कां परिहर्त्तुमादौ समूहस्य द्वैविध्यमाह । द्विष्ठो हीति । द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां तिष्ठतीति द्विष्ठः । तत्रैकं प्रकारमाह । प्रत्यस्तमितेति । प्रत्यस्तमित-शब्देनानुपस्थापितो भेदोऽवान्तरविभागो येषामवयवानां तादृशेष्ववयवेष्वनुगत इत्यर्थः । तस्योदाहरणचतुष्कमाह । शरी-

रमिति । आद्यं द्वयमेकद्रव्यरूपस्य समूहस्योदाहरणमन्यद्द्वयमनेकद्रव्यरूपसमूहस्येति भेदः यूथादौ च विशिष्टस्यातिरिक्तत्वाभिप्रायेणावयवानुगतत्वमुपपादनीयम् । द्वितीयं समूहस्य प्रकारमाह । शब्देनोपात्तेति । अस्योदाहरणम् उभयेति । अत्रोभयशब्दवाच्यस्य समूहस्यावान्तरभेदौ देवमनुष्यशब्दाभ्यामुपात्तौ बहुवचनाभ्यां च तयोरप्यनेकभेदा उपात्ता इति शब्देनोपात्तभेदस्य संक्षेपात् स्वयमाह । समूहरूपस्य देवा इति । भागो भेदः, ताभ्यां भेदाभ्याम् । स चेति । स च द्विविधोऽपि समूहो भेदाभेदाभ्यां प्रयोक्तृभिर्विवक्षितो भवति । आम्राणां वनमिति षष्ठ्या भेदेन आम्रवणमिति च कर्मधारयादभेदेन विवक्षा । एवमन्यत्रापि, तथा च समूहसमूहिनोर्भेदाभेदौ स्त इति प्रतिपादितम् । स पुनरिति । स द्विविधोऽपि समूहः पुनर्द्विविधो भवति । द्वैविध्यमेवाह । युतेति । हस्तिकादिष्वपि प्रयुक्तया सवहुतया सिद्धा अवयवा यस्य समूहस्य यूथवनादेः स तथा । अयुतेति । अयुतसिद्धावयवः समूहः संघातस्तस्य विवरणं शरीरमित्यादि । लौकिकैष्वप्ययुततया एकीभावेनैव सिद्धा अवयवा यस्य समूहस्य शरीरवृक्षादेः स तथेत्यर्थः । परमाणुरिति । परमाणूनामपि पञ्चचतुरादितन्मात्रासमूहतायाः वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । तदेवं समूहभेदान् प्रदर्श्य तेष्ववयविद्रव्यरूपं समूहं विशिष्यावधारयति । अयुतेति । संयोगविशेषावच्छिन्नेष्ववयवविशेषेषु अनुगतः सामान्यविशेषसमूहो ऽवयव्याख्यं द्रव्यमित्यर्थः । अवयवसाधारणं तु सामान्यतो द्रव्यलक्षणं सामान्यविशेषसमुदायत्वमात्रमिति उपसंहरति । एतत्स्वरूपमित्युक्तमिति । एतत्सामान्यं स्वरूपशब्देन परिभाषितमित्यर्थः । स्वरूपपरिभाषा च स्थिरतामात्रेण विशेषाणामभावापयितया न द्रव्यस्य स्वरूपापायोऽस्तीति । यत्तु पूर्वपादे स्थूलस्वरूपे एकीकृत्यावयविद्रव्यमेव वितर्कानुगतयोगस्य विषयः स्थूलमित्युक्तं तल्लौकिकस्थूलव्यवहारानुसारेण । अत्र तु तान्त्रिकव्यवहारेण तस्यैव द्विधा विभागः । एवमेव विचारानुगतविषयस्य सूक्ष्मस्यैवात्र सूक्ष्मादित्रैविध्यं वक्ष्यतीति द्रष्टव्यम् । स्वरूपं व्याख्याय सूक्ष्मं व्याख्यातुं पृच्छति । अथेति । एषां भूतानाम् । उत्तरं, तन्मात्रमिति । तत्र सूक्ष्मपरिभाषाबीजमाह ।

भूतकारणमिति । साक्षात्कारणत्वमेव हि सूक्ष्मत्वमत्र विवक्षितमित्याशयः । भूतकारणत्वप्रकारं दर्शयति । तस्येति । तस्य भूतस्य एकश्चरमोऽवयवः परमाणुः सोपि च घटादिवदेव सावयवः । अन्यथा स्थूलत्वानुपपत्तेः । शान्तघोरमूढत्वरूपविशेषानुपपत्तेश्च । इत्येवमित्यतः सर्वतन्मात्राण्येव भूतकारणानि अवयवान्तरासंभवादित्यर्थः । उपसंहरति । एतत्तृतीयमिति । एतत्तन्मात्रं तृतीयं भूतानां रूपमित्यर्थः । अन्वयाख्यं चतुर्थं रूपं व्याचष्टे । अथेति । अथानन्तर,मुच्यतइति शेषः । त्रिविधा गुणा यथान्वयशब्देनोक्ताः तत्र हेतुः कार्यस्वभावानुपातिन इति । कार्यरूपो यः स्वीयो भावः स्वात्मकः पदार्थः तत्रानुगता अतोन्वया इत्यर्थः । ननु भूतेषु प्रख्याशील-स्य सत्त्वस्यानुगमे किं प्रमाणमिति चे, 'दन्नमयं हि सोम्य मनं' इत्यादि-श्रुतयो ऽन्वयव्यतिरेकौ चेति प्रतीहि । प्रकाशात्मकतया सात्त्विकानि हि मनश्चक्षुरादीन्यन्नरसाद्युपचयापचयाभ्यामुपचयापचयवन्ति दृश्यन्ते अतः पृथिव्यादिभूतेषु मनआदिकं तदुपष्टम्भकसत्त्वं वानुगतमित्युन्नीयतइति । पञ्चमं रूपमाह । अथैषामिति । गुणेषु वर्तमानं यद्भोगापवर्गजातं भोग-विवेकख्यातिरूपं तदेव पञ्चमं रूपमर्थवत्त्वाख्यमित्यर्थः । नन्वेवं गुणेषु वर्त्तमानमर्थवत्त्वं कथं भूतानां रूपं स्यात्तत्राह । गुणास्तन्मात्रेति । ननु भोगापवर्गौ शब्दाद्युपलब्धिविवेकख्याती ते चान्तःकरणएव वर्त्तते न साक्षाद्गुणेष्विति चेन्न । अनागतावस्थया वासनारूपेण वा तयोरपि प्रल-यकाले गुणेष्वेवावस्थानात् कारणक्रमेणैव कार्येष्वनुगतयोरभिव्यक्तेरिति । पञ्चरूपाणि व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थमाह । तेष्विति । इदानीं भूतेषु इदा-नीमुक्तेषु इदानींतनेषु स्थूलभूतेष्वित्यर्थः । तन्मात्रादिषु पञ्चरूपत्वाभा-वात् इदानीं भूतेष्वित्युक्तं स्वरूपदर्शने च संयमस्य जयहेतुत्वे द्वारमुक्तं जयो वशीकारः । तत्र पञ्चेति । एकैकमात्रजये हि गौणो भूतजयः साम-स्त्येनालयादिति भावः । वशीकारमेव कार्यद्वारा लक्षयति । तज्जयादि-ति । भूतप्रकृतयो भूतकारणानि त्रिगुणतत्त्वपुरुषार्थपर्यन्तानीत्यर्थः, न तु तन्मात्राण्येव केवलानि गुणपुरुषार्थयोरपि संयमेन साक्षात्कृतत्वादिति । भूतजयस्य फलं प्रतिपादयति ।

ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मानभिघातश्च ॥ ४४ ॥

तत्र त्रिषु मध्ये, ऽणिमाद्यष्टसिद्धीर्व्याचष्टे । अणिमेति । स्वेच्छया यदणुपरिमाणशरीरो भवति तदणिमा । सङ्कल्पमात्रेण तत्क्षणादेवावयवापचयेन सौक्ष्म्यं देहस्य भवति, भूतप्रकृतिवशित्वादिति । एवं सर्वत्र । अणिमा द्यष्टौ च शास्त्रे गणिताः ।

अणिमा महिमा चैव *लघिमा प्राप्तिरिन्द्रियैः ।
प्राकाम्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तिरैश्वर्यमीशिता ॥
गुणेष्वसङ्गो वशिता यत्कामस्तदवस्यति ।

इति । लघिमानमाह । लघुरिति । गुरुतरशरीरोऽपीषीकातूलवल्लघुर्भवतीत्यर्थः । स्पृशतीति । भूमिष्ठ एवेति शेषः । अवयवोपचयेनाङ्गुलिदैर्घ्यादिति । एतावन्तः स्थूलसंयमसिद्धयः । स्वरूपसंयमस्य सिद्धिमाह । प्राकाम्यमिति । इच्छानभिघात इति । सत्यामिच्छायां नास्य रूपं भूतस्य रूपैर्मूर्त्यादिभिर्विहन्यते, भूतस्वरूपाणां जितत्वादित्यर्थः । तस्योदाहरणं भूमाविति । उन्मज्जति जलमिव भूमिमुद्भिद्योत्तिष्ठति निमज्जति जल इव भूमौ प्रविशति चेत्येवमादि प्राकाम्यमित्यर्थः । सूक्ष्मसंयमस्य सिद्धिमाह । वशित्वमिति । भूतभौतिकेष्विति । भूतेषु व्यष्टिषु भौतिकेषु तत्कार्येषु समष्टिमहाभूतेषु ब्रह्माण्डादिषु चेति व्याख्येयम् । जगद्व्यापारवर्जमिति वेदान्तसूत्रेण सिद्धेष्वादिसर्गसामर्थ्याभाववचनादिति । वशी भवति स्वेच्छया परिणामने समर्थो भवति तत्कारणतन्मात्रविजयात् । तथा तेषामवश्योऽपि भवति । रागा†दित्यर्थः । अन्वयसंयमस्य सिद्धिमाह । ईशित्वमिति । तेषामिति । तेषां भूतानां तन्मात्राहङ्कारकोत्पत्तिविनाशयोर्व्यूहाव्यूहसंस्थानविशेषे च समर्थो भवति भूतानां मूलप्रकृतिविजयादित्यर्थः । अर्थवत्त्वसंयमस्य सिद्धिमाह । यत्रेति । यत्र कामावसायित्वमिति । सार्वत्रिकी परिभाषा पुराणेष्वप्येवमवगमात् । भूतप्रकृतीनां गुणतन्मात्रादीनामवस्थानं परिणामविशेषः । विजितार्थसम्बन्धो हि

* मूर्त्तिरिति पा० २ । † रागादिनेति पा० २ ।

योगी यद्यदर्थतया यद्यद्वस्तु संकल्पयति तत्तद्वस्तु तदर्थक्रमेव भवति विषमप्यमृतत्वार्थं संकल्प्य भोजयन् जीवलोकं सुखीकरोतीति । नन्वेवं योगी जलमपि तेजः कुर्यात् धर्ममप्यधर्मं कुर्यात् इत्यव्यवस्थैव स्यादित्याशङ्क्याह । न च शक्तोऽपीति । पूर्वपूर्वयोगिव्यवहारानुसारेणैव योगी व्यवहरति अन्यथा तुल्यबलविरोधेन व्यवहारासम्भवात् । विरोधमेव दर्शयति । अन्यस्येति । पूर्वेषां तथाभूतेषु यथादृष्टेष्वेव संकल्पादिति वाक्यार्थः । तथा च श्रुतिः । 'धाता यथापूर्वमकल्पयदि'ति । स्वनियमपालनार्थमन्तर्यामिणा तथैव सिद्धः प्रेर्यत इति द्रष्टव्यम् । उपसंहरति । इत्यष्टावैश्वर्याणीति । अणिमाद्यष्टसिद्धिव्याख्यापूरणायैव प्राकाम्यमत्र भाष्यकारैः कथितं न त्वत्र सूत्रे प्राकाम्यमणिमादिमध्ये विवक्षितं तद्धर्मानभिघात इत्यनेनैव प्राकाम्यग्रहणेन पौनरुक्त्यापत्तेरिति । कायसंयमादित्यादि सुगमं, प्रसिद्धत्वात्सिद्धिद्वयविवेचनानपेक्षया केवलां कायसंपदं सूत्रकारो विवृणोति ।

रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसंयमात् ॥ ४५ ॥

वज्रस्येव संहननं प्रहारो यस्येति वज्रवच्चिबिडो दृढः संघातो यस्येति वा वज्रसंहननः । भाष्यं सुगमम् । ग्राह्यसंयमस्य सिद्धय उक्ताः ग्रहणसंयमस्य सिद्धीराह ।

ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः ॥ ४६ ॥

ग्रहणं च स्वरूपं चास्मिता चान्वयश्चार्थवत्त्वं च तेषु संयमात्साक्षात्कारपर्यन्तात्* द्रूपाणामिन्द्रियाणां जयो भवतीत्यर्थः । ग्रहणं व्याचष्टे । सामान्येति । शक्तिरालोचनं विषयाकारपरिणामविशेषः चिन्तावधारणाभिमानसंशयरूपादन्तःकरणानामसाधारणवृत्तिचतुष्काद्भिन्नयो दर्शनस्पर्शननामा यद्यपि सोऽपि स्मरणादानुरोधिनान्तःकरणस्यैव । तथापि चक्षुराद्युपष्टम्भेनैव भवतीति कृत्वा दर्शनादिश्चक्षुरादीनामुच्यते । तथा चोक्तं सांख्ये

सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात् ।
तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि ॥

* तत्रटित पा० २ ।

इति । न तु आलोचनशब्दार्थो निर्विकल्पकं ज्ञानं चक्षुरादिमात्रवृत्त्यैवेति कल्पनीयम् । एवं सति चक्षुरादिनैव वैशिष्ट्यस्यापि ग्रहणसंभवात् सर्ववृत्तीनां चित्तनिष्ठत्वस्य भाष्ये प्रोक्तत्वाच्च । ये तु बौद्धा विशेषस्य मनोमात्रस्य गोचरत्वमभ्युपगम्येन्द्रियवृत्तिं सामान्यमात्रविषयिणीमाहुस्तान् प्रत्याचष्टे । न चेति । न च तत् इन्द्रियं सामान्यमात्रेण ग्रहणमाकारो रूपं यस्य तथा भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुः कथमित्यादि । स विषयगतो विशेष इन्द्रियेणानालोचितः कथं मनसानुव्यवसीयेत इत्येतत् मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात् अन्यथा चक्षुराद्यगोचरार्थानां मनसा विशेषग्रहणप्रसङ्गादित्यर्थः । इन्द्रियाणां द्वितीयं रूपमाह । स्वरूपमिति । प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य कार्या ये ऽयुतसिद्धा अवयवभेदाः सात्त्विकाहङ्काररूपास्तेष्वनुगतः सामान्यविशेषरूपयोः समूहो द्रव्यमिन्द्रियमित्यर्थः । तत्र विशेषाः ग्रहणरूपा नीलपीताद्याकाराः परिणामभेदाः सामान्यं च चक्षुष्ट्वादीति । ननु पूर्वसूत्रवदत्रापि स्वरूपं केवलं सामान्यमेवोचितम् अन्यथा ग्रहणाख्यप्रथमरूपस्याप्यत्रैव प्रवेशापत्तेरिति चेत्सत्यम् । सामान्यप्राधान्येनैव स्वरूपत्वमत्रापि विवक्षितम् । तथापि भूतवदिन्द्रियस्यापि सामान्यविशेषाभ्यामत्यन्तनिषेध* प्रतिषेधायैव समुदायो द्रव्यमित्युक्तम् । तेषां तृतीयं रूपमिति । तेषामिन्द्रियाणां तृतीयं रूपम् । अन्वयशब्देनो ऽहङ्कारः तत्राभिमानाख्यवृत्तिभ्रमनिरासायास्मितालक्षण इति विशेषणम् अस्मिताशक्तिक इत्यर्थः । ननु कथमहङ्कार इन्द्रियाणां रूपमित्याकाङ्क्षायामाह । तस्येति । यथा तन्मात्रस्य सामान्यस्य भूतानि विशेषा एवमहङ्कारस्य सामान्यस्य चक्षुरादीनि विशेषाः कार्यत्वात् । अत इन्द्रियेष्वनुगततया अहङ्कार इन्द्रियाणां रूपं भूतानां तन्मात्रवदिति भावः । इन्द्रियाणां चतुर्थं रूपमाह । चतुर्थमिति । महत्तत्त्वस्यापि चतुर्थरूपमध्ये प्रवेशाय व्यवसायात्मका इति गुणानां विशेषणं व्यवसायात्मबुद्धिरूपेण परिणतास्तद्विशिष्टा इत्यर्थः । एतेन पूर्वोक्तभूतत्रयसूत्रेष्वन्वयाख्यचतुर्थरूपमध्ये महदहङ्कारयोः

* भेदेति पा० २ ।

प्रवेश इत्युक्तेयं युक्तिसाम्यादिति । येषामिति । साहंकाराणि सान्तःकरणानि । पञ्चमं रूपमाह । गुणेष्विति । इन्द्रियप्रकृतिगुणेष्वित्यर्थः । सूत्रव्याख्यार्थं व्याचष्टे । पञ्चस्विति । यथाक्रमं ग्रहणादिक्रमेण सम्यमः कार्य इति शेषः । ततश्च तत्रतत्र जयं कृत्वा पञ्चरूपजयात् सर्वरूपैरिन्द्रियजयस्तद्वशीकारो भवतीत्यर्थः । ततश्च यत्सानुसारिण्यश्च गावोस्य सङ्कल्पानुविधायिन्य इन्द्रियप्रकृतयो भवन्तीति शेषः । इन्द्रियजयात्सिद्धीराह ।

ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ४७ ॥

व्याचष्टे । कायस्येति । अनुत्तमो मनोवच्छीघ्रतः कर्मेन्द्रियशक्तिविजयाद्भवति । विकरणभावस्य स्वरूपमाह । विदेहानामिति । स्थूलदेहसम्पर्करहितानामित्यर्थः । इन्द्रियाणामिति । करणसामान्योपलक्षणम् । विकरणभावशब्दस्य योगार्थमाह । अभिप्रेतेति । अभिप्रेतकालदेशविषयापेक्षस्तदपरित्यागी यत्रैव देशादिषु वृत्तिलाभ इष्यते तत्रैव भवतीत्यर्थः । तथा च विकरणभावो विकीर्णतास्वभावो व्यापितेति यावत् । य इयं विप्रकरणभावोपपन्ना योगिनस्तदेव स्थानेस्थाने विदेहा इत्युक्ताः । सर्वेति । सर्वासां व्यक्तिभेदेनानन्तानां भूतेन्द्रियप्रकृतीनां सत्त्वादिगुणानां तद्विकाराणां च सर्वदा स्वेच्छयानुविधानं प्रधानजय इत्यर्थः । ननु भूतप्रकृतिजयो भूतजयो वा कथमिन्द्रियजयादिति चेत् न । भूतजयरूपपूर्वभूमिकायामेव तयोर्जितत्वेनोत्तरभूमिकायामेकीकृत्य सर्वजयकथनादिति । एतदेव च प्रधानजयिनः पूर्वं स्थानेस्थाने प्रकृतिलया इत्युक्ताः प्रकृत्या सहैकता गता इति प्रकृतिलयाः प्रकृतिवशिनः । एतास्तिस्र इति । अत्र सिद्धिविशेषाणामेव मधुप्रतीकसञ्ज्ञावगमाद्योगभूमिचतुष्टयस्य पृथगेव पश्चाद्वक्ष्यमाणत्वाच्च । योगभूमेर्मधुप्रतीकसञ्ज्ञेति कस्य चित्प्रत्याख्यानमबोधमूलत्वादुपेक्षणीयम् । तत इति सैव्य पदं व्याचष्टे । एताश्चेति । नन्विन्द्रियजये कथं प्रकृतिमहदहङ्काराणां जय इति चेत्र । इन्द्रियरूपेष्वन्तिमरूपत्रयस्यान्तर्भावमिति । तदेव ग्राह्यग्रहणसंयमयोः सिद्धिमुक्त्वा ग्रहीतृसंयमस्य सिद्धिमाह ।

सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४८ ॥

मात्रशब्देन संयमरूपा ख्यातिर्लब्धा तया सत्त्वपुरुषान्यतामात्रस्य धर्मधर्म्यभेदात् तद्वृत्तिकस्य सर्वभावेषु प्रकृतितत्कार्यपुरुषेषु अधिष्ठातृत्वं स्वेच्छया विनियोक्तृत्वं स्वदेहवद् भवति । तथा प्रकृतिपुरुषादिसर्वज्ञातृत्वं च भवतीत्यर्थः । अत्रापि संयमः साक्षात्कारपर्यन्तो बोध्यः संयमनिष्पत्तेरेव सिद्धिहेतुत्वात् । ननु परार्थात्स्वार्थसंयमादिति सूत्रोक्तसंयमतोऽस्य को भेदः येन तत्र पुरुषज्ञानं सिद्धिरत्र चान्या सिद्धिरिति सिद्धिभेदः स्यात् । उच्यते । तत्र पौरुषेयप्रत्यये सुखाद्यनुभवरूपे परिच्छिन्न एव संयम उक्तः न तु अपरिच्छिन्ने पुरुषे । अत्र तु तेन संयमेन ज्ञाते परिपूर्णे पुरुषे बुद्धिविवेकसंयम उच्यत इति विशेष इति । ननु सत्त्वेति विशेषवचनमनुचितं गुणपुरुषान्यतेत्यादेव वक्तुमुचितमिति चेन्न । रजस्तमोभ्यां पुरुषे साक्षाद्विवेकाभावात् बुद्धिसत्त्वाविवेकद्वारैव देहेन्द्रियादिष्वविवेकात् स्वप्नाधिपाद्यवस्थासु चेतने देहेन्द्रियादिविवेकस्य योगारम्भकालएव बालकैरप्यवधृतत्वाच्चेति । तदिदं सूत्रं व्याचष्टे । निर्धूतेति । प्रवेशाद्यं परमस्वच्छता अतिसूक्ष्मवस्तुप्रतिबिम्बोद्ग्रहणसामर्थ्यमिति यावत् । परमवशीकारसंज्ञा च परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकार इत्युक्ता । रूपेण प्रतिष्ठस्य रूपप्रतिष्ठस्य । सर्वभावाधिष्ठातृत्व विवृणोति । सर्वात्मान इति । सर्वात्मान इत्यस्य विवरणं व्यवसायव्यवसेयात्मका इति कारणतद्विषयात्मका इत्यर्थः । अशेषदृश्येति । सक्रत्स्वामिना पुरुषैः संयुक्ता असंयुक्ताश्चाशेषभोग्यवस्त्वाकारेण परिणता भूत्वोपतिष्ठन्ते योगिन, तत्र हेतुगर्भविशेषणं स्वामिनं क्षेत्रज्ञमिति । यतोऽसौ भोक्तृत्वात्स्वेक्षोऽतस्तम् अयस्कान्तलोहवदुपतिष्ठन्त इत्यर्थः । यद्वा यतोऽसौ स्वामी ईश्वरः क्षेत्रज्ञश्च परिणामक्षेत्राणि गुणादीनि प्रवर्तयति परिणामनप्रकारं जानाति चेत्यर्थः । यद्यपि सर्वे पुरुषाः सर्वगुणानामविशेषेण स्वामिनस्तथापि पापादिप्रतिबन्धान्न सर्वे गुणाः सर्वदा सर्वपुरुषाणां भोग्यत्वेनोपतिष्ठन्त इति भावः । तथा च श्रुतिः । 'स यदि पितृलोककामः सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ती'त्यादिरिति । क्रियैश्वर्यरूपां सिद्धिं व्याख्याय ज्ञानैश्वर्यरूपा व्याचष्टे । सर्वज्ञातृत्वमिति । सर्वात्मना सर्वपुरुषाणां बद्धमुक्तेश्वराणां

शान्तादिरूपधर्मविशिष्टगुणानां चैकदैव ज्ञानं सर्वज्ञातृत्वमित्यर्थः । तस्य संज्ञा विवेकजमिति । विवेकेन जायमानं यथार्थसाक्षात्कार इति यावत् । अथ वा प्रकृतिपुरुषविवेकाज्जायमानमित्यर्थः । सान्वयेयं संज्ञेति । विशेषसंज्ञाया अन्वर्थतामाह । यां प्राप्येति । क्षीणक्लेशजन्यत्वात् शोकशून्यतेति भावः । सर्वसिद्धिमुक्त्वा विवेकख्यातिरूपसंयमस्य परवैराग्यद्वारा मोक्षाख्यं सिद्ध्यन्तरमाह ।

तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ४९ ॥

अपिशब्दः कैवल्यमित्यनेनान्वेति । तथा च विवेकख्यातिनिष्ठात एव विवेकख्यातेः तस्या यथोक्तसिद्धेः च वैराग्ये सति असंप्रज्ञातयोगेन तु दोषस्य बीजानामखिलवासनाकर्मणां चित्तेन सह लये सति पुरुषस्य कैवल्यं पुनर्गुणासंयोगरूपमपि भवतीत्यर्थः । वैराग्यकारणमाह । यदेति । क्लेशकर्मक्षयरूपफलस्य समाधेः यदा योगिन एवं भवति एवं विचारो भवति । एवशब्दार्थमाह । सत्त्वस्येत्यादिना सत्त्वादीत्यन्तेन । वैराग्यकारणमुक्त्वा कैवल्ये पुरुषार्थं प्रतिपादयति । एवमस्येत्यादिना न भुङ्क्त इत्यन्तेन । अत्र न भुङ्क्त इति वचनात् भोगाभाव एव पुरुषार्थ इति स्पष्टयं, दुःखाभावस्तु परम्परया पुरुषार्थ इति भावः । इदानीं सूत्रार्थं व्याचष्टे । तदेतेषामिति । तत् तदा यदेत्युक्तेनान्वयः । तदा परवैराग्यावस्थायां संस्काररूपाणां दुःखबीजगुणानां सत्त्वादिगुणस्यानां कार्यावस्थमनसि क्रियादिरूपेणाभिव्यक्तिस्वभावकानां चरितार्थानां समाप्तपुरुषार्थानां प्रतिप्रसवे मनसा सह लये सति पुरुषस्यात्यन्तिको गुणवियोगः कैवल्याख्यो भवतीत्यर्थः । मोक्षेण पुरुषस्य परिणाममपाकरोति । तदेति । कैवल्याख्यसिद्ध्यर्थिनो योगिनो यथोक्तवैराग्यवदेव साधनान्तरमाह, अथ वा संप्रति कैवल्यप्रसङ्गतः कैवल्यसाधने प्रवृत्तस्य योगिनस्तत्प्रत्यूहसम्भवे तन्निराकरणप्रकारमाह ।

स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ॥ ५० ॥

स्थानिनः स्वर्गादिलोकाधिकारिणो देवा इन्द्रादयः तेषां स्वर्लोके

नयनाय योगिनो निमन्त्रणे सति तत्र सङ्गस्मयाकरणमुपायः । सङ्गे स्मये च का क्षतिस्तत्राह सङ्गस्मयाभ्यां पुनरपि संसारप्रसङ्गात् । सङ्गः प्रीतिः स्मयश्च देवानां प्रार्थनेनात्मनि कृतार्थताभिमान इत्यर्थः । तत्र यस्यां भूमिकायां स्थान्युपनिमन्त्रणं भवति तां वक्तुं योगिनां भूमिकाचतुष्टयमाह । चत्वार इति । प्रथमकल्पिकस्य स्वरूपमाह । तत्राभ्यासीति । प्रवृत्तमात्रं न तु निष्पन्नं ज्योतिर्ज्ञानं यस्य स तथा सवितर्कादिरूपापरप्रत्यक्षवान् न तु ऋतम्भरप्रज्ञ इत्यर्थः । मधुभूमिकस्य स्वरूपमाह । ऋतंभरेति । ऋतं सत्यमेव बिभर्तीति व्युत्पत्त्या परप्रत्यक्षमेव ऋतंभरा प्रज्ञात्र विवक्षिता सा च परिशेषात् निर्वितर्करूपा भूमिकैव तदुत्तरभूमिकानां तृतीयादावेवान्तर्भावादिति । प्रज्ञाज्योतिषः स्वरूपमाह । भूतेति । ऋतंभरप्रज्ञातोऽस्य विशेषमाह । सर्वेष्विति । सर्वेषु भावितेषूत्पादितेषु निर्वितर्कादियोगेषु कृतो रक्षारूपो बन्धो येन स तथा, तथा भावनीयेषु उत्पादनीयेषु विशोकादिसिद्धादिष्वसम्प्रज्ञातपर्यन्तेषु विहितसाधनवानित्यर्थः । अतिक्रान्तभावनीयस्य स्वरूपमाह । चतुर्थ इति । चित्तप्रतिसर्गोऽसंप्रज्ञातसमाधिना चित्तविलयमात्र कर्त्तव्यमवशिष्यत इत्यर्थः । प्रज्ञाज्योतिषोऽस्य विशेषमाह । सप्तविधेति । प्रज्ञा जातेति शेषः । उक्तासु योगभूमिषु स्थान्युपनिमन्त्रणास्य भूमिमवधारयति । तत्रेति । प्रथमभूमिकायां तावन्महेन्द्रादीनामेतादृशानुग्रह एव न भवति तृतीयचतुर्थभूमिकयोस्तु देवादय उपेक्षणीया एव भवन्ति अतो मधुभूमिकायां द्वितीयायामेव निमन्त्रणा भवतीत्याशयः । साक्षात्कुर्वतः स्वस्यैव मधुमती भूमिका जातेत्यनुभवतः । अनेन भूमिनिष्पत्तिरुक्ता, निष्पन्नमधुभूमिकस्येत्यर्थः । उपनिमन्त्रणप्रकारमाह । भो इहेत्यादिना देवानां प्रियमित्यन्तेन । सङ्गस्मयाकरणं व्याचष्टे । एवमभिधीयमान इति । सङ्गदोषान् विषयप्रीतिजान् । दोषचिन्तनप्रकारमाह । घोरेष्वित्यादिना कुर्यामित्यन्तेन । सङ्गं त्यक्त्वा यत् कर्त्तव्यं तदाह । स्वस्तीत्यादिना । भावयेत् कुर्यात् । स्मयं विवृण्वानस्तत्कारणदोषमाह । एवमहमिति । न भावयिष्यति न चिन्तयिष्यति यथोपचयं यथाप्रतीकार्यः । सङ्गस्मयाकरणस्य फलमाह । एवमस्येति । सर्वज्ञत्वेपि वैराग्यान्मोक्ष इत्युक्तं यदि च

रागस्तिष्ठति तदा तद्रागनिवृत्तये पूर्ववत्सर्वज्ञतासाधकं संयमान्तरमाह ।

क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५२ ॥

विवेकात्पूर्वसूत्रोक्तात्सत्त्वपुरुषान्यताख्यात् जायमानं विवेकजं ज्ञानम् इतरव्यावृत्ततया सर्ववस्तूनामशेषविशेषैः साक्षात्करणमिति यावत् । तत् क्षणतत्क्रमयोः संयमादपि भवतीत्यर्थः । प्रतिक्षणं सर्वं वस्तु परिणमते अतः क्षणेषु तत्क्रमेषु च संयमेन साक्षात्कारे सति सर्ववस्तूनां सर्वपरिणामतत्क्रमयोरपि ज्ञानात् सर्वस्य वस्तुनो विवेकेन ज्ञानं भवतीति भावः । यद्यपि अपिशब्दः सूत्रे नास्ति तथापि ततश्च विवेकजं ज्ञानमित्याग्रिमभाष्यगम्यः । क्षणशब्दार्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयति । यथेति । यथा लोष्टादेर्भिद्यमानस्य यस्मिन्नवयवे परिमाणापकर्षकाष्ठा सोऽपकर्षावधिः सत्त्वादिगुणविशेषः परमाणुः । एवं कालस्यापकर्षावधिभूतोऽवयवविशेषः पूर्वापराशून्य इत्यर्थः । क्षणस्य लक्षणान्तरमाह । यावता वेति । यावताऽऽदित्यनेनैकं लक्षणं सम्पद्येतेति च लक्षणान्तरम् । अन्यथा वैयर्थ्यात् । अवयविद्रव्यस्य देशत्यागो बहुक्षणेनापि कदाचिद्भवति अवयवानां क्रमेण सञ्चारादित्युक्तम् । परमाणुरिति । अवयविनो देशस्य क्रियया अनेकक्षणेन जनित देशत्यागादिकं व्यावर्त्तयितुं चलित इत्युक्तम् अत्र दृष्टान्तादिना परसूत्रेण च साक्षादेवाचार्येण परमाणुवचनात् । वैशेषिकोक्तपरमाणवोऽप्यस्माभिरभ्युपगम्यन्ते ते चास्मद्दर्शने गुणशब्दवाच्या द्रव्यविशेषाः । न चानेकात्मकपृथिव्यादिभूतपरमाणुरेवात्र वाक्ये परमाणुशब्दार्थो युक्तः । अत्र भूतरूपविशेषस्याप्रकृततया द्रव्यशब्दस्य विशेषपरत्वे प्रमाणाभावात् सावयवस्य पृथिव्यादिपरमाणोर्निरवयवकालपरमाणुदृष्टान्तानुपपत्तेश्च । न च प्रकृतेरणुपरिमाणासिद्धिः । परंपरया पृथिव्यादिभावापन्नानां गुणानां परिमाणकाष्ठाया न्यायवैशेषिकसिद्धाणुपरिमाणस्यैव पक्षौचित्यात् स्वया स्वानुक्ततया परोक्तमविरोधि चेति न्यायेन परोक्तपरिमाणस्यैवादर्त्तव्यत्वात् । न चास्मद्दर्शने गुणाख्यप्रकृतेर्विभुत्वमेवावगम्यत इति वाच्यम् । अन्तःकरणाकाशहेतुगुणानां विभुत्वेन तदुपपत्तेः । सर्वगुणानां विभुत्वे सत्त्वादिपरिणामहेतुक्षोभसंयोगासंभवादिति । तस्मात्सिद्धमणुपरिमाणा अपि

गुणाः सन्तीति तेषु पृथिवीत्वव्यञ्जकगन्धाद्यनङ्गीकारेणास्मत्सिद्धान्ते पृथिवीत्वादिकं नास्तीति विशेष इति । एवं व्याख्याय क्रमं व्याचष्टे । तत्प्रवाहेति । तेषां क्षणानां यः प्रवाह उत्तरोत्तरभावेनावस्थानं तस्याविरलता क्रम इत्यर्थः । इदानीं क्षणातिरिक्तः कालो नास्ति मुहूर्तादिरूपो महाकालपर्यन्त इति प्रसङ्गात्स्वशास्त्रसिद्धान्तमवधारयति । क्षणतत्क्रमयोरिति । क्षणेषु तत्क्रमेषु चाव्यवहितानन्तर्यरूपेषु वस्तुभूतः समाहारो मिलनं नास्ति अतो मुहूर्ताहोरात्रादयो बुद्धिकल्पितसमाहार एवेत्यर्थः । नन्वेवं स्थूलकालाभावे कथं लोकानां तद्यथार्थबुद्धिरिति तत्र विकल्पतया समाधत्ते । स खल्वयमिति । नन्वेवं क्षणोऽपि विकल्पमात्रो भवतु कालव्यवहारविशेषात्क्षणव्यवहारस्य च परमाणुक्रियादिभ्य एव संभवादिति तत्राह । क्षणस्त्विति । क्षणाख्यस्तु कालो वस्तुकोटौ प्रविष्टः यतः क्रमावलम्बी क्रमेण लक्ष्यते भाष्यते क्षणरूपप्रतियोग्यनुयोगिघटितत्वात्क्रमस्येत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । क्रमश्चेति । क्रमो ह्यानन्तर्यरूप इत्यर्थः । ननु यः क्षणो वस्तुभूतः स किंस्वरूप इत्याकाङ्क्षायामाह । न कालेति । तस्य च कालस्य क्षणद्वयाद्यस्यापिद्रव्यान्तरेभ्यो विभाग इति भावः । कालनित्यत्वश्रुतिस्मृतयश्च प्रवाहरूपकालपराः । स च क्षणाख्यः कालः सत्त्वादीनां द्रव्यरूपः परिणामविशेष इति । बौद्धमताद्वास्माकमयं विशेषो यदस्माभिर्धर्मिग्राहकप्रमाणबलात् क्षण एवास्थिर इष्यते । क्षणस्थैर्यप्रत्यभिज्ञाद्यभावात् न क्षणातिरिक्तः क्षणिकः पदार्थः कश्चिदिष्यते तैस्तु क्षणमात्रस्थाय्येव पदार्थः सर्व इष्यत इति तच्च स्थाने स्थाने निराकृतं कार्यकारणभावस्यानुपपत्त्यादिभिरिति । तदस्मिन् शास्त्रे क्षण एव काल इति सिद्धान्तः । कालोऽत्र नाभ्युपगम्यत इति कस्यचित् प्रलापस्तु भाष्यार्थाविवेकमूल इति । यत्तु पूर्वदेशप्रयोगाद्यवच्छिन्नः परमाणुक्रियादिरेव क्षणः कालस्तु तदतिरिक्तो नित्य इति वैशेषिका आहुः । तन्न । विशिष्टस्यातिरेकानतिरेकयोरुभयोरुभयतस्पाशादतिरेके स्वसिद्धान्तविरोधात् अस्मन्मतप्रवेशाच्च । अस्माभिस्तादृशस्यैव गुणपरिणामस्य क्षणत्ववचनात् । अनतिरेके विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धानां त्रयाणामपि स्थिरत्वेन क्षणत्वस-

हारजननाक्षमत्वात् नित्यकालेऽपि च प्रमाणं नास्ति इदानीमित्याद्यखिल व्यवहाराणां खण्डकालमात्रविषयकत्वात् कार्यकारणभावादीनामपि क्षणघटितत्वादिति । एतेन नित्या दिगप्यप्रामाणिकी व्याख्याता, सामान्यतो दिग्व्यवहाराभावात् । पूर्वादिव्यवहारस्य च पराभ्युपगतदिगुपाधिभिरेव सम्भवात् सामान्यतः कालदिग्व्यवहारसत्त्वेऽपि आकाशादेव तदुपपत्तेश्च, अन्यथा पृथिवीजलतेजआदिभिरुपाधिभिर्देशाद्यतिरिक्त पदार्थः स्यादिति, कालाच्च दिशश्च विशेषः यत् कालः क्षणरूप इष्यते दिक्तु सर्वथैव नेष्यत इति । शास्त्रे दिक्शब्दव्यवहारस्तु पूर्वपश्चिमनियामकोपाध्यवच्छिन्नाकाशेन बोध्यः स्थित्याधारत्वेन देशव्यवहारवदिति । अत एव श्रुत्यादिषु कुत्रचिदाकाशाच्छ्रोत्रं क्वचिच्च दिशः श्रोत्रमिति वचनमन्योन्यमविरुद्धं दिगाकाशयोरैक्यादिति दिक् । क्षणतत्क्रमयोर्नास्ति वस्तुसमाहार इति यत्प्रागुक्तं तत् प्रपञ्चयति । न चेत्यादिना नास्ति तत्समाहार इत्यन्तेन । सहभावाभ्युपगमेऽपि क्रमो न सम्भवतीत्याह । क्रमश्चेति । असम्भवे हेतुमाह । पूर्वस्मादिति । तस्मात्सर्वदैव वर्त्तमानलक्षणः सत्येक एव क्षणस्तिष्ठति न पूर्वोत्तरे क्षणा इत्यतो नास्ति तयोः क्षणतत्क्रमयोर्वास्तव मिलन मुहूर्त्ताद्विरूपमित्यर्थः । वक्ष्यमाणोपपादकमादौ वक्ति । ये त्वित्यादिना सर्वे धर्मा इत्यन्तेन । ये पुनर्भूतभविष्यत् क्षणास्ते सर्वेऽपि सर्ववस्तुपरिणामाधारा एकदैव वार्धकाद्यदर्शनतः क्षणपर्यायकालत्वेनैव परिणामहेतुत्वादित्युत्तरपादे क्षणप्रतियोगीत्यादिसूत्रे व्याख्येयाः, तेन हेतुना एकेन क्षणेन कृत्स्नो लोकः परिणाममनुभवति प्राप्नोति । अत तत्क्षणोपारूढा एकैकक्षणोपारूढाः धर्माः पदार्था इत्यर्थः । तत्र किमित्यत आह । तयोः क्षणेति । ततश्चेति । ततश्च क्षणतत्क्रमसाक्षात्कारादखिलपरिणामतत्क्रमसाक्षात्कारद्वारा सर्ववस्तूनामन्योन्यव्यावृत्ततया स्वरूपावधारणं भवतीति सूत्रार्थ उक्तः । उत्तरसूत्रमवतारयति । तस्येति । तस्य विवेकजज्ञानस्य सर्वविषयकस्य शिष्यव्युत्पादनाय एकमुदाहरणमुपन्यस्यत इत्यर्थः ।

जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ॥५२॥

जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात् भेदावधारणस्यासम्भवात् ततो विवेकज्ञानादेव प्रतिपत्तिर्विवेकेन साक्षात्कारः पौरुषेयो भवतीत्यर्थः । तत्रादौ जात्यन्यतावच्छेदस्यासङ्कीर्णमुदाहरणमाह । तुल्ययोर्देशेति । कालभेदेन समानदेशस्थयोर्हि समानरूपयोर्गोगवययोर्भेदो जातिभेदादेवानुमातुं शक्यत इति । अत्र वडवाशब्देनातिसारूप्याद्द्वयो लक्षितसारूप्याधिका वडवैवेति । लक्षणेनान्यत्वावच्छेदस्यासङ्कीर्णोदाहरणमाह । तुल्यदेशेति । लक्षणमभिव्यक्तो धर्मभेदः । देशेनान्यत्वावच्छेदस्यासङ्कीर्णोदाहरणमाह । द्वयोरिति । देशभेदप्रकारमाह । पूर्वमिदमुत्तरमितीति । इदानीं जात्यादिभिर्यत्रान्यतानुमानं न सम्भवति तादृशविवेकज्ञानस्यासङ्कीर्णमुदाहरणमाह । यदा त्विति । यदा तु पूर्वदेशस्थितमामलकं विषयान्तरव्यग्रस्य ज्ञातुर्विवेकं करिष्यतो योगिन उत्तरस्मिन् देशेऽपावर्त्तते अवध्यते दैवादिना तदा द्वयोरामलकयोरेकदेशत्वे सति पूर्वदेशोपलक्षितमिदमुत्तरदेशोपलक्षितं चेदमिति विवेकानुपपत्तिः । आमलकयोर्जात्यादित्रिकसाम्यात् । अस्मदादितत्त्वज्ञानं चेदृशम् इत्यत उक्तं सूत्रकारेण ततो विवेकजज्ञानात्प्रतिपत्तिरितीत्यर्थः । ननु क्षणतत्क्रमयोः संयमात् कथमामलकयोर्विवेकज्ञानमिति पृच्छति । कथमिति । उत्तरं पूर्वेति । आमलकस्य क्षणेन सह वर्त्तत इति आमलकसहक्षणः चैत्रसहोदर इतिवत् । एवंविधः पूर्वो देश आमलकान्तरेण सहक्षणादुत्तरदेशाद्भिन्नः तत्र स्वदेशक्षणप्राप्ते ते आमलके भिन्ने एकस्य एकदा विरुद्धदेशसम्बन्धासम्भवादिति । एवं तयोर्भेदं प्रसाध्यैकदेशसम्बन्धदशायां विवेकग्रहणोपायमाह । अन्येति । अन्ययोर्भिन्नयोः पूर्वोत्तरदेशसम्बन्धक्षणयोरनुभवः साक्षात्कारस्तयोरामलकयोरन्यत्वे हेतुर्यथोक्तविवेकग्रहे कारणमित्यर्थः । अत्र चोदाहरणे क्षणसंयमादेव विवेकज्ञानं दर्शितम् एतदनुसारेण क्षणक्रमसंयमादपि विवेकजज्ञानस्योदाहरणमुन्नेयमिति भावः । तद्यथा द्वित्रिक्षणमात्रेण ज्येष्ठकनिष्ठयोर्ज्येष्ठकनिष्ठताविवेकज्ञानं क्षणक्रमसाक्षात्कारं विना न सम्भवति अतः क्षणक्रमस

यमसूत्रकारणमिति । एतेनैव स्थूलदृष्टान्तेन परमसूक्ष्मेष्वपि लक्षणतत्क्रमानुभवात् विवेकज्ञानमनुमेयमित्याह । एतेनेति । तुल्यजातिलक्षणदेशस्य परमाणुसामान्यस्यान्योन्यम् अन्यत्वप्रत्ययो विवेकप्रत्ययः पूर्वयोः परमाणुदेशसाहित्यलक्षणयोः साक्षात्करणात् ईश्वरस्य प्रकृत्यादिपरिणामभोप्सोर्योगिनो भवतीत्यन्वयः । तत्र हेतुरुक्त उत्तरस्य परमाणोरित्यादिना । यत उत्तरस्य परमाणोः पूर्वदेशानुपपत्त्योत्तरस्य स्वदेशप्राप्तिः पूर्वस्य स्वदेशप्राप्तितो भिन्ना तयोः सहलक्षणभेदात्साहित्यलक्षणयोर्भिन्नत्वादित्यर्थः । तदेव जात्यादिभेदात् देशसंबन्धलक्षणभेदाच्च तुल्ययोरन्यताप्रत्ययं प्रतिपाद्य परमतेप्येतत्समानमिति प्रतिपादयितुं तन्मतमाह । अपरे त्विति । अपरे वैशेषिका वदन्ति नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषा इति । अन्त्याः प्रलयकालस्थाः मुक्तेषु चात्मसु सर्वेषु तुल्यजातिलक्षणदेशेष्वन्योन्यं विभाजकान्तरासंभवेन विशेषनामा भेदकः कश्चन पदार्थोऽवश्यं वाच्यः । तथा च परमाण्वादिष्वपि स एवान्यताप्रत्ययं करोतीति तेषामाशयः । तत्रापीति । तन्मतेऽपि देशादीनां योगबुद्धिगम्यलक्षणान्तानां भेदोऽप्यण्वादीनामन्यत्वे हेतुरस्त्येवेति समानमित्यर्थः । मूर्त्ति. संस्थान व्यवधि. व्यवहितता एतद् द्वयमधिकमत्रोक्तम् । अत इति । यतो मूर्त्तिव्यवधिजात्यादिर्नित्यद्रव्येष्वप्यस्ति भेदकोऽतः परैरुक्त मूलपृथक्त्वं मूलेषु नित्यद्रव्येषु विशेषपदार्थो नास्ति मूर्त्तिव्यवधिजातिभ्यो भेदेनातिरेकेण पृथक्त्वस्याभावात् तैरेव पृथक्त्वव्यवहारोपपत्तेरिति वार्षगण्य आचार्यो मन्यत इत्यर्थः । ननु वार्षगण्यमते मुक्तपुरुषेषु मूर्त्याद्यभावात्कथं विभागव्यवहारः स्यादिति चेन्न । बद्धावस्थायां ये मूर्त्यादयः स्थितास्त एव मुक्त्यवस्थायामपि योगिभिर्गृह्यमाणा अन्योन्यभेदव्यवहारं जनयन्तीति अभ्युपगमसंभवादन्यदेशादिरूपाणां तु परमाण्वादीनां प्रलये भेदव्यवहारः स्वगतसूक्ष्मकार्यभेदात् यथोक्तलक्षणभेदादिभ्यश्चेति । अत्र वार्षगण्यमतस्याप्रतिषेधादिदमेव स्वमतमिति मन्तव्यम् । विवेकजज्ञानस्यैकं विषयं प्रदर्श्येदानीं सहेतुकां विवेकजज्ञानस्य मोक्षोपयोगितामाह ।

तारकं सर्वविषयं सर्वथा विषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम् ॥ ५३ ॥

इतिशब्दो हेत्वर्थे । यतो विवेकजं ज्ञानं सर्वविषयादिरूपम् अतः सर्वत्र दोषसाक्षात्कारेण उक्तवैराग्यद्वारा संसारतारकं भवतीत्यर्थः । एतेन विवेकजज्ञानस्येदं लक्षणं बोध्यम् । अत एवानेन लक्षणेन सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिजन्यसर्वज्ञताया अपि संग्रहात्तत्र सूत्रे साऽपि विवेकजज्ञानत्वेन भाष्यकारैरुक्तेति । तत्र भाष्यकारः प्रत्येकं विशेषणानि व्याचक्षाणः तारकशब्दस्यार्थोपस्थितिलभ्यमर्थमाह । तारकमितीति । लौकिकसामग्रीं विनैव यथार्थज्ञानसामर्थ्ये सत्त्वपुरुषान्यतासंयमक्षणतत्क्रमसंयमाभ्यामुद्बोधित प्रतिभा तद्रूपत्य स्वप्रतिभोत्थ तदेव हि संसारतारकं घटते यतो योगस्य स्वप्रतिभोत्थमेव तारकशब्दार्थः । प्रतिभोत्थत्वे हेतुमाह । अनौपदेशिकमिति । नहि सर्वथा सर्वविषयकं ज्ञानं शाब्दं भवितुं युज्यते शब्दस्य सामान्यमात्रविषयकत्वात् परिच्छिन्नविषयकत्वाच्चेति । सर्वविषयमित्यत्र सर्वशब्दोऽसंकुचित इत्याह । सर्वविषयमिति । सर्वविषयकत्ववचनादित्यर्थः । अतीतेति । अतीतादिरूपं सर्वमित्यनुवादोऽन्वयार्थः पर्यायैः स्वगतविशेषैः सर्वथा निःशेषैः विषयीकरोतीत्यर्थः । नास्ति क्रमः पौर्वापर्यं यत्र ज्ञानवृत्त्यक्रमम् । अक्रमान्तविशेषणलभ्यं वाक्यतात्पर्यार्थमाह । एकक्षणोपारूढमित्यादिना । आरोहोऽत्रार्थाद्बुद्धिरूपायामिति । विवेकजज्ञानस्याखिलसिद्धान्ते निर्वचनस्य बीजमाह । एतदिति । परिपूर्णशब्दार्थं स्वयं व्याचष्टे । अस्यैवांश इति । अस्यैव सूर्यतुल्यस्य विवेकजज्ञानस्यांशो योगप्रदीपः क इत्याकाङ्क्षायामाह । मधुमतीति । स्थान्युपनिमन्त्रणसूत्रे ऋतम्भरप्रज्ञाख्यद्वितीयभूमौ योगी मधुभूमिक इत्युक्तं सैव च भूमिकाच मधुमतीति निर्दिष्टा तामादाय सप्तधा प्रान्तभूमिप्रज्ञेति पूर्वोक्तं सम्प्रज्ञातसमाप्तिपर्यन्तभूमिकाजातं योगप्रदीप इत्यर्थः । ते हि भूमिव्यूहा विवेकजज्ञानविषयैकदेशप्रकाशका अतोंऽशा इति भावः । ननु सवितर्कादिरूपास्तथा परिणामत्रयसंयमादिरूपाश्च याः सम्प्रज्ञातयोगभूमयः पूर्वोक्तास्ता

कथं योगप्रदीपतया विवेकजज्ञानांशतया च न निर्दिष्टा इति चेत्। योगसाहित्यकणत्वेन तेषामन्यरूपत्वस्य विवक्षितत्वात् । प्रकृष्टभूमितया योगप्रदीपानामासामशत्वेनैव च कणतुल्यभूमीनामंशांशत्वमपि प्राप्तमिति भावः । विष्णुपुराणे च सर्वेषामेवेतरज्ञानानां प्रदीपतुल्यत्वविवक्षया ब्रह्मविवेकजज्ञानस्य सूर्यतुल्यत्वं प्रोक्तम्

अन्धं तम इवाज्ञानं दीपवच्चेन्द्रियोद्भवम् ।

यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे विवेकजम् ॥

इति । इन्द्रियोद्भवमित्यन्येषामपि ज्ञानानामुपलक्षणम् । तदेवं संयमस्य सिद्धिरूपा विभूतयोऽतीतानागतज्ञानाद्या विवेकजज्ञानान्ता ज्ञानक्रियैश्वर्यरूपा विस्तरेणोक्ताः । तत्रायं संशयः किमेतासां विभूतीनामनन्तमेव मोक्षो भवति आहोस्विदेतद्व्यतिरेकेणापीति । तत्र निर्णायकतयोत्तरसूत्रमवतारयति । प्राप्तविवेकेति । सूत्रेण सहान्वयः । विवेकजज्ञानाख्योत्तमसिद्ध्यपेक्षयैव सुतरामितरसिद्ध्यनपेक्षा कैवल्यइति भाष्याशयः ।

सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यम् ॥ ५५ ॥

बुद्धिसत्त्वस्य पुरुषेण सह समाना यदा शुद्धिर्वक्ष्यमाणरूपा विवेकसाक्षात्काराद्भवति तदैव मोक्षो न तत्र सिद्ध्यपेक्षेत्यर्थः । इति शब्दः सूत्रान्ते तिष्ठति स च हानोपायव्यूहसमाप्तिसूचनार्थः । शुद्धिसाम्यं हेतुतः स्वरूपतश्च व्याचष्टे । यदेति । निर्धूतो रजस्तमोद्रव्यरूपो मलो यस्य तत्तथा । अत एव विवेकख्यातिमात्रे अधिकारः कर्त्तव्यता यस्य न तु सिद्ध्यादौ तत्तथा तत्स्थ दग्धानि अनागतक्लेशरूपाणि विपाकाख्यसंसारबीजानि यत्र तत्तथा । एवं यदा बुद्धिसत्त्वं भवति तदा शुद्धा पुरुषस्य स्वरूपमिव तत् भवति अनेन शुद्धिसाम्ये हेतुरुक्तः बुद्धेर्दुःखाद्यात्मकत्वाच्चात्यन्तं शुद्धिसाम्यं कदापीत्येतत्प्रतिपादनायेवशब्दप्रयोगः । यस्मिन्नंशे साम्यं तदाह । पुरुषस्येति । बुद्धिधर्मत्वात्पुरुषे उपचरितमात्रस्य प्रत्ययाविशेषाख्यभोगस्याभावः पुरुषस्य शुद्धिः *बुद्धेरपि जीवन्मुक्तदशायां विवेकित्वेन

* बुद्धिधर्मत्वादित्यादि शुद्धन्तं पुस्तकान्तरे नास्ति ।

तादृशो भोगो नास्तीति शुद्धिसाम्यमित्यर्थः । अत्र साक्षितामात्ररूपभोगव्यावर्त्तनायोपचरितेत्युक्तं पुरुषस्य प्रत्ययाविशेषरूप एव हि भोग उपचरितो ऽविवेकस्योपाधिधर्मत्वात् । चिदवसानतारूपस्तु सांख्यसूत्रोक्तो भोगः स्वत इति, तथा च साक्षी निरभिमान एव चित्तस्य निरभिमानत्वमेव मोक्षहेतु नैश्वर्यादिकमिति पर्यवसितोऽर्थः । एतस्यामिति । एतस्यां शुद्धिसाम्यावस्थायां जातायां प्रारब्धप्रतिबन्धनिवृत्त्यनन्तरं कैवल्यं भवति ईश्वरानीश्वरादिसाधारण्येनेत्यर्थः । स्वतन्त्रज्ञानक्रियाशक्तिमानत्रेश्वरः । ज्ञाने पुनरिति । ज्ञानान्तरे काप्यपेक्षा नास्तीत्यर्थः । ननु विवेकसाक्षात्कारहेतौ संयमे सत्यवश्यमेव सार्वज्ञादिकं भविष्यति तत्कथमनीश्वरस्य चेत्युच्यत इति चेत् न । संयमे सत्यपि कामनां विना सिद्ध्यनुत्पत्तेः यागे सत्यपि स्वर्गानुत्पत्तिवत् । किं च यमनियमाद्यङ्गवैगुण्यादपि सिद्ध्यनियमः तादृशाङ्गवैगुण्येऽप्यभिमाननिवृत्त्याख्यदृष्टद्वारा कदाचिन्मोक्षः सम्भवत्येवेति । ननु चेत् कैवल्ये सिद्ध्यपेक्षा नास्ति तर्हि किमर्थं मोक्षाख्यहानस्योपायमध्ये सिद्धीनां कथनमित्याशङ्कायामाह । सत्त्वशुद्धिद्वारेणेति । सत्यस्य बुद्धिसत्त्वस्य शुद्धिर्वैराग्यादि तद्द्वारेण मोक्षोपयोगितयेति शेषः । ऐश्वर्ये क्रियाशक्तिरणिमादि ज्ञानं विवेकज्ञानान्तमुपक्रान्तं प्रोक्तं सूत्रजातेन । परमार्थतस्तु सत्त्वपुरुषान्यताज्ञानादेवाज्ञाननिवृत्त्यादिदृष्टद्वारा कैवल्यमित्यर्थः । अत्र चरिताधिकारा इत्यादिना कैवल्यस्वरूपमुक्तं कैवल्ये पुरुषार्थमाह । तदेति । तदा पुरुष उपमोहात्मकसत्त्वादिगुणादर्शने चित्तज्योतिर्वियोगात्स्वरूपमात्रज्योतिस्ततो दुःखादिप्रतिबिम्बरूपमलरहितः सन् केवली भवति केवलेषु मुक्तेषु नित्यमुक्तेश्वरे वा ऽविभागं गच्छतीत्यर्थः । तथा च दुःखभोगनिवृत्तिरेव पुरुषार्थ इति । व्याख्यातानि हानोपायस्य विवेकख्यातेः साधनानि योगस्य चाङ्गानि यमादीनि ससिद्धीनि ॥

इति श्रीपातञ्जलभाष्यवार्त्तिके श्रीविज्ञानभिक्षुनिर्मिते विभूतिपादस्तृतीयः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थपादः । हानोपायान्तं व्यूहत्रयमतिविस्तरतः पादद्वयेन व्याख्याय हानं तु स्वरूपत एव तत्र संक्षेपादुक्तं न तु तस्याशेषविशेषरूपो व्यूह इत्यतो हानविस्तरार्थं चतुर्थपादारम्भः । तत्रादौ कैवल्ययोग्यं चित्तं निर्धारयितुं पञ्चप्रकारा सिद्धिमाह । अनेनैव प्रसङ्गेन जन्मादिसिद्ध्यपेक्षया यथोक्तसमाधिसिद्धेरुत्कर्षोऽपि सेत्स्यति ।

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ १ ॥

क्रमेण सिद्धीर्व्याचष्टे । देहान्तरितेति । ऐहिकेन कर्मणा देवादिदेहान्तरे जन्ममात्रेण भवन्ती अणिमादिसिद्धिर्जन्मजेत्यर्थः । औषधिजसिद्धिमाह । औषधिभिरिति । असुरभवनेषु रसायन यदौषधिद्रव्यं तदुद्भवेत्येवमादिः सिद्धिरौषधिभिरित्यर्थः । असुरभवनेष्विति प्रायिकाभिप्रायेणोक्तम् । अत्राप्यौषधीभिः सुवर्णादिसिद्धीनां भावात् । शेषं सुगमम् । पञ्चविधसिद्धिसाधारण्याय पूर्वपादो विचारित । सिद्धिप्रकारोऽस्मिन्नेव प्रसङ्गे कियद्भिः सूत्रैः प्रतिपादनीयः तत्रादौ निर्माणकायनिर्माणेन्द्रिययोरुत्पत्तिप्रकारप्रतिपादकं सूत्रं पूरयित्वोत्थापयति । तत्र कायइति । निर्माणचित्तोत्पत्तिप्रकारस्य सूत्रान्तरेण वक्ष्यमाणत्वादत्र कायेन्द्रिययोरेव ग्रहणम् ।

जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥

मनुष्यादिजातिरूपः परिणामः स प्रकृत्यापूराद्भवति न तु संकल्पमात्रादित्यर्थः । मनुष्यादिजातिरूपेण पूर्वं परिणम्य स्थितानां कायेन्द्रियाणां कामरूपतादशायां यो देवतिर्यगादिजातिपरिणामः स प्रकृत्यापूराद्भवति न तु संकल्पमात्रादित्यर्थे इति व्याख्यान्तरम् । अणिमादिरूपपरिणामविशेषश्च प्रकृत्यपगमादित्यपि बोध्यम् । अत्र च जात्यन्तरशब्देन योगिनां गजतुरङ्गादिवैभव तथा कायव्यूहादिकमपि ग्राह्यम् । आपूरशब्देनापि प्रकृतीनां संहननमपि ग्राह्यम् । कायव्यूहे च श्रुतिः 'स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा शतं दश चैकश्च सहस्राणि च विंशति"-रित्यादिरिति । प्रकृत्यापूरे हेतुं वदन् सूत्रं व्याचष्टे । पूर्वपरिणामेति । यतो लोके वल्मीकादीनां क्षुद्रपरिणामापाये तदुत्तरमहापरिणामोत्पत्तिर्भूतप्रकृ-

तीनामनुप्रवेशाद्भवतीति दृष्टम्। अतो योगीश्वरादीनामपि देहेन्द्रिययोः परिणामान्तरकाले धर्मादिसापेक्षाः कार्येन्द्रियप्रकृतयः स्वस्वविकारमनुगृह्णन्ति स्वस्वजातीयां कायादिप्रकृतिमुपकुर्वन्ति आपूरेणानुप्रवेशेनेत्यर्थः। तत्र कायप्रकृतिः पञ्चभूतानि इन्द्रियप्रकृतिश्चास्मितेति। दृष्टश्च लोके तृणराशिनिक्षिप्तस्य वह्निकणस्य क्षणादेव प्रकृत्यापूरेण गगनव्यापी परिणामविशेष इति। एतेन वामनाद्यवतारादीनां क्षणादेव त्रिभुवनव्यापित्वविश्वरूपत्वादिकं मार्कण्डेयादिभ्यो विष्णुना मायाप्रदर्शनं च प्रकृत्यापूरेण तद्दिन्माला*यामिव क्षणभङ्गुरेणेति व्याख्यातम्। अगस्त्यादीनां समुद्रपानादिकं च तोयादिप्रकृत्यपसरणेनेति व्याख्येयम्। एवमेव विश्वं परमेश्वरस्य मायेति गीयते। ऐन्द्रजालिकवत् क्षणेनैव प्रकृत्यापूरापसारणादिभिर्जगदन्यथयितुमुत्पादयितुं विलापयितुं च परमेश्वरः स्वसङ्कल्पमात्रेण शक्नोति सूक्ष्मदृशा तु मतितया तथा करोत्येवेति पश्यन्तु योगिनो भगवत्तत्त्वमिति दिक्। ननु योगजधर्मबलात् प्रकृतय आकृष्यन्तइति प्रकृतिस्वातन्त्र्यसिद्धान्तहानिः। तथा च यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादिश्रुतेरपि प्रकृतिस्वातन्त्र्यहानिरित्याशङ्कायामाह।

निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत्॥ ३॥

व्याचष्टे। नहीति। धर्मादिरूपाणां निमित्तानां प्रकृत्यापूरकत्वे युक्तिमाह। न कार्येणेति। परतन्त्रं स्वतन्त्रस्य प्रवर्त्तकमयुक्तमित्यर्थः। किं चाकाशे द्रव्याणामनारम्भिकाण्यनुक्षणमणूनां क्रिया सर्वसम्मता। न च तत्र धर्माधर्मौ वा कारणं कस्यापि भोगाहेतुत्वात्। नापि तत्रेश्वरादिसङ्कल्पादि कारणं गौरवात्। अतो निरन्तराणुक्रियोपपत्तये लाघवेन गुणत्वेनैव सामान्यतः प्रवृत्तिकारणत्वात् प्रकृतिस्वातन्त्र्यं सिद्धम्। अपि च कदाचिद्दण्डचक्रादिकं विनापि योगिसङ्कल्पादेव घटो जायते चादिसर्गे चेश्वरसङ्कल्पेन बीजान्तराणि विनैव सर्वाणि बीजान्युत्पद्यन्तइति

* तद्दिन्मालयेवेति सुगमम्।

परस्परव्यभिचाराच्चिमित्तानां न साक्षात्कारणत्वसंभवः । तृणारणिमण्यादिषु चाग्न्यादिकारणत्वे अन्योन्यव्यभिचारो लोकसिद्ध एवास्ति अतः सहकार्यप्रयुक्ता प्रकृतिरेव परिणामे कारणं स्वतन्त्रेति सिद्धम् । ननु प्रकृतिश्चेत् स्वतन्त्रा केन प्रकारेण तर्हि धर्मेश्वरयोगिसंकल्पादीनां प्रकृतिपरिणामहेतुत्वमिति पृच्छति । कथं तर्हीति । सूत्रार्द्धेनोत्तरमाह । वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदिति । अथा पूर्णादद्भिः पूर्णात् केदारान्तरस्य विशेषणं समामित्यादित्रिकम् । अपकर्षति क्षिपति प्रावरणमालवालम् । स्वस्वं विकारमिति । स्वस्वसजातीय विकारं व्याप्नुवन्ति विकारप्रसूतीनां परिणामान्तरमित्यर्थः । प्रकृतकार्येन्द्रियप्रकृत्यभिप्रायेणोक्त गुणाद्गुणान्तरमाप्लावयन्तीत्यपि बोध्यम् । क्रियावदारम्भकसंयोगोऽपि प्रकृतेः स्वत एव भवतीत्यपि तेनैव दृष्टान्तेन प्रतिपादयति । यथा चेति । न तु प्रकृतिप्रवृत्ताविति । संयोगविशेषेष्वपीति बोध्यम् । तथा चाधर्मादिप्रतिबन्धनिवृत्तिद्वारेणैव धर्मादिः परिणामकारणमिति सिद्धम् । अथ भाष्य. । यथा संस्कार एव स्मृतिहेतुः सदृशादृष्टचिन्तादयस्त्वननुगततया संस्कारस्योद्बोधकमात्राः । उद्बोधश्च निद्रादिदोषरूपावरणभङ्गः । तथैव प्रकृतिरेव जगत्कारणं कालकर्मेश्वरादयस्तु प्रकृतेः कार्यजननशक्त्युद्बोधकाः तत्र धर्माधर्मौ स्वधर्मविरुद्धधर्मान्तररूपावरणभङ्गेनोद्बोधकौ ईश्वरस्तु साम्यपरिणामादिरूपाखिलावरणभङ्गेनोद्बोधकः कालादयस्तु धर्माद्युद्बोधकतया दण्डादयस्तु कार्यान्तराभिव्यक्तिप्रतिबन्धकतयेत्येव यथायोग्यमूहनीयम् । एतदेव निमित्तकारणतेति गीयते अव्यभिचारात्तु संयोगस्य समवायिकारणत्वमिष्यतएव द्वारत्वात् न तेन प्रकृतेः स्वातन्त्र्यहानिरिति । धर्मस्याधर्मरूपप्रतिबन्धापसारणद्वारा कार्येन्द्रियपरिणामनिमित्तत्वे उदाहरणमाह । अत्र नन्दीति । नन्दिनामा मनुष्य ईश्वरो जात इति नन्दीश्वरः । एव नहुषाजगरेऽपि व्याख्येय । सिद्धादीनां कार्येन्द्रियपरिणामश्चिन्तितः । इदानीं सिद्धाना चित्तपरिणामनिर्णायकं सूत्रमवतारयति । यदेति । एकमनस्का निर्माणमनोमात्रेणैव व्यवहारभाजः । अनेकमनस्काः निर्माणमनोतिरिक्तप्रातिस्विकमनोभाजः ।

निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥

स्वसङ्कल्पेन निर्मितचित्तानि निर्माणचित्तान्युच्यन्ते तानि बहूनि निर्माणदेहसमसङ्ख्यानि भवन्ति तेषां कारणमाह । अस्मितामात्रादिति । अहङ्कारादित्यर्थः । मात्रशब्देन मनोव्यावृत्तिः सङ्कल्पमात्रेण मनसो निर्मितमात्रत्वादिति । अत्र चित्तशब्दो मनोमात्रवाची अहङ्कारप्रकृतिकत्ववचनात् क्षुद्राहङ्कारा अपि अनेके स्वप्रकृतिप्रधानवुद्ध्यापूरादुद्भवन्तीति प्रत्येतव्यं युक्तिसाम्यादिति । भाष्ये सचित्तानि शरीराणीत्यर्थः, शेषं सूत्रएव व्याख्यातम् । ननु निर्मातृचित्तस्यैकस्यैव प्रदीपवद्विसारितया कायव्यूहेषु वृत्तिसम्भवात् किमर्थं देहभेदेनान्तःकरणभेदोऽभ्युपगम्यते । न हि नैयायिकानामिवास्माकमन्तःकरणभेदेनैकदानवहितनानाशरीराधिष्ठानमसम्भवेदिति । अत्रोच्यते । समाधिभोगयोर्ज्ञानाज्ञानयोश्चैकदैकस्मिंश्चित्ते विरोधेन चित्तभेदसिद्धिरिति । अत एव सर्वज्ञस्यापि विष्णोः स्वसङ्कल्पनिर्मितचित्तभेदेन रामशरीरे कियत्कालमज्ञानमुपपन्नमिति । यदा तु योगी जीवभेदानेव स्वदेहाद्विनिर्मितेषु देहेन्द्रियसङ्घातेषु अनेकेषु योजयति तदा पुनः सुतरामिवान्तःकरणमपेक्षतइति कदाचित्तु योगिनामेकान्तःकरणेनैव नानादेहेषु व्यवहारं न निराकुर्मः स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वादिति । अथैवं सत्यात्मनानात्वकल्पना व्यर्था चित्तभेदेनैव ज्ञानाज्ञानाद्युपपत्तेरिति । मैवम् । वृत्तिविरोधादीनां सोपाधिकत्वेनाविरोधेऽपि विषयानुभवाननुभवयोः स्वप्रतिबिम्बितदुःखभोगतदभावयोर्बन्धमोक्षयोश्च समानचेतननिष्ठयोर्विरोधेनैवात्मनानात्वसिद्धेरिति दिक् । तदेतच्छरीरभेदेन नानाचित्तैर्विरुद्धनानाकार्यकारित्वं योगिनां स्मर्यते ।

एकस्तु प्रभुशक्त्या वै बहुधा भवतीश्वरः ।
भूत्वा यस्मात्तु बहुधा भवत्येकः पुनस्तु सः ॥
तस्माच्च मनसो भेदा जायन्ते चैतएव हि ।
एकधा तद्द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुनः ।
योगीश्वरः शरीराणि करोति विकरोति च ।
प्राप्नुयाद्विषयान् कैश्चित् कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् ॥

संहरेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव ।
इति । अनेकचित्तनिर्माणेऽपि विशेषमाह ॥

प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥

व्याचष्टे । बहूनामिति । तेषां बहूनां कथमेकचित्ताभिप्रायानुसारिणी प्रवृत्तिः स्यादित्याशयेन योगी पूर्वसिद्धं यच्चित्तं तदेव सर्वचित्तानां प्रयोजकं निर्मिमीते नियामकं करोति ततस्तु चित्ताभिप्रायात् तेषामवान्तरचित्तानां प्रवृत्तिरित्यर्थः । ऐश्वर्यनिर्वाहार्थमनेकचित्तेष्वन्तर्यामिविधया स्थितमेकं चित्तं तेषामुत्पत्तिस्थितिसंहारं करोतीति अत्र च प्रमाणं प्रागेव दर्शितं 'संहरेच्च पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिवे'ति । एतेन विष्ण्वादीनामवतारा अपि व्याख्याताः तेषु ह्यात्मन एकत्वेऽपि अंशांशिव्यवहार उपाध्योरंशांशिभावेनौपाधिकः न पुनरितरजीवेष्विव स्वत एवेति । तदेवमुक्तेषु पञ्चसु सिद्धचित्तेषु मध्ये ऽपवर्गयोग्यचित्तमवधारयति ।

तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ६ ॥

ध्यानजं ध्यानसंस्कृतम् आशयाः क्लेशकर्मवासनाः न सन्त्यस्मिन्नित्यनाशयं ध्यानसिद्धं चित्तमेवानाशयं भवति येनैव ज्ञानोत्पत्त्या वासनोच्छेदसंभवात् न मन्त्रादिभिरित्यर्थः । व्याचष्टे । पञ्चविधमिति । निर्माणचित्तमत्र निर्माणकर्तृचित्तं न निर्मीयमाणं चित्तं तस्य सिद्धकार्यत्वेन सिद्धत्वानियमात् । अनाशयमित्यस्यार्थमाह । तस्यैवेति । रागादेः प्रवृत्तिर्यस्मात्संस्कारात्स रागादिप्रवृत्त्याशयस्तस्यैव नास्तीत्यनाशयमित्यर्थः । अनाशयत्वस्य किं प्रयोज्यमित्याकाङ्क्षायामाह । नात इति । सम्बन्ध उत्पत्तिः । ततश्चापुनर्जन्मरूपो मोक्ष इति शेषः । पापपुण्यानुत्पत्तौ हेतुमाह । क्षीणक्लेशत्वादिति । दग्धक्लेशकर्मवासनत्वादित्यर्थः । अदृष्टोत्पत्तावप्यदृष्टान्तरं कारणमदृष्टरूपस्य कर्माशयस्य कार्यमात्रे हेतुत्वात् । तत्रेति निर्द्धारणसप्तम्यर्थमाह । इतरेषामिति । मन्त्रादिसिद्धचित्तानामित्यर्थः । अत्रैव हेतुपरतयोत्तरसूत्रमवतारयति । यत इति ।

कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ७ ॥

योगिनो निष्पन्नयोगस्य क्षीणक्लेशस्य कर्म कायादिव्यापारोऽशुक्लाकृष्णः पुण्यपापाहेतुः । इतरेषामयोगिनां जन्मादिसिद्धानामपि त्रिविधम् । यथायोग्यं कर्म शुक्लकृष्णयोः प्रत्येकसमुच्चयाभ्यां त्रिविधमित्यर्थः । तदेतद्व्याचष्टे । चतुष्पादिति । कर्मसामान्यं चतुष्प्रकारमित्यर्थः । क्रमेण निर्दिशति । कृष्णेति । कृष्णा दुःखफलदा तमोवर्धकत्वात् । शुक्लकृष्णा सुखदुःखफलदा रजोवर्धकत्वात् । शुक्ला सुखफलदा सत्त्ववर्धकत्वात् । अशुक्लाकृष्णा च सुखदुःखफलशून्या शुद्धिहेतुत्वादिति । अत्राशुक्लाकृष्णयोः सुखदुःखफलस्यैव प्रतिषेधेन योगिकर्मणामपि सत्त्वशुद्धिः फलं न निराक्रियते । न च ज्ञानेनैव सत्त्वशुद्ध्याख्यः पापक्षयो भविष्यतीति वाच्यम् । तथापि कर्मणामपि ज्ञानाङ्गतया सत्त्वशुद्धिहेतुत्वात् । आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठ इति साहित्यश्रुतेः ।

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥

इति स्मृतेश्च । अन्यथा वसिष्ठादीनां ज्ञानिनां कर्मानुपपत्तेश्च । न च लोकसंग्रहार्थं तेषां कर्म, लोकसंग्रहस्य स्वतोऽपुरुषार्थतया कैवल्यहेतुसत्त्वशुद्धिद्वारैव पर्यवसानादिति । चतुर्विधं कर्म क्रमेणोदाहरति । दुरात्मनां पापिना, बहिःसाधनसाध्येति । देहेन्द्रियमनोभ्यो बहिर्यानि साधनानि तत्साध्येत्यर्थः । अज्ञानां सकामानामित्यर्थाल्लभ्यते । ज्ञानिनां निष्कामानां, कर्म सामान्येनाशुक्लाकृष्णमिति वक्ष्यमाणत्वात् । ननु बहिःसाधनसाध्यानामपि वेदोक्ततया कथं कृष्णत्वमित्याह । तत्र परेति । बहिर्यागोपकरणसंपादने पिपीलिकादीनामप्यन्ततोऽपरिहार्या पीडा भवतीत्यस्ति तत्र पापकर्माशय देवतादीनामाराधनादिना चानुग्रहात् पुण्यकर्माशयस्तु प्रसिद्ध एवेति सांकर्यमित्यर्थः । अन्तर्यागरूपायां शुक्लायां पापासांकर्ये बीजमाह । सा हीति । सन्न्यासिनामिति । सन्न्यासस्त्यागः । अभिमानफलयोस्त्यागिनामित्यर्थः ।

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥

इत्यादिस्मृतेः । ननु संन्यासाश्रमिमात्राणामविद्यादिक्लेशसत्त्वे तेषामपि धर्माधर्मोदयात् क्लेशक्षये च गृहस्थादिकर्मणामपि अशुक्लाकृष्णत्वाच्चेति संन्यासिकर्मणामशुक्लाकृष्णत्वे हेतुमाह । क्षीणक्लेशानामिति। क्लेशमूलः कर्माशय इत्युक्तत्वादिति भावः । चरमदेहानामिति, स्वरूपाख्यानम् । स्वोक्तसंन्यासिनामिति हेतु विशेषणैः सूत्रं व्याचष्टे । तत्रेति । तत्र चतुर्विधकर्ममध्ये योगिन एवाशुक्लमकृष्णं च कर्म फलत्यागात् अहं करोमीत्यस्वीकाराच्चेत्यर्थः । विहितं हि कामनाया सत्यामेव स्वर्गादिफलं ददाति विहितं निषिद्धं चोभयमप्युपादानाभिमाने सत्येव फलं ददातीति भावः ।

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥
यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमान् लोकान् न हन्ति न निबध्यते ॥

इति शास्त्रमत्र प्रमाणम् । ननु तिष्ठत्वयोगिना कर्म तथापि वासनानभिव्यक्त्यादिनापि कदाचिन्मोक्षः स्यादिति किमर्थं नियमेन ध्यानजस्यानाशयत्वस्यापेक्षेत्यत आह ।

ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥

तत इतिपदं व्याख्याय तद्विपाकानुगुणानामेवेति गृहीत्वा व्याचष्टे । यज्जातीयस्येति । कर्मविपाकमनुशेरत इति अनुकुर्वन्ति तन्मुखनिरीक्षका इति यावत् । विपच्यमानं फलोन्मुखं चर्चा विचारः । बहुजन्मव्यवहितानामपि वासनानामभिव्यक्तिं कर्मफलान्यथानुपपत्तिप्रमाणेन साधयति ।

जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ॥ ९ ॥

जात्यादिभिर्व्यवहितानामपि वासनानामानन्तर्यमव्यवहितवत् कार्यकारित्वं भवति अन्यथा कर्मफलानुपपत्तेः स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वादित्यर्थः । एकरूपत्वमेकाकारत्वमिति । तत्रादौ भाष्यकारो जात्यादिव्यवहितत्वमुपाहृत्यैवानन्तर्ये कारणं प्रदर्शयति । वृषेत्यादिना । आरम्भ एवाञ्जन-

मिति । आशीर्नित्यत्वे तद्वासनानादित्वे तथाशिषोऽस्वाभाविकत्वे वा युक्तिं पृच्छति । कस्मादिति । तत्राद्यावाशीर्नित्यत्वेन वासनानादित्वं यथा सिद्ध्यति तदाह । जातेति । जातमात्रोऽनुमानाद्यसमर्थो बालको यदि न पूर्वजन्मन्यनुभूतमरणधर्मकः स्यात् तथा कथं तस्य द्वेषतत्कारणमरणदुःखस्मरणाभ्यामेवोत्पाद्यो मरणत्रासो यथोक्ताशीरूपः संभवेदित्यर्थः पूर्वभवीयमरणदुःखवासनां विनेति शेषः । अस्वाभाविकत्वे तु युक्तिमाह । न चेति । नापि स्वाभाविकं वस्तु निमित्तमपेक्ष्य भवति भयरूपात्तु यथोक्ताशीःपद्मग्रहादर्शनादिनिमित्तमपेक्षते अन्यथानुपपत्तेरतो न स्वाभाविकीति शेषः । सूत्रत्रयार्थं शिष्यावधारणायोपसंहरति । तस्मादनादीति । निमित्तं विपाकोन्मुखं कर्म प्रतिलभ्य गृहीत्वा । ननु वासनाया अनादित्वं तदा भवेत् यदि तदाश्रयं चित्तं नित्यं स्यात् प्रतिशरीरं च भिन्नं न स्यात् । तदेव तु न पुम्प्रकृत्यतिरिक्तस्य सर्वस्य कार्यत्वाभ्युपगमात् । अणुमहच्छरीरयोः परिणामभेदेन भेदवच्छरीरतुल्यपरिमाणचित्तस्यापि भेदसिद्धेश्चेति । तदादौ सांख्यपरिमाणमाह । घटेति । प्रतिपुरुषं सर्वशरीरसाधारणमेकैकमेव चित्तं यथापि घटप्रासादरूपस्वल्पमहदाश्रयभेदेन प्रदीपवत् स्वल्पमहच्छरीरभेदेन चित्तं स्वल्पं महत्परिमाणं भवति तथा च नित्यत्वमपि तस्य प्रदीपपरमाणुवदेव द्रष्टव्यम् । तच्च परमाणुतुल्यसूक्ष्मावस्थायां प्रकृतेः सत्त्वरूपांशविशेषतां प्राप्नोतीति न प्रकृतिपुरुषातिरिक्तस्य नित्यतेति भावः । एवमपरे सांख्या आहुरित्यर्थः । ननु विभ्वेव चित्तं कथं नेष्यतइत्याशङ्कायामाह । तथा चेति । तथा चाणुत्वस्यापि संभवात् । पूर्वापरसर्गयोरन्तरा प्रलये ऽभावो लय संभवति । तथा संसारः संसरणम् इहलोकपरलोकसंचारश्च सक्रियत्व त्सम्भवति विभुत्वे चैतदुभयं न घटेतेत्यर्थः । स्वशास्त्रसिद्धान्तमाह । वृत्तिरेवेति । विश्वाकाशवच्चित्तं प्रतिनियतपुरुषभोग्यत्वात् पुरुषभेदेनानन्तञ्च ।

चित्ताकाशं चिदाकाशमाकाशं च तृतीयकम् ।
द्वाभ्यां शून्यतमं विद्धि चिदाकाशं वरानने ॥

इत्यादिभिः शास्त्रेषु चित्तविभुत्वावगमात् । अन्यथा परिच्छिन्नत्वे

-

इत्यादिनेति । तदेव मोक्षयोग्य चित्त तत्प्रसङ्गेनैतच्चित्तस्य बन्धप्रकारश्च दर्शितः पुरुषे चित्तद्वारकबन्धस्य स्वाभाविकत्वे मोक्षासंभवात् कर्मवासनादिमूलकत्वे तु तदुच्छेदतो मोक्षो घटतइति इदानीं मोक्षोपपत्तये ऽनाद्यसख्यानामपि वासनानामत्यन्तोच्छेद उपपाद्यते ।

हेतुफलाश्रयालम्बनैः संगृहीतत्वादेषामभावे तदभावः ॥ ११ ॥

वासनाहेतु ससारचक्र तस्यापि हेतुरविद्येत्यतो ऽविद्यैव हेतुश्चेत्यर्थे इत्याह । हेतुरित्यादिना इत्येष हेतुरित्यन्तेन । हेतुः ससारचक्रमित्यन्वय । ससारचक्रस्य ज्ञानकर्मवासनाहेतुत्वे हेतुगर्भविशेषण प्रवृत्तमिद षडरमिति । धर्माधर्मसुखदुःखरागद्वेषरूपेणारषट्केणाविद्यादण्डप्रेरितेन भ्रमित भवतीत्यतो वासनाहेतुरित्यर्थः । कुलालचक्रस्य हि दण्डेन शलाकाप्रेरणे कृते वेगाख्य सस्कारो भवति येन कियत्कालं स्वयमपि भ्रमति तद्वदेव भ्रमित ससारचक्र वासनाहेतुरिति भावः । चक्रप्रवर्त्तक दण्डमाह । अस्य चेति । नेत्री भ्रामिका तथा च सर्ववासनोदये ऽविद्यैव मूलकारणम् । अविद्याक्षये च विहितनिषिद्धकर्मणा सत्त्वे ऽपि ससारचक्रभ्रमणाच्च वासनोदय इत्याशय । हेतुमुपसहरति । इत्येष हेतुरिति । अविद्या हेतुर्वासनाया इत्यर्थः । फल त्विति । य पुरुषार्थमुद्दिश्य धर्मादुत्पद्य तदेव वासनानामपि फल कर्मवासनयोरन्योन्यसहकारित्वादित्यर्थः । ननु फलेन कथ कारणस्य नियमरूप सग्रह कथ वा फलाभावे कारणाभाव फलाभावकालेपि कारणस्य सत्त्वादित्याशङ्कायामाह । न ह्यपूर्वोपजन इति । अपूर्वस्य सत उपजनो जन्म हि नास्तीत्यर्थः । तथा सत्कार्यस्वीकारेणानागतावस्थफलेन व्याप्तो वर्त्तमानहेतुर्भवत्येवेति भाव । आश्रयमाह । मनस्त्विति । साधिकार पुरुषार्थवत् । अत्र प्रलये वासनासत्त्वस्यानुरोधेन वासनाश्रयमनसो नित्यत्वमभिप्रेत्य साधिकारमिति विशेषणम् अन्यथाधिकारसमाप्तौ मन एव न तिष्ठतीति विशेषण व्यर्थमिति । आलम्बनमाह । यदभिमुखमिति । भोगकाले कामिनीरूपादीना रागवासनाभ्य-

ञ्जकानां सत्त्वेऽपि आलम्बनाभावोपपादनायाभिमुखमिति विशेषणं तथा च सन्निकृष्टं वासनाव्यञ्जकमनालम्बनमित्यर्थः । हेत्वादीन् व्याख्याय सूत्रभाष्यार्थमाह । एवमिति । संगृहीताः व्याप्ताः । अत एषामभावे ऽत्यन्तोच्छेदे विदेहमुक्तिसमये तदाश्रय आ तन्नियतानां वासनानामत्यन्तोच्छेद इत्यर्थः । तथा च वासनानामनादित्वेऽपि मोक्षः संभवतीत्याशयः । सत्कार्याभ्युपगमात् वासनानामत्यन्तोच्छेदो न संभवतीति शङ्कोत्तरसूत्रमवतारयति । नास्तीति । द्रव्यत्वेन संभवन्त्यः वस्तुत्वेन तिष्ठन्त्यः ।

अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम् ॥ १२ ॥

भवेदप्ययं दोषो यदि स्वरूपापायो वासनानामस्माभिरुच्येत किं त्वत्यन्तातीततामात्रं यतोऽतीतानागतं वस्तु स्वरूपतोऽस्ति । नन्वेकदा विरुध्यमानानां धर्माणां कथमेकत्र सत्ता घटेत तत्राह । अध्वभेदाद्धर्माणामिति । भिन्नाध्वकत्वादविरोध इत्यर्थः । वर्तमानलक्षणानामेव धर्माणाम् एकदा विरोध इति भावः । अतीतानागतयोः स्वरूपानपाये प्रमाणं दर्शयति भाष्यकारः । भविष्यदिति । भविष्यन्ती व्यक्तिरभिव्यक्तिर्यस्य तत्तथा । त्रयमिति । त्रयमप्येतद्वस्तु स्वरूपसत् यतो योगिनां प्रत्यक्षज्ञानस्य ज्ञेयं विषयः । अत्र तर्कमाह । यदि चेति । नेदमिति । शशशृङ्गादीनां ज्ञानादर्शनादिति भावः । तथा चोक्तं ब्रह्ममीमांसासूत्रेण 'नाभाव उपलब्धे'रिति । ननु शुक्तिरजतादिवत् बुद्धिपरिणामविशेष एव योगजधर्मादिजन्यो ऽतीतादिस्थले साक्षिज्ञानविषयोऽस्त्विति चेन्न । योगिना पूर्वानुभूतातीतादेः कालान्तरेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । बाधकाभावेऽपि वस्तूनां बुद्धिमात्रत्वे वर्तमानावस्थवस्तूनामपि बुद्धिमात्रताप्रसङ्गाच्च । न चानुपलम्भो बाधकः । योगिप्रत्यक्षसिद्धस्य सौक्ष्म्येणानुपलम्भोपपत्तेः । तथा च सांख्यसूत्रं 'सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धि'रिति । नन्वतीतावस्थायां नास्तीति प्रत्ययो बाधक इति । मैवम् । योगिप्रत्यक्षेण लौकिकप्रत्यक्षस्य बाधनात् इदानीं घटोऽतीत इत्यादिप्रतीतिबलात् नास्तीति प्रत्ययस्यातीततादिविषयकत्वाच्चेति । अतीतानागतसत्त्वस्वीकारे बीजान्तरमाह । किं चेति । भोगभागी यस्य

भोगसाधनस्य निष्पाद्यमसत् तदुद्देशेनेत्यस्य विवरणं तेन निमित्तेनेति कुशलो निपुणः, कुशलो योगी अनागतं साक्षात्कृत्य तद्वर्त्तमानत्वाय यतते यथार्जुनः कृष्णशरीरे कालात्मके भीष्मादिप्रवेशं भाविनं दृष्ट्वा युद्धे प्रवृत्त इति । नन्वेवं कारणव्यापारो विफलः कार्य्यस्य नित्यत्वादित्याशङ्का परिहारश्च परमते दूषणान्तरमाह । सतश्चेति । तथा चाव्यक्तावस्थया सतो वर्त्तमानताया कारणव्यापारसाफल्यं दृष्टं च कारणव्यापारेण सदेवाभिव्यज्यत इति यथा पाषाणेषु सतामेव प्रतिमापद्मादीनां लौकिकव्यापारेणाभिव्यक्तिमात्रमिति । तदुक्तं वाशिष्ठे

सुषुप्तावस्थया चक्रपद्मरेखा शिलोदरे ।
यथा स्थिता चितेरन्तस्तथेयं जगदावली ॥

इति । चैतन्ये च जगदावली प्रकृतिपुरुषयोरत्यन्तपिण्डवदविवेकेन प्रकृतिद्वारोपासनार्था श्रुतिस्मृतिषूच्यते सर्वकर्तृत्वसत्यसङ्कल्पत्वादिवत् । अथ वा गगने वायोरिवाधारत्वमसङ्गे ऽनेनैव चैतन्ये जगत उच्यते इति । ननु तथापि कारणनित्यत्वेनातीताद्यवस्थाद्वपि कारणात्सदैव कार्य्याभिव्यक्तिः स्यात् तत्राह । सिद्धमिति । सिद्धं वर्त्तमानमेव निमित्तमित्यादिरर्थः सत कार्य्यस्योत्पत्तौ कारणवैफल्यशङ्कानिरासायोक्त विशेषानुग्रहणमिति । परमतं निषेधति । नापूर्वेति । अतो नापूर्वमुत्पाद्यत इत्यर्थः । अपूर्वोत्पादने च शशशृङ्गाद्यपि कारणव्यापारादुपपद्येत । उत्पत्तेः प्राक् शशशृङ्गादिभ्यो घटादीनां वैलक्षण्याभावादिति । अधिकं तु प्रागुक्तम् । अध्वभेदादिति सूत्रावयवं व्याचष्टे । धर्मा चानेकेति । अतो न विरोध इत्याह । न चेति । अभिव्यक्तिरूपेण विशेषेणैव धर्माणां विरोधो न स्वरूपत इति वाक्यार्थः । द्रव्यतः स्वक्रियाकारित्वेन । पृच्छति कथं तर्हीति । उत्तरं स्वेनैवेति । व्यङ्ग्येन भाविव्यक्तिकेन । वर्त्तमानस्यैवेत्यादिरध्वनोरित्यन्त उपसंहारः । षष्ठी चात्र सप्तम्यर्थे । ननु तथाप्येकाध्वसमये ऽपराध्वाभावादध्वन्येव स न कार्यहानिरित्याशङ्कायामाह । एकस्य चाध्वन इति । एतच्च एते भूतेन्द्रियेष्वित्यादिसूत्रे सम्यगुपपादितमस्माभिरिति । अपूर्त्त्या अस्थित्वा त्रयाणामध्वनां लक्षणानामिति ।

तदेवं मोक्षयोग्यं चित्तं तदन्यचित्तानां बन्धप्रकार उक्तस्तस्य च मोक्षानुपपत्तिः परिहृता इतः परं मोक्षकारणस्य विवेकज्ञानाख्यसम्यग्ज्ञानस्य विषयो लक्षणादिकं चातिविस्तरेण प्रतिपादनीयं विशेषदर्शन इत्यादिसूत्रत्रयपर्यन्तैः सूत्रैः तत्र चादौ सदसत्त्ववैधर्म्येण कार्यकारणयोर्विवेकं सम्यग्ज्ञानविषयैकदेशं दर्शयति ।

ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ १९ ॥

ते धर्मा यद्यपि नित्यास्तथापि कालभेदेन व्यक्ताः सूक्ष्मा वा भवन्तु सर्व एव गुणात्मानः सत्त्वादिगुणमात्रस्वरूपा एव भवन्ति सदा वर्त्तमानत्वेन गुणा एव तदपेक्षया सत्या इत्यर्थः । व्याचष्टे । ते खल्विति । अत्र सूक्ष्मात्मान इत्यस्यानन्तरं षडविशेषा इति पाठः क्वचित्तिष्ठति स तु पामादिकत्वादुपेक्षणीयः सर्वविकाराणामेव गुणात्मकत्वस्य वक्तव्यतया षडविशेषमात्रनिर्देशानौचित्यादिति । अयमर्थः । ते धर्मा व्यक्तस्वरूपाः सूक्ष्मस्वरूपाश्च महदादिघटपटान्ताः परमार्थतो गुणात्मानो गुणरूपेणैव सन्तो न तु स्वरूपेण यतः सर्वमिदं धर्मजातं सत्त्वादीनां सन्निवेशः संयोगस्तद्विशेषमात्रं तद्विलये विलयात् तद्वर्त्तमानतायां वर्त्तमानत्वात्तद्वियमिति । तदुक्तम् । आद्यन्तयोर्यदसद्वास्ति तदेव मध्ये इति त्रिगुणात्मकं मायैव जगत्परमार्थ इति च । अपारमार्थिकत्वं चानित्यतामात्ररूपासत्त्वम् अन्यथा सत्कार्यप्रतिपादकसूत्रादिविरोधात् । अत्रावयवसंयोगातिरिक्तो धर्मो नास्तीति न भाष्यार्थः । अवयविद्रव्यस्यातिरिक्तस्य स्थानेस्थाने व्यवस्थापितत्वादिति । उक्तार्थे शास्त्रं प्रमाणयति । तथा चेति । परमं पारमार्थिकं नित्यमिति यावत् । मायेव लौकिकमायावत् तथाभङ्गुरम् अतः सुतुच्छकम् अत्यन्ततुच्छम् अल्पसारं स्थिरांशाभावादिति । अत्र सुशब्देन परिणामितया गुणानामपि तुच्छत्वं सूचितं गुणा एव परिणामितया कूटस्थनित्यापेक्षया तुच्छाः । गुणकार्यं तु दृश्यमानं गुणापेक्षयापि तुच्छम् । अतः सुतुच्छमिति । यद्यपि मायाशब्दो मिथ्यावस्तूनां कारणे मुख्यः 'मायां तु प्रकृतिं विद्यादि'ति श्रुतेः । 'त्रिगुणस्य बीजं परमात्मि माये'तिस्मृतेश्च ।

मायात्वं हि मृषाविकारित्वं व्यामोहकत्वं तच्च प्रकृतावेव मुख्यं 'प्रकृत्या सर्वमेवेदं जगदन्धीकृतं विभो' इति । 'जगन्मोहात्मकं विद्धि अव्यक्तं व्यक्तसंज्ञक'मिति भारतात् । तथापि कार्यकारणाभेदान्मायाशब्दः कार्येऽपि प्रयुक्तः 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया' इत्यादाविवेति मन्तव्यम् । अन्येव प्रपञ्चोऽपि प्रकृत्याख्यमूलमायाकार्यत्वान्मायैव अन्यथा

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।
मूलमायाभिधानं तस्या शक्तिर्भैवि तिष्ठति ॥

इति कौर्मादिषु मूलेतिविशेषणवैयर्थ्यात् । तत् कथमिवशब्दः प्रयुक्त इति चेन्न । लौकिकस्येन्द्रजालादेरेवात्र दृष्टान्तत्वेनेवशब्दोचित्यादिति । प्रपञ्चस्य मूलकारणमात्रत्वे श्रुतिरपि वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिरुदाहर्त्तव्या । तथा विष्णुपुराणमपि

शिबिका दारुसङ्घातो रचना स्थितिसंस्थितिः ।
अन्विष्यतां नृपश्रेष्ठ तद्भेदे शिबिका त्वया ॥
एवं छत्रशलाकादिपृथग्भावो विमृश्यताम् ।
क्व जातं छत्रमित्येष न्यायस्त्वयि तथा मयि ॥

इत्यादि । एवंविधेषु च वाक्येषु विकाराणामनित्यतयैव विवेकवैराग्ययोस्तात्पर्यं न तु कार्यखण्डने कार्यकारणभावप्रतिपादकवाक्यविरोधात् । न च तदनुवादमात्रं महदादिसृष्टेर्लौकिकप्रमाणानधिगतत्वेन अनुवादासम्भवात् । प्रमाणान्तरसत्त्वे च तेन सहापि विरोधस्यानाप्यत्वात् । किं च सर्वविकारस्य मिथ्यात्वे प्रमाणस्यापि मिथ्यात्वनिश्चयेन श्रुतिप्रमाणावधृतेऽपि कारणत्वाभिमतब्रह्मादौ पुनः संशयः स्यात् प्रामाण्यसंशयाहितसंशयादिवदिति दिक् । सूत्रान्तरमवतारयति । यदेति । यदि सर्वे विकारा अनेकगुणमात्राः तदा कथमेकं शब्दतन्मात्रम् एकं चक्षुरिति लोकशास्त्रयोर्व्यवहार इति शङ्कावाक्यार्थः । तत्र सिद्धान्तसूत्रम् ।

परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥

परिणामस्यैकत्वाद्वस्तूनां गुणानां तत्त्वमेकत्वमिति योजना । परमार्थतो नानात्वेऽपि व्यावहारिकैकत्वेन परिणामरूपेण वस्तूनां गुणानामेकत्वव्यवहार इत्यर्थः । अत एव श्रुतिर्व्यावहारिकस्याग्न्याद्यवयविन एकस्यावयवविभागे सति नानात्वमेव पारमार्थिकमुक्तवती 'यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत् कृष्णं तदन्नस्य अपागादग्नेरग्नित्वं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्' इति । परिणामस्यैकत्वं भाष्यकारो दर्शयति । प्रख्येति । प्रकाशात्मकानां सात्त्विकान्तःकरणरूपेण परिणतानां ग्राह्यकरणभावेन श्रोत्रमित्येकः परिणाम इत्यर्थः । तेन महदहंकाररूपेणापि परिणामैकत्वकथनाच्च न्यूनता । अत्र श्रोत्रशब्देनान्यान्यपि ज्ञानेन्द्रियाण्युपलक्षणीयानि । ग्राह्यात्मकानामिति । तामसान्तःकरणरूपेण परिणतानामित्यर्थः । अत्र शब्द इति । शब्दतन्मात्ररूपं द्रव्यं मूर्तिसमानजातीयानामित्यागामिभाष्येण द्रव्यत्वलाभात् । एतदपि रसादितन्मात्राणामुपलक्षणम् । एवं कर्मात्मकानां राजसान्तःकरणरूपेण परिणतानां करणान्तर्भावेनैकैकः परिणामो वागादीन्द्रियमित्यपि बोध्यम् । अतः परं स्थूलभूतरूपेणैकं परिणामं दर्शयति । शब्दादीनामिति । मूर्तिः काठिन्यं पृथिवीत्वमिति यावत् । मूर्त्या सजातीयानां शब्दादितन्मात्राणाम् एकः परिणामः पृथिवीपरमाणुः स्थूलपृथिव्याः परमसूक्ष्मावस्थेत्यर्थः । इदं चाग्रे प्रतिपादयिष्यामः । अयमेव सूक्ष्मशब्देन सांख्ये प्रोक्तः 'सूक्ष्मा मातापितृजाः सहप्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्यु'रित्यत्र । अयं च परमाणुर्वैशेषिके त्रसरेणुशब्देनोच्यते । अस्माभिस्तु प्रत्यक्षपृथिव्याः परमसूक्ष्मत्वात्पृथिवीपरमाणुरिति । गुणेषु पृथिवीत्वादिव्यवहाराभावेनाणुत्वेऽपि न पृथिव्याद्यणुव्यवहार इति । तस्य च पार्थिवपरमाणोर्निरवयवत्वभ्रमनिरासाय पञ्चतन्मात्राण्येवावयवा इत्याह । तन्मात्रावयव इति । बहुव्रीहिविग्रहः । महाभूतादिरूपपरिणामेष्वप्येकत्वं दर्शयति । तेषामिति । एवमिति । एवं भूतान्तरेष्वपि जलादिषु स्नेहादिजातीयानि जलत्वतेजस्त्ववायुत्वाकाशत्वजातीयानि तन्मात्राणि गृहीत्वा सामान्यं सजातीयानामनेकेषां धर्मभूत एकविकारारम्भभूत उपपादनीय इत्यर्थः । तद्यथा । गन्धतन्मात्रं

वर्जयित्वा चतुस्तन्मात्राणां स्नेहजातीनाम् एकः परिणामो जलपरमाणुस्तेभ्यश्च महाजलादिः। एवं गन्धरसौ वर्जयित्वा औष्ण्यजातीयानां त्रितन्मात्राणां तेजोणुस्तेभ्यो महातेजआदि। एवं गन्धरसरूपाणां वर्जनाद् द्वाभ्यां वाय्वणुस्तेभ्यो महावाय्वादिः। एवं शब्दतन्मात्रादहङ्कारांशसहकृतादाकाशाणुस्तेभ्यो महाकाशादिरिति। इदमत्राधेयम्। शब्दादीनां मूर्तिसमानजातीयानामित्यादिवाक्यादत्र दर्शने ऽयं सिद्धान्तः शब्दादितन्मात्रपञ्चके काठिन्यस्नेहादिव्यङ्ग्याः पृथिवीत्वादिजातयः सन्ति। तत्र पृथिवीजातीयैः शब्दादिगन्धान्तपञ्चतन्मात्रैः पृथिवीपरमाणुरारभ्यते पृथिव्यां पञ्चगुणोपलम्भात्। एवं जलजातीयैः शब्दादिरसपर्यन्तैश्चतुस्तन्मात्रैर्जलपरमाणुः। एवं तेजोजातीयैः शब्दादिरूपान्तैस्त्रितन्मात्रैस्तेजःपरमाणुः। एवं वायुजातीयाभ्यां शब्दस्पर्शतन्मात्राभ्यां वायुपरमाणुः। एवमाकाशजातीयाच्छब्दतन्मात्रादहङ्कारसहकृतादाकाशाणुरुत्पद्यते। एवं परमाणूत्पत्त्यनन्तरं तेभ्य एवाकाशादिक्रमेण पञ्चमहाभूतान्युत्पद्यन्ते। श्रुतौ चाकाशादिक्रमेण महाभूतोत्पत्तिसिद्धेरिति। समानतन्त्रन्यायेन च सांख्येऽप्ययमेव सिद्धान्त उन्नीयते। विष्णुपुराणादौ तु शब्दतन्मात्रादाकाशमाकाशात् स्पर्शतन्मात्रं तस्माद्वायुरित्येवंक्रमेण सृष्टिः स्मर्यते। यथा विष्णुपुराणे ऽहङ्कारसृष्ट्यनन्तरं

> यथा प्रधानेन महान्महता स तथावृतः।
> भूतादिस्तु विकुर्वाणः सर्गं तन्मात्रिकं ततः॥
> ससर्ज शब्दतन्मात्रादाकाशं शब्दलक्षणम्।
> शब्दमात्रं तदाकाशं भूतादिः स समावृणोत्॥
> आकाशस्तु विकुर्वाणः स्पर्शमात्रं ससर्ज ह।
> बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः॥

इत्यादिक्रमेण पञ्चभूतसृष्टिरुक्ता। तस्या अयमर्थः। सोऽहङ्कारो महतावृतः आवृत इति यथा पृथिवी जलेनानुविद्धा भवति तद्वत्। ततो महदावरणाद् द्वाभ्यां मिलित्वा भूतादिस्तामसाहङ्कारः तन्मात्रिकं सर्गं

तन्मात्राणां सृष्टिं ससर्ज चकार तदनन्तरं स एव भूतादिः शब्दतन्मात्रा स्वद्वितीयात् शब्दगुणकम् आकाशं ससर्जेत्यनुपज्यते तथा चाहंकारशब्द- तन्मात्राभ्यां मिलित्वाकाशं सृज्यते न तु तन्मात्रान्तरमपेक्ष्यतइति सिद्धम् । तच्च शब्दगुणकमाकाशं भूतादिनाहंकारेणापूरितं भूत्वा स्पर्शमात्रं ससर्ज. अत्र चाकाशेऽहंकारस्यापि कारणत्ववचनादपरभूतचतुष्केऽपि तत- न्मात्राणामहंकारसहितानामेव हेतुत्वमवगम्यते. युक्तिसाम्यात् । एतत्सू- चनायैव भूतादिशब्देनाहंकारोपन्यासः ततएव स्पर्शतन्मात्राद् बलवान्- वायुरभवदिति । एवक्रमेण तत्तन्मात्राधिक्येन तेजआदिभूतत्रयोत्पत्ति- वाक्यान्यपि तत्र व्याख्येयानि । कार्यकारणयोर्विवेकप्रकारः प्रदर्शितः । इदानीं यथोक्तं कार्यकारणरूपं सर्वं वस्तुसत् चित्तकल्पितमात्रं स्वप्नवदिति यथाहुस्तन्निषेध चित्ततदर्थयोर्विवेकप्रकारं दर्शयिष्यति सूत्रकारः । तत्सूत्रमवतारयितुमुपक्रमते । नास्त्यर्थ इति । विज्ञानवादिन आहुः । वाह्यवस्तुनः प्रातीतिक्येव सत्ता परमार्थतस्तु गुणा वा तत्परिणामो वा अतीतादिकं वा किमपि नास्ति ।

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥
यथा रथादयः स्वप्ने भान्तीव नैव सन्ति ते ।
तथा जाग्रदवस्थाया भूतानि च न सन्ति वै ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिपरंपरयैव वाह्यवस्तुनिराकरणात् । तथा युक्ति- रप्यस्ति । स्वप्नादौ तावत् विषयं विनापि ज्ञानमुभयवादिसिद्धमनुभवाव- पयत्व विना हि विषयं परैरपि न स्वीक्रियते अत उभयवादिसिद्धेन ज्ञाने- नैव स्वप्नादिवत्सर्वव्यवहारोपपत्तौ ज्ञानातिरिक्तार्थकल्पने गौरवमिति तामिमां युक्तिं प्रदर्शयन् स्वमतमुपन्यस्यति । नास्त्यर्थ इत्यादिना । वि- ज्ञानविसहचरो विज्ञानाभावकालीनोऽर्थं उभयसिद्धो नास्ति । ज्ञानं तु अर्था- भावकालीनं स्वप्नादौ कल्पितमुभयवादिसिद्धमित्यनया दिशा एतद्युक्ति- मार्गेण ये वस्तुस्वरूपमत्यन्तमपह्नुवते । य इत्याद्यपह्नुवतइत्यन्तं विशेषो-

ति । ज्ञानेत्यादिना आहुरित्यन्तेन । दिकशब्दसूचिताश्च पराभिमतयु त्यादय पूर्वोक्ता तथा युक्त्यन्तराणि च ।

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियो ।
भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वय ॥

इत्यादीनि । तन्मत स्वयमादौ निराकरोति । ते तथेति । ते विज्ञानवादिन एवासन्त इत्यर्थ । तत्र हेतुमाह । प्रत्युपस्थितमित्यादिना स्वुरित्यन्तेन । अस्यार्थ । इह सर्व वस्तु स्वमाहात्म्येन सान्निकर्षादिनैवोपस्थित न तु दोषादिना स्वप्नवदत्यन्तबाधादर्शनात् । अत कथं वस्तुस्वरूप गृहीत्वापि प्रमाणरूपेण स्वप्नज्ञानरूपदृष्टान्तबलेन वस्तुस्वरूपमपलपन्त श्रद्धेयवचना स्यु । तेषां ज्ञानस्यापि भ्रमत्वेन तद्वाक्यस्य यथार्थवाक्यार्थज्ञानाजन्यत्वात् तद्वाक्यार्थस्यापलापाच्च । तद्वाक्यस्याश्रद्धेयत्वादित्यर्थ । नहि बाह्यज्ञानस्य स्वप्नदृष्टान्तेन विषयापलापे क्रियमाणे स्वाभिमतस्य यत्किंचिज्ज्ञानस्य विषय सत्यत्वमभ्युपगन्तु शक्यते प्रामाणिकैरित्यतस्तस्यैव नास्तिका न पुनरर्थो नास्तीति भाव । एतेनाधुनिकानां दृष्टिसृष्ट्यादिना वेदान्तिब्रुवाणामपि मत प्रच्छन्नना स्तिकत्वेनोपेक्षणीयम् । स्वप्नादिदृष्टान्तेन श्रोत्रादीनामसत्यत्वखण्डनेन च वेदान्तज्ञानतज्जन्यज्ञानयोरपि भ्रमत्वापत्त्या वेदान्तप्रामाण्यासिद्धौ तत्प्रतिपाद्यब्रह्मासिद्धिप्रसङ्गादिति । नन्वनुभवस्वरूपस्यात्मन स्वप्रकाशत्वात् न तत्र प्रमाणापेक्षेति चेत् न । तथा सति वेदान्तश्रवणवैयर्थ्यापत्ते । यथापूर्णत्वमद्वितीयत्वभ्रमनिरासाय श्रवणापेक्षेति चेत् न । अप्रमाणीभूतेन वेदान्तेनापूर्णत्वाद्यभावस्यासिद्ध्यापत्ते । ननु श्रुत्या स्वार्थे बोधिते सति पश्चात्तद्बाधिष्यतेति श्रुतिप्रवृत्ते प्राक् अबाधितमेव सर्वमिति । मैवम् । श्रुतिप्रामाण्यग्राहकानुमानादीनामप्यप्रामाण्ये स्वप्रमाणीभूता बाधिता च श्रुतिम उत्पादितज्ञानामपि प्रामाण्यसंशयाहित स्वार्थसंशय कथ नाज्ञागलस्तनवत् विफलीकुर्यादिति दिक् । विज्ञानवादे दूषणान्तरपरतयोत्तरसूत्रमवतारयति । कुतश्चेति । चशब्दो हेत्वन्तरे कुतोपीत्यर्थ ।

वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः ॥ १५ ॥

एकस्मिन्नेव विषये चित्तान्तरवियोगे चित्तान्तरालम्बनदर्शनात्तयोश्चित्तार्थयोर्विभक्तः पृथगेव पन्थाः स्वरूपभेदोऽयनवर्त्म विरुद्धधर्मद्वयरूपमेकानेकत्वरूपमित्यर्थः । क्षणिकविज्ञानमेव परेषां चित्तमित्यतः चित्ताद्भेदेनैव विज्ञानभेदोऽर्थेषु सिद्ध इति भावः । तत्रादौ भाष्यकारो ऽनुभवबलात् हेतुं साधयति । बहुचित्तालम्बनीभूतमेकं वस्तु साधारणमिति । प्रत्यभिज्ञासिद्धमिति शेषः । सोऽत्रानुमाने तर्कमादौ दर्शयति । तत् खल्वित्यादिना प्रतिष्ठमित्यन्तेन । नैकेति । न एकमात्रीयपुरुषचित्तात्मकं तथा नानेकपुरुषीयचित्तात्मकम् अपि तु स्वप्रतिष्ठं चित्तातिरेकेणैव स्वातन्त्र्येणैव स्थितमित्यर्थः । सिद्धहेतुं योजयितुं पृच्छति । कथमिति । उत्तरं, वक्ष्यति । आदावेकपुरुषीयचित्तकल्पितत्वानुपपत्तिमुक्तहेतुना प्रतिपादयति । धर्मापेक्षमिति । पुरुषभेदेनैकस्मिन्नेव योषिद्वस्तुनि धर्मनिमित्तात्सुखज्ञानं सुखवती स्याकारवृत्तिर्भवति । अधर्मनिमित्ताच्च दुःखवती स्याकारवृत्तिरित्येवमादिरूपैश्चित्तभेदोऽस्ति अतः कस्य पुरुषस्य चित्तेन तत् कल्पितं स्यात् न कस्यापीत्यर्थः । नन्वेवं भवत्वनेकपुरुषचित्तपरिकल्पितमिति द्वितीयः पक्षः तत्राह । न चान्येति । नाप्यन्यपुरुषचित्तात्मकेन वस्तुना ऽन्यस्य चित्तउपरागः संभवति । परस्वप्नस्य परेणाज्ञानादित्यर्थः । तर्कं प्रदर्श्य सूत्रार्थं व्याचष्टे । तस्मादिति । ग्राह्यग्रहणयोर्भेदेन वैधर्म्येण भिन्नयोरित्यर्थः । ननु चित्तातिरिक्तार्थवादिनाम् अर्थस्य स्थिरत्वाविरतमेव कथं ज्ञानं भवति । कथं वा एक एवार्थः स्वप्नादिभेदभिन्नासु वृत्तिषु हेतुः स्यात् । नह्यविलक्षणात् कारणात् कार्यभेदो घटतइत्याशङ्कायामाह । सांख्यपक्षइति । सांख्यानुसारिमते सुखदुःखमोहात्मकं भवति वस्तु चित्तं चलस्वभावमतो धर्मादिनिमित्तवशात्सुखाद्यर्थमेव वित्तिर्वस्तु संबध्यतइति न सर्वदा ज्ञानं तथा धर्मादिनिमित्तानुरूपं सुखाद्यात्मकप्रत्ययं प्रति सुखाद्यात्मकत्वेनैव वस्तु हेतुर्भवतीति कारणतावच्छेदकभेदान्न द्वितीयोऽपि दोष इत्यर्थः । बौद्धवादान्तर-

निरासकसूत्रान्तरमवतारयितुं तन्मतमुपन्यस्यति । के चिदाहुरिति । के चिद्वाहुः । अस्तु ज्ञानाद्विषोऽर्थः तथापि ज्ञानसमकालीन एव सोऽस्तु अन्यदा प्रमाणाभावात्, प्रयोगश्चाथ ज्ञानसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात् सुखादि वदिति । अत्र सुखदृष्टान्तस्तन्मतेनैव अस्मन्मते सुखस्यापि विषये स्थिर स्वात् । रागद्वेषादिश्चोभयसिद्धो दृष्टान्त इति । अर्थस्य ज्ञानसहभावित्वेन यत् सिध्यति तदाह । तस्तत्येति । ते च एतेनानुमानेन विषयस्य पुरुषान्तरसाधारण्यं बाधमाना ज्ञानपूर्वोत्तरक्षणेषु विषयमपलपन्तीत्यर्थः । ततश्चाननुभूयमानतया न स्थिरत्वसिद्धिरिति भावः । तत्र प्रत्युत्तरं सूत्र मिदम् ।

न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात् ॥ १६ ॥

वस्त्वास्य ज्ञानातिरिक्तं तेषां चित्तं नास्तीति ज्ञानमेवात्र चित्तं तत्तन्त्रं तद्विषयं तथा च नापि वस्तु एकज्ञाननियतमिति प्रतिज्ञा । तत्र हेतुः तदित्यादि । तदा तर्हि तच्चित्तप्रमाणकं वस्तु किं स्यात् चित्तापाये सुखं विलीयेत न कुत्रापीष्यतो वस्तु स्थिरमिति शेषः । अयं भावः । यदि चित्तस्य कारणे विलीयत इत्युच्यते तदा घटादिरूपार्थानामपि चित्ताभेदापत्त्या विज्ञानवादिमत एव प्रवेशः सच्च दूषितं यदि च मृदादिभूतेष्वेव सदा विनाशकारणाकाङ्क्षया परिदृष्टस्य मुद्गरपातादेरेव नाशकारणत्वेन चित्तनाशसमकालं घटादिवस्तुनाशानुपपत्तिरिति । हेतु पदस्यैवमेवार्थं भाष्यकार आह । एकेति । एकचित्तनियतं चेद्वस्तु स्यात्तदा तच्चित्ते विषयान्तरसञ्चारिणि निरुद्धे वा सति अस्वरूपमेव तद्वस्तु अतस्तदानीं तत्किं स्यात् शेषमस्वरूपत्वे हेतुः । अप्रमाणकमि त्यस्य विवरणं केन विज्ञहीतस्वभावकमिति । स्वयमधिकं पूरयति । सम्बध्यमानं चेति । चित्तेन समकालं भावित्वाऽऽकृतम् उत्पद्येत न कुतोपी त्यर्थः । पूर्ववदयं भावः । यदि चित्तस्य कारणादेवोत्पत्तिरुच्यते तदा

* समकालमावभावित्वादिति पा० २ ।

चित्ताभेद एव स्यात् यदि च बाह्यकारणात् भेदाच्चित्तव्यभिचारोऽपि स्यात् स्वतन्त्रकारणेनोत्पादनात् परिदृष्टानां दण्डचक्रादीनामेव कारणीवित्वेन चित्तव्यभिचारसिद्धिश्चेति । बाधकान्तरमाह । ये चास्येति । अस्यार्थस्य एकप्रमाणस्याप्रतीयमाना ये च पृष्ठाद्यंशास्तेऽप्रामाणिकत्वादसन्तः स्युः । एवं च पृष्ठाद्यभावादुदरं प्रतीयमानमपि न गृह्येत, सत्यतयेति शेषः । उदरस्य पृष्ठादिव्याप्ततया पृष्ठाद्यभावेनोदराभावसिद्धेरिति भावः । परमतमपाकृत्य स्वमतमुपपत्त्योपसंहरति । तस्मादिति । उभयत्र स्वतन्त्रशब्दो उन्योन्यनैरपेक्ष्यबोधनाय । भोग इति । वियोगाच्चानुपलब्धिर्भोग इति शेषः । चित्तार्थयोर्विवेकप्रकारो दर्शितः । इदानीं ज्ञातविषयत्वसदाज्ञातविषयत्वाभ्यां चित्तात्मनोर्विवेकप्रकारमाह सूत्राभ्याम् । अस्यैव च मोक्षहेतुज्ञानविषयस्य विवेकस्योपोद्घातसंगत्या कार्यकारणयोश्चित्तार्थयोश्च विवेकः पूर्वं दर्शितः यावद्धि कार्यभिन्नं कारणं न सिद्ध्यति न तावद्वृत्तिकारणतया चित्तं स्थिरं सिध्यति येन ज्ञाताज्ञातविषयत्वं चित्तस्य स्यात् यावद्वा चित्तार्थयोर्भेदोपि न सिध्यति न तावदपि चित्तस्य ज्ञाताज्ञातविषयत्वं सिध्यति ततः कुतो ज्ञाताज्ञातविषयत्वसदाज्ञातविषयत्वाभ्यां चित्तात्मनोर्विवेक इति भावः ।

तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥ १७ ॥

चित्तस्य कालभेदेन ज्ञातमज्ञातं च वस्तु भवति । कुतः । अर्थाकारताख्योपरागसापेक्षत्वात् अर्थज्ञानस्येति शेषः । अतो ज्ञाताज्ञातविषयतया चित्तं परिणाम्यपीति भाव. । नन्वर्थाकारतातिरिक्तं किं बुद्धेर्ज्ञानमस्ति यत्र तस्या अपेक्षेत्यत आह चेत् । भूतप्रकाशधर्मस्वस्यापि कारण प्रकाशोऽस्ति सुषुप्त्यादिव्यावृत्तोऽनुभवसिद्धः तस्यैवान्याकारावच्छिन्नस्य बुद्धिधर्मज्ञानत्वादिति । उपरागकारणप्रदर्शनपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे । अयस्कान्तेति । अयस्कान्तमणिवदक्रिया एव विषया अर्थवत् क्रियाशीलं चित्तं स्वमहिम्नाकृष्य स्वस्मिन् सयोज्य तदुपरञ्जयन्ति स्वाकाराकारयन्तीति ज्ञानस्येव वस्तुम् अतो येन विषयेणोपरक्तं यच्चित्तं स विषयस्तस्य ज्ञात इत्यर्थः ।

इतरे चाज्ञाता इत्यर्थः । यद्यपि चित्तस्य जडत्वाच्च ज्ञानं चैतन्यस्यैव ज्ञानत्वात् तस्य च पौरुषेयत्वात् उभयत्र ज्ञानकल्पने गौरवात् सत्त्वस्य प्रकाशरूपता च प्रतिबिम्बग्रहणक्षमनैर्मल्यमात्रं तथापि तत्संयोगाद्व्यवहारतो बुद्धिसत्त्व-प्रकाशोऽपि ज्ञानशब्देनोक्तः । सूत्रतात्पर्यविषयं पुरुषाद्वैधर्म्यान्तरं हेयताया विवेकस्य च बीजं चित्तस्य च दर्शयति । वस्तुन इति । अतो ज्ञाताज्ञातव-स्तुकत्वान्यथानुपपत्त्या चित्तस्योपरागात्परिणाम सिद्ध इत्यर्थः । घटा-दीनामपि साक्षात्पुरुषविषयत्वे पुरुषस्यापि ज्ञाताज्ञातविषयत्वं स्यादित्या-शयेन पूर्वपक्षोत्तरसूत्रमुत्थापयति । यस्य त्विति ।

सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामात् ॥ १८ ॥

यस्य तु तदेव विषयोपरक्तमेव चित्तं विषयो नान्यत् अतस्तस्य तत्प्रभोश्चित्तस्वामिनः पुरुषस्य विषयाश्चित्तवृत्तयः सदा ज्ञाताः पुरुषस्या-परिणामादित्यर्थः । परिणामित्वे हि कदाचित्पुरुषस्यान्यथात्वात् विद्य-मानापि चित्तवृत्तिर्न ज्ञायेत । तदा च तस्यापि ज्ञाताज्ञातोभयरूपत्वे अहं सुखी न वा दुःखी न वेच्छामि न वेत्यादिसंशयः स्यात् एतादृशश्च संशयो न दृश्यते अतो वृत्तेरज्ञातसत्ता नास्ति अतश्च पुरुषोऽपरिणामीत्यायातम् । ननु पुरुषस्यापरिणामित्वस्य व्यवस्थापने किमिति सांख्ययोगयोराग्रह इति चेत् शृणु । यदि हि पुरुषस्य ज्ञानादिलक्षणधर्मः कश्चन मोक्षे नश्येत् तदा व्ययदोषेण दारिद्र्यवत् मोक्षो न परमपुरुषार्थः स्यादिति अस्मिन् सूत्रे बुद्धिवृत्तिरेव पुरुषस्य विषय इति लब्धम् । अत एव पुरुषो विषयी नित्यं सत्त्वं च विषयः स्मृत इत्यनुगीतायां नित्यमित्यनेन सत्त्वाख्याया बुद्धिवृत्तेरेव पुरुषविषयत्वमुक्तम् । सूत्रतात्पर्यविषयं चित्ताद्वैधर्म्यं भाष्यकार आह । यदीति । भाष्यं सुगमम् । ननु यदि चित्तमेव पुरुषस्य विषयस्तर्हि शब्दा-दिप्रकाशः कथं स्यात् चित्तस्याचेतनत्वेन विषयतामात्रेण प्रकाशासंभवा-दिति चेन्न । चित्तारूढतयैव शब्दादीनां पुरुषे भानादिति । ननु सर्वसंब-द्धत्वाविशेषेऽपि चित्तमेव पुरुषस्य विषयो नान्य इत्यत्र का युक्तिरिति चेच्छृणु । अर्थाकारतैव विषयविषयिभावो न तु संयोगमात्रम् अतीन्द्रियेषु

संयोगसत्त्वेपि चित्तविषयत्वाभावात् सा चार्थाकारता प्रतिबिम्बरूपैव पुरुषे स्वीकार्या स्वतोऽपरिणामित्वस्य साधितत्वात् अतः पुरुषे प्रतिबिम्बसमर्पणसामर्थ्यं वृत्तिमत्त्वचित्तस्यैव फलबलात् कल्प्यते यथा जलादौ प्रतिबिम्बनसामर्थ्यं रूपवत् स्थूलद्रव्यस्यैवेति । तदेताभ्यां सूत्राभ्यां चित्तविधर्मतया चित्तातिरिक्तो भोगभागी पुरुषः प्रतिपादितः । आभ्यां च सूत्राभ्यामज्ञानमिच्छादिविकारजातं च चित्तनिष्ठमेव न तु पुरुषनिष्ठमित्यवगन्तव्यम् । ननु पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्वेन ज्ञानपरिणामो मास्तु इच्छासुखादिपरिणामे तु किं बाधकमिति चेच्छृणु । पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्वे सिद्धे लाघवाच्चित्प्रकाशस्वरूपमेकैकमेवात्मद्रव्यं सिध्यति ततश्चाज्ञानस्य चित्तधर्मतया अज्ञानकार्यं धर्मादिकं तत्कार्यं चेच्छासुखादिकमपि चित्तस्यैव सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्तौ लाघवादिति भावः । चित्तस्यैव स्वग्राहकतया सदाज्ञातविषयकत्वं चित्तभोक्तृत्वसिद्धमित्याशङ्कानिरासकं सूत्रान्तरमवतारयति । स्यादाशङ्केति । वैनाशिकाना चित्तात्मवादिनामिति शेषः । चित्तमेव स्वस्य विषयस्य च प्रकाशकमग्निवद्भविष्यति कृतमपरिणामिनान्येनेत्याशङ्का वैनाशिकानां स्यादित्यर्थः । अत्राग्निचित्तयोः साधारणं प्रकाशकत्वमखण्डोपाधि प्रकाश इति व्यवहारहेतुः स्वाभासतारूपसाध्ये प्रवेशनीयः । तेनाग्निचेतनयोरेकरूपप्रकाशाभावेपि न क्षतिः । तथा च श्रुतिस्मृत्योरपि आत्मनि नाग्न्यादित्यादिदृष्टान्तानुपपत्तिरिति तामिमामाशङ्कां सूत्रेण परिहरति ।

न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ १९ ॥

व्याचष्टे । यथेतराणीति । अन्तःकरणस्यैक्याच्चित्तमेव मन इत्युक्तत्वात् । अत्राय प्रयोगः । चित्तं न स्वाभासं स्वगोचरवृत्त्यभावकाले न स्वप्रकाश्यं दृश्यत्वात् इन्द्रियशब्दादिवदिति । तथा च स्वगोचरवृत्त्यभावकाले चित्तभानार्थं पुरुषः सिद्ध्यतीति भावः । वृत्तिभानार्थं नियमेन वृत्तिकल्पने चानवस्थां सूत्रकार एव वक्ष्यति, स्वप्रकाश्यत्वं च पुरुषे प्रसिद्धम् । पुरुषस्य स्वज्ञेयतायाः प्रागुक्तत्वेन व्यभिचारः स्यादतः साध्ये काल इत्यन्तम् ।

न्यायादौ च स्वभासत्वमपि नास्तीति वक्ष्यति । अतो न तत्रापि व्यभिचारः दृष्टान्ते च सर्वत्रैव स्वप्रकाश्यत्वाभावोऽस्तीति । अत्र च कर्मकर्तृविरोधो विपक्षबाधकस्तर्कः कर्मकर्तृविरोधे च स्वस्मिन्स्वसंयोगानुपपत्तिस्तर्कः । तथा च वक्ष्यति । प्रकाशस्येव प्रकाश्यप्रकाशसंयोगे दृष्टो न स्वरूपेऽस्ति संयोग इति । तथा परसमवेतक्रियाफलभागित्वरूपकर्मत्वं न क्रियाश्रये कर्त्तरि सम्भवतीति । आधुनिकवेदान्तिब्रुवास्तु चित्तादिकं न द्रष्टृदृश्यत्वादित्येव प्रयुञ्जते । पुरुषस्तु कर्मकर्तृविरोधाद्दृश्य एव न भवति पुरुषगोचरस्तु व्यवहारः पुरुषस्यैव पुरुषेण भवति प्रकाशगोचरव्यवहारे प्रकाशान्तरानपेक्षादर्शनादित्याहुः । तन्न । चित्तवृत्त्यापि चैव परेदृश्यत्वस्य सुवचतया चित्तातिरिक्तपुरुषसिद्ध्यनुपपत्तेः । वृत्तिगोचरव्यवहारस्यापि स्वरूपसत्त्या वृत्त्यैव कर्तुं शक्यत्वात् प्रकाशगोचरव्यवहारमात्रे प्रकाशानपेक्षत्वे हि दृष्टे तत्र चित्तं वा पुरुषो वेति न कश्चन विशेषः । अपि च स्वप्रकाशं निरञ्जनमित्यादिश्रुतिस्मृत्युक्तं स्वप्रकाशत्वमप्यदृश्यत्वे सति पुरुषस्य यथाश्रुतं नोपपद्येत यौगिकार्थत्यागात् । किं च पुरुषनिष्ठफलाजनकत्वेनात्मतत्त्वाकारा चित्तवृत्तिः प्रमाणमेव न स्यादित्यादिदोषप्रसक्तिरिति । कर्मकर्तृविरोधस्तु पुरुषस्य ज्ञेयत्वेऽपि नास्ति चेतनप्रतिबिम्बितबुद्धिवृत्तिव्याप्यत्वरूपस्यैव ज्ञेयत्वस्य परादिवदेव बुद्धिवृत्त्यारूढरूपो दृश्यो दर्पणारूढमुखवत् केवलस्तु द्रष्टेति प्रकारभेदात्कथं कर्मकर्तृविरोध इति दिक् । कर्मकर्तृविरोधस्तु बौद्धमतएव भवति चित्तातिरिक्तद्रष्ट्रनभ्युपगमेन करणान्तरानभ्युपगमेन च द्रष्टरि साक्षादेव स्वप्रतिबिम्बादेरनुपपत्तिरिति चित्तस्य स्वाभासत्वमिवदिति परोक्तदृष्टान्तस्यासिद्धिमाह । न चाग्निवदिति । अत्र स्वाभासत्वे न ह्यग्निरिति यद्यग्निः पूर्वं तमसा पिहितः पश्चादात्मानं प्रकाशयतीति क्व विदृष्टः स्यात्तदाग्नेः स्वप्रकाशत्वं पुरुषस्येव सिद्ध्येत् तदेव तु नास्तीत्यर्थः । ननु पुरुषोऽपि प्रकाशस्वरूप एव सर्वदा तमस्तु बुद्धिवृत्तेरेव प्रतिबन्धकमिति चेत्सत्यम् । तथापि बुद्धिवृत्त्याद्यकरणाभावकाल स्वात्मानमविषयीकृत्य करणकाले विषयीकरोतीत्ययमग्नितो विशेषोऽस्त्येवात प्रकाशस्वरूपतादिसाम्येऽपि पुरुष स्व

प्रकाश्यो नाग्निरिति न केवलं प्रमाणाभावादेवाग्नेः स्वप्रकाश्यत्वाभावोऽपि तु प्रकाश्यत्वव्यवहारकारणाभावादपीत्याह । प्रकाशश्चायमिति । प्रकाशोऽत्र प्रकाश्यत्वव्यवहारो ऽन्यथा प्रकाशसंयोगस्यैव प्रकाश्यत्वरूपतया तस्य संयोगजन्यत्वानुपपत्तिरिति संयोगे प्रतिबिम्बसाधारणसंबन्धो यदि चाग्नेः साक्षादेव स्वप्रतिबिम्बादिरिष्यते तदा दृष्टविरोध इति भाव । अग्नेः स्वप्रकाशत्वं तु प्रकाशान्तरनैरपेक्ष्येण स्वत एव प्रकाशरूपत्वं घटादयस्तु प्रकाशसंबन्धादेव प्रकाशन्ते अग्निदृष्टान्तेन चेदृशमेव स्वप्रकाशत्वं पुरुषस्य शास्त्रेषूच्यते चित्ताद्विवेकाय चित्तस्य हि प्रकाशः पुरुषोपाधिक एव अयसो दग्धृत्ववदिति । यत्तु अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं स्वप्रकाशत्वमित्याधुनिकवेदान्तिनुवाणा प्रलपन तत्रापि निराकृतम् । विस्तरतस्तु ब्रह्ममीमांसायामपीति दिक् । नन्वेवमप्रकाश्यत्वरूपमेव स्वाभासत्वं चित्तस्यास्माभिरभ्युपेयं तथा चाग्निदृष्टान्त उपपन्नः स्यात्तत्राह । किं चेति । शब्दार्थः स्वाभासशब्दार्थः संभवतीति शेषः । एत च सतीदं दूषणमित्याह । स्वबुद्धिप्रचारेत्यादिना । बुद्धेः प्रचारो वृत्ति तस्याः संवेदनात् क्रोधाद्यनुभवात् तद्धानाद्यर्थं सत्त्वानां प्राणिनां प्रवृत्तिर्दृश्यते तच्च स्वबुद्ध्यग्रहणे युक्तं न भवतीति बुद्धेर्ग्राह्यत्वमवश्यं वक्तव्यमित्यर्थः । नन्वहं क्रुद्ध इत्यादिप्रत्यये पुरुषस्यापि ग्रहणात् स्वाभासत्वं न स्यादिति चेत्सत्यम् । ग्राह्यत्वरूपस्य स्वाभासत्वस्य पुरुषेऽप्यनङ्गीकारादिति । यद्यप्यादौ क्रोधादीनां स्वरूपतो निर्विकल्प एव बोधः पौरुषेयो भवति क्रुद्धोऽहमित्यादिस्तु अहंकारस्यैव व्यक्तिपुरुषस्य भान्तत्वात् कूटस्थतया बुद्धिवृत्त्याकारातिरिक्ताकारासंभवाच्च तथापि पौरुषेयेण क्रोधनिर्विकल्पेन जनिता क्रुद्धोऽहमिति यान्तःकरणस्य विशिष्टवृत्तिस्तत्सविकल्पो बोधश्च तद्ग्राह्यत्वे नैवात्र चित्तस्य ग्राह्यत्वं प्रतिषिध्यते क्रोधादीनां पौरुषेयनिर्विकल्पकस्य शब्दागोचरत्वेनोपन्यस्तुमशक्यत्वात् पुरुषसाधक तु चित्तग्रहणं वृत्तिगोचरनिर्विकल्पकमनुमानगम्यमेव तस्य हि चित्तधर्मत्वं संभवति नियमेन सर्ववृत्तिगोचराया जन्यनिर्विकल्पकधारायाः स्वीकारेऽनवस्थापत्तेः । अज्ञातवृत्तिस्वीकारे च क्रुद्धोऽहं न वेत्यादिसंशयाद्यापत्तेः । क्रोधादिगोचरनित्य-

निर्विकल्पकैकज्ञानस्वीकारे च विशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्या प्रतिबन्धात् समयाद्यभाव । सम्प्रज्ञातयोगेऽपि वृत्ति स्वरूपतो भासत एवेत्यभ्युपेय मिति । चित्तस्य स्वाभासत्वादिमते तन्मतमालम्ब्यैवान्यदूषणमाह ।

एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ २० ॥

सूत्रार्थमाह । न चेत्यादिना युक्तमित्यन्तेन । न च नाप्येकस्मिन्नु त्पत्तिक्षण एव स्वपरावधारणं युक्तं पूर्वं सत एव प्रत्यक्षगोचरत्वात् स्वस्य च प्रागसत्त्वादित्यर्थः । नन्वेवं स्वोत्पत्त्यनन्तरं स्वग्रहणमस्तु तत्राह क्षणिकेति । क्षणिकत्वादिमते या वस्तुन उत्पत्तिः सैव क्रिया तस्य कार्यं सैव च तस्य कर्त्रादिकारकत्वं तन्मते सर्वेषामुत्पत्तिमात्र फलकं निर्हेतुकं स्वयमेव भवतीति सिद्धान्तः । तथा चोक्तं 'भूतिर्येषां क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते इति । अत उत्पत्त्यनन्तरं चित्तस्य स्वग्रहणार्था क्रिया न सम्भवतीत्यर्थः । अस्मन्मतेऽपि शब्दबुद्धिकर्मणां त्रिक्षणव्यापारा भावादेकस्या वृत्तेर्द्वयग्राहकत्वं न सम्भवतीति भावः । उत्तरसूत्रमवतार यति । स्यान्मतिरिति । मतिरभ्युपगमः । ननु स्वाभासशब्देन स्वसजातीय भास्यत्वं वक्तव्यं तथा च स्वरसेन विनाशस्वभावेन निरुद्धं नष्टमपि चित्तमुत्तरोत्तरमुत्पन्नेन चित्तान्तरेण ग्राह्यमित्यभ्युपगमः स्यादिति कर्मकर्तृ विरोधादिदोष इत्यर्थः । तत्र सिद्धान्तसूत्रम् ।

चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसंकरश्च ॥ २१ ॥

वृत्तिरूपचित्तान्तरेण वृत्तिरूपचित्ते दृश्येऽभ्युपगम्यमाने तु बुद्धिबुद्धे वृत्तिवृत्तेरतिप्रसङ्गोऽनवस्था । एतच्चावश्यं चयेति । बुद्धिबुद्धिश्चित्तगोचरं चित्तं परेषां वृत्त्यतिरिक्तचित्ताभावेन वृत्तिचित्तयोः पर्यायत्वात् । ननु नैयमनवस्था सर्वमेव चित्तं ग्रहीतव्यमिति नियमाभावादिति चेन्न । वृत्तेर ज्ञातसत्ताङ्गीकारे जानामि न वेत्यादिसंशयापत्तेः । योग्यानुपलब्ध्या ज्ञाना द्यभावप्रत्यक्षानुपपत्तेश्च । किं च मा भवत्वनवस्था वृत्तिगोचरानन्तवृत्ति कल्पनागौरवं त्वपरिहार्यमेव । अस्माभिर्लाघवेन सकलवृत्तिगोचरैकविभु ज्ञानकल्पनादिति । एतेन चित्तनित्यत्वाभ्युपगमिनामपि न्यायवैशेषिका

यामुत्तरोत्तरज्ञानेन पूर्वपूर्वज्ञानग्रहणकल्पना परास्ता अनवस्थागौरवाभ्यामिति मन्तव्यम्। अतिप्रसङ्गं व्याख्याय स्मृतिसंकरं व्याचष्टे। स्मृतिसंकरश्चेति। बुद्धिबुद्धेरिति शेषः। संकरशब्दार्थमाह। यावन्त इति। विषयानुभवकाले ज्ञानधारा जातेति विषयस्मृतिकालेपि अनन्तानां तज्ज्ञानानां स्मृतिरेकदैव भविष्यति। घटो मया पुरा ज्ञातो घटज्ञानं तज्ज्ञानं चेत्येवमनन्ताकारः सोयं स्मृतिसंकरः प्राप्त इत्यर्थः। अस्मन्मते च पौरुषेयबोधस्य नित्यतया निर्विकल्पमात्रतया च न स्मृतिहेतुत्वमिति। नन्वेतादृशसंकरे को दोष इति तत्राह। तत्संकराच्चेति। संकराभ्युपगमे च घटो मया ज्ञात इत्येकमात्राकारस्मृत्यनुभवो न स्यादित्यर्थः। अन्यान्यपि दूषणानि सूचयन्नास्तिकमतं तिरस्करोतीति। एवं बुद्धीति। सर्वं बन्धमोक्षधर्माधर्मादिव्यवस्थादिकम्। तदेवं चित्ताद्विविक्तं भोक्ता व्यवस्थापितः चित्तस्य च स्वाभासत्त्वं निराकृतम्। इदानीं परेषामिष्टोक्तात्मतत्त्वावधारणस्य स्वाभ्युपगमविरोधेनाप्यन्यायतामाह। ते त्विति। भोक्तृस्वरूपं न न्यायेन संगच्छन्ते न्यायविरुद्धा इत्यर्थः। तेषां विज्ञानवादशून्यवादश्चेति मुख्यं मतद्वयं तत्रादौ विज्ञानवादिनां क्षणिकताख्यस्वाभ्युपगमविरोधान्यायविरुद्धाद्वयं दर्शयति। के चिदिति। सत्त्वमात्रं क्षणिकविज्ञानरूपं चित्तमात्रं परिकल्प्य स्वीकृत्य तस्यैव भोक्तृं वदन्ति। अस्ति स सत्त्वविशेषो य एतान् सांसारिकान् पञ्च स्कन्धान् हित्वा अन्यांश्च पञ्चस्कन्धान् युक्तो ऽनुभवतीति ततश्च तत एव स्वाभ्युपगमात् पुनस्त्रस्यन्ति चित्तस्यैवापत्त्येत्यर्थः। अतो न्यायविरुद्धास्त इति, पञ्चस्कन्धाश्च विज्ञानवेदनासंज्ञानरूपसंस्काराख्याश्चित्तस्यैव शाखाभेदा न तु चित्ताद्भिन्नाः। तत्र विज्ञानं विषयानुभवः वेदना दुःखं संज्ञारूपे शब्दार्थाविति यावत् संस्कारो वासना एतेष्वेषामपि सुखादीनां प्रवेश इत्यखिलं वस्तु चित्तमेवेति। शून्यवादिष्वाह। तथेति। तथान्ये के चित् स्कन्धानां महन्निर्वेदाय महानिर्वेदाख्यवैराग्यायापुनर्जन्मरूपप्रशान्तये च जीवन्मुक्तस्य गुरोरन्तिके ब्रह्मचर्यं ब्रह्माभ्यासं साक्षात्कारपर्यन्तं करिष्यामीत्युक्त्वा शिष्यतामापन्ना नास्तिका गुरूपदेशात् सत्यस्याहंशब्दार्थस्यापि सत्तामपलपन्ति शून्यवा-

द्विनो भवन्ति इत्यर्थः। तेऽपि न्यायविरुद्धा भोक्तुः सत्त्वस्यापलापेन स्वाभिप्रेतस्य मोक्षस्याहंशब्दार्थस्य ब्रह्मदर्शादीनां वा सत्तास्वीकारात् सेयमुद्देश्यविस्मृतिः कथं मूढान् लज्जयतीति। एतेनाधुनिकवेदान्तिब्रुवा अपि न्यायविरुद्धा मन्तव्याः। तेऽपि हि मोक्षार्थं गुरुमुपासना ब्रह्मातिरिक्तं सर्वं शुक्तिरजतवदत्यन्ततुच्छमिति गुरूपदेशान्मोक्षतत्साधनादिकमेवापलपन्तीति। अपि चोपदेशानन्तरमकृतसाक्षात्कारस्य मननादिसाधनाद्यनुष्ठानाभ्युपगमेऽपि तेषां न न्याय्यो ऽसतोपदेशेन फलतत्साधनेषु सर्वेष्वेवाविश्वासात्। असदृष्ट्या च्छलेनापि फलानुदयाच्च। किं बहुना श्रुत्यादिप्रामाण्यबाधेन ज्ञानप्रामाण्यसंशयाद्याहितैः सर्वथा मोक्षान्तेऽपि ब्रह्मणि स्यात्। न च स्वप्रकाशतया ब्रह्मणि न प्रमाणापेक्षेति वाच्यम्। प्रकाशतत्तस्य तत्सिद्धौ कर्मकर्तृविरोधादिसांख्यसूत्रोक्तदोषात् स्वाभ्युपगतवृत्त्यादिवैयर्थ्यापत्तेश्च मोक्षसाधनविषयस्य विवेकस्यास्वप्रकाशत्वाच्च। यत्त्ववेद्यत्वेऽपि प्रत्यक्षव्यवहारयोग्यत्वं स्वप्रकाशत्वमिति प्रलपनं तत् शशशृङ्गवन्मन्तव्यम्। वेदनस्य व्यवहारं प्रति सामानाधिकरण्येन हेतुत्वात् द्रष्टव्यत्वादिश्रुतिविरोधाच्चेति। सैषा नास्तिकता दृश्यतेऽपि बहिर्मुखानां यतिमानिनामिति। आधुनिकानां वेदान्ते विवर्तवादो यथा यथा विचार्यते तथा तथा न्यायविरोधेन सिकतासेतुवद्विदीर्यते। स्वमते तु नास्त्ययं न्यायविरोधः मोक्षभागिनोऽहंशब्दार्थस्य भोक्तुः स्थिरस्य स्वीकारादित्याह। सांख्ययोगादयस्त्विति। आदिशब्देन ब्रह्ममीमांसादयो ग्राह्याः। प्रकृष्टा वादाः प्रवादाः स्वशब्देनाह स्वमात्मेत्यादिशब्दजातेन न त्वन्य। कथमन्यस्यात्माहमित्यादिवृत्तिगोचरः स्यात्तत्राह। चित्तस्य स्वामिनमिति। स्वामी ह्यात्मा लोके व्यवह्रियते यच्चाप्नोति यदादत्ते इत्यादिशास्त्रे चेति। अपरिणामिनि यथेष्टविनियोक्तृत्वाभावात् कथं स्वामित्वं तत्राह। भोक्तारमिति। अत्र च स्वतोऽपि पुरुषस्य भोगोऽस्तीत्यवधारणीयम्। प्रकृतोपपत्तये चित्तस्य स्वाभासत्वं निराकृतम्। इदानीं सदाज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वादिति सूत्रस्योपपादकं सूत्रमेतेनैव प्रसङ्गेनोत्थापयति। कथमिति। नन्वपरिणामित्वे विषये सञ्चाराभावात्तदाकारपरिणामाभावाच्च कथं

चित्तज्ञातृत्वरूपं चित्तभोक्तृत्वं पुरुषस्य स्यात् । चित्तस्थले हि घटादिविषयग्रहणं चित्तस्य सचारात्तदाकारपरिणामाच्च दृष्टमित्यर्थः । तत्र सिद्धान्तसूत्रम् ।

चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥२२॥

अप्रतिसंचारायाः अपि चितेः स्वीयबुद्धिवृत्तिदर्शनं बुद्धिवृत्त्याकारतापत्त्यैव भवतीत्यर्थः । अयं भावः । ज्ञातुः संचारो न साक्षादेव ज्ञाने हेतुः किं त्वर्थाकारता हेतुः सन्निकर्षद्वारा । अन्यथा स्वप्नादौ मनःसंचाराभावेनार्थभानायोगात् । अतो विभुत्वेनैव सर्वत्र सन्निकृष्टस्यात्मनः संचारो नापेक्ष्यत इति । आपत्तिग्रहणं च पुरुषस्य पारमार्थिकाकारप्रतिषेधार्थम् । यथा हि विषयासन्निकर्षकालेऽपि स्वप्नादौ तद्भानायागत्या चित्तस्य तदाकारः परिणाम इष्यते नैवं पुरुषस्य चित्तवृत्त्यभावेऽपि तद्भानं भवति येन पुरुषेऽपि वृत्त्याकारः परिणाम इष्येत किं तु स्फटिके सन्निकृष्टजपालौहित्यस्येव चित्तवृत्तेः प्रतिबिम्बमेव लाघवादिष्यते उभयत्राकारान्यपरिणामकल्पने गौरवात् स्फटिकदर्पणादेः स्वप्रतिबिम्बितवस्तुप्रकाशकत्वस्य सिद्धत्वाच्चेति । तदिदं वृत्तिबिम्बितमेव*वृत्त्याकारापत्तिरित्युक्तं सूत्रकारेणेति । भाष्यकारः पुरुषस्य बुद्ध्याकारतां प्रतिपादयितुमादौ बुद्धेरेव रूपमाह । अपरिणामिनीति । भोक्तृशक्तिः पुरुषाख्या ऽपरिणामिनी अतो नापि गतिमती ततो न स्वप्रज्ञप्तौ चित्तस्येव पुरुषस्य ज्ञानं संभवति किं तु वृत्तिरूपपरिणामिन्यर्थे चिति प्रतिसंक्रान्तेव प्रतिबिम्बरूपेण संचरितेव सती तद्वृत्तिमनुपतति तद्वृत्तिं चेतनवत्करोतीत्यर्थः । अन्यथा हि घटमहं जानामीति बुद्धिवृत्त्यनुपपत्तिः बुद्धेरनर्हत्वात् अचेतनत्वाच्चेत्युत्तरसूत्रे वक्ष्यति । अथाविवेकादेवैतादृशी बुद्धिवृत्तिरस्ति चेत्सत्यं, तथाप्यविवेक एव प्रतिबिम्बमूलकः दोषान्तराभावात् तथा चेतनभानार्थमपि वृत्तौ तत्प्रतिबिम्बः कल्प्यते बुद्ध्यारूढतयैव शब्दादिवदात्मनोऽपि भानादिति । इदमेव प्रतिबिम्बं बुद्धेश्चिच्छायापत्तिरित्युच्यते तथा बुद्धेरर्थाकारतावत् आत्माकारतेत्यप्युच्यत इति

* वृत्तिबिम्बितत्वमेवेति वेदभविष्यत्पाठान्तरम् ॥

मन्तव्यम् । यद्यपि घटाद्याकारपरिणामवदात्माकारपरिणाम एव बुद्धेर्भवति तथापि प्रतिबिम्बतुल्यतया स एव प्रतिबिम्बमप्युच्यते । बुद्धेरूपं प्रदर्श्य पुरुषस्य तदाकारतापत्तिं दर्शयति । तस्याश्चेति । हिशब्दोऽवधारणे तस्या अपि चितेर्ज्ञानरूपा वृत्तिर्बुद्धिवृत्त्यविशिष्टेवेत्याम्नायते व्यवह्रियते । तत्र हेतुं प्राप्तेत्यादि । प्राप्तश्चैतन्योपग्रहश्चैतन्यप्रतिबिम्बं येन एतादृशं रूपं यस्या बुद्धिवृत्तेस्तदनुकारिमात्रतया तत्प्रतिबिम्बाधारतामात्रेणेत्यर्थः । द्रष्टा दृशिमात्र इति सूत्रेऽपीदमेव वाक्यं भाष्यकारैः प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं वृत्तिसारूप्यमितरत्रेत्यत्राप्येतदुक्तमिति स्मर्तव्यम् । ननु जानाम्यहं क्रुद्धोऽहं भीतोऽहमित्यादिरूपता वृत्तेरेवेति प्रागेवोक्तं तर्हि निर्विकल्पकस्य वृत्तिबोधस्य स्वरूपं कीदृशमिति । उच्यते । यादृशं ज्ञानक्रोधादिवृत्तीनां रूपं तादृशमेव बिम्बप्रतिबिम्बोद्ग्रहणात् तदेव वृत्तिबोधस्य रूपं स च वृत्तिबोधो वृत्त्यविवेकेन जानामीति वृत्त्यन्तरस्य विषय एव भवति ज्ञानचितिबोधादिशब्दानां पर्यायत्वादिति । एकाकारतापत्तावागममपि प्रमाणयति । तथा चोक्तमिति । न पातालमित्यादेरयमर्थः । गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणमित्यादिश्रुतिस्मृतिषु यस्यां गुहायां गुह्यं शाश्वतं ब्रह्म ब्रह्माश्रयभेदात् चात्मसामान्यं निहितं सगुप्तम् इति गीयते । सा गुहा न पातालादि किं तु ब्रह्मशक्त्यविशिष्टा बुद्धिवृत्तिमेव कवयः पण्डिता वदन्तीति । अविशिष्टता च परस्परं प्रतिबिम्बनादुभयोरेव विषयाकारत्वचेतनसाम्यमित्युक्तम् । अतो विविच्य ग्रहणायोग्यतयाऽवस्थितिरेवात्मनः गोपनं गुहेति श्लोकतात्पर्यार्थः । तदेतदेकाकारत्वमादित्यपुराणेऽप्युक्तं

नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा बुद्धिसन्निधिसत्तया ।
यथा यथा भवेद्बुद्धिरात्मा तद्वदिहेष्यते ॥

इति । ननु भवतु चितेः स्वबुद्धिसंवेदनं शब्दादिसंवेदनं तु कथं भवेत् बुद्धिवच्छब्दादीनामपि चितौ प्रतिबिम्बनसामर्थ्याङ्गीकारे सर्वदैव सर्वार्थभानप्रसङ्गात् । कथं वा चितेः स्वपरवेदनम् । उक्तं ह्यनयस्याः चित्तवत् पुरुषेऽपि समानेत्याशङ्कानिरासायोत्तरसूत्रं प्रवर्त्तिष्यते तत्सूत्रं भाष्य

कारः प्रकारान्तरेणाप्युत्थापयति । चतश्चेति । अतो बुद्धिपुरुषयोर्वृत्त्यवि-भागाच्च तदन्यथानुपपत्तेश्चेति यावत् । एतत् चागामिसूत्रप्रतिपाद्यम् । चङ्गीक्रियतइत्यर्थः । चकारोऽस्मदुक्तप्रयोजनसमुच्चयार्थः ।

द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २३ ॥

सर्वे यद्दीतृग्रहणग्राह्याः पुरुषस्यार्था भोग्या अस्मिन्निति सर्वार्थम् । अयं घट इत्यनन्तरं घटमहं जानामीति बुद्धेर्वृत्त्यन्तरस्य यद्दीतृग्रहणग्रा-ह्याकारस्यायं घट इतिवृत्तिवदेव साक्षिभास्यस्य प्रायशो दर्शनात् । सर्वा-र्थत्वे हेतुः द्रष्टृदृश्योपरक्तमिति । द्रष्टृदृश्योभयाकारमित्यर्थः । बाधकं विना सविकल्पग्रस्त्याकारताप्यानुभाव्यस्य चित्ते सर्वसम्मतत्वादिति भावः । तथा च बुद्धिसंवेदनमेव बुद्धिस्वस्य शब्दादेः स्वस्य च संवेदनं यदि शब्दादि-पुरुषोभयाकारा बुद्धिवृत्तिः पुरुषे प्रतिबिम्बिता भासते इदमेव शब्दादेः पुरुषस्य च दृश्यत्वं बुद्धेर्दृश्यत्वप्रदित्यतो न पुरुषदर्शनार्थं द्रष्टृन्तरापेक्षा नापि कर्मकर्तृविरोधो इन्तःकरणद्वारत्वादिति भावः । एतेन सर्वार्थ-त्वेन भाष्यकारोक्त बुद्धिपुरुषयोरविविक्ताकारत्वमपि सिद्धम् । बुद्धेः पुरुषा-कारतातिरेकेण पुरुषत्वाभावात् । पुरुषस्य बुद्ध्याकारतायाश्च पूर्वसूत्रे-णैवोक्तत्वादिति । चेत्वत्वात्यथानुपपत्त्या च. सिध्यति न बुद्धेः पुरुषोपरागं प्रतिपादयन्सूत्रं व्याचष्टे । मनो हीति । उपरक्त तदाकारम् । अन्यथा ग्रहणानुपपत्तेः । युक्तिपूर्वकं दृष्टृपरागमाह । तत्स्वयं चेति । तन्मनः स्वय-मपि पुरुषस्य विषयत्वात् स्वीयचैतन्यलक्षणवृत्तिविशिष्टेन पुरुषेण विष-यिणा भवद्रूपम् आकारित सविकल्पस्य ग्रहणहेतुत्वात् । बुद्धिवृत्तौ च पुरु-षस्याप्यदृस्य प्रतिबिम्बातिरेकेणानित्यसविकल्पकागमभवादिति । तस्मादिति-चित्तमेवोभयोपरक्ततया शब्दादिविषयरूपेण विषयिपुरुषरूपेण च निर्भा-सते । साक्षिणि प्रतिबिम्बित सदिति विषयविषयिनिर्भास, तत्र हेतु चेतनाचेतनस्वरूपापन्न तदाकारम् । एतदेव विवृणोति । विषयात्मकमप्य-विषयात्मकमिवेति अचेतनमपि चेतनमिवेति । इवशब्दार्थं दृष्टान्तेनाह । स्फटिकमणिकल्पमिति । यथा स्त एव स्फटिकमणिः पार्श्वस्थजपाकुसुम-

नीलयोः प्रतिबिम्बनात्स्वीयरूपेण सह त्रिरूप इव भवतीति । एवं चित्तमपि विषयात्मनो प्रतिबिम्बनात् ग्रहीतृग्रहणग्राह्यात्मकरूपत्रयवदिव भवति, अतः सर्वार्थमित्युच्यत इत्यर्थः । चित्तमेवं चेत्कारणान्येषां सविकल्पस्त्विष्या कारग्रहणसामर्थ्यं नास्तीत्युक्तम् । अत्र च स्फटिकदृष्टान्तो न सर्वांशे युक्तः स्वार्थाकारपरिणामस्यैव स्वप्रानुरोधेनेष्टत्वात् स्फटिके च प्रतिबिम्बमात्रस्य स्वीकारात् । किं तु तत्तद्वस्तुसन्निकर्षेण तत्तद्रूपतया प्रतीयमानतामात्रांशे स्फटिकस्य दृष्टान्त इति मन्तव्यम् । यदेतदुक्तं चित्तस्य द्रष्टृदृश्यसारूप्यम् इदमेव भवबीजाविवेकस्य कारणमिति प्रतिपादयति । तदनेनेति। केचिद्बाह्यार्थवादिनः चित्तातिरिक्तचेतनानभ्युपगन्तारो वैनाशिकाः । अपरे विज्ञानवादिनः । लोक्यतइति लोकः । तदुक्तं विज्ञानवादिभिः ।

अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः ।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥

इति। तेषां च या दनामय भाव । चित्तस्य चेतनैकरूपता स्वीकृता सर्वांश पुरुषेण ग्राह्यार्थेन वा अनादिवासनावशात् स्वत एव चित्तस्यानन्तपरिणामस्वीकारसम्भवात् । दुग्धस्य दधिरूपतावदिति । अनुकम्पामुखेन तेषु समाधानमाह । अस्ति हीति । इत्यन्त बीजमित्यर्थः । एतेन यदाधुनिका वेदान्तिब्रुवा आहुः । विषयदोषात् करणदोषाद्वा चैतन्ये भ्रमो न भवति विषयकरणदोषयोर्भ्रममात्रकल्पितत्वेन भ्रमात्पूर्वं तयोरभावात्तथापि स्वनिर्वचनीयाविद्यामात्रादिति । तद्धेयम् । चैतन्येपि चित्तवदेव सकलवस्तुप्रतिबिम्बेन सारूप्यस्यैव विषयगतदोषस्य प्रपञ्चारोपहेतुतालाभात् सर्ववस्तूनां भ्रममात्रकल्पितत्वस्य चासिद्धेः शुक्तिरजतादिस्थले रूपेण सारूप्यदोषेणैवाध्यासोपपत्तावध्यासहेतुतया तदभिप्रेतानाद्यविद्यायाः कल्पनानवकाशाच्चेति । तत्रादौ विज्ञानवादिनं बोधयति । समाधीत्यादिना रूपमवधार्यतइत्यन्तेन । भ्रमस्थले ज्ञेयार्थस्य चित्तमात्रताया अस्माभिरप्यभ्युपगमात् । समाधिप्रज्ञायां प्रज्ञेय इत्युक्तमर्थस्य सत्यत्वताभाय । तथा चायमर्थः । विशारदोऽवरोर्थश्चित्ते प्रतिबिम्बितो योऽनुभूयते

स तस्य चित्तस्यालम्बनीभूतत्वाच्चित्तादन्यः । तत्र हेतुः । स चेदिति । स चेदर्थश्चित्ताकारमात्रं स्यात् कथं तर्हि प्रज्ञयैव प्रज्ञाकारो गृह्येत कर्मकर्तृविरोधात् पुरुषस्यानङ्गीकारात् । पुरुषप्रज्ञया पुरुषसिद्धिरर्थप्रज्ञया चार्थस्यापि सिद्धाचित्त्वादिति । अतो विज्ञानातिरिक्तो विज्ञेयोऽर्थः सिद्धः । अनयैव युक्त्या पुरुषानभ्युपगन्तारं बाह्यार्थवादिनमपि बोधयति । तस्मादिति । तस्मात्प्रज्ञारूपस्याप्रज्ञायाह्यत्वाभावादेव प्रज्ञायां प्रतिबिम्बीभूतः प्रतिबिम्बरूपेण जातो यो ज्ञानाकारो येन गृह्यते स पुरुष इत्यपि सिद्धमित्यर्थः । ननु स्वमगृहीत्वैव स्वस्य प्रज्ञारूपं गृह्णातु चाकाशावग्रहेऽपि शब्दवदिति चेन्न । शब्दवत्केवलस्याकारस्याग्रहणात् । अयं घट इति ज्ञानमभूदित्यादिरूपेण रूपादिवद्धर्मिपुरस्कारेणैवाकारानुभवादिति । ननु कर्मकर्तृविरोधः सूत्रकारेणैवोक्तो न तत्स्वाभासमित्यनेनातो भाष्यकारस्य पौनरुक्त्यमिति, मैवम् । तत्र चित्तस्य चित्तग्राह्यत्वं निराकृतमत्र चित्ताकारस्य चित्तग्राह्यत्वं निराक्रियते इति विशेषादिति । पुरुषचित्तदर्शिना यथोक्तप्रकारैर्विवेकज्ञानमेव तत्त्वज्ञानमिति वेदान्तोक्तोपासनादिव्यावृत्त्यर्थं नास्तिकादिज्ञाननिरसनार्थं चावधारयति । एवं ग्रहीत्रिति । ग्रहीत्रादित्रितयं परस्परविजातीयतया ये विभजन्ति विवेचयन्ति त एव सम्यग्दर्शिन स्तैरेव पुरुषो लब्धः । अन्ये तु भ्रान्ता इत्यर्थः । तथा च श्रुतिः ।

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

'अथात आदेशो नेति नेति' 'न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ती'त्यादिः ॥

स्मृतिश्च ।

अव्यक्तात्मे ऽविशेषान्ते विकारेऽस्मिंश्च वर्त्तते ।
चेतनाचेतनान्यत्वज्ञानेन ज्ञानमुच्यते ॥

इत्यादि । 'आत्मैवेदं सर्वं' 'ब्रह्मैवेदं सर्वं' 'वासुदेवः सर्वमि'त्यादिश्रुतिस्मृतयस्तु शक्तिमद्वाक्यभेदेनैवोपासनार्थं प्रवर्त्तन्त इति न तद्विरोधः । एतेन सीधात्मप्रकरणेषु आत्मेत्यश्रुतीनामवैधर्म्यलक्षणाभेदेन विवेकएव तात्पर्य

मिति द्रष्टव्यम् । विवेकज्ञानस्यैव सम्यग्ज्ञानतया मोक्षहेतुत्ववचनात् । परमात्मप्रकरणं तु जीवादपि विवेकेन परमात्मन एकस्यैवात्मत्वे तात्पर्यमिति मन्तव्यम् । द्वितीयपादे विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपाय इत्युक्तम् । अत्र तु विवेकज्ञानस्यैव सम्यग्ज्ञानत्वोपपादनेन मोक्षहेतुत्वं प्रमापितम् । विवेकस्वरूपं च परीक्ष्यत इति विवेकः । चित्तादात्म्यविवेके हेत्वन्तरप्रदर्शकतया सूत्रमवतारयति । इतश्चेति । इतश्च चित्तातिरिक्त । पुरुष इति शेषः ।

तदसंख्येयवासनाभिश्चित्र*मपि परार्थं संहत्यकारित्वात् ॥२४॥

यदुक्तं चित्तस्य सर्वात्मकत्वाङ्गीकारे असंख्यवासनाश्रयात् स्वत एव चित्तस्यापि परिणामित्वस्तु किं पुरुषेणेति । तन्न । यतस्तच्चित्तमसंख्येयवासनाभिश्चित्रितमपि परार्थं परस्यान्यस्य भोगापवर्गार्थमेव विना तौ न स्यातुं परिणामितुं वा शक्नोति संहत्यकारिपदार्थानां लोके परार्थत्वदर्शनादित्यर्थः । तथा च पुरुषार्थसमाप्तौ चित्तविलयेन मोक्षोपपत्तिरित्यत्रापि सूत्रतात्पर्यम् । सूत्रं व्याचष्टे । तदेतदिति । भोगापवर्गार्थं सुखादिसाक्षात्कारार्थम् । संहत्यकारित्वात् इतरसाहाय्येनार्थक्रियाकारित्वात्, गृहवदिति । गृहं हि शयनादिकार्यमास्तरणशरीरादिसाहाय्येनैव करोति पुरुषस्तु नित्यचैतन्यरूपतया चैतन्यार्थं नान्यमपेक्षते अन्या चार्थक्रिया पुरुषस्य नास्तीति स न संहत्यकारीत्याशयः । यत्तु संघातपरार्थत्वादिति सांख्ये प्रोक्तम् । तत्र संहननमारम्भकं संयोगो विवक्षितः स चावयवावयविभेदात् शय्यासनगृहादिषु सत्त्वादिषु चास्ति न तु पुरुष इति । ननु चित्तं संहत्यापि करिष्यति स्वार्थमपि भविष्यति कः खलु विपक्षबाधकस्तर्क इत्याकाङ्क्षायामाह । संहत्यकारिणेति । न सुखचित्तमिति । सुखचित्तं भोगचित्तं न सुखार्थं न चित्तस्य भोगार्थं तथा तत्त्वज्ञानचित्तमपवर्गचित्तं न चित्तस्यापवर्गार्थं चित्तस्य भोगापवर्गयोरपि कार्यतया सार्थकत्वनियमेनानवस्थाप्रसङ्गात् । यत्कार्यं तत्सार्थकमिति हि सर्वसंमतम् । अतश्चित्तस्यैतदुभयमपि परार्थमित्यर्थः । पुरुषस्य च भोगापवर्गौ स्वरूपचैतन्यरूपतया न कार्याविति नानवस्था

* चित्रमिति पाठो बहुसंमतः ।

पुरुषार्थत्वव्याह्निनामिति भावः । पुरुषस्य भोगो हि सुखादिसाक्षात्कारः । अपवर्गश्च विवेकख्यातिसाक्षात्कारो वा स्वरूपावस्थानो वा सर्वथैव चैतन्यमात्रा एव अपरिणामित्वाविद्धमेवाच्चेति । ननु परार्थतामात्रेण न पुरुषसिद्धिर्भिनाशादीनामपि परार्थत्वसम्भवात् विनाशार्थमेवोत्पत्तेः परैर-भ्युपगमादित्याशङ्कायामाह । यश्चेति । भोगापवर्गार्थत्वानेवात्र परः साध्ये प्रविष्टो ऽतो न सामान्येन येन केन चित्परेण सिद्धसाधनमर्थान्तरं चेत्यर्थः । स्वोत्तरोत्पन्नक्षणिकचित्तस्य भोगार्थकतया पराभिमतं सिद्धसाध नमपाकरोति । यत्तु किं चिदिति । स्वरूपेण आत्मरूपेण भोक्तृतयेति यावत् । यदित्यति । यस्त्वसौ विशेषः पुरुषाख्यः परः स कूटस्थनित्यत्वात् न संहत्यकारीति न तस्य परार्थत्वापत्त्यानवस्थितिरित्यर्थः । तदेव बुद्धि-पुरुषविषयाणां विवेकं प्रदर्श्य एतज्ज्ञानादाद्यं मोक्षमार्गं प्रतिपादयति ।

विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः ॥ २५ ॥

मातृमानमेयात्मकस्याखिलप्रपञ्चस्य सप्ताय.पिण्डवदेकीभावा-पन्नस्य यथोक्तप्रकारैरन्योन्यं विशेषदर्शिनो विवेकसाक्षात्कारिणश्चित्त-स्यात्मभावे भावना स्वसत्ताजिज्ञासा कोऽहमासमित्यादिरूपा भाष्ये व्या-ख्येया । तस्या भयशोकप्रवृत्तिनिवृत्त्यादनर्थहेतोर्निवृत्तिराद्यो मोक्षो भवती त्यर्थः । स्वर्गनरकमोक्षादिभिर्हि विचित्ररूपता चित्तस्यैव भवति न तु सदैकरूपचिन्मात्रस्य न ममेत्यवधारणे सति नैवात्मभावचित्तोदेतीति भाव । तथा च श्रुतिः । 'एतं ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरव किमहं पापमकरव'मितीत्यादिः । तदेतदुक्तं पञ्चशिखाचार्यै'रादस्तु मोक्षो ज्ञानेने'ति । अत्रादौ भाष्यकार आत्मभावभावनामेव सकारणां प्रतिपादयति । यथेत्यादिना । तत्रापीति । पुरुष इति शेषः । विशेषदर्शन-बीजमिति । आत्मभावजिज्ञासाङ्कुरेति शेषः । इत्यनुमीयत इति । विवि दिषन्ति यज्ञेनेत्यादिश्रुतेः । पापक्षयाद् शुद्धमतिर्योऽहोति ज्ञानमुत्तममिति स्मृतेश्चेति शेषः । तस्य यथोक्तकर्मवतः स्वाभाविकी घेहिकसाधननिर-पेक्षा, तथा च यथोक्तं कर्म आत्मभावनायाः कारणम् । तत्र च नैहिकत्यनि-

यम इत्यायातम । ऐहिकसाधनशून्यस्य प्राक्तनतयाविधकर्माभावे च या भाव ना नेद्देति प्रत्युत देहाद्यात्मतायामेवाभिरुचिर्भवतीति अत्र पूर्वाचार्यवाक्यं प्र माणयति । यस्याभावादिति । यस्य कर्मणोऽभावादिह वक्ष्यमाण फलमुक्त पूर्वा चार्यैः । तदेवाह । स्वभावमिति । स्वभावमात्मभावं त्यक्त्वा एवा सत्कर्मशू न्यानां पूर्वपक्षे नित्यदेहाद्यात्मतायामेव रुचि र्दृष्टातिशयो भवति । अ रुचिश्च तत्त्वनिर्णयेऽन्यथे । आत्मभावनायाः कारणमुक्त्वा स्वरूपमा ह । तत्रात्मेति । कोऽहमास किं नरादिरूप आस कथमास हुं गेन दयत* यास किं स्विदिदं वर्तमानमपि मम स्वरूपं किं देहो वा मन आदिर्वा कथ स्विदिदं केन वा प्रकारेण पुण्यपापादिना तिष्ठतीत्यादिरूपे । के भवि ष्याम इत्याक्षेपस्वरूप यहुदन तथा च यज्जिज्ञासेत्यपपादिनिद्र सये विशेषदर्शन पुरुष सपादयति सैवात्मभावनेत्यथ । आत्मभावनानिवृ त्तेर्व्याख्याय सूत्रवाक्यार्थमाह । सा त्विति । विशेषदर्शनात्कुतो निव त्तिरिति प्रश्नस्योत्तरमाह । चित्तस्येति । एष भावरूपो विचित्र परिणाम आत्मनो न भवति किं तु चित्तस्यैवाविद्याजन्यत्वात् अविद्यायाश्च चित्तधर्मत्वात पुरुषस्त्वविद्याशून्यत्वात्शुद्ध पापपुण्यविवर्जित । ततश्च चित्तधर्मैर्जन्ममरणसुखदुःखादिभिरपरामृष्ट कदाप्यसङ्ग इति । तत इति विशेषदर्शनादस्य कुशलस्यात्मभावना निवर्तत इत्यथ । तन्निवृत्ते स्वर्गनरकादिषु रागद्वेषादिनिवृत्ति फलमिति । तस्य विशेषदर्शिनो लब्ध य सम्प्रज्ञातयोग वक्ष्यमाणसूत्रेण च कारणभूतमाह ।

तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥ २६ ॥

कैवल्ये प्राग्भारो यस्य तत्कैवल्यप्राग्भारम । कैवल्याभिमुखमिति यावत् व्याचष्टे । तदानीमिति । तदानीं विशेषदर्शनावस्थाया स्वर्गादौ रागवशात चित्तमन्यथा भवतीत्यनेनान्वय । विषयप्राग्भार विषयाभिमुखम ज्ञाननिम्नमज्ञानमार्गप्रचारि एवमुत्तरत्र न चानेन कोमलकपटकस्त त्पन्नमात्रेण विशेषदर्शनेनैव कृतकृत्यता भवति पूर्वसंस्कारवशात् अन्त रान्तरा मोहादयोऽपि भवन्तु वृत्तीनामनुवृत्तेरित्याह ।

* दु पाठद्वयन य शामात दु खल दर्शनगतानां मते वा सत्यम् ।

तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ २७ ॥

व्याचष्टे । विवेकेति । विवेकप्रत्ययनिम्नस्येत्यस्य विवरणं सत्त्वे-त्यादि । सत्त्वपुरुषान्यतामात्रेण प्रवहणशीलस्येत्यर्थः । तच्छिद्रेषु स्थानेषु अविद्यारूपाणां प्रत्ययानामाकारा अस्मीत्यादयश्च प्रदर्शिताः । अस्मीति । देवमनुष्यादिरूपोऽस्मीत्यर्थः । केवलास्मितायां सम्प्रज्ञातयोगेऽपि सत्त्वात् क्षीयमाणेभ्यो बीजेभ्यः क्षीयमाणबीजेभ्य । एतस्य विशेष्यं पूर्वं संस्कारेभ्य इति । ननु ज्ञाने जातेऽपि चेत् पूर्वसंस्कारवशाद्व्युत्थानदशायां कदाचिदविवेकोदयः कथं तर्हि सम्प्रज्ञातप्रवाहेणापि अविद्यानिवृत्तिः स्यात्तत्राह ।

हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ॥ २८ ॥

यथा संस्काराणां हानं दाहः स्वकार्यासामर्थ्यं क्लेशानामिवोक्तं पूर्वाचार्यैरित्यर्थः । 'ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः' ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्मा इति सूत्राभ्यां यथा स्थूलसूक्ष्मक्लेशानां तत्त्वज्ञानचित्तलयाभ्यां दाहनाशौ प्रोक्तौ तथा तत्संस्काराणामपीति फलितार्थः । एतदेव व्याचष्टे । यथेति । यथा सम्प्रज्ञातयोगिनो व्युत्थानदशायां पूर्वसंस्कारजाः क्लेशा अविद्यादिवृत्तयो दग्धबीजतुल्याः सन्तो न संस्कारं जनयन्ति तथा पूर्वसंस्कारा अपि सम्प्रज्ञातपरम्पराजनितेन निष्ठारूपेण ज्ञानाग्निना दग्धबीजतुल्याः सन्तः प्रत्ययं न प्रसुवत इत्यर्थः । पूर्वसंस्काराः प्राचीनक्लेशसंस्काराः ज्ञानकाले ज्ञानसंस्कारेण प्रतिबन्धात्संस्कारो नोत्पद्यत इत्याशयेन पूर्वपदम् । अत्र ज्ञानमात्रोऽपि क्लेशवदुपलक्षित इति । नन्वेकदा चेद्दृष्टं मम जन्म मरणं दुःखादिकं नास्तीति तर्हि कदाचिदन्तरान्तरा मोहेऽपि तद्धानार्थं प्रवृत्तिर्नोपपद्यते मोहस्यापि चित्तधर्मतया पूर्वं निश्चितत्वादिति चेन्न । चित्तस्य मोहसत्त्वे पुनश्चित्तस्य भवदु खोत्पत्त्या पुरुषस्य दुःखभोगः स्यादित्याशयेनैव ज्ञानिभिरपि चित्तस्यात्यन्ततो मोहनिवृत्त्यर्थं यतनात् । भोगश्च चित्तमात्रस्यैवेत्यसकृदावेदितमिति । ननु संस्कारत्वाविशेषात्तत्त्वज्ञानसंस्कारा अपि किं सम्प्रज्ञातनिष्ठया नश्यन्ति, नेत्याह । ज्ञानसंस्कारास्त्विति । अधिकद्धत्वादिति शेषः । तर्हि कथं तेषां नाशः स्यादिति, तत्राह । इति

परिणामक्रमः समाप्यते कृतार्थपुरुषाणां भोगोपयिकः परिणामः पुनर्न भवतीत्यर्थः । क्रमस्वाभिलाप्यमुत्तरसूत्रेण व्याख्यास्यते । तत्र इतिपदं व्याचष्टे । तस्य धर्ममेघस्योदयादिति । कृतार्थानामिति । पुरुषाणामिति शेषः । तथा च कृतार्थपुरुषस्वामिको गुणानां परिणामक्रमः समाप्यत इत्यर्थः । न तु गुणानामखिलस्य परिणामक्रमस्य समाप्तिरुक्ता कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टमित्युत्तरसूत्रादिति । समाप्तौ हेतुमाह । नहीति । नहि सत्त्वादयो गुणाः कृतभोगापवर्गा अत एव समाप्तक्रमाः तं पुरुषं प्रति क्षणमप्यवस्थातुं समर्थाः स्थितिहेतुपुरुषार्थाभावादिति । यदि च सूत्रभाष्ययोर्गुणशब्देनात्र बुद्ध्यादय एव पुरुषोपकरणान्युच्यन्ते तदा यथाश्रुतमेव व्याख्येयम् । अत्रापि ततानां चेतनार्थतया चैतन्याधीनसत्ता वेदान्तिभिरुच्यमाना सिद्धेति स्मर्तव्यम् । इयमपि तृतीया मुक्तिः पञ्चशिखाचार्यैरुक्ता 'कर्मक्षयात्* तृतीयस्तु व्याख्यातं मोक्षलक्षण'मिति । अत एव तत्त्वसमाससूत्र 'त्रिविधो मोक्ष' इति । इदमत्रावधेयम् । यदेताभ्यां सूत्राभ्यां ज्ञानस्यानन्त्यात्स्वार्थेनाप्यात् मोक्ष उच्यते इह मुमुक्षुत्वाभिप्रायेणोक्त वैराग्यादेव सुखेन मोक्षसिद्धेः', न तु सार्वज्ञादिकं विना मोक्षो न भवतीत्याशयेन । यत सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति सूत्रे भाष्यकृता ईश्वरस्यानीश्वरस्य प्राप्तविवेकज्ञानस्येतरस्य चेत्यनेनासर्वज्ञस्यापि अभिमाननिवृत्तिमात्रादेव मोक्ष उक्त इति । तथा चोक्तं 'विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपाय' इति । 'सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगा' इति च । संसारबीजं हि अनात्मन्यात्मबुद्धिरूपाऽविद्या रागद्वेषधर्माधर्मतद्विपाकादिहेतुत्वात् सा चेद्विवेकख्यात्या नाशिता तर्हि तत एव संसारच्छेदे सार्वज्ञ्यापेक्षा नास्तीति । तथा च विष्णुपुराणे

अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या अस्वे स्वमिति या मतिः ।
अविद्यातरुसम्भूतिबीजमेतद्द्विधा स्थितम् ॥

इति । ननु परिणामसमाप्तिरिति वक्तव्ये क्रमशब्दः परिणामानां प्रतिक्षणमुत्पादविनाशकथनेन वैराग्योत्पादनाय प्रयुक्तः । स चायमर्थः कथं

* कर्तव्यादिति पा० २ ।

क्रमशब्दाल्लभ्यते क्रमशब्दस्य पौर्वापर्यमात्रवाचित्वादित्याशयेन क्रमशब्दार्थं पृच्छति । अथेति । अयमेतत्सूत्रीय. । अत्र प्रत्युत्तरं सूत्रम् ।

क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ३३ ॥

क्षणप्रतियोगी क्षणस्याव्यवस्य विरोधी क्षणेनाप्यनन्तरित इति यावत् । एवंरूपोऽत्र क्रमो विवक्षितो न तु पौर्वापर्यमात्रमिति विशेष्यदलार्थः । परिणामश्च पूर्वधर्मापाये धर्मान्तरोत्पत्तिरित्युक्तमेव, ईदृशे च क्रमे प्रमाणप्रदर्शनपरं परिणामापरान्तनिर्ग्राह्य इति विशेषणम् । भाष्यकारस्तु क्षणप्रतियोगीत्यस्य पर्यवसितमर्थमाह । क्षणानन्तर्यात्मेति । क्रम इत्युत्तरेणान्वयः क्षणानन्तर्यात्मा क्षणानन्तर्यधर्मक । आनन्तर्यं चाव्यवधानं क्रमस्तु पूर्वापरीभावः । तथा च क्षणाव्यवहितपरिणामधारा पूर्वसूत्रे परिणामक्रमशब्दार्थः । अनवच्छिन्नधारायां प्रमाणप्रदर्शक सूत्रावयवं व्याचष्टे । परिणामस्येति । पूर्वान्तापेक्षया वस्त्रादिरूपस्य परिणामस्यापरान्तेन चरमावस्थया अनवच्छिन्नपरिणामधारा अनुमीयत इत्यर्थः । अत्र युक्तिमाह । नहीति । अननुभूतो ऽप्राप्तो यथोक्तक्रमो यैरेवंभूता क्षणा यस्याः साऽननुभूतक्रमक्षणा पुराणता, तथा च वस्त्रस्यान्तिमकाले दृश्यमाना पुराणता नह्यननुभूतक्रमक्षणा सम्भवतीत्यर्थः । अतः पुराणतायाः सूक्ष्मतमसूक्ष्मतरसूक्ष्मस्थूलादिरूपैः परिणामतोऽप्यविरलः क्रमोऽनुमीयत इति । नन्वपरान्तेनानित्येष्वेव क्रमः सिद्धो न तु प्रधानेऽपि तस्य चरमावस्थाया अभावादतो गुणानां परिणामक्रमे किं प्रमाणं येन तत्समाप्तिः पूर्वसूत्रोक्ता घटेत तत्राह । नित्येषु चेति । नित्येषु स्वतोऽपरान्ताभावेऽपि विकाराणामपरान्तैरेव प्रतिक्षणपरिणामो दृष्टोऽनुमित इत्यर्थ. । धर्मिविक्रियैवैषा धर्मद्वारा प्रपञ्च्यत इति प्रागुक्तत्वादिति भाव । ननु परिणामक्रमाङ्गीकारे नित्यत्वहानिरित्याशङ्कायामाह । द्वयी चेति । तथा च परिणामित्वेन कूटस्थनित्यतैव विरुध्यते न नित्यतासामान्यमित्याशयः । नित्यस्य सामान्यलक्षणमाह । यस्मिन्निति । तत्त्वं न विहन्यते स्वरूपं नातीतं भवति यत्र चातीततांशून्यत्वमात्रं नित्यस्य सामान्यलक्षणमिति बोध्यम् । तच्चोभयसाधारणमित्याह । उभय-

स्येति । गुणपुरुषयोरित्यर्थः । पूर्वसूत्रे परिणामशब्देन व्याख्यर्थं स्वरूपास्तिताक्रमं दर्शयितुं क्रमसामान्यं विभजते । तत्रेति । शुक्लादिषु महदादिषु लब्धपर्यवसानो विनाशित्वादित्यर्थः । गुणेष्विति । अत्रापि परिणामापरान्तनिर्ग्राह्य इत्यन्वयेति । परिणामस्य क्रमं द्विधा व्याख्याय तृतीयं स्वरूपास्तितायाः क्रमसंकीर्णोदाहरणेनाह । कूटस्थेति । बहूनां चित्तविवेकेन कदा चित्परिणामाभासोऽपि स्वादिन्याशयेन स्वरूपमात्रप्रतिष्ठेत्युक्त तस्यैव स्वरूपाख्यानं मुक्तपुरुषेष्विति । स्वरूपास्तिता च तत्तत्क्षणमात्र तत्क्रमश्च पुरुषेष्वप्यस्ति । इदानीं स्थित्वा पश्चात्स्थास्यतीति व्यवहारात् । अन्यथा सर्वकालसंबन्धरूपनित्यतानुपपत्तेश्चेत्यतस्तत्राप्यलब्धपर्यवसान इति, क्रम इति शेषः । नन्वेवमात्मनोऽपि अस्तिताक्रमस्वीकारे षड्भावविकारशून्यत्वसिद्धान्तविरोध इत्याशङ्कां परिहरति । शब्दपृष्ठेनेति । स च क्रमोऽस्त्यादिक्रियामादायैव शब्दपृष्ठेन शब्दानुसारिणा व्यवहर्त्रा कल्पितो भवति । न तु जन्मोत्तरकालीनमस्तितापरिणाममादायेत्यर्थः । तथा चास्तित्वाख्यक्रियैव षड्भावविकारान्तर्गता पुरुषे निषिद्धेत्याशय. । सा च क्रियारूपिण्यस्तिता वृद्धिहेत्ववयवोपचयरूपेति विभाग । गुणेष्वलब्धपर्यवसानः परिणाम इति सूत्रांशिपति । अथेति । अस्य संसारस्य जन्मादिपरिणामजातस्य स्थित्या गत्या च गुणेषु वर्त्तमानस्य सृष्टिप्रलयप्रवाहेणावस्थितस्य क्रमसमाप्तिरस्ति न वा । आद्ये अलब्धपर्यवसानोक्तिविरोधः । अन्त्ये परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानामिति पूर्वसूत्रविरोध, तथा भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति श्रुतिविरोधश्चेति । पूर्वसूत्रे कृतार्थपुरुषं प्रत्येव परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानामुक्ता न तु सामान्यत इत्याशयेन समाधत्ते । अवचनीयमेतदिति । प्रत्युत्तरानर्हमेतद्वचनमित्यर्थः । उक्तप्रश्नस्योत्तरानर्हत्वं प्रतिपादयितुम् आज्ञानुत्तरार्हं द्विविधप्रश्नं दर्शयति । अस्ति प्रश्न इति । सर्वो जातो मरिष्यतीति एकान्तवचनीयोऽविभज्यवचनीयः प्रश्नः । अस्य च ओम्भो इति प्रतिवचन सत्यं भो इत्यर्थः । ओं भो इति पाठस्तु समीचीन. । अविभज्यवचनीयं प्रश्नं प्रदर्श्य विभज्यवचनीयं प्रश्नान्तरं प्रदर्शयति । अथ सर्वो मृत्वा जनिष्यतीति विभागेन वचन प्रत्युत्तरं दर्शयति ।

प्रत्युदितेति। विभज्यवचनीयप्रश्नं लौकिकमपि दर्शयति। तथा मनुष्येति। वतप्रश्नस्तु यथाश्रुत एकान्तत एवावचनीय इत्याह। अथ त्विति। अयमित्युक्तं विशिष्याह। संसार इति। अवचनीयत्वमेवोपपादयति। कुशलस्येत्यादिना दोषइत्यन्तेन। कुशलस्य कुशले गुणकृतस्य संसारक्रमस्य समाप्तिरस्ति नेतरस्मिन्नित्यतो गुणसृष्टिप्रलयप्रवाहोच्छेदानुच्छेदान्यतरावधारणे दोषः। आद्ये वाधोन्त्ये कस्यापि मुक्तिर्नास्तीति शिष्यमोहापत्तिरित्यर्थः। अस्यापि प्रश्नस्य विकल्प्योत्तरं देयमित्याह। तस्मादिति। तस्मादुक्तादा-नार्यमादौ विकल्पेन व्याख्येयोऽयं प्रश्न इत्यर्थः। तद्यथा। यदि च गुणानां सृष्ट्याद्युच्छेदः पृच्छ्यते तदा नास्तीत्येव वक्तव्यम्।

अनादिर्भगवान् कालो नान्तोऽस्य द्विज विद्यते।
अव्युच्छिन्नास्ततस्त्वेते सर्गस्थित्यन्तसंयमाः॥

इत्यादिवाक्यशतेभ्यः सृष्टिप्रवाहस्यानादित्ववदनन्तत्वस्यापि सिद्धेः शुष्कतर्कस्याप्रयोजकत्वात्। अन्यथा संसारहेत्वदृष्टस्य सर्वस्यैव सादित्वात्संसारस्यानादित्वमपि तर्कविरोधेन न सिध्येत्। भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिश्चेति श्रुतिश्च मायाख्यप्रकृतेः प्रलये व्यापारोपरमाख्यां निवृत्तिमेव वदति। एतेन सर्वमुक्तिरप्रामाणिकीति सिद्धम्। यदि पुरुषस्य संसारोच्छेदः पृच्छ्यते तदा कुशलस्यास्ति नेतरस्येति प्रश्नवाक्यं विकल्प्य प्रतिवचनं सम्भवतीति उत्तरसूत्रमवतारयति। गुणाधिकारेति। गुणाधिकारपरिणामविशेषस्तत्क्रमपरिसमाप्तौ कैवल्यमिति। ततः कृतार्थानामित्यादिसूत्रेण तात्पर्यत. प्रोक्तं तस्य कैवल्यस्य स्वरूपमवधारयतीत्यर्थः। पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसव. कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति। कृतकर्तव्यतया पुरुषार्थशून्यानां गुणानां पुरुषोपकरणानां लिङ्गशरीरात्मकानां प्रतिप्रसवः स्वकारणे अत्यन्तविलयः स बुद्धेः कैवल्यम् एतदेव च प्रधानस्यापि तत्पुरुषं प्रति कैवल्यमुच्यते तेन पुरुषेण सह पुनरसंयोगात्। या तु धर्मधर्म्यभेदाच्चितिशक्तिः स्वरूपिणी स्वरूपप्रतिष्ठा बुद्धिसत्त्वोपाधिकरूपशून्यतारूपा जपापाये स्फटिकस्य रूपप्रतिष्ठावत् सा पुरुषस्य कैवल्यमित्यर्थः।

परस्परवियोगो हि उपाध्युपाधिमतोरुभयोरेव केवलता एकाकिता भवति ते चोभे एव दृश्यभोगनिरस्याख्यपुरुषार्थसाधने भवत इति द्वे एव कैवल्ये लक्षिते तयोश्चाद्यं कैवल्यं पुरुषस्यापवर्गितमित्युक्तं सांख्यकारिकायाम् ।

तस्मान्न बध्यतेऽद्धा न मुच्यते नापि संसरति पुरुषः ।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥

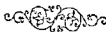
इति । ननु स्वरूपप्रतिष्ठारूपं कैवल्यं दुःखभोगात्यन्तनिवृत्तिरूपो वा पुरुषार्थं पुरुषस्य तत्र निराकृतः मोक्षस्यान्यमात्रनिष्ठत्वे पुरुषार्थत्वे मोक्षार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तेः पुरुषार्थं हि करणानां प्रवृत्तिरिति । इतिशब्दः शास्त्रसमाप्तिसूचनार्थः । भाष्ये कार्यकारणात्मनामिति कार्यकारणभावापन्नानां महदादिसूक्ष्मभूतपर्यन्तानां लिङ्गशरीरघटकानामित्यर्थः न तु कार्यमात्रस्थूलशरीर तत्सत्त्वेऽपि कैवल्योदयादिति । ननु स्वस्य स्वप्रतिष्ठत्वानुपपत्त्या कथं स्वप्रतिष्ठत्वं तत्राह । स्वरूपेति । पुरुषस्य पुनर्बुद्धिसत्त्वासम्बन्धात् केवला चितिशक्तिरेव स्वरूपप्रतिष्ठेत्यर्थः । तस्या इति । स्वरूपप्रतिष्ठायां सदैवावस्थानं पुनरप्रच्यव कैवल्यं द्वितीयमिति शेषः ॥

योगग्रन्थसहस्राणां सर्वोपनिषदां तथा ।
सतां च यत्र तात्पर्यं सोऽयं व्यासेन भाषितः ॥
व्याख्यातश्च यथाशक्ति निर्मत्सरधिया मया ।
एतेन प्रीयतामीशो य आत्मा सर्वदेहिनाम् ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते पातञ्जलभाष्यवार्त्तिके कैवल्यपादश्चतुर्थः ॥ ४ ॥

॥ समाप्तं चेदं दर्शनम् ॥

॥ श्रीविश्वनाथो विजयतेतराम् ॥

॥ श्री. ॥

॥ योगवार्तिकस्य शुद्धिपत्रम् ॥

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
४	१६	छिन्नात्स्वर्थंच	छिन्नात्स्वर्थे न
„	२०	समाध्यभ्यासा-	समाध्याभ्यासा
५	१४	नतु	न तु
६	११	जित्या	मित्या-
८	१६	दृष्ट्वृ	द्रष्टृ
९	१४	सुख	सुख
„	२५	वृत्ति	वृत्ति
१०	८	न सत्र	नार्मव
„	„	विरोध	निरोध
„	१५	सपस्य	सप्स्य
१३	१६	फेवल	कैवल'
„	२७	प्रतिबिम्बो।	प्रतिबिम्ब उ
१८	२५	कारणस्त्र	कारणस्य
„	२६	योप	विषेप.
१९	२२	चैतन्ये	चैतन्येन
२०	४	अनुमान	अनुमेय
„	७	वीज्	विश्
„	९	यथा	तथा
„	१६	व्यावृत्यात्र	व्यावृत्यात्रा।
३०	१८	संयोगाऽ	संयोग
३२	८	देहाद्वे	देहाद्वे
„	११	केवलं	कैवल्यं
३३	८	तर्कस्या।	तर्का चास्य वि तर्कस्या
„	१०	विकल्प	वितर्क
„	„	शब्दार्थो।	शब्दार्थस्या
„	२६	संयोग	संयोग
३४	५	रूपास्या	रूपस्य
„	१८	अस्य	अस्या
„	२५	नुगते	नुगतं
३६	२	कस्मिया	कस्मिन
„	७	सर्वोर्थं	स वार्थं

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३७	३	वृत्तिमहो	वृत्तिमन्तो
„	६	तथा च	तथा
„	१६	वदन्तो	वदतो
„	१७	संज्ञात	संप्रज्ञात
४०	१३	व्यक्त	व्यक्त
„	१७	याक्रुश्ये	व्याकुर्य्ये
४१	७	पुरुष	पुरुष
„	१६	वक्ष्यमाणात्व	वक्ष्यमाणत्वात्त
४२	८	उप	उप
„	१२	कथोति	कथीती
„	२०	गर्भादयो	गर्भादय.
४३	६	व्यद	लघ
„	२२	कपाच्च	कपा च
„	„	निच्छेत्यादि	नित्येच्छादि
„	„	मस्ये	मत्ये
४४	१	विषय	विषम
„	११	कस्या.	तस्याः
४५	६	इति	मिति
„	१६	सत	सत्
४६	१४	पाद्य	पाध्य
„	२०	नद्या।	नद्या।
„	२२	लिङ्गदेय	लिङ्गदेह
„	२६	स्रोधेश्वरत्य	सोयेश्वरत्य
४७	४	मेदे	भेदे
„	६	स्यत्यन्त	स्यात्यन्तं
„	१९	स्यापि तथा	स्यापितथा
„	२१	त्यर	त्पर
४८	२	नेति न	नैत्यन्य
„	५	सस्य	सत्स्य
„	१६	यहुत्य	यद्गुसि
४९	१	तात्पर्यं	तात्पर्यं
„	२०	निमिता	निमित्ता

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
४९	२१	तस्मास्त्वेति	तस्मात्मेति
५०	२०	काक	काक
५१	१	सुत्रात्	सूत्रात्
"	५	कालेना	कालेः ना
"	६	पास्या	पाप्या
५२	२१	ज्ञाले	ज्ञाते
५३	११	श्वास्म	श्वासा
५४	४	दृष्ट	दृष्टः
"	१०	मन्दाति	मन्दन्ति
"	१३	भावे	भाव
"	"	ध्यानेया	धनेया
"	२०	कायो	कार्यो
५५	१०	प्रयोगा	प्रयोगस्त्र
"	२२	त्रिकालता	त्रिकालतः
५६	१	संयमः	सगमः
"	६	प्रश्नयोः	प्रश्नयः
५७	८	भोक्ष	मोक्ष
"	२२	एता	येता
"	२३	देयात्व ना	देयात्वना
५८	४	स्फोरो	स्फारो
६०	२१	कोष्ठ	कौष्ठ
६१	२५	कारव्याभा	काराभा
६२	१७	कालोपस्थेना	कालोपस्थेन
६३	२	विवा	विव
"	६	नपेत्र	नपेत्र
"	८	मुखिता	मुखित
६४	२२	समय	समय
६५	२१	घसमाख	घसमाख
६६	११	विक्रात्	विक्रम्
"	२७	वृषि	वांसव
६७	११	सवेदाः	संवेदः
"	२६	सम्याने	सम्यान
६८	१६	यथोक्त	यथोका
"	२३	मन्तरमपितु	मन्तरं तु
६९	५	सामार्थ्ये	सामर्थ्ये
७०	१	यत्र	यत्र
"	२२	कारव्याम्	काराम
७१	२०	व्यापिस्थेत्र	व्यापिस्थेत्र
७२	४	पराशुद्धि	परिशुद्धि
"	१८	सर्वार्थोपद्योत मात्राद	सर्वार्थोपद्योत-मात्रान
"	१९	तर्कोद्या	तर्काया
"	२१	शुन्ये	शून्ये
"	२५	शक्केत	सक्केत
७३	१६	शका	शकां
७४	१९	अन्ते	अन्त्ये
७५	३	नियमि	नियानि
"	६	कल्पना	कल्पमा
"	१३	रिक्तल	रिक्तता
७६	११	कपेयात्रो	कपेया द्विधो
"	२२	यान्तादि	शान्तोदिता
७८	१	यथा यत्र	यथान्यत्र
"	३	मधा	मधाः
"	२०	पाठान	पाठानत्य
"	"	दर्शन	दर्शने
७९	२४	माधेः	माधिः
"	२५	स्थूलेर्थं	स्थूलेर्थे
८०	४	समाधे	समाधि
८१	२	स्वर्थांधयाहो	स्वर्थार्थतायाहो
"	"	स्फुट	स्फुटः
"	८	पादपूरणार्थः	पूरणार्थः
"	१६	यरा	न यरा
८२	२१	पुरुषे	पुरुषे
"	२२	द्रुव्यादि	द्रव्यस्यादि
८३	२६	संयमात्तो व्युत्थान	संयमाताद्व्युत्थान
८४	४	ध्रौपे	ध्रौपे
"	८	मध्येवा	मध्ये वा
"	१८।२०	नायकनाथ	नायकानाथ
८५	१४	विलयिते	विलयिते
८६	२१	शुद्ध	शुद्धः
८७	५	भुञ्जीयामिति	माभुञ्जीयेति
८८	१०	योगाः	योगः
८९	२	क्रियामिति	क्रियायामिति
९१	२४	मात्रवत्स्य	मात्रवत्स्यं
९३	१३	पञ्चस्य	पञ्चमा

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
९२	१७	क्रिय	क्रियाः
,,	२०	बीज	बीजा
९३	१	विवेके	विवेक
,,	३	ख्त्वा	ख्यात्वा
,,	४	ततश्च	तच्च
,,	५	स्तुतौ	स्तुता
,,	१०	यामद्वे	या' चद्वे
,,	१६	विच्छेद्य	विच्छेद
,,	१८	प्रवाद	प्रवाह
९५	६	ऽभावो	भावोः
,,	१५	बीज	बीज
,,	२०	छाय॰	छायः
,,	२३	ख्यातेन	ख्यातेना
९६	८	दु ष्पभ	सुप्रभ
,,	९	बुद्धितया	बुद्धिः तया
,,	१८	वादिक	वादिकां
,,	२१	भवन्ती	भवती
,,	२५	गोष्पदा	गोष्पदा
९७	२४	नद्वा	नद्द्वा
९८	२६	व्यक्ते	व्यक्तो
९९	२	मुक्तामि	मुक्ताभि
,,	८	वचनाद्धे	वचनादद्धे
,,	२०	भय	भव
,,	२६	तस्यव	तस्यैव
१००	१२	ज्ञन्म	ज्ञानमपि
,,	२६	ज्ञानेन न	ज्ञानेन च
१०२	५	दायदाध	यावद्वाध
,,	६	तलञ्च	यतद्व ते
,,	१४	यावामपि	यावामव
१०४	२२	विपाक	विपाके
१०५	४	सविषा	स्वविषा
१०६	१२	पूर्वीप	पूर्वमुप
,,	२०	ष्टस्त्वा	ष्टयर्वा
१०७	६	एवं भव	एकभव
,,	७	यचित	यन्ति
,,	२०	दृष्टजन्म वेदनीयस्येति	अदृष्टजन्मवेद नीय इति
,,	२२	कर्मणपुव	कर्मणापायाय
१०८	१२	कर्मणपायाय	कर्मणपायाय
,,	२५	यापणा	यापणा
१०९	३	स्या	या
,,	६	हीति सप्तमी	त्विह जन्मनि
,,	९	ये	वे
,,	१४	वेदादि	वेदान्ति
,,	,,	त्सर्गिता	त्सर्गिकता
,,	२४	माया	पापा
,,	२८	हेतुत्व	हेयत्व
११०	७	यद्व	यद्द्वे
,,	१४	सज्जटे	सज्वरे
,,	१५	स्थिरो	स्थिर
,,	१७	उपपद्य	उपपाद्य
,,	१८	वृत्ति	वृत्य
१११	२	यद्धे	यद्द्धे
,,	५	चमुखा	मुखा
,,	१६	सुपद्द	तुपिद्ध
,,	१८	शरीर	शारीर
११२	२३	विशेषेण	विशेषण
११३	५	स्वातन्त्र्य	स्वातन्त्र्ये
,,	१०	उत्तर	उत्तरम् ।
,,	२३	इतर तु	इतर त्व
११५	१४	दार्ढविशेष	विशेषः
,,	१६	मुख्यादिव	मुख्यादिव
,,	२६	योगसाधनं	योगसाधनं
११६	१६	इति	मिति
,,	१९	कि चा	किं च
,,	२७	येतु' स्यक	स्यक
११७	६	त्यथा	तथा
,,	१३	सत्यप्रमाण	सत्ये प्रमाणा
,,	१५	त्कदाह	त्कदाचिदय
११९	२७	रूपत्वे	रूपस्ये
१२०	१९	यथे न	यथेन
,,	१९	हेतुत्व	हेत्व
,,	२३	भेनू	भेनु
१२१	२	स्ताप्य	स्तप्य
,,	६	वा प	वा प्र
,,	१४	भवच तु	भिवतु

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२२	८	कषाया च प्रमाणा	कषाया चेन्द्रि याणा
,,	,,	क्षाना: च	क्षाना
,,	१२	सद्देन	सद्देन
१२३	५	सत्यादि	सत्त्वत्यादि
१२४	१८	सुन्य	शून्य
१२५	४	किं च	मनु
,,	१०	पद्मते	पश्चेत
,,	१८	यस्याशून्य	यस्याशून्य
१२६	१६	कथं	कथ न
,,	२०	मानान्	माणान्
१२७	८	यदति	यदन्ति
१२८	१४	स्तस्व	स्तस्याऽ
,,	,,	बीङ्कुशर	बीजाङ्कुर
,,	२०	क्रमिति	कर्ममिति
,,	२१	गामिता	गामिना
१२९	३	तन्मात्राया	तन्मात्राणि
,,	४	षड्वि	षड्वि
,,	२४	शब्दादि	जन्मादि
१३०	१६	लिङ्गमिति	लिङ्गमात्रमिति
,,	१९	लङ्गमाना:	लङ्गमता
,,	२२	प्रतीप	प्रतीप
१३१	३	स्यालङ्गत्वो	स्यालिङ्गत्वो
,,	४	परस्पर	परस्य
,,	,,	शरीरादि	शयथङ्कादि
,,	१०	सत्ता	सत्ता
,,	२२	नात्व	नात्
,,	२८	स्त्र सिद्धे	प्रसिद्धे
१३२	१२	प्राधान्य	प्रधान
,,	२३	सुच्छतया	सुच्छता
१३३	६	व्यक्तरूप	व्यक्ताव्यक्तरूप
,,	१२	च प्रधानं	प्रधान
१३४	२	रूपायच	रूपाणय
,,	५	वेति	वेति
,,	१५	मेत्पद्य	मेत्पपद्य
,,	१६	न सत्य	न सत्या:
,,	२५	कस्य न	कस्येन
१३५	६	ऊध्व	ऊर्ध्वं
१३५	१६	सर्वा	सर्वा
१३७	१०	यथा	यथा:
१३८	६	मात्राश्च	मात्रा च
१३६	११	कर्मे	कर्म म
,,	१८	सिद्धे	सिद्धे
१४१	६	प्रामाण्य	प्रामाण्य
१४२	१५	षय या	षय च
१४३	६	चेत् ना:	चेतना
१४४	२२	मन्यते	मन्यन्ते
१४६	२५	संसारो	संसार:
१४७	३	प्रश्ने	प्रश्नो
,,	४	स्थायरूप	पयस्य
,,	२६	तृष्णबुद्धिस स्वायाधि रूप	तृष्णा बुद्धिस स्योपाद्धा:
१४८	६	योगस्य	योगस्य
,,	२४	यस्यान	यस्याना:
१४६	४	विरोधा	निरोधा
,,	५	ध्याने	ज्ञान
,,	१३	दर्शन	अदर्शन
,,	१६	कारण	करण
१५०	३	सिद्धा	सिद्धा
,,	१५	भेदेषु	भेदेष्वपि
,,	१६	प्येव	स्येव
१५१	१	तृतीय	द्वितीय
,,	१७	दर्शन	दर्शन
१५२	१	सामान्य	सामान्ये
,,	३	शुद्धि	शुद्धि
,,	१२	दैव्य	दैव
,,	,,	शुद्धि	न शुद्धि
,,	२१	स्याधि	साधि
,,	२१	शुद्धि.	शुद्धि
१५४	८	स्तदय	स्तदय
,,	१८	विनाशे	विशेषे
१५६	२४	मय दुःखा	मुपदु खा
,,	२५	द्विभिरच	द्विभिरचा:
१५८	५	चेतुत्व	चेतुत्व
,,	१८	शुद्धिवि	शुद्धिविं
१५६	७	आलोक	आलोको

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५६	२५	भेदात्	भेदः ।
१६०	१	आकार	स्याकार
,,	३	माध्यस्थं	माध्यस्थ्य
,,	४	याम्	याम्
,,	११	भावो ऽपि	भावे ऽपि
,,	१६	श्राधू	श्राधु
१६१	१४	यास	यस
१६२	१७	तदसंभवा	यतत्त्वसंभवा
,,	२०	ज्ञायत	ज्ञायत
,,	२१	स्तयाप्य	स्तयाप्य
,,	२२	सस्पृहाकपमिति	मस्पृहाकप इति
१६३	१७	चेत्यर्थः	चेत्यर्थः
१६४	११	तायेति	तेयेति
,,	१६	अभावयाहा	ग्रब्देनोपयाहा
,,	१७	सत्त्वस्यनोपस्य	सत्त्वस्यभावास्य
१६५	२०	माघ. यस्य	मातः सत्त्वस्य
,,	२२	भोगीत्यागिचेन्नु	भागी चीयन्नु
,,	२४	तत्त्वमात्रा	चीयतत्त्वमात्रा
१६७	१८	हाव्धी	हार्ष्धि
,,	२३	प्त्वयमि	प्त्वयापे
१६८	६	सख्येय	संख्येय
,,	१३	चेतनमुप	चेतनाचेतनमुप
१६६	१७	धर्मांम	धर्मांद्य
,,	२०	भेद	भेदः
,,	२६	षकाना सि छान्ताना	षिकाना षि- द्धीना
१७२	२५	सिद्धीं	सिद्धीं
१७३	८	दावधि	दवधि
१७४	८	क्लिष्टाह	क्लिष्टाहु
,,	३	योगपद	योगपद्द
,,	६	समवस्था	समवस्था
,,	७	पायन्ता	पायन्त्या
१७५	६	क्वचित्सहहो	क्वचित सहहो
१७६	२०	तत्र	यत्र
१७७	१५	पुरापापु	पुरापापु
१७८	७	व्यवाप्टे	व्यावप्टे
१७६	२२	यद्दु	तद्दु
१८०	१८	पुहुत्त	पुहृत्त

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१८१	१८	दरतो	दरती
१८३	५	न्मात्रमि	न्मात्रेरि
१८४	३	दाय	दाय
१८५	१४	पदास्था	पदस्था
,,	१८	देव	द्विव
,,	२२	सिद्धे	सिद्धेः
१८६	१४	वृद्धि	वृद्धिः
,,	२२	प्राप्तभू	प्राप्तभू
१८७	,,	यद्धे	यद्धे
१८८	२१	तेपि	तेऽपि
,,	२४	युद्ध तो	युद्धतो
,,	२५	यामो	यामो
१६२	१८	मध्याप्ये	मध्याने
,,	२३	रूप	रूप
१६४	७	वृत्ति	वृत्त
१६५	१७	रम्यु	रम्यु
,,	१६	सत्तोती	सत्ताती
,,	२४	संप्रती	संप्रती
१६६	१	वेक	वेद
,,	६	वेदमासीत्	वेदमायुत मासीत
,,	१८	असत्ता सं	असत्तासं
,,	१६	सत्ता	सत्ता
,,	२७	सूत्रद्वयो	सूत्रद्वयस्ययो
१६७	१६	यथं भे	यथाभे
१६८	२	भावाभाव	अभावाभाव
,,	१८	यथसं	यथासं
१६६	१२ १३	ह्रीयते	ह्रियते
२००	२	कोटस्य	कैाटस्य
,,	१३	वस्थान	वस्थाना
,,	२४	धर्मप	धर्मिप
२०१	१५	यान्तोदि	यान्तादि
२०२	१५	यापां	याया
२०३	७	याधर्म	याऽधर्म
,,	२१	स्यावरायां	तत्स्यावरायां
,,	२४	रुपं रक्षा	रूपरक्षा
२०४	११	सूरा	सुरा

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२०४	२२	स्थैनो	स्थैनो
२०५	६	दय	दय
,,	२३	मात्रमपि	द्वयमपि
,	२६	भाविसतया	भावितया
२०६	२०	प्रकृते	प्रकृते
,	२४	स्थया	स्थैया
२०७	३	प्राप्तेति	प्राप्ते इति
,	४	यद्यता	यमता
२०८	२१	मलिके	मलिके
२०९	६	कर्यादि	कर्यादिभि
,,	१४	श्लोत्रस्थे	श्लोत्रस्थे
,,	२१	उभेपत्र	यत्र
२१०	१६	यदयमाण	यद्यमाण
२१०	२४	प्रत्ययो	प्रत्ययो
२११	१६	पाथा	पाथा
२१२	२७	पटभाये सह कारिणि	पटभाये मह कारीणि
२१४	१	व्यवद्वो	व्यवहि
,,	२३	सदखा	सहिता
२१५	१६	पचेत्रागिनः	छित्रोग्निना
२१८	११	विषयक	विषय
२२०	७	मरिष्ट	मरिष्टे
२२१	२०	सुपद्दो	न सपद्दो
२२२	२३	स्थिता	स्थिता
२२३	१०	रात्रि दिन	रात्रि दिव
२२४	१३	सप्त	सप्त
,,	१५	घदन्तन	घटतन
,,	२१	मपदायाः	मपदानः
२२६	४	पुरास्थिता	पुरोस्थिता
,,	८	निर्माणे	निर्माण
,,	१४	प्रति	प्रति स
,	१७	ईश्वरादि	ईश्वरा द्वि
२२७	२	रतया	रथतया
,,	७	माक्रत	माक्रमत
,	१०	रास्य	रास्य
,	२३	नान्तर	नानन्तर
,,	२५	ननु	न तु
२२८	१०	रथस्या	रथस्या
२२८	१२	तधे	तर्थ
२२८	२१	यस्यमी	यस्यमी
२३०	६	मेतदम	मेतम
,,	१४	मूत्रार्थे	मूत्रार्थ
२३१	१	स्थान्त	स्थान्त
,,	१६	गान्तर	गानान्तरस्य
,	१६	तानि	तान्
२३३	४	यद्वन्तो	यद्वतो
,,	६	विरोध	विरोधं
२३३	१७	प्रतिभाष्या	प्रातिभाष्या.
२३४	३	प्रतिभ ढे	प्रातिभाढे
२३५	२०	पते	पत्ते
२३६	११	समु	सम
,,	१२	सस्य	सस्य
२३७	२६	प्राप्य	प्राप
२३८	१	सद्धान्	सद्धाप
,,	१२	धान्यम्	धान्यत्र
,,	१८	द्वौ	द्वि
,,	२०	य	यि
२४०	३	यये	यये
,,	२२	यूनिभे	यूनिर्भे
,	२३	स्य	स्य
२४१	१५	मून	स्थून
,,	२०	तयोर्मे	तयारमे
२४२	११	शनिका	शानिका
,,	१२	अपदाथ	अथयदाय
२४३	२१	मुते	भुते
२४४	८	पिका	पोका
२४५	११	पत्ति	पत्ते
,	१३	सद्यमात्	सपत्
२४७	२४	धेत	चेत
२४८	१३	कालए	कालद
२५०	१६	मुक्ता	उक्ता
२५२	५	सिद्दा	सिद्दा
,,	२५	सध्या	त या
२५४	१५	द्वैयय	द्वैयय
२५५	१	कारय	कारय
,,	१६	धिजी	धिया

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२५९	१६	सिद्धान्ते	सिद्धान्ते
,,	२३	स्ता	स्ता.
२६२	१८	धोपि	धेपि
,,	१६	विवित	विविक्त
,,	२५	तद्विधा	तु द्विधा
२६४	७	कथ्य	कथ्य
२६५	१	ननु	न तु
२६७	४	ननुभ्र	तुभ्र
,,	७	कथान्तु	कथा तु
,,	१४	तदादौ	तत्रादौ
,,	१५	यथा	तथा
,,	२३	विभवा	विभूवा
२६८	५	पृस्माज्	पृस्माज्
२६९	१	दीनि	दीति
,,	५	स्वभाव	स्वभावा
२७०	११	भमितं	भामितं
,,	१६	इत्येव	इत्येव
,,	२१	तथा	तथा च
२७१	२	मना	मत्रा
२७२	५	चय	चेय
,,	८	याभिष्टे	याभिष्टे
,,	१८	द्वयपद्यौ	द्वुत्पद्यौ
,,	२३	स्येये	स्थैये
,,	२५	सनकार्यं	तत्कार्यं
,,	२६	एतेभूते	एतेनभूते
२७३	३	दर्शन	दर्शित
,,	४	पर्यन्तैः	पर्यन्तैः
,,	१६	सदस्ति	सतोस्ति
२७४	१२	सास्थितिः	संस्थितः
२७५	७	यद्दाचा	यद्वचा
,,	१४	कारणा	करणा
२७६	१	जातीनां	जातीयानां
२७७	११	स्तत्र	स्तात्र
,,	१७	भान्ती	भान्ते
२७८	६	प्रमाण	अप्रमाण
,,	११	स्यादि	स्यमि
,,	१७	ज्ञानतज्जन्य	तज्जन्य
२७९	२०	ज्ञानं	ज्ञानं न

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२७९	२३	वित्तं	वृत्तं
२८०	१७	पूतच्छे	पूच्छे
२८१	३	कारणो	कारणत्वो
,,	२२	ज्ञातत्वा	ज्ञातत्वा
२८२	१३	तस्यापि	तस्या अपि
,,	२४	भ वादि	भावादि
२८४	१	स्वभाव	स्वाभाव
,,	६	परेंद्र	परेद्र
,,	२१	पत्तिरि	पत्तेरि
२८५	४	संयोगे	संयोगः
,,	२०	व्यक्ति	वृत्तिः
२८६	१६	कर्मकर्त्रे	न कर्मकर्त्रे
२८७	१४	यादशून्य	यादः शून्य
२८८	६	व्याहितोः	व्याहितः
,,	२०	नत्यन्यः	मन्यन्यः
२९०	२४	ह्री	ह्री
२९१	५	भोग्या	भोग्या
२९२	२	कथायपद	कथपत्र
,,	११	विपर्यासित	विपर्यासति
२९३	४	सिद्धा	सिद्धौ
,,	६	रूपस्या	रूपस्य
,,	२२	विशेषान्ते	विशेषान्ते
,,	२५	शक्तिमदा	शक्तिशक्तिमदा
२९४	११	परिणामि	परिणामित्तुं
,,	१८	रस्मकं	रसमक
२९५	१८	चित्ततोदे	चित्तोदे
,,	२४	मतिर्धाखेति	मतिर्धा खेति
२९७	६	पूर्व स	पूर्वसं
२९८	१	तच्चिन्त्यत	तच्चिन्त्यत
२९९	३	दिवि	तु वि
,,	७	ज्ञानं स	ज्ञानस
२९८	२५	स्थानीसु	स्थानीसु
२९९	१८	वृत्तिसत्ता च	वृत्तिसन्तान
,,	२१	भेगाव	भेगस
३००	२	सत्र इति	सत इति
,,	२३	स्वर्थे	स्वर्थे
,,	२४	संमूर्ति	समूर्ति
३०२	६	तिष्ठेयुक्तं	तिष्ठेत्युक्तं

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२०२	१७	परिमाणु	परिणाम
२०३	१५	निवृत्तिश्चे	निवृत्तिरि
,,	२०	पुरुषार्थस्यारम्भ	अतिरित्यर्थं सूत्रम् ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१०४	६	मनु	ननु
,,	१०	मात्रस्थून	मत्र स्थूल

॥ इति ॥

योगवार्त्तिकस्थानां कतिपयप्रधानोद्देश्यविधेयानां सूचीपत्रम् ।

पृष्ठे ।

पृष्ठे ।